

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
Filozofická fakulta

Interdisciplinárna
doktorandská
konferencia

LOQUERE

V.

02. februára 2024

Zborník príspevkov

Trnava 2024

Interdisciplinárna doktorandská konferencia

LOQUERE V.

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie

Katedra psychológie

Katedra germanistiky

Katedra rusistiky

Recenzenti za jednotlivé sekcie:

sekcia etnológie

a mimoeurópskych štúdií:

PhDr. Martina Bocánová, PhD.

Mgr. Štefan Ižák, PhD.

Mgr. Pavel Miškařík, PhD.

prof. PhDr. Leoš Šatava, CSc.

Mgr. Taťána Součková, PhD.

Mgr. Pavol Krajčovič, PhD.

sekcia filozofie

a aplikovanej filozofie:

doc. Mgr. Peter Fraňo, PhD.

PhDr. Tomáš Károly, PhD.

sekcia psychológie:

Mgr. Dominika Kurajda, PhD.

Mgr. Lenka Selecká, PhD.

sekcia germanistiky,

anglistiky a amerikanistiky:

doc. PaedDr. Monika Hornáček Banášová, PhD.

doc. Mgr. Simona Fraščíková, PhD.

doc. PhDr. Adela Böhmerová, M.A., CSc.

Mgr. Matúš Horváth, PhD.

sekcia rusistiky:

prof. PhDr. Josef Dohnal, CSc.

Mgr. Oľga Iermachkova, PhD.

Mgr. Andrea Spišiaková, PhD.

Externí recenzenti:

Mgr. Igor Cintula, PhD. (Katedra slovanských jazykov, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

doc. Mgr. Milan Petkanič, PhD. (Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Trnavská
Univerzita v Trnave)

Zostavovatelia:

Mgr. Adam Bajza

Mgr. Tomáš Gašpar

Mgr. Alexandra Hudáková

Mgr. Tamara Mujkošová

Mgr. Kristián Valachovič

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Plávrh obálky:

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Texty neprešli jazykovou korektúrou.

Vydavateľ: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2024

Vydanie prvé

ISBN 978-80-572-0419-0

Vážené čitateľky, vážení čitatelia,

tento zborník prezentuje príspevky, ktoré odzneli na piatom ročníku interdisciplinárnej doktorandskej konferencie Loquere V. Konferencia, ktorú už tradične organizujú doktorandi Filozofickej fakulty UCM v Trnave, sa konala 2. februára 2024 a jej zámerom bolo predovšetkým vytvorenie interdisciplinárnej spolupráce a snaha o prepojenie vedeckého poznania. Bohatá účasť na tomto ročníku len podčiarkuje súčasný trend vo vede, ktorý je založený na interdisciplinarite a vzájomnej spolupráci medzi vedeckými odbormi. Na konferencii v piatich sekciách so svojimi príspevkami postupne vystúpilo 35 mladých vedcov – doktorandov a budúcich magistrov.

Publikačné výstupy z konferencie sú v zborníku usporiadané v abecednom poradí podľa priezviska autora v rámci jednotlivých sekcií: sekcie etnológie a mimoeurópskych štúdií; sekcie filozofie a aplikovanej filozofie; sekcie psychológie; sekcie germanistiky, anglistiky a amerikanistiky a sekcie rusistiky.

Predstavený zborník je, vďaka svojej tematickej a žánrovej pestrosti, dôkazom prínosu publikačnej platformy konferencie Loquere.

Pevne veríme, že rôznorodé zloženie publikačných výstupov si nájde svojich čitateľov a zároveň motivuje mladých vedcov k prezentácii výsledkov svojich prác na ďalšom ročníku tejto interdisciplinárnej konferencie.

Tamara Mujkošová

Obsah

Sekcia etnológie a mimoeurópskych štúdií

Štrukturálne násilie v zbierkach ľudských pozostatkov v Spojených štátoch amerických v kontexte súčasných repatriačných procesov. 10
Mgr. Adam Bartalský

K štátno-bezpečnostnej agende okresných úradov, po uplatnení župného zákona na Slovensku v roku 1923, na príklade Okresného úradu v Trnave21
Ing. Marcel Demčák

Činnosť slovenských vzdelávacích centier ako jeden z kľúčových faktorov udržiavania jazyka, kultúry a identity Slovákov v Kanade.....34
Mgr. Michaela Grznárová

Vnímanie menarché – rituálu prvej menštruácie na Slovensku 47
Mgr. Veronika Majdáková

Tanzanian Post-Colonial Politics and the Indian Diasporas in Tanzania, From the Late 1960s to date (Tanzánska postkoloniálna politika a indická diasporá v Tanzánii od konca 60. rokov do súčasnosti).....59
Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Československé komunity v Argentíně – jazyk, kultura, identita..... 78
Mgr. Petr Táborský

Jazykový regionalizmus v Pobaltí92
Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Sekcia filozofie a aplikovanej filozofie

Posthumanistické vylepšovanie morálky ako kultivácia morálne dokonalého charakteru.....106
Mgr. Tomáš Gašpar

O istote u Descarta 118
Mgr. Filip Knižka

Vliv young adult dystopií na mladý mozek 128
Mgr. Denisa Mišinová, DiS.

Understanding Cancel Culture Through Nietzsche's Genealogy of Punishment
(Analýza „Cancel Culture“ skrz Nietzscheho filozofiu trestu) 140
MgA. Pavlína Novosádová

Surrealistické automatizmy a slobodná vôľa 152
Mgr. Sára Špirková

Dedičné editovanie ľudského genómu v tieni eugeniky 165
Mgr. Kristián Valachovič

Sekcia psychológie

Overenie vybraných psychometrických kvalít nástroja na meranie motívov
k užívaniu alkoholu 177
Mgr. Alexandra Hudáková – Mgr. Jakub Ladecký

Sebareflexia učiteľov materských škôl prostredníctvom identifikácie nadaných
detí, detí so špecifickými poruchami učenia alebo sociálno-patologických prejavov
..... 192
Mgr. Beáta Pošteková

Porovnanie metód WHOQOL BREF a Perma Profiler v kontexte merania kvality
života a well-beingu 204
Mgr. Patrícia Slobodová

Sekcia germanistiky, anglistiky a amerikanistiky

Blending from Cross-Linguistic English-Slovak Perspective (Križenie
z medzijazykového anglicko-slovenského pohľadu) 216
Mgr. Adam Bajza

Lexikalische Usualität in verschiedenen Übungstypen im DaF-Bereich (Lexikálna uzuálnosť v rôznych typoch cvičení vo vyučovaní nemčiny ako cudzieho jazyka)228

Mgr. Iveta Káčerová

Sekcia rusistiky

Творчество Людмилы Улицкой в словацкой литературной критике и переводческой рецепции (Tvorba Ludmily Ulickej v slovenskej literárnej kritike a prekladovej recepcii)..... 244

Ing. Mgr. Inna Horváthová

К вопросу об изучении пословиц и поговорок в современной русской и словацкой паремиологии (K otázke výskumu prísloví a porekadiel v súčasnej ruskej a slovenskej paremiológii)256

Mgr. Mikhail Kipchatov

Особенности коммуникативного поведения словацкого учителя русского языка (Osobitosti komunikatívneho správania slovenského učiteľa ruského jazyka) 268

Mgr. Bohdana Kravchenko

Особенности отображения образа хищных животных в славянском фольклоре и мировоззрении (Špecifiká zobrazovania dravých zvierat v slovanskej ľudovej kultúre a svetonázore).....285

Mgr. Vasyl Luzhanytsia

Folklorémy – antroponymá z ľudových rozprávok – v jazyku sociálnych sietí (na materiáli slovenského a ruského jazyka)..... 296

Mgr. Tamara Mujkošová

Symbolika havrana v ruskej národnej piesni Чёрный ворон..... 314

Вс. Soňa Valovičová

Intralingválna a interlingválna rusko-slovenská homonymia v slovenskej a ruskej lingvistike	327
Bc. Samuel Žeňuch	

Sekcia etnológie a mimoeurópskych štúdií

Štrukturálne násilie v zbierkach ľudských pozostatkov v Spojených štátoch amerických v kontexte súčasných repatriačných procesov.*

Structural violence in collections of human remains in the United States of America in the context of current repatriation process.

Mgr. Adam Bartalský

Abstrakt

Problematika ľudských pozostatkov v múzeách v Spojených štátoch amerických smeruje k obdobiu štrukturálneho násilia, ktoré datujeme prevažne do 19. a začiatku 20. storočia. Múzejné a univerzitné zbierky anatómie rástli na svojom obsahu a popri nich vedci publikovali rasisticky ladené štúdie, ktoré nadnášali europoidnú rasu. Pôvod týchto exemplárov pochádzal prevažne z nedobrovoľných zdrojov, ktorým sa pripisujú napríklad vykradnuté hroby alebo odstránené orgány po smrti bez uvedeného súhlasu v nemocniciach. Tieto pozostatky patrili primárne domorodým Indiánom, Afroameričanom alebo prisťahovalcom z iných kontinentov. Príspevok prinesie náhľad do tejto problematiky tvorby anatomických a antropologických zbierok. Svetovo uznávaný antropológ Aleš Hrdlička bude použitý ako príklad neetického zaobchádzania s akvizíciami ľudských pozostatkov. Tieto zbierky za posledné dekády prechádzali niekoľkými repatriačnými procesmi, ktoré viedli k modernej etickej forme zberateľstva anatomických a antropologických múzeí. Vzniklo niekoľko zákonov, ktoré týmto procesom napomohli a priniesli tak potrebnú zmenu. Druhá časť príspevku poukáže práve na tieto úspešné súčasné repatriačné procesy.

Kľúčové slová: Múzeá, ľudské pozostatky, štrukturálne násilie, antropológia, Spojené štáty americké

* Príspevok je výsledkom riešenia grantovej úlohy MŠSR VEGA č. 1/0231/23

Abstract

The main issue of human remains in museums in the United States of America goes back to the period of structural violence dating mainly to the 19th and early 20th century. Museum and university collections of anatomy grew on their content along the scientist, who curated them and published racist themed studies that exalted the Caucasian race. Involuntary sources of these specimens came from, for example, robbed graves or were organs removed after death in hospitals lacking any given consent. These remains primarily belonged to Native Americans, African Americans, or immigrants from other continents. The presentation will bring an insight into the issue of creating anatomical and anthropological collections. The world-renowned anthropologist Aleš Hrdlička will be used as an example of unethical handling of human remains acquisitions. Over the last few decades these collections have undergone several repatriation processes, leading to the modern ethical future of anatomical and anthropological museum collections. Several laws were enacted and thus brought the necessary change. The second part of the presentation will point out these successful current repatriation processes.

Keywords: Museums, human remains, structural violence, anthropology, the United States of America

Kontaktné údaje

Mgr. Adam Bartalský
Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
bartalsky1@ucm.sk

Úvod

Zberateľstvo ľudských pozostatkov je v súčasnosti aktuálnou a problematickou témou, ktorá otvára množstvo otázok z hľadiska etiky a vhodného zaobchádzania v múzejnom priestore. Hlavne na konci 20. storočia dve krajiny vytvorili nové zákony a moderné smerovanie v zaobchádzaní s takýmito zbierkami. Išlo o Spojené štáty americké a Spojené kráľovstvo. Dodnes tieto krajiny figurujú ako smerodajné majáky (Holland, 2015) k formovaniu vhodnej múzejnej etiky (Bartalský, 2023).

Príspevok skúma dianie v Spojených štátoch amerických a prináša náhľad do obdobia štrukturálneho násillia, ktoré datujeme do druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia. Spôsoby výskumov a názory vtedajších vedcov poukážeme na príklade antropológa Aleša Hrdličku. Na historický exkurz nadviážeme repatriačnými procesmi a zmenami, ktorými zbierky prechádzajú a formujú nové férové a etické podmienky s ohľadom na domorodé kmene Spojených štátov.

1 Obdobie štrukturálneho násillia

Pojem štrukturálne násillie, v spojení so zbierkami ľudských pozostatkov, definujeme ako neetický proces zaobchádzania v múzeách a autentickom prostredí, odkiaľ pozostatky pochádzajú. Na území Severnej Ameriky išlo hlavne o násillné odobratie kultúrneho majetku a pozostatkov od domorodých kmeňov. Ľudské kostry boli vyňaté z posledného miesta odpočinku, ako súčasť rozsiahlych archeologických objavov a stali sa jedným z prameňov antropológických výskumov. Jedným z výsledkov boli štúdie komparatívnej anatómie definujúce nadradenosť europoidnej rasy. Zdrojom antropológického materiálu boli okrem archeologických výskumov aj ľudské telá z nemocníc, pohrebísk alebo miest, kde sa odohrávali boje medzi osadníkmi a Indiánmi (Steele, 2022). Vojaci po ukončení boja zozbierali mŕtve telá bojovníkov, ktoré odovzdali do starostlivosti múzejným inštitúciám. K štrukturálnemu násilliu sa radí aj zaobchádzanie s pozostatkami v múzejnom prostredí, kde výskum a prezentácia prebiehali neeticky a bez vedomia pozostalých (Holland, 2015).

Jeden zo zaujímavých a významných antropológov 19. a začiatku 20. storočia bol Aleš Hrdlička (1869 – 1943).¹ Bol to americký vedec českého pôvodu, ktorý sa stal vedúcim oddelenia fyzickej antropológie Smithsonian inštitútu. Hrdlička zamietol všetky dovtedy existujúce tézy o vývoji človeka na území

¹ Výber obrazu vedca je z dôvodu blízkosti pôvodu a rovnako aj mediálnej pozornosti, v ktorej antropológ Aleš Hrdlička figuroval aj v našom prostredí. Denník N ho označil za „vedeckého rasistu“ alebo český portál deník.cz ho zas označil za „zloděje mozků“. (Krupka, 2023; Mŕtvym bral, 2023).

Severnej Ameriky a podnikal rozsiahle terénne výskumy, ktorých sa aj sám zúčastňoval. Jedným z jeho objavov bola teória migrácie človeka na územie Severnej Ameriky z Ázie cez Beringov prieliv. Aj keď bol jeho výskum rozsiahly, charakterom bol laický a výkopové práce neprebiehali oficiálnym archeologickým spôsobom. Sám Hrdlička totiž nemal dôveru v zložitejšie procedúry. Počas svojho života prednášal v Prahe, Brne a Bratislave. Veľkej obľube vo vedeckých kruhoch sa tešil hlavne na českom území. Obdržal čestný doktorát a rád podporoval svoju vlasť. Avšak už za jeho života boli jeho diela zakázané skrz rasisticky ladené vyjadrenia v období protektorátu (ČAS, 2019).

On sám považoval europoidnú rasu za nadradenú a svojim výskumom komparatívnej anatómie sa snažil poukázať na anatomické rozdiely v kostre človeka rozdielných rás. Vo svojom diele „O Původu a vývoji člověka i budoucnosti lidstva“ roztriedil človeka na rasy, ktoré sa líšia ako rasovo, tak aj duševne. Veľká väčšina rás podľa neho učinila len malý pokrok vo vývoji a predpokladal budúcnosť čisto bielej rasy:

„Ako dnes už podliehajú Negriti, rôzni Černosi, Austrálci, Sibírčania, americkí Indiáni. Človek superiórny, biely alebo žltohnedý, kdekoľvek narazí na skupiny zaostalejšie a tým slabšie, byť aj z jeho vlastnej rasy, podmaní si ich a urobí ich svojimi služobníkmi, alebo ich násilne zaženie do najmenej hostinných krajín, kde konečne vymiznú. Žiadna morálka, ani viera, ani zákony nevedia tomuto krutému, ale v koreni prirodzenému, postupu čeliť.“² (Hrdlička, 1924, s. 63)

V čase, kedy viedol oddelenie antropológie Smithsonian inštitútu doplnil zbierku o niekoľko desiatok tisíc exemplárov, ktoré pochádzali z jeho terénneho výskumu na juhozápade Ameriky a Aljašky. Mimo to vznikli antropologické zbierky v Prírodovednom múzeu v New Yorku a Chicagskom Field múzeu. Obdobie vzniku antropologických a etnografických zbierok radíme do éry tzv. „museum age“. Obdobia medzi rokmi 1860 až 1920, kedy vznikali nové múzeá ako na intelektuálnej, tak aj fyzickej bázy. Dôvod prečo múzeá budovali tak rozsiahle zbierky domorodých kmeňov bol jednoduchý: predpokladali, že sa všetky domorodé kmene asimilujú zmenou do európskeho štýlu života alebo jednoducho podľahnú

² „Jak dnes již podléhají Negriti, různí Černoši, Austrálci, Sibiřané, američtí Indiáni. Člověk superiorní, bílý nebo žlutohnědý, kdekoliv narazí na skupiny zaostalejší a tím slabší, byť i z jeho vlastní rasy, podmaní si je a učiní je svými služebníky, aneb je násilně zapudí do nejméně hostinných krajín, kde konečně tyto vymizí. Žádná morálka, ani víra, ani zákony nedovedou krutému, ale v kořeni přirozenému tomuto postupu čelí.“ (Hrdlička, 1924, s. 63)

kolonizácii a globálnej genocíde. Množstvo exemplárov tak ponechávali pre budúci výskum (Martinez, 2022, s. 2 – 4).

2 Nástup etických zákonov

Zbierky v múzeách boli uložené v archívoch a opätovná pozornosť prišla až v druhej polovici 20. storočia. Nástup zmysľania založenom na etike a otvorenosti viedol k vzniku dvoch najvýznamnejších zákonov v problematike ľudských pozostatkov. Prvý bol zákon *National Museum of the American Indian Act* v roku 1898. Určený bol priamo Smithsonian inštitútu, ktorému určil povinnosť vytvoriť pamätník vo forme múzea venovanému Indiánom. Toto nové múzeum malo rozvinúť výskum histórie domorodcov a pozornosť venovať navráteniu ich majetku. Múzeum muselo na základe DNA výskumov začať s repatriačnými procesmi (National Museum, 1989). Druhý zákon bol *Native American Graves Protection and Repatriation Act* (ďalej ako NAGPRA) z roku 1990. Zákon rieši otázky repatriácií ľudských pozostatkov. Má dnes dosah na všetky múzejné a neziskové inštitúcie, ktoré vlastnia kultúrny majetok alebo pozostatky domorodých kmeňov na území Spojených štátov, Aljašky a Havajských ostrovov. Každá takáto inštitúcia bola povinná zaslať vláde obsah svojich zbierok v podobe zoznamu, na základe ktorého povolili repatriačné procesy pozostalým. Išlo o prvé zákony, ktoré dávali právnu oporu komunitám domorodcov v snahe navrátiť im nedobrovoľne odobratý majetok a zosnulých (NAGPRA, 1990).

3 Repatriačné procesy

Repatriačný proces je spôsob navrátenia kultúrneho majetku alebo pozostatkov naspäť pozostalým kmeňom do vlastníctva. Pre domorodcov ide o dôležitú formu hlavne čo sa týka opätovného pochovávania predkov pomocou tradičných pohrebných rituálov. Vyššie spomenuté zákony umožnili domorodým kmeňom požiadať o navrátenie majetku a po roku 2000 sa uskutočnilo množstvo úspešných procesov (Steele, 2022).

Ako prvý príklad možno uviesť 150 pozostatkov kmeňa Cheyenne – obetí Sand Creek masakry, ako jednej z najtemnejších udalostí bojov medzi osadníkmi a domorodcami v štáte Colorado. Mŕtve telá domorodcov boli uložené do archívu (Sand Creek, 2023).

Ďalším príkladom je Unanganská kultúra, ktorá obýva Aleutské ostrovy. Tie spájajú Kamčatku a Aljašku a evidujeme na nich osídlenie pred 9 000 rokov. Unanganská kultúra sa líši od tej pevninskej kultúrne, lingvisticky a aj biologicky. Nedávny výskum založený na etickej pozornosti ku komunite doplnil tieto

poznatky o nový objav. Kultúra má blízky genetický vzťah s inými kmeňmi, ktorý zamietá Hrdličkov výskum, v ktorom založil neo-aleutskú kultúru³ a zaznamenal jej príchod na ostrovy. Jeho prvý výskum na ostrovoch datujeme do 19. storočia, avšak najväčšia zbierka pozostatkov prišla do Prírodovedného múzea až v rokoch 1936 – 1938. I keď genetická analýza pred koloniálnych jedincov dokáže potencionálne definovať rozdielnosti medzi archeologickou a genetickou evidenciou, je potrebné venovať pozornosť aj možnosti etického repatriačného procesu. V roku 2001 Aleutská asociácia⁴ žiadala o navrátenie pozostatkov a celkom 4 reporty usvedčili priamu linku k pozostalým na základe DNA. Repatriačný proces bol možný vďaka spolupráci medzi domorodými kmeňmi a vedcami (Martinez, 2022, s. 37 – 43).

Umožnil to tzv. „*sampling*“ – vytvorenie vzoriek z väčšieho celku kostry. Odobratie vzoriek z pozostatkov umožňuje pokračujúci výskum v spolupráci s komunitami. Ide o rozdielnosť medzi vzorkovaním starého archeologického výskumu, ktorý požadoval obsiahle exempláre vs. nového archeologického výskumu, ktorý potrebuje len zlomok materiálu. K povoleniu *samplingu* je potrebná konzultácia s domorodým kmeňom. Počas nej sa otvorene predostrie celý plán výskumu mierený na ľudské pozostatky, ktorý domorodý kmeň môže povoliť. Úcta sa venuje posvätnosti častí ľudského tela, ktoré podľa tradícií a duchovnej viery zakazujú s ich zaobchádzaním. (Martinez, 2022, s. 37 – 43).

Aj keď sa môže zdať, že repatriačné procesy prebiehajú úspešne, inštitúcie stále zadržujú veľké množstvo kultúrneho majetku a pozostatkov. National Park Service, v rámci svojho projektu The Repatriation Project, publikoval svoju databázu na portáli investigatívnej žurnalistiky ProPublica (Jaffe, 2023). V tejto databáze sa nachádzajú všetky organizácie spadajúce pod zákon NAGPRA a poukazujú koľko ľudských pozostatkov a hrovej výbavy jednotlivé inštitúcie stále vlastnia a koľko z nich odmietajú navrátiť. V zozname figurujú aj univerzity, ktoré sú ochotné navrátiť pozostatky v percentách medzi 2% až 100%. Zarážajúci je fakt, že až 186 inštitúcií, ktoré uchovávajú ľudské pozostatky domorodých kmeňov, nedovolia repatriácie. Dovoľuje to možnosť označiť ľudské pozostatky ako kultúrne neidentifikovateľné. Dá sa tak v prípade, ak DNA preukáže pôvod patriaci domorodému kmeňu, ktorý je dnes oficiálne označený za zaniknutý. Jednou z takých inštitúcií je aj Harvardská univerzita. Predpokladaný počet tiel pozostatkov, ktoré odmieta navrátiť je 5 680. Na priečke najväčšieho množstva

³ Termín „neo-aleutská kultúra“ bol použitý v citovanej publikácii v cudzom jazyku (Martinez, 2022, s. 40). Aj keď sa spisovne u nás používa názov Aleuti, ktorý reprezentuje domorodý kmeň obývajúcí Aleutské ostrovy, v práci je ponechaný preložený termín pre jeho zrozumiteľnosť.

⁴ APIA – Aleutian Pribilof Islands Association.

ľudských pozostatkov bez možnosti repatriácie figuruje na treťom mieste. Dohromady uchováva kosti 218 domorodých kmeňov (The Repatriation Project, 2023). Problém bol viacnásobne medializovaný. A aj univerzitný denník The Harvard Crimson poukázal na túto problematiku pomocou investigatívnych článkov. Po opätovnej mediálnej pozornosti, ktorá smerovala aj ku kostrovým pozostatkom otrokov, vedenie univerzity pozostatky dovolilo navrátiť (Chang, 2022; Chang 2022a).

Absencia zabezpečenia plynulého chodu repatriačných procesov viedla k tomu, že v januári 2024 vstúpila do platnosti novela zákona NAGPRA, ktorá zaviedla povinnosť disponovať povolením k výskumu a prezentácii všetkým inštitúciám, ktoré pozostatky vlastní v lehote do 5 rokov od platnosti novely (NAGPRA 2023). V praxi to znamenalo uzatvorenie expozícií veľkých múzeí. Napríklad Národné prírodovedné múzeum v New Yorku uzatvorilo dve haly expozície Indiánov (Statement, 2024). Ďalším bolo Múzeum umenia v Clevelande alebo Field Museum v Chicagu, ktoré síce vo výstavných priestoroch ľudské pozostatky nemá, no novela sa týkala aj kultúrneho majetku všeobecne (Field Museum, 2024). Zákon sa netýkal Národného múzea Indiánov, ktoré legislatívou spadá pod zákon Národného múzea Indiánov. Čiže svoje expozície neuzavrie. Je potrebné však dodať, že navrátilo len približne 6 300 kostrových setov z celkového množstva 35 000. Dnes sa múzeum orientuje skôr na moderné umenie, ktoré poukazuje na vzdor proti nátlaku a asimilácii zo strany európskej kultúry. Rovnako sa múzeum snaží zbaviť zaužívaného označenia antropologického múzea (Jacobs et al., 2024).

Záver

Čo tieto zmeny znamenajú pre budúcnosť múzejných zbierok ľudských pozostatkov? Pred krátkou dobou zasiahla média správa, že svetovo známe antropologické múzeum Mütter vo Filadelfii prešlo obrovskou zmenou. Odstránilo online archív a edukačný YouTube kanál a pod slovným spojením „Mütter matter“ objasnila svoje rozhodnutie, kedy sa vydáva na cestu etickej prezentácie a záujmu o rešpekt voči pozostatkom (Mütter, 2023). Všeobecne múzeá hromadne uzatvárajú svoje expozície a z výstavných priestorov miznú autentické ľudské pozostatky, ktoré podliehajú repatriačným procesom. Veľká pozornosť je venovaná spoločnému dialógu s domorodými kmeňmi. Aj samotné Národné múzeum Indiánov prehlbuje spoločný vzťah s domorodcami pre vybudovanie lepšej budúcnosti:

„V spolupráci s domorodými národmi a ich spojencami, Národné múzeum amerických Indiánov podporuje bohatšie zdieľanie ľudských skúseností prostredníctvom viac informovaného chápania domorodých kmeňov.“⁵ (Martinez, 2022, s. 199)

Táto spolupráca vedie k rovnosti, sociálnej spravodlivosti, indigenizácii, pravdovravnosti, dekolonizácii a zmiereniu medzi múzeami a Indiánmi. Nejde o zánik výskumného potenciálu zbierok. Ide o odhalenie neetických a nelegálnych akvizícií, ktoré sa v múzeách nachádzajú. Repatriačné procesy pozmenili správanie vedcov, ktorí spoločne s Indiánmi objavujú ich dejiny a zdravotný stav domorodých predkov. Môže to viesť k spolupráci aj na budúcom výskume, založenom na otvorenosti (ČAS, 2019). Európske múzeá to môže motivovať k úprave legislatívy zabezpečenia špecifických zbierok a k vytvoreniu etického nasmerovania zamestnancov v múzejnom prostredí, kedy bude ľudským pozostatkom venovaná potrebná úcta a rešpekt.

⁵ „In partnership with Native peoples and their allies, the National Museum of the American Indian fosters a richer shared human experiences through a more informed understanding of Native peoples.“ (Martinez, 2022, s. 199).

Literatúra

About the Museum. 2023. In *National Museum of the American Indian* [online]. [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://americanindian.si.edu/about>.

All mankind is of one origin: 6th International Antropological Congres of Dr. Aleš Hrdlička : 150th anniversary of birth = 6. mezinárodní antropologický kongres Dr. Aleše Hrdličky : 150. výročí narození. Humpolec: Česká antropologická společnost, 2019. 124 s. ISBN 978-80-905956-2-0.

American Alliance of Museums. 2000. AAM Code of Ethics for Museums [online]. Arlington: American Alliance of Museums. 2000 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.aam-us.org/programs/ethics-standards-and-professional-practices/code-of-ethics-for-museums/>.

BROCKELL, Gillian. 2022. Harvard has remains of 7,000 Native Americans and enslaved people, leaked report says. In *The Washington Post* [online]. 2022 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.washingtonpost.com/history/2022/06/02/harvard-human-remains-indigenous-enslaved/>.

CASSMAN, V. – ODEGAARD, N. – POWELL, J. 2008. *Human Remains: Guide for Museums and Academic Institutions*. Plymouth: AltaMira Press. 330 s. ISBN 978-0-7591-0954-4.

CHANG, C. J. 2022. Harvard Holds Human Remains of 19 Likely Enslaved Individuals, Thousands of Native Americans, Draft Report Says. In *The Harvard Crimson*. [online]. 2023 [2024-02-07]. Dostupný z <https://www.thecrimson.com/article/2022/6/1/draft-human-remains-report/>.

CHANG, C. J. 2022. Harvard Pledges to Return Human Remains of Enslaved People to Descendents. In *The Harvard Crimson*. [online]. 2023 [2024-02-07]. Dostupný z <https://www.thecrimson.com/article/2022/9/16/harvard-pledges-to-return-human-remains/>.

CHERY, S. 2024. Museums cover Native displays after new repatriation rules. In *The Washington Post* [online]. 2024 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.washingtonpost.com/entertainment/art/2024/01/26/museums-remove-native-american-hawaiian-indigenous-exhibit-nagpra/>.

DECATUR, Sean. 2024. Statement on New NAGPRA Regulations. In *American Museum of Natural History*. [online]. 2024 [2024-02-07]. Dostupný z <https://www.amnh.org/about/statement-new-nagpra-regulations>.

Field Museum Covers Some Native Displays as New Rules Take Effect. 2024. In *The New York Times* [online]. 2024 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.nytimes.com/2024/01/11/arts/design/field-museum-nagpra.html>.

Harvard University: The Repatriation Database. 2023. In *The Repatriation Project*. [online]. 2023 [2024-02-07]. Dostupný z <https://projects.propublica.org/repatriation-nagpra-database/institution/harvard-university/>.

HOLLAND, T. D. 2015. „Since I Must Please Those Below“: Human Skeletal Remains Research and the Law. In *American Journal of Law & Medicine* [online]. 2015, roč. 41, č. 4 [cit. 2024-02-07]. Dostupný z <https://doi.org/10.1177/0098858815622192>.

HRDLIČKA, A. 1924. *O pôvodu a vývoji človeka i budoucnosti lidstva*. Praha: B. Kočí, 1924. 79 s.

JACOBS, J., SMALL, Z. 2024. Leading Museums Remove Native Displays Amid New Federal Rules. In *The New York Times* [online]. 2024 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.nytimes.com/2024/01/26/arts/design/american-museum-of-natural-history-nagpra.html>.

JAFFE, L. et. al. 2023. America's Biggest Museums Fail to Return Native American Human Remains. In *The Repatriation Project*. [online]. 2023 [2024-02-07]. Dostupný z <https://www.propublica.org/article/repatriation-nagpra-museums-human-remains>.

KRUPKA, J. 2023. Pro Čechy hrdina, pro indiány zloděj mozků. Odkaz Aleše Hrdličky se komplikuje. In *Deník.cz*. [online]. 2023 [cit. 2024-02-07]. Dostupný z https://www.denik.cz/ze_sveta/cesky-antropolog-ales-hrdlicka-usa-puvodni-narody-indianske-kmeny-mozky-veda.html.

MARTINEZ, M. M. – SEARS, E. L. – SIEG, L. E. 2022. Contextualizing museum collections at the Smithsonian Institution: the relevance of collections-based research in the twenty-first century. In *Smithsonian Contributions to Anthropology*. 2022, 209 s. ISSN 0081-0223.

Mŕtvym bral lebky a písal si s Rooseveltom. Vedecký rasista Hrdlička bol ozajstným zberateľom kostí. 2023. In *DenníkN.sk*. [online]. 2023 [cit. 2024-02-07]. Dostupný z <https://dennikn.sk/3527586/mrtvym-bral-lebky-a-pisal-si-s-rooseveltom-vedecky-rasista-hrdlicka-bol-ozajstnym-zberatelom-kosti/>.

Mütter Matters. 2023. In *Mütter Museum* [online]. [cit. 2024-02-07]. Dostupné z: <https://muttermuseum.org/mutter-matters>

Native American Graves Protection and Repatriation Act Systematic Processes for Disposition or Repatriation of Native American Human Remains, Funerary Objects, Sacred Objects, and Objects of Cultural Patrimony. 2023. In *Federal Register*. [online]. 2023 [2024-02-07]. Dostupný z <https://www.federalregister.gov/documents/2023/12/13/2023-27040/native-american-graves-protection-and-repatriation-act-systematic-processes-for-disposition-or>.

Sand Creek Massacre: History & Culture. In *National Park Service* [online]. 2023 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://www.nps.gov/sand/learn/historyculture/index.htm>.

Should we display the dead? In *Museum and Society*. 2009, roč. 7, č. 3, s. 133–134. ISSN 1479-8360.

Spojené štáty americké. *National Museum of the American Indian Act*. In Public Law 101 – 185. 1989.121.

Spojené štáty americké. *Native Graves Protection and Repatriation Act*. In Public Law 101 – 601. 1990, 104 Stat. 3048.

STEELE, Cassidy. 2022. *Human Remains in Museums and Institutions: Laws and Policies*: diplomová práca (MA Thesis). Kennesaw: Kennesaw State University, 2022. 38 s.

ZUCKERMAN, M. K. – AUSTIN, R. M. – HOGMAN, C. A. 2021. Historical Anatomical Collections of Human Remains: Exploring Their Reinterpretation as Representations of Racial Violence. In *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* [online]. 2021, roč. 694, č. 1, s. 39 – 47 [cit. 2024-01-30]. Dostupný z <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00027162211008815>.

K štátno-bezpečnostnej agende okresných úradov, po uplatnení župného zákona na Slovensku v roku 1923, na príklade Okresného úradu v Trnave*

To the state security agenda of district offices, after the application of the mayor law in Slovakia in 1923, on the example of the District office in Trnava

Ing. Marcel Demčák

Abstrakt

Od začiatku januára 1923 začala platiť župná reforma, ktorá spustila proces začleňovanie územia Slovenska pod správne orgány Československej republiky. Zriadené boli župné a okresné úrady ako orgány štátnej správy. K týmto orgánom boli na župnej a okresnej úrovni pričlenené prislúchajúce samosprávne orgány, ktorým predsedali prednostovia štátnych úradov. Výsledkom bolo, že štátne úrady vykonávali štátnu aj samosprávnú agendu. Táto forma verejnej správy trvala až do polovice roka 1928, keď bola nahradená krajiniským zriadením. Príspevok sa zaoberá štátno-bezpečnostnou agendou prezidiálnych spisov Okresného úradu v Trnave. Keďže sa jedná o obsahovo rozsiahlu agendu, výskum je zameraný na obdobie po zavedení župnej reformy. Cieľom príspevku je analyzovať štátno-bezpečnostnú agendu v rokoch 1923 až 1924. Pod túto agendu patrili všetky záležitosti, ktoré sa týkali zabezpečenia ochrany štátu a jeho obyvateľstva. Zabezpečoval ju prednosta okresného úradu, teda okresný náčelník, najmä za asistencie četníctva a notárov. Prostredníctvom tejto analýzy príspevok poukazuje na činnosť politických a bezpečnostných orgánov štátu pri zabezpečovaní štátno-bezpečnostnej agendy.

Kľúčové slová: Okresný úrad, prezidiálne spisy, štátno-bezpečnostná agenda, četníctvo

* Príspevok je výstupom z riešenia projektu APVV-0199-20: Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia.

Abstract

From the beginning of January 1923, the mayor reform began to apply, which started the process of incorporating the territory of Slovakia under the administrative authorities of Czechoslovakia. Mayor and district offices were established as state administration bodies. These bodies were joined at the mayor and district levels by self-governing bodies presided over by heads of state offices. As a result, the state authorities carried out both the state and self-governing agendas. This form of public administration lasted until the middle of 1928, when it was replaced by the regional administration. The paper deals with the state security agenda of the presidential files of the District office in Trnava. Since it is a content-wide agenda, the research is focused on the period after the introduction of the mayor reform. The aim of the paper is to analyze the state security agenda in the years 1923–1924. This agenda included all matters related to the protection of the state and its population. It was ensured by the head of the district office, as the district chief, mainly with the assistance of the gendarmerie and notaries. Through this analysis, the contribution points to the activity of the political and security bodies of the state in ensuring the protection of the state security agenda.

Keywords: District office, presidential files, state-security agenda, gendarmerie

Kontaktné údaje

Ing. Marcel Demčák

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

e-mail: demcak1@ucm.sk

Úvod

Od 1. januára 1923 začala platiť na území Slovenska účinnosť zákona o zriadení župných a okresných úradov v Československej republike (ďalej len ČSR) (Zákon č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR). Stalo sa tak na základe nariadenia vlády o uplatnení župného zriadenia (Nariadenie vlády č.378/1922 o rozdelení a sídlach okresných úradov na Slovensku) v niektorých častiach územia ČSR (Schelle, 2006, s. 279). Územie Slovenska bolo administratívne rozdelené na šesť žúp, ktoré boli označené rímskymi číslicami od XV. do XX. V praxi boli župy pomenované zreteľnejšie ako Bratislavská so sídlom v Bratislave (č. XV.), Nitrianska so sídlom v Nitre (č. XVI.), Považská so sídlom v Martine (č. XVII.), Zvolenská so sídlom vo Zvolene (č. XVIII.), Podtatranská so sídlom v Liptovskom Mikuláši (č. XIX.) a Košická so sídlom v Košiciach (č. XX.) (Šprocha-Tišliar, 2009, s. 21-22).

Cieľom zákona o zriadení župných a okresných úradov bola snaha o zjednotenie verejnej správy v ČSR, keďže Československá republika zdedila duálny právny systém, rozdielny v rakúskej a uhorskej časti monarchie (Janas, 2007, s. 33). Župné a okresné úrady mali pôsobiť ako štátne úrady (Tišliar, 2013, s. 26). Patrili pod Ministerstvo vnútra (ďalej len MV), ktoré bolo riadiacim orgánom štátnej správy na celom území ČSR (Tišliar, 2005, s. 154). Ako medzičlánok medzi ministerstvom vnútra a jednotlivými župnými úradmi pôsobil Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska (Tišliar, 2013, s. 26). Pre bližšie pochopenie je nutné spomenúť, že jeho funkcia vznikla na základe §14 zákona o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku z roku 1918. V zákone bolo ustanovené, že vláda ČSR má právo dať niektorému svojmu členovi plnú moc (Zákon č.64/1918 Zb.z. o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku). Vláda touto funkciou poverila vtedajšieho Ministra verejného zdravotníctva a telesnej kultúry Vavra Šrobára. Súčasne vymenovala jemu podriadených štrnásť vládnych referentov, ktorí boli na základe dekrétov priradení k jednotlivým vládnym ministerstvám. Tento úrad, neoficiálne nazývaný aj Minister s plnou mocou pre Slovensko (ďalej len MPS), mal z počiatku značné právomoci, čím podstatne ovplyvňoval dianie na Slovensku (Vojáček, 2017, s. 10). MPS bol najvyšším riadiacim orgánom štátnej správy na Slovensku. Svojou funkciou ale nenarušoval unitárny základ ČSR a jej centralistické riadenie (Tišliar, 2013, s. 13). Splnomocnený minister vykonával najdôležitejšiu časť svojej pôsobnosti na základe plnej moci vlády a nie zákonného ustanovenia (Lipcher, 1966, s. 25). Vykonával všetko pre udržanie poriadku a upevnenie vnútorných pomerov na Slovensku. Vydával vlastné nariadenia a prakticky suploval činnosť všetkých ostatných ministerstiev na území Slovenska (Sivák, 1998, s. 32). Z podstaty plnej moci vyplývalo, že vláda mohla právomoci usmerňovať a rozsah plnej moci upravovať. Jeho vznik súvisel predovšetkým

s prevzatím a prispôsobením orgánov politickej správy uhorského teritoriálno-administratívneho zriadenia na území Slovenska (Lipcher, 1966, s. 26). Z hľadiska vývoja verejnej správy štátu bol MPS prechodnou inštitúciou, ktorý odstraňoval prekážky pri začleňovaní územia Slovenska pod správne orgány ČSR. Pôvodne mal mať minister V. Šrobár charakter určitého samosprávneho orgánu prostredníctvom štrnástich vládnych referátov. Tie sa už v roku 1919 zmenili na exozitúry jednotlivých ministerstiev. MPS ostal iba referát pre administratívne záležitosti a prezídium. V praxi MPS prenášal a realizoval centrálna nariadenia československej vlády v Prahe na územie Slovenska (Sivák, 1998, s. 53-54).

1 Župné a okresné úrady

Župný úrad vykonával vo svojom obvode vnútornú správu v medziach zákonov, nariadení a predpisov (§5 zákona č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR). Jeho prednostom bol ako štátny úradník, menovaný župan (§7 zákona č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR). Pre svoj obvod mal zriadené župné zastupiteľstvo a župný výbor. Podľa zákona mohla vláda vymenovať maximálne jednu tretinu členov župného zastupiteľstva (Tišliar, 2013, s. 34). Predsedom župného zastupiteľstva bol župan. Rokovania boli verejné a museli sa konať aspoň raz za štvrt' rok (Tišliar, 2013, s. 35). Župné zastupiteľstvo mohlo sa uznášať o zriadení alebo podpore ústavov, podnikov a iných zariadení v rámci župy. Na požiadanie alebo na základe vlastného uváženia mohlo podávať úradom a zákonodarným zborom návrhy alebo podnety. V rámci rokovacieho poriadku mohli byť predmetom rokovaní aj otázky a sťažnosti na župana (Lipcher, 1966, s. 117). Župné zastupiteľstvo volilo župný výbor zo svojich členov. Jeho predsedom bol rovnako župan, ktorý tu nehlasoval. Schôdze výboru boli neverejné. Predmetom rokovaní boli správy a návrhy župana, župného zastupiteľstva, župných komisií a členov župného výboru. Dôležitou činnosťou bolo zostavovanie rozpočtu župného hospodárenia na kalendárny rok a správy o stave župného hospodárenia (Tišliar, 2013, s. 36). Župná samospráva sa starala o humanitné, zdravotné, sociálne, hospodárske, dopravné a kultúrne oblasti župy. Vo všeobecnosti župná samospráva nesmela prerokovávať veci politické. Keďže tento pojem nebol v zákone bližšie špecifikovaný, umožňovalo to županovi vylučovať z rokovaní veci, ktoré sa nedotýkali záujmov vlády (Lipcher, 1966, s. 117). Výkon župnej samosprávy bol limitovaný županom, ktorý bol jej predsedom a určoval jej program. Župný úrad zabezpečoval nielen výkon uznesení župnej samosprávy, ale výkon celej samosprávy (Tišliar, 2013, s. 37).

Okresy vznikali ako samosprávne jednotky na základe nového administratívneho členenia Slovenska podľa nariadenia vlády o rozdelení a sídlach

okresných úradov na Slovensku (Nariadenie vlády č.378/1922 o rozdelení a sídlach okresných úradov na Slovensku). Vytvorených bolo 79 okresov, na čele s okresnými úradmi (Schelle, 2006, s. 279). Prednostom okresného úradu bol okresný náčelník, služobne bol podriadený županovi (§7 zákona č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR). Okresné úrady vykonávali vo svojom obvode vnútornú správu (§4 zákona č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR). Okresnému úradu bol podriadený notár, ktorý patrilo pod okresného náčelníka. Mal povinnosť vykonávať jeho nariadenia (Tišliar, 2013, s. 49). Okresnú samosprávu reprezentoval okresný výbor. Všetci jeho členovia boli volení vo verejných voľbách občanmi ČSR na základe kandidačných listín politických strán. Po zvolení museli zložiť prísahu vernosti k ČSR do rúk okresného náčelníka (Tišliar, 2013, s. 37). Predsedom okresného výboru bol okresný náčelník, ktorý určoval program jeho rokovaní. Okresný výbor mal pôsobnosť poradnú, hospodársku, pomocnú a v správnom súdnictve (Tišliar, 2013, s. 38). Spravoval majetok okresu pod dozorom okresného náčelníka (Tišliar, 2013, s. 40). Mohol prijímať uznesenie o výbere poplatkov, príspevkov, dávok a iných naturálnych plnení, ak príspevok štátu nepostačoval na pokrytie jeho nákladov (Tišliar, 2013, s. 38). Ako právnická osoba mohol samostatne prijímať práva a záväzky. Zostavoval okresný rozpočet na jeden kalendárny rok. Jeho kompetentnosť a relevantnosť posudzovala okresná finančná komisia, ktorá pracovala osobitne pri okresnom výbore. Mala kompetencie k hospodárskym a finančným záležitostiam okresu. Okresný výbor nemal vlastný výkonný orgán, a preto výkon všetkých jeho uznesení zabezpečoval okresný náčelník (Tišliar, 2013, s. 40). Schôdze okresného výboru boli verejné (Tišliar, 2013, s. 44). Na prvej schôdzi sa prijímal spôsob zverejňovania uznesení. Uznesenia mohli byť vo forme vyhlášky verejne prístupné na okresnom úrade a obecných úradoch (Tišliar, 2013, s. 46).

Podľa administratívneho rozdelenia bol Okresný úrad v Trnave pridelený k župe číslo XV., teda k Bratislavskej župe so sídlom v Bratislave (Nariadenie vlády č.378/1922 o rozdelení a sídlach okresných úradov na Slovensku). Od župného úradu smerom k okresnému úradu prichádzali oznámenia, obežníky alebo príkazy. V prvých mesiacoch po zavedení župnej reformy sa dotýkali predovšetkým nedostatkov z oblasti administratívy. Keď sa praxi vyskytovalo aj iné ako oficiálne uvádzanie funkcie okresného náčelníka, MPS svojim obežníkom upozornil na chybné označovanie funkcie prednostu okresného úradu. Pritom považoval za nepripustné, aby sa podpisoval alebo si dával titul ako „...hlavný slúžny, chéf okresu prov. „prednosta atd...“¹

¹ Obežník MPS č. 2980/1923 prez. adm. z 22. 1. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 64/1923 prez.

Písomná agenda okresného úradu bola členená podľa druhu prijatých a doručených správ. Delila sa na prezidiálnu, administratívnu, vojenskú a priestupkovú. K prezidiálnej agende patrili predovšetkým správy, ktoré boli na podateľni úradu označované ako dôverné, prísne dôverné, tajné, prísne tajné, súrne, veľmi súrne alebo do vlastných rúk. V tejto agende boli zoskupované najmä záležitosti štátno-bezpečnostné (Tišliar, 2013, s. 71). Obsah týchto spisov mal byť uchovávaný v tajnosti a vybavovaný osobne prednostom úradu (Nariadenie vlády č.290/1922 jednací poriadok pre župné a okresné úrady). V rámci prezidiálnej agendy išlo o vybavovanie nariadení a príkazov nadriadených orgánov (Tišliar, 2013, s. 74). Z významnejších treba spomenúť týždenné situačné správy, mesačné situačné správy, protištátnu tlač, protištátnu agitáciu, iredentu, bolševickú (komunistickú) agitáciu, autonomistickú agitáciu, podvratnú činnosť, zhromaždenia politických strán, špionáž, preverovanie spoľahlivosti osôb a i. (Inventár Okresného úradu v Trnave 1923-1944, MV SR Štátny archív Trnava. 1963).

Pravidelné situačné správy z politicko-bezpečnostného hľadiska vypracovávali okresní náčelníci. Venovali sa činnosti politických strán, vzájomným vzťahom národností, vplyvu zahraničia na domácu politickú situáciu a výskytu politickej tlače v okrese. Uvádzali aj odbornosť úradníkov a notárov, stav zabezpečenia verejnej bezpečnosti, správy o verejných zhromaždeniach, správy o iredente a činnosť podriadených úradov (Tišliar, 2013, s. 74). Napríklad mesačná situačná správa z Trnavy uvádzala, že celková politická situácia v okrese bola pokojná. Nebola pozorovaná agresívna agitácia politických strán a organizácií. Aj politické boje strán prestali, keďže obecné, župné a okresné voľby vyčerpali bojovú náladu.² Uskutočnili sa až v septembri 1923 a boli to prvé voľby po takmer piatich rokoch od vzniku ČSR (Sivák, 1998, s. 75).

V tomto období bol veľký záujem najmä o možnosť pracovnej migrácie a vystáholectva do zámoria. Tento záujem bol najviditeľnejší u ekonomicky aktívneho obyvateľstva, ktoré pochádzalo z radov poľnohospodárskych robotníkov a malých roľníkov z vidieka.³ Keďže sa na vidieku prejavoval nedostatok pôdy ako možnosti k obžive, obyvateľov to nútilo hľadať aj ďalšie možnosti zamestnania, aby užívali svoje početné rodiny (Tišliar, 2015, s. 6). Okresný náčelník poukazoval na fakt, že „...mnohí sa vrátia k práci nezpôsobilí na ťarchu tunajšieho štátu resp. obci...“.⁴ Dôvodom k odchodu boli smiešne nízke ceny za prácu v poľnohospodárstve. Denný plat predstavoval 8 alebo aj 6 Kč. Nebolo ani peňazí na kúpu pozemkov pri zamýšľanej parcelácii veľkostatkov. Pôžičku by obyvatelia

² Správa Okresného úradu v Trnave č. 186/prez. 1924 z 19. 2. 1924. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 334, škat. č. 5, sign. 186/1924 prez.

³ Tamže, sign. 186/1924 prez.

⁴ Tamže, sign. 186/1924 prez.

nedostali a podnikanie bolo neisté. Obávali sa aj obchodníci a remeselníci, že odchodom ľudí stratia zákazníkov. Okresný náčelník odporúčal zvýšiť plat pre poľnohospodárskych robotníkov a parceláciu veľkostatkov vykonávať postupne. Ako dôvod uviedol ohrozenie záujmov väčšieho percenta obyvateľstva a štátu v prípade vojny pri možnom núdzovom zásobovaní potravinami.⁵

Ďalšou agendou okresného náčelníka bolo zabezpečovanie ochrany štátu, ktorú vykonával na základe oznámení, obežníkov a príkazov od župného úradu alebo MPS. K zabezpečeniu tejto oblasti bol vydaný výnos MPS o organizácii informačnej služby pre Slovensko.⁶ Výnos poukazoval na potrebu pozorovania činnosti politických strán, ich funkcionárov, agitáciu a dodržiavanie politického programu. Ďalej sa sústreďoval na cenzúru tlače, iredentu, podvratné snahy, domácu a zahraničnú protištátnu činnosť. Župné úrady boli vyzývané MPS, aby o všetkých protištátnych záležitostiach podávali podrobné správy, ktoré zostavovali na základe podnetov z okresných úradov (Olejník, 2011, s. 55-56). Podľa uvedeného výnosu bola pre tieto záležitosti zriadená funkcia referenta na každom župnom úrade (Olejník, 2005, s. 137). Štátno-bezpečnostná agenda bola zabezpečovaná okresným náčelníkom prostredníctvom četníctva. Keďže četníctvo bolo jediným organizovaným ozbrojeným zborom s pevnou štruktúrou a disciplínou v ČSR (Galaš, 2019, s. 39).

2 Správy o schôdzach, zhromaždeniach a verejných prejavoch

Ako bolo už spomenuté okresní náčelníci zabezpečovali aj monitorovanie schôdzí, zhromaždení a verejných prejavov. Cieľom bolo eliminovať rôzne nepravdivé správy, ktoré by mohli medzi obyvateľstvom vyvolávať nervozitu a zmätok.⁷ Svoje pozorovania uvádzali v pravidelnej mesačnej situačnej správe.⁸ Na verejné schôdze a zhromaždenia mali byť vysielaní skúsení úradníci, aby vedeli podľa predpisov o informačnej službe⁹ vypracovávať správy o prejavoch.¹⁰ Nápomocné im boli aj vzorové tlačivá, ktoré mali zabezpečiť dôsledné zaznamenávanie. Tlačivá obsahovali názov schôdzky alebo zhromaždenia, kde a kedy sa konala, kto a kedy to povolil, číslo povolenia, program, predsedníctvo, rečníci, počet účastníkov, kto a kedy zahájil schôdzu, obsah prejavov jednotlivých

⁵ Tamže, sign. 186/1924 prez.

⁶ Výnos MPS č. 9333 adm. rev. z 30. 10. 1921 Organizácia informačnej služby pre Slovensko.

⁷ Obežník župného úradu č. 78/1923 prez. z 8. 3. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 66/1923 prez.

⁸ Výnos MPS č. 700 z 11.05.1922 o podávaní pravidelnej mesačnej situačnej správy.

⁹ Zbierka normálií administratívneho oddelenia. Časť II. Informačná služba politických a policajných úradov na Slovensku.

¹⁰ Obežník župného úradu č. 78/1923 prez. z 8. 3. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 66/1923 prez.

rečníkov, či bolo nutné napomenúť k pokoju, ukončenie alebo rozpustenie, aká asistancia bola pripravená k zakročeniu, či bola použitá a i. Správa musela byť zostavená tak, aby presne vyrozprávala priebeh celej schôdze alebo zhromaždenia. Župnému úradu odosielali tri odpisy do dvoch dní.¹¹ Vykonávať schôdze v budovách štátnych úradov (škôl, obecných domoch a pod.) mohli len tie organizácie, ktoré poskytli dostatočnú záruku, že miestnosť nebude použitá k protištátnym prejavom.¹² Ak boli rečníci prejavu napomenutí prítomným úradníkom, muselo byť v podávanej správe jasné, čoho sa výroky rečníkov týkali. V prípade, ak prednesené výroky rečníka zakladali aj skutkovú podstatu trestného činu, museli byť doslovne uvedené v správe. Bolo to z toho dôvodu, že voči rečníkom veľakrát nemohlo byť začaté trestné stíhanie, keďže správa oznamovala síce porušovanie zákona, ale neuvádzala doslovné znenie problémovej časti prejavu.¹³ Úradný zástupca na schôdzke mal rečníka na jeho nezákonné výroky upozorňovať prostredníctvom predsedu zhromaždenia, keďže on ho organizoval a bol za neho zodpovedný.¹⁴ Keďže štátne zastupiteľstvo a súd pri trestnom pojednávaní sa informovali, ako sa zachoval úradný zástupca k nezákonným výrokom rečníka, keď výroky rečníka presahovali trestný čin.¹⁵

3 Cenzúra tlače

Cenzúra tlače bola vykonávaná na základe výnosu o vykonávaní cenzúry tlače¹⁶ alebo z dôvodu naplnenia skutkovej podstaty trestného činu. Neskôr jej právnu ochranu poskytol zákon na ochranu republiky (Zákon č.50/1923 Zb.z. na ochranu republiky). Zákon na ochranu republiky formuloval skutkovú podstatu k jedenástim deliktom, ktoré bolo možné spáchať prostredníctvom tlače. Vo všeobecnosti sa jednalo o uverejnenie chybných textov, ktoré mohli byť považované za úklady proti republike alebo ako ohrozenie bezpečnosti republiky. Publikovaním zakázaných údajov mohol byť spáchaný zločin vyzradenia štátneho tajomstva alebo prečin nedovoleného spravodajstva. Taktiež ako prečin mohlo byť posudzované rušenie všeobecného mieru, podnecovanie k trestnej činnosti a mnoho ďalších, ktoré mohli byť spôsobené publikovaním chybných výrokov. V prípade, že cenzor zistil v publikovanej tlači spáchanie trestného činu, navrhol

¹¹ Obežník župného úradu č. 255/1923 prez. z 8. 3. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 154/1923 prez.

¹² Obežník župného úradu č. 254/1923 prez. z 8. 3. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 156/1923 prez.

¹³ Obežník župného úradu č. 488/1923 prez. z 27. 3. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 2, sign. 255/1923 prez.

¹⁴ Výnos MPS č. 9334 adm. rev. z 20. 10. 1921.

¹⁵ Obežník župného úradu č. 774/1923 prez. z 22. 5. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 2, sign. 363/1923 prez.

¹⁶ Výnos MV č. 2756 z 29.2.1920 o vykonávaní cenzúry tlače.

štátnemu zastupiteľstvu zabavenie výtlačku. Zabavenie vykonávalo četníctvo alebo polícia. Ak bol opätovne spáchaný delikt, tak hrozilo na základe rozhodnutia župného úradu zastavenie tlače. Tlačové delikty podľa zákona na ochranu republiky prejednávali súdne stolice. Za uverejnenie správ a informácií niesol zodpovednosť redaktor. V roku 1924 bol prijatý zákon (Zákon č.124/1924 o zmene príslušnosti trestných súdov a zodpovednosti za obsah tlače vo veciach krivého obvinenia, ohovárania a urážky na cti), ktorý upravoval zodpovednosť tlače, označovaný aj ako tzv. "tlačová novela" (Malý, 2010, s. 364). Jednalo sa o to, že porotcovské sudy často oslobodzovali redaktorov a kritizované vládne strany boli bezbranné. Podľa prijatej novely zločiny krivého obvinenia z vymysleného zločinu a prečiny urážky na cti spáchané obsahom tlače prerokovali zborové krajské sudy, ktoré mali k týmto veciam zriadený päťčlenný senát označovaný aj ako tzv. "kmetské sudy". V praxi to znamenalo, že päťčlenný senát tvorili traja sudcovia a dvaja nesudcovia, tzv. kmeti. Kmetmi mohli byť občania, ktorí boli zapísaní na zozname porotcov u obecných súdov. Ak stíhaný redaktor neuspel pred kmetským súdom, hrozil mu trest odňatia slobody, peňažný trest, povinnosť na vlastné náklady uverejniť odsudzujúci rozsudok, odškodné poškodenému pri urážke na cti až do výšky 10 000Kč alebo strata spôsobilosti pre funkciu redaktora (Malý, 2010, s. 365).

Predstavu ako v praxi prebiehala cenzúra tlače poskytuje správa o zabavení periodického časopisu "Roľnícke Hlasy" pre článok "Veľká manifestácia kresťanského maloroľníctva v Trnave". Dôvodom zabavenia bolo naplnenie skutkovej podstaty trestného činu a prebehlo v trnavskej tlačiarni Františka Urbánka. Správa obsahovala ako prílohu aj tri výtlačky zabaveného časopisu a informáciu o počte konfiškovaného časopisu. V spomínanom výtlačku boli červenou ceruzkou vyznačené problémové časti textu, ktoré obsahovali skutkovú podstatu trestných činov búrenia a urážky úradov. Jednalo sa o konkrétne slová, vety alebo časti textu. Správa označovala, napríklad tieto časti textu: *„...rolnictvo aby sa bránilo proti nespravodlivým daňám hoc by mu aj pokutou a trestom hrozili...lebo je mnoho zbytočného úradníctva...chceli policajti prekaziť-ale vidiac sedliacké palice na ramenách šli so svesenými pendrekmi ďalej...že platiť nebudem...žiadame zrušenie pozemkového úradu - až - okrádanie národa...“*.¹⁷

Z hľadiska výkonu cenzúry tlače boli tlačiarne povinné predkladať výtlačky k cenzúre úradu skôr ako celý náklad vyexpedovali. Jednalo sa o tzv. povinné výtlačky (§7 zákona č.124/1924 o zmene príslušnosti trestných súdov a zodpovednosti za obsah tlače vo veciach krivého obvinenia, ohovárania a urážky na cti). Okrem toho tlačiarňam v Trnave bolo nariadené založiť si knihu, v ktorej si

¹⁷ Správa Okresného úradu v Trnave č. 235/ 1923 prez. z 29. 3.1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 2, sign. 235/1923 prez.

zapisovali číslo a názov predkladaného tlačiva. Tlačivá predkladali v troch exemplároch referentovi okresného náčelníka. Ten po ich prevzatí potvrdzoval v danej knihe po zapísaní dátumu aj času prevzatia. V prípade nedodržiavania uvedeného nariadenia, tlačiarňam hrozil trest alebo odobratie oprávnenia k prevádzke.¹⁸

Okresné úrady vykonávali cenzúru tlače aj na základe nariadení župného úradu alebo MPS. Napríklad viedenský časopis "Staatswehr" uverejnil článok s názvom "Charakteristické hlavy české státní galerie", ktorý obsahoval urážku prezidenta republiky. Nariadenie oznamovalo, že článok bol uverejnený aj v niektorých novinách v ČSR a podľa zákona (§ 11 zákona č.50/1923 Zb.z. na ochranu republiky) požadovalo konfiškáciu článku.¹⁹

4 Iredenta

Pojem iredenta označuje nezískané, neoslobodené územie. Vznikol pri snahe o pripojenie územia rakúsko-uhorskej monarchie v období procesu zjednocovania Talianska. Jednalo sa o územia, ktoré nielen obývalo talianske obyvateľstvo, ale malo k nim aj historickú väzbu (Encyclopaedia Beliana). Hlavnou myšlienkou iredenty je spojiť obyvateľov jedného národa do spoločného štátneho celku na úkor iných štátov. Jednalo sa teda o snahu Maďarov, Nemcov a Poliakov nadobudnúť stratene územia, ktoré boli obývané ich obyvateľstvom (Lukeš, 2007, s. 13).

Iredenta bola vykonávaná aj prostredníctvom agentov, ktorí boli vysielaní maďarskou vládou najmä z prostredia armády. Tí boli nasledovne vysielaní na územie Slovenska, kde kontaktovali promaďarsky zmýšľajúce obyvateľstvo. Napríklad v jednom z obežníkov sa spomínal istý Alexander Révesz, bývalý kapitán maďarského generálneho štábu, ktorý pracoval ako technický referent u 5. jazdeckej divízie. Často cestoval na Slovensko a bol podozrivý z pašovania výbušných látok z Maďarska na Slovensko. Menovaný stál „...v úzkom spojení s vedúcimi osobami tunajšieho maďarského kresťansko-sociálneho strany...“.²⁰

O iredente prostredníctvom spolkov svedčí aj obežník, ktorý informoval o činnosti spolku "Prebúdžajúcich sa Maďarov". Jeho činnosť bola zameraná na odtrhnutie územia Slovenska a Podkarpatského Ruska od ČSR a znovuvybudovanie "Veľkého Maďarska" na základe ústavy z roku 1867. Spolok vysielal agitátorov na Slovensko, kde ich následne podporovala maďarská

¹⁸ Nariadenie Okresného úradu v Trnave č. 426/1923 prez. z 21. 8. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 2, sign. 426/1923 prez.

¹⁹ Nariadenie župného úradu č. 1627/1923 prez. z 18. 6. 1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 2, sign. 417/1923 prez.

²⁰ Obežník župného úradu č. 83/1923 prez. z 26.1.1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 1, sign. 69/1923 prez.

kresťansko-sociálna strana, ktorá dostávala inštrukcie a peniaze z Maďarska. Na Slovensko prichádzali ako členovia športových futbalových klubov alebo kultúrnych spolkov. Napríklad významný skladateľ maďarských piesní Vojtech Balázs vraj plánoval organizovať turné po Slovensku, aby pod rúškom umenia „...propagoval na Slovensku medzi maďarským obyvateľstvom myšlienku oslobodenia maďarského národa a nadviazal týmto cieľom spojenie s osobami stojacimi v službách maďarskej irredenty...“.²¹

Vyskytovala sa aj tlač s iredentistickým obsahom. V jednom obežníku boli úrady upozorňované na učebnice pre stredné školy s vyučovacím jazykom maďarským, ktoré obsahovali iredentistické heslá. Oznamovala, že učebnice boli predávané v miestnych kníhkupectvách, pričom MPS nedovolilo ich dovoz a kolportáž. Uvádzané boli aj informácie o rozširovaní židovských učebníc, ktoré obsahovali modlitby za Karola I. Habsburga, posledného cisára Rakúsko-Uhorskej monarchie, a jeho manželku Zitu a za Maďarsko.²²

Záver

Nariadenie vlády o uplatnení župného zriadenia spustilo proces poštátneia verejnej správy na území Slovenska. Župné a okresné úrady zabezpečovali výkon štátnej aj samosprávnej agendy. Písomná agenda úradov sa delila na administratívnu, prezidiálnu, priestupkovú a vojenskú. Prezidiálnu agendu tvorili utajované spisy, ktoré boli vybavované prednostom úradu. Najväčšiu časť tejto agendy tvorili záležitosti štátno-bezpečnostné, teda týkajúce sa ochrany štátu a jeho obyvateľstva (Tišliar, 2013, s. 71).

Cieľom článku bolo analyzovať obsahovú stránku štátno-bezpečnostnej agendy okresných úradov po zavedení župnej reformy na Slovensku v roku 1923. Analýza bola vykonaná na základe archívneho výskumu prezidiálnych spisov Okresného úradu v Trnave v rokoch 1923 až 1924. Výskum poukázal na to, že v prevažnej miere sa jednalo o prešetrovanie prípadov irredenty a cenzúry tlače. Významná časť tejto agendy bola venovaná aj podávaniu správ o politických schôdzkach, zhromaždeniach a verejných prejavoch. Súhrnný pohľad na politicko-bezpečnostnú situáciu v danom okrese poskytovali mesačné situačné správy, ktoré osobne spracovával prednosta okresného úradu. Agenda bola spracovávaná na základe predpisov, priebežných nariadení a príkazov od nadriadených orgánov štátu. Vybavovanie záležitostí štátno-bezpečnostnej agendy si vyžadovalo spoluprácu politických a bezpečnostných orgánov štátu.

²¹ Obežník župného úradu č. 1218/1924 prez. z 15.2.1924. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 334, škat. č. 5, sign. 193/1924 prez.

²² Obežník župného úradu č. 2589/1923 prez. z 10.8.1923. Štátny archív v Trnave, fond Okresný úrad v Trnave, inv. č. 333, škat. č. 3, sign. 566/1923 prez.

Literatúra

GALAŠ, R. 2019. *Československé četnictvo (1918-1929)*. Praha : Academia, 2019. 353 s. ISBN 978-80-200-3016-0.

JANAS, K. 2007. *Dejiny verejnej správy na Slovensku*. Trenčín: Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka, 2007. 55 s. ISBN 978-80-80752263-7.

LIPSCHER, L. 1966. *K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918-1938*. Bratislava : Slovenská Akadémia vied, 1966. 244 s.

LUKEŠ, M. 2007. *Československé bezpečnostní orgány v boji proti maďarské iredentě 1918-1930 : dizertačná práca* [online]. Praha : Univerzita Karlova, 2007. 207 s. [cit. 2023-11-11].

Dostupné na internete :

<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/10858/140007519.pdf>

MALÝ, K. et al. 2010. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 4. vyd. Praha : Leges, 2010. 640 s. ISBN 978-80-87212-39-4.

OLEJNÍK, M. 2011. *Politické a spoločenské aktivity maďarskej minority v prizme štátnych orgánov a dobovej slovenskej tlače (1918-1929)* [online]. Košice, 2011. 139 s. [cit. 2023-11-11]. Dostupné na internete :

https://svusav.sk/storage/uploads/publikacie/pdf/milan_kniha.pdf

OLEJNÍK, M. 2005. *Vzťahy slovenskej a maďarskej komunity na Slovensku v období prvej ČSR a po roku 1989*. In *Národ a národnosti na Slovensku : v transformujúcej sa spoločnosti - vzťahy a konflikty* [online]. Prešov : Universum, 2005. [cit. 2023-11-11]. Dostupné na internete:

https://www.academia.edu/29535886/_2005_FERENČUHOVÁ_B_Vzťahy_a_konflikty_medzi_Slovákmi_a_Maďarmi_na_medzinárodnej_scéne_komparácia_pohľadu_Spoločnosti_národov_a_Rady_Európy

VOJÁČEK, L. 2017. *Novelizace prozatímní Československé ústavy z roku 1918*. In *Zborník z II. ročníka medzinárodnej vedeckej konferencie Banskobystrické dni práva*. Banská Bystrica : Belianum, 2017. ISBN 978-80-557-1287-1, s. 5-16.

SIVÁK, F. et al. 1998. *Slovenské a české dejiny štátu a práva v rokoch 1918-1945*. 2. vyd. Bratislava : Univerzita Komenského, 1998. 192 s. ISBN 80-223-1279-7.

SCHELLE, K. 2006. *Organizace Československého státu v meziválečném období (1918-1938)*. Praha : Eurolex Bohemia, 2006. 470 s. ISBN 80-86861-92-9.

ŠPROCHA, B. - TIŠLIAR, P. 2009. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska I. : Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920-2002*. Bratislava : Infostat, 2009. 159 s. ISBN 978-80-89398-80-9.

TIŠLIAR, P. 2005. Okresná správa na Slovensku počas I. ČSR. In *HISTORICA XLVI*. [online]. Bratislava : Univerzita Komenského, 2005. s. 147-185. [cit. 2023-11-11]. Dostupné na internete:
http://alis.uniba.sk/storage/uk/fif/acta/ID_354_216815.pdf

TIŠLIAR, P. 2013. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918-1945*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. 158 s.

TIŠLIAR, P. 2015. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In *Slovenská štatistika a demografia* [online]. 2015, roč. 2, s. 3-13 [cit. 2023-11-11]. Dostupné na internete:
https://ssad.statistics.sk/SSaD/wpcontent/files/2_2015/2_2015_komplet_cislo.pdf

Archívne pramene

Fond Okresného úradu v Trnave 1923-1944, MV SR Štátny archív Trnava.

Inventár Okresného úradu v Trnave 1923-1944, MV SR Štátny archív Trnava. 1963.

Pramene práva

Zákon č.64/1918 Zb.z. o mimoriadnych prechodných ustanoveniach na Slovensku.

Zákon č.126/1920 Zb.z. o zriadení župných a okresných úradov v ČSR.

Zákon č.50/1923 Zb.z. na ochranu republiky.

Zákon č.124/1924 o zmene príslušnosti trestných súdov a zodpovednosti za obsah tlače vo veciach krivého obvinenia, ohovárania a urážky na cti.

Nariadenie vlády č.378/1922 o rozdelení a sídlach okresných úradov na Slovensku.

Činnosť slovenských vzdelávacích centier ako jeden z kľúčových faktorov udržiavania jazyka, kultúry a identity Slovákov v Kanade.

The Activities of Slovak Educational Centres as One of the Key Factors in Maintaining the Language, Culture and Identity of Slovaks in Canada

Mgr. Michaela Grznárová

Abstrakt

Príspevok predstavuje parciálnu časť mojej dizertačnej práce –*Slovenské vzdelávacie centrá v Kanade*. Hlavným cieľom príspevku je na základe mapovania kultúrneho potenciálu analyzovať činnosť slovenských vzdelávacích centier v Kanade s dôrazom na ich budúcnosť. Problematiku riešime tiež v kontexte výkonu štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí s akcentom na vzdelávanie krajanov. Nakoľko počet Slovákov žijúcich v zámorí dlhodobo klesá je dôležité najmä zo strany materského štátu, plniť ciele v zmysle Článku 7a Ústavy Slovenskej republiky, ktorým sa Slovenská republika ako materský štát zaväzuje podporovať národné povedomie a kultúrnu identitu Slovákov žijúcich v zahraničí, podporuje ich inštitúcie zriadené na dosiahnutie tohto účelu a vzťahy s materskou krajinou.

Kľúčové slová: slovenské vzdelávacie centrum, Slováci v Kanade, štátna politika starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí

Abstract

The paper represents a partial part of my dissertation – Slovak Educational Centers in Canada. The main objective of the paper is to analyze the activities of Slovak educational centers in Canada through mapping cultural potential with an emphasis on their future. We solve the issue in the context of the implementation of the state policy of care for Slovaks living abroad with an emphasis on the education of compatriots. Since the number of Slovaks living overseas has been decreasing for a long time, it is important, especially on the part of the mother state, to meet the goals under Article 7a of the Constitution of the Slovak Republic, by which the Slovak Republic, as the mother state, undertakes to promote the national awareness and cultural identity of Slovaks living abroad, supports their institutions established to achieve this purpose and relations with the mother country.

Keywords: Slovak Education Centre, Slovaks in Canada, State Policy of Care for Slovaks Living Abroad

Kontaktné údaje

Mgr. Michaela Grznárová

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

grznarova2@ucm.sk

Úvod

Predložený príspevok predstavuje parciálnu časť mojej dizertačnej práce s názvom *Slovenské vzdelávacie centrá v Kanade*.¹ Hlavným cieľom príspevku je zdokumentovať a analyzovať súčasný stav a činnosť slovenských vzdelávacích centier pôsobiacich v Kanade v kontexte výkonu štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí.² Forma a úroveň vzdelávania Slovákov žijúcich v zahraničí v slovenskom jazyku je v jednotlivých krajinách rôzna a je úzko spätá so štatútom, ktorý Slovákom v týchto krajinách prináleží. Iná je preto v krajinách, v ktorých majú Slováci štatút národnostnej menšiny a iná v tých krajinách, v ktorých Slováci všetky svoje aktivity vyvíjajú v rámci jednotlivých slovenských komunit bez štatútu národnostnej menšiny. Príslušníci komunit, ktoré nemajú štatút národnostnej menšiny čo je i prípad Slovákov v Kanade, svoju činnosť v rámci vzdelávania detí v slovenskom jazyku riešia často svojpomocne. V ostatnom období vznikla v krajinách západnej Európy a zámoria pomerne široká sieť vzdelávacích centier, ktoré rôznym spôsobom zabezpečujú deťom so slovenským pôvodom vzdelávanie v slovenskom jazyku. Poskytujú im tiež neustály kontakt so slovenskými reáliami a s krajinou ich predkov.

Príspevok rieši nasledujúce otázky: *Aký je súčasný stav činnosti slovenských vzdelávacích centier v Kanade? Je činnosť vzdelávacích centier kľúčovým faktorom udržiavania jazyka, kultúry a identity Slovákov v Kanade? Akú sú hlavné faktory ohrozenia výučby slovenského jazyka vo vzdelávacích centrách? Je podpora zo strany materského štátu dôležitým predpokladom fungovania centier?*

Pri výskume sme sa zamerali najmä na generáciu slovenských imigrantov, ktorí sa v Kanade usadili okolo roku 2000. Priame výpovede informátorov³ uvádzame v poznámke pod čiarou kurzívou a prepisujeme v jednoduchej fonetickej transkripcii.&

1 Metódy skúmania

Predkladaný príspevok je výsledkom heuristiky a terénneho výskumu⁴. Heuristika

¹ Dizertačná práca je riešená v rámci projektu APVV-20-0263: Aktuálne kultúrotvorné, identifikačné a revitalizačné procesy v prostredí etnických minorít: Slováci v Argentíne a Kanade.

² Výkon štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí zabezpečuje v zmysle zákona 474/2005 Z.z. O Slovákoch žijúcich v zahraničí – Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí (ÚSŽZ).

³ Bázu informátorov tvorili zástupcovia jednotlivých vzdelávacích centier. V príspevku ich uvádzame pod označením žena/muž číslo a vek napr. (žena 1, 62).

⁴ Výskum bol realizovaný (v období od mája 2022 – septembra 2023) formou online rozhovorov so zástupcami slovenských vzdelávacích centier v mestách: Vancouver, Edmonton, Calgary, Montreal a Mississauga. Centrum v Mississaugu sme navštívili aj osobne v rámci terénneho výskumu v apríli 2023.

pozostávala zo štúdia literatúry a prameňov o problematike migrácií⁵, Slovákov v Kanade⁶ a problematike vzdelávania krajanov⁷. Na získanie informácií bola použitá metodika mapovania kultúrneho potenciálu.⁸ Kultúrny potenciál predstavuje v tomto prípade súbor kultúrnych prvkov a javov, ktoré sú v skúmanom priestore využívané, alebo využiteľné k profitu. Tieto prvky a javy sú zvyčajne ich nositeľmi,

⁵ K problematike migrácie bližšie najmä: Divinský, B. 2005. Zahraničná migrácia v Slovenskej republike – stav, trendy, spoločenské súvislosti. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, 2005. 216 s. a Divinský, B. 2009. Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EU (2004-2008). Bratislava: Medzinárodná organizácia pre migráciu, 2009. 117 s. O dôvodoch a motiváciách migrácie bližšie: Koser, K. 2008. International Migration. A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2007. 152 s., o klasifikácii migrantov ako pracovnej sily bližšie Stalker, P. 2008. The No-Nonsense Guide to International Migration (No-Nonsense Guides). Oxford: New Internationalist, 2008. 143 p.

⁶ K problematike Slovákov v Kanade bližšie najmä: Bartalská, L. 2001. Sprievodca slovenským zahraničím. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001. 376 s. ISBN 80-88841-18-6, Bartalská, L. 1999. Slovenská Amerika. Bratislava: Gabriela Fila Advertising, 1999. ISBN 80-967062-2-5, Bielik, F. 1982. Vystáhaloectvo a život krajanov vo svete. In Zborník príspevkov z vedeckej konferencie. Martin: Matica slovenská, 1982. 372 s., Jakešová, E. 1981. Vystáhaloectvo Slovákov do Kanady. Bratislava: Veda, 1981. s.157, Lenovský, L. – Slobodová Nováková, K.: Culture – Religion-Ethnicity (Alliance of Identities in the Environment of Foreign Slovak Communities). In: Religions. 2021. 12 (10), 883. p. 3-13. Dostupné na internete: <https://doi.org/10.3390/rel12100883>, Minár, I. 1994. Americkí Slováci a Slovensko 1880 - 1982. Bratislava, 1994. 215 s. ISBN 80-7127-040-7, Paučo, J. 1972. Slovenskí priekopníci v Amerike. Cleveland: Prvá katolícka slovenská jednota. 1972. 359 s., Stolárik, M. 1980. Slovak Migration from Europe to North America, 1870-1918. Rím: Slovak Studies. 1980. p. 5-24. a STOLÁRIK, M. 1989. Slovenskí prisťahovalci a ich postoje v rokoch 1885-1919. In Historický časopis. 1989, roč. 37, č.6. s. 806-819., Valčo, M.; Valčová, K. 2023. Preserving Tradition: The Importance of Religion in the Experience of Slovak Immigrants to Canada. In THEOLOGOS, roč. 25, 2023, č. 1, p. 139-151.

⁷ K problematike vzdelávania krajanov bližšie: Konceptcia štátnej politiky SR vo vzťahu k Slovákom žijúcim v zahraničí 2022-2026 viac: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Resolution/20175/1>, Výročné správy o štátnej politike vo vzťahu k Slovákom žijúcim v zahraničí viac: <https://www.uszz.sk/spravy-o-statnej-politike-vo-vztahu-k-slovakom-zijucim-v-zahranici/>, KOVÁČOVÁ, Z. – SMALLEY, D. 2020. Bilingual education of Slovak children living abroad: issues and perspective. In: ICERI 2020: Transforming Education, Transforming Lives: 13th International Conference of Education, Research and Innovation, Valencia, Španielsko, 9. - 10. 11.2020: Conference Proceedings. Valencia: International Association of Technology, Education and Development (IATED), 2020. ISBN 978-84-09-24232-0, KOVÁČOVÁ – ŠVECOVÁ, Z. – SMALLEY, D. 2020. Slovak as a foreign language - teaching language through stories and fairy tales. In: EDULEARN 20 Proceedings: 12th Annual International Conference on Education and New Learning Technologies, Palma de Mallorca, 6st - 7rd of July, 2020: virtual conference / zost. Luis Gómez Chova, Agustín López Martínez, I. Candel Torres, Valencia: IATED:International Academy of Technology, Education and Development, 2020, ISSN 2340-1117, pp. 5832-5836, DOUŠKOVÁ, A. – KARIKOVÁ, S. – SMALLEY, D. 2019. Educational Centres for Slovaks Living Abroad: issues and perspective. In: ICERI 2019: 12th International Conference of Education, Research and Innovation, 11. - 13. 11. 2019, Seville, Spain: Conference Proceedings. Valencia: International Association of Technology, Education and Development (IATED), 2019. ISSN 2340-1095. pp. 6469-6473. KVAPIL, R. a kol. 2018. Slovensčina ako cudzí jazyka. Príručka pre učiteľov. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum. 2018, s. 65. ISBN: 978-80-565-1440. MICHVOCÍKOVÁ, V. 2019. Formovanie národnej ideológie v edukačnom procese vysokých škôl. Nadlak: Ivan Krasko, 2019. s. 151. ISBN: 978-973-107-144-2.

⁸ Viac pozri: LENOVSÝ, L. – ČUKAN, J. – DUBSKÁ, M. – MICHALÍK, B. 2014. Hodnotiaci model kultúrneho potenciálu. Nitra: UKF, 2014. 110 s. ISBN 978-80-558-0726-3.

alebo konzumentmi považované za kultúrne hodnoty. V prípade kultúrneho potenciálu „ide v optimálnom prípade o funkčný integrovaný systém pozostávajúci z 5 zložiek: a) kultúra/kultúrne dedičstvo, b) kultúrno-spoločenské organizácie, inštitúcie a iné ustanovizne, c) kultúrne podujatia a kultúrne produkty, d) kultúrna infraštruktúra a ostatné podmienky, e) ľudské zdroje v kultúrnom sektore. Výskum kultúrneho potenciálu má dve etapy. Prvá je deskriptívno-quantitatívna – kultúrne mapovanie, ktoré tvorí odhaľovanie, identifikácia a klasifikácia jednotlivých prvkov kultúrneho potenciálu. Druhá je analyticko-kvalitatívna – zostavenie hodnotiaceho modelu kultúrneho potenciálu – na základe komparácie, systematizovania a procesov fungovania kultúrneho potenciálu ako systému, vrátane odhalenia slabých stránok/absentujúcich prvkov v prípade ne/funkčnosti systému. Cieľom mapovania a hodnotenia kultúrneho potenciálu je transformácia kultúrneho potenciálu na kultúrny kapitál ako nástroj získania profitu. Profitom pre aktérov nie je len finančný zisk, ale aj získanie poznania a vedomostí, zručností a schopností, zážitku, zábavy, emócie, sociálneho vzťahu/väzby, kultúrneho importu. Krajský kultúrny/vzdelávací spolok/inštitúcia/centrum ako záujmová spoločenská ustanovizeň je relevantným prostredím pre využitie metodiky mapovania a hodnotenia kultúrneho potenciálu“.(Kurajda - Lenovský, 2023, s. 490) V rámci klasifikácie ide o prvok zložky b) kultúrneho potenciálu (kultúrno-spoločenské organizácie, inštitúcie a iné ustanovizne), vo funkčnosti celého systému zohráva kľúčovú úlohu: pracuje s kategóriou a) kultúra/kultúrne dedičstvo, vytvára prvky alebo je súčasťou kategórie c) kultúrne podujatia a produkty, a to prostredníctvom kategórie d) kultúrna infraštruktúra a ostatné podmienky, všetko za pomoci kategórie e) ľudské zdroje v kultúrnom sektore, ktorú v skúmanej lokalite významne dotvára práve jadro členskej základne spolku. „V prípade potreby objasniť stav a fungovanie spolku je relevantným nástrojom práve predmetná metodika“. (Kurajda - Lenovský, 2023. s. 490).

Bázu informátorov tvorili zástupcovia centier, s ktorými sme uskutočnili online rozhovory prostredníctvom platformy ZOOM. Realizované rozhovory mali pološtandardizovaný charakter s otvorenými otázkami, ktoré umožňovali širšiu a otvorenejšiu konverzáciu. Na začiatku rozhovoru sme volili otázky, ktoré prelomili komunikačnú bariéru: *Kedy a prečo ste sa rozhodli prísť do Kanady? Čo bolo motiváciou vášho odchodu zo Slovenska? S akými cieľmi ste prichádzali do Kanady? Prišli ste sám/sama? Neskôr sme prešli na otázky týkajúce sa priamo témy nášho výskumu - slovenským vzdelávacím centrom v Kanade (Ottawa, Mississauga/Toronto, Montreál, Calgary, Edmonton, Vancouver, Kitchener). Otázky boli zamerané na získanie informácií o ich vzniku (rok založenia, kontinuita), predmete činnosti (primárny, sekundárny), členskej základni v súčasnosti, systéme riadenia (amatérsky, poloprofesionálny, profesionálny), materiálnych a finančných zdrojoch (majetok, zdroje financovania), mieste*

pôsobenia (priestory, ich vlastníctvo), dosahu pôsobenia (lokálny, regionálny a pod.). Obdobím hodnotenia stavu je súčasnosť.

2 Systém vzdelávania v Kanade

Kanada je federatívnym štátom. Pozostáva z 10 provincií a troch severných teritórií. Provincie majú vysokú mieru samosprávnej autonómie v rámci školstva. Úradnými jazykmi sú angličtina (používa ju viac ako 60 % obyvateľov) a francúzština (asi 20 %, v provincii Quebec). Časť obyvateľov je bilingválna. Oba jazyky sa povinne vyučujú na školách. Prvé základné školy v Kanade zakladali francúzski jezuiti – misionári od 17. stor. V roku 1816 bol prijatý školský zákon, ktorý presadzoval podporu nezávislého školstva obcami. Dochádzalo ale k sporom medzi školami katolíckymi (sever Kanady) a protestantskými (anglikánska cirkev – juh Kanady) najmä kvôli jazyku (francúzština/angličtina) čo vyriešil zákon v roku 1867. Zaručoval všetkým provinciám právo organizovať záležitosti v oblasti školstva podľa vlastných potrieb a podmienok. Tento princíp je uplatňovaný v krajine dodnes. Každá provincia má v Kanade vlastné ministerstvo školstva (Department of Education). Federálne ministerstvo školstva, ani jednotný systém vzdelávania neexistuje. Tieto provinčné ministerstvá majú v kompetencii organizáciu a hodnotenie vzdelávania v školách.⁹ Zároveň sú zodpovedné za administratívny a finančný manažment vzdelávacích inštitúcií. Koordináciu týchto ministerstiev na federálnej úrovni riadi Rada ministrov školstva (*Council of Ministers of Education Canada*). Na nižších úrovniach riadenia pôsobia regionálne školské úrady, úrady školských obvodov (*School Districts*) a jednotlivé školské rady (*School Boards*). (Průcha, 2017)

V roku 1977 ministerstvo školstva v provincii Ontario vytvorilo program „*Heritage Languages*“. (Stolárik, 2001) Ide o jazykový vzdelávací program¹⁰ v rámci ktorého môžu etnické komunity požiadať o vyučovanie v jazyku svojho etnika. Tento program financuje provinciálna vláda v Ontáriu. Zabezpečuje priestory a podmienky pre výučbu jazyka, tiež plat pre učiteľa. Výučba je realizovaná ako „sobotná/nedeľná/víkendová škola“ pre deti prisťahovalcov vo veku od 4 – 14 rokov.

3 Štátna politika starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí

Štátna podpora Slovákov žijúcich v zahraničí¹¹ je zameraná na oblasť vzdelávania,

⁹ Zodpovednosť za všetky úrovne vzdelávania je zverená vládam provincií, preto sa dĺžka školského roku, nástup do školy aj dĺžka jednotlivých typov štúdia líšia podľa provincie. (Průcha, 2017).

¹⁰ V Kanade funguje iba v provincii Ontáriu.

¹¹ Viac pozri: 474/2005 Z.z. o Slovákoch žijúcich v zahraničí.

vedy a výskumu, kultúry, oblasť informačnú a oblasť médií. Žiadosti o dotácie môže predkladať fyzická i právnická osoba. Udeľovanie dotácií Slovákom žijúcim v zahraničí je efektívnym nástrojom štátnej politiky Slovenskej republiky na podporu národnej, kultúrnej a jazykovej identity svojich krajanov. O dotácie je v prostredí slovenského zahraničia veľký záujem. Podporenie jednotlivých žiadostí o dotácie posudzuje grantová komisia a dotácie schvaľuje predseda ÚSZZ. Finančné prostriedky v rámci grantového systému ÚSZZ sa využívajú na krytie investičných zámerov krajanov, na edičnú činnosť, vydávanie, krajanských novín a časopisov, na prezentáciu kultúry Slovákov v zahraničí, na podporu vzdelávacích projektov¹², letné tábory a pobyty krajanskej mládeže na Slovensku, na podporu činnosti slovenských pedagógov v zahraničí, konferencie, semináre v zahraničí, na nákup slovenských kníh a pomôcok pre slovenské školy a knižnice v zahraničí, na podporu domov slovenskej kultúry v zahraničí, atď.¹³

4 Slovenské vzdelávacie centrá v Kanade

V Kanade pôsobí sedem slovenských vzdelávacích centier v nasledovných mestách: Ottawa, Mississauga (časť Toronta), Kitchener, Montreal, Edmonton, Calgary, Vancouver. Päť centier je aktuálne aktívnych resp. výsledky prinášame len z piatich centier.¹⁴ Všetky centrá sú tiež členmi ISEIA¹⁵, ktorá podporuje činnosť slovenských vzdelávacích centier všade vo svete.

V nasledujúcej časti príspevku predstavíme aktuálny stav a činnosť slovenských vzdelávacích centier v Kanade. Prostredníctvom metodiky mapovania kultúrneho potenciálu sa zameriame na vzdelávacie centrum ako na krajanskú inštitúciu a sledujeme jej činnosť v oblasti: všeobecných informácií o centre (vznik a roky založenia), predmete činnosti, aktuálnu členskú a zamestnaneckú základňu, materiálne, administratívne a finančné zázemie, adresátov, pôsobnosť a aktivity centra.

¹² Vyplatené dotácie žiadateľov z Kanady v oblasti vzdelávania, vedy a výskumu – za rok 2022: 5 projektov v sume 21 986,- eur, za rok 2021: 10 projektov v sume 209 800,- eur.

¹³ Viac pozri: www.uszz.sk/dotacie

¹⁴ Vzdelávacie centrum v Ottawe ma aktuálne od roku 2019 pozastavenú činnosť kvôli nedostatku záujmu rodičov detí o vzdelávanie v slovenskom jazyku. So slovenskou triedou v Kitcheneri sa nám nepodarilo spojiť, (napriek vynaloženému úsiliu i v spolupráci s veľvyslanectvom SR v Ottawe i so združením ISEIA sme s nimi nedokázali nadviazať žiadny kontakt.)

¹⁵ Vzdelávacie centrá pre deti krajanov existujú v nasledovných krajinách: Cyprus, Dánsko, Fínsko, Francúzsko, Holandsko, Írsko, Island, Nemecko, Nórsko, Rakúsko, Švajčiarsko, Taliansko, Veľká Británia, Argentína, Austrália, Nový Zéland, Kanada, USA, Belgicko, Portugalsko a Kuvajt. Väčšina z týchto vzdelávacích centier je združená v International Slovak Educational Institute and Association (ISEIA). Organizuje mnoho podujatí, medzinárodných súťaží pre deti, ktoré sa vzdelávajú v týchto centrách, vydáva internetový časopis.

V závere zhodnotíme aktuálnu situáciu a činnosti centier v kontexte výkonu štátnej politiky Slovenskej republiky v starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí.

4.1 Všeobecné informácie

Skúmané slovenské vzdelávacie centrá boli založené z iniciatívy rodičov detí. Vznikli v období rokov 2015–2018. Okrem centra v Mississauga, ktoré vykonáva vzdelávaciu činnosť kontinuálne už 32 rokov¹⁶. Vzdelávacie centrum navštevujú deti slovenských prisťahovalcov zväčša vo veku 4–14 rokov. Vyučovanie prebieha v rámci víkendových dní v sobotu alebo v nedeľu.¹⁷ V triedach sa stretávajú žiaci s rôznou úrovňou jazyka. Tento fakt, do značnej miery ovplyvňuje celú výučbu a systém práce učiteľa. Učiteľ prispôsobuje výučbu úrovni jednotlivých žiakov.¹⁸ Všetky centrá spolupracujú s kvalifikovanými učiteľmi avšak s rôznymi aprobáciami.¹⁹ Výučbu slovenského jazyka sa snažia prepájať i s kultúrnymi podujatiami organizovanými spolu s miestnymi folklórnymi súbormi či inými slovenskými združeniami, ktoré pôsobia v ich okolí. Zo strany materského štátu absentujú jednotné metodické materiály pre výučbu slovenského jazyka a systematickú prípravu detí Slovákov v zahraničí. Učitelia vyučujú na základe vlastných metodík, prípadne používajú dostupné metodiky²⁰, podľa vlastného uváženia.²¹ V mnohých prípadoch má vyučovanie formu projektového vyučovania resp. systému „škola hrou.“²²

4.2 Členská a zamestnanecká základňa

Všetky centrá majú problém s personálnym obsadením. Zamestnaneckú základňu

¹⁶ „ja tu učím už 20 rokov, predtým tu učila učiteľka 10 rokov...“ (žena 1, 62).

¹⁷ Okrem Calgary, kde vyučovanie prebieha cez týždeň v popoludňajších hodinách.

¹⁸ „V takejto triede je to pre učiteľa mimoriadne náročné, učila som tak desať rokov..“ (žena 3, 60).

¹⁹ „som učiteľka, učím už 40 rokov, pôvodne som učila matematiku, s takou aprobáciou som skončila vysokú školu na Slovensku, ale tu v Kanade učím slovenčinu“... (žena 1, 62).

²⁰ Ide o online metodiky: AHA slovenčina pre cudzincov a krajanov, KRÍŽOM KRÁŽOM A1 – B2, KVAPIL, R. a kol. 2018. Slovensčina ako cudzí jazyka. Príručka pre učiteľov. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum. 2018, s. 65. ISBN: 978-80-565-1440. KOVÁČOVÁ – ŠVECOVÁ, Z. – DOUŠKOVÁ, A. 2022. Slovenský jazyk pre malých cudzincov. Krajina hláskovo. Banská Bystrica: Belianum, 2022, s.82, ISBN 978-80-557-1961-0. viac pozri: <https://repo.umb.sk/xmlui/handle/123456789/179>.

²¹ „Vzhľadom na špecifickú situáciu v našej škole, nemáme žiadnu metodiku, ktorú by sme využívali, vyučovanie prispôbojeme podľa veku detí, úrovne ich jazyka a aj záujmov. Je to oveľa náročnejšie, ale nič iné sa nám doteraz neosvedčilo. Deti majú školu šitú na mieru a viac im to tak aj vyhovuje.“ (muž 1, 40).

²² „Ja všetko v škole zabezpečujem sama, my máme projektové vyučovanie, klasická výučba naše deti nebavila...“ (žena 4, 45).

tvorí zväčša jeden človek. Väčšinou ide o zakladateľa a štatutára v jednej osobe,²³ ktorý zabezpečuje a koordinuje celý proces výučby.²⁴ Ide o náročnú prácu, ktorá je navyše vykonávaná v rámci voľného času štatutára bez získania akéhokoľvek zisku či iného profitu. Personálne silnou základňou disponuje vzdelávacie centrum v Calgary. Aktuálne dosiahlo optimálny počet kvalifikovaných učiteľov vzhľadom na rozsah výučby a tried, ktoré vzdeláva.²⁵ Z dlhodobého hľadiska však zástupcovia všetkých centier uviedli, že personálne zabezpečenie predstavuje najslabší článok v celom procese prevádzkovania vzdelávacích centier. Ochota ľudí, ktorí by venovali svoj voľný čas v prospech vzdelávacieho centra je nízka. Získať kvalifikovaného učiteľa na výučbu slovenčiny predstavuje pre štatutára centra vždy najväčší problém.²⁶

4.3 Materiálne, administratívne a finančné zabezpečenie

Dobré podmienky na činnosť vzdelávacích centier má slovenská škola v Mississauga. Vyučovanie slovenského jazyka je zabezpečené v rámci už spomínaného provinciálneho programu Heritage Languages. Program zabezpečuje celý vyučovací proces od prenájmu a vybavenia triedy, až po personálne obsadenie funkcie učiteľa. Ostatné centrá boli založené ako neziskové organizácie. Finančné prostriedky na činnosť získavajú najmä prostredníctvom grantov z ÚSZZ²⁷ alebo iných organizácií v Kanade, ktoré podporujú výučbu Heritage Languages.²⁸

²³ Okrem školy v Mississauga, kde funguje program Heritage Languages.

²⁴ „ja riadim všetko okolo školy, zabezpečujem prípravu triedy, prinesiem pomôcky, ktoré skladujem u seba doma, potom učím, po vyučovaní musím upratať všetky priestory vrátane sociálnych zariadení a znovu zbaliť všetky školské veci a odviezť domov...“ (žena 4, 45)

²⁵ Výučbu zabezpečuje online formou. Prezenčne pre najmladšiu skupinu žiakov (3–6 rokov) vždy vo štvrtok popoludní. Aktuálne v škole pôsobia 4 kvalifikované učiteľky. Každá vyučuje v jednej triede.

²⁶ „...keď sa učilo onlajn cez pandémie, mali sme učiteľku zo Slovenska, pripájala sa na hodiny a vyučovala naše deti onlajn, tak sme vyriešili problém s učiteľom, inak je to náročné nájsť niekoho...“ (muž 1, 40)

²⁷ V roku 2019 pridelené dotácie ÚSZZ v sume 2 700,- eur centrá: Calgary, Montreal, Vancouver. V roku 2020 Calgary: 6 000,- eur, Montreal: 5 000,- eur, Vancouver: 4 000,- eur. V roku 2021 Calgary a Montreal v sume po 5 000,- eur, Vancouver: 4 000,- eur. V roku 2022 Calgary a Montreal v sume po 5. 500,-eur, Vancouver: 5 000,- eur. V roku 2023 Calgary 6 000,- eur a Vancouver: 5 000,- eur. V roku 2023 Montreal nezískal dotáciu kvôli nesplneniu administratívnych náležitostí, ktoré si žiadosť o grant vyžaduje. Vzdelávacie centrá Mississauga a Edmonton nežiadali o dotáciu zatiaľ v žiadnom roku. Centrum v Mississauga je plne financované v rámci programu Heritage Languages. Centrum v Edmontone finančne podporuje najmä IHLA a členské príspevky.

²⁸ Napr. IHLA - International and Heritage Languages Association: asociácia, ktorá vytvára profesionálne štandardy pre školy s vyučovaním pôvodných jazykov. Má nezastupiteľné miesto v systéme vzdelávania v rámci pôvodných jazykov v Kanade. Registruje asi 30 škôl/vzdelávacích centier. Poskytuje tiež finančnú pomoc jednotlivým školám po splnení podmienok. Viac pozri: <https://ihla.ca/>

4.4 Adresáti/spotrebitelia

Slovenské vzdelávacie centrá poskytujú výučbu slovenského jazyka primárne pre deti Slovákov žijúcich v Kanade. Aktuálne výučbu navštevujú deti slovenských prisťahovalcov, prípadne deti zo zmiešaných manželstiev (jeden z rodičov je Slovák/Slovenka). Víziou centier bola ambícia poskytovať prístup k výučbe slovenského jazyka komukoľvek bez rozdielu veku. Táto ambícia sa však podarila naplniť len v Calgary.²⁹

4.5 Pôsobnosť a aktivity centra

Vzdelávacie centrá v mestách Calgary, Vancouver a Montreal aktívne spolupracujú s ÚSZZ. Každoročne čerpajú finančnú podporu vo forme pridelených grantov na základe podanej žiadosti. Spolupracujú tiež so zastupiteľským úradom SR v Ottawe, ktorý pripravuje v rámci vzdelávania detí v slovenskom jazyku rôzne výzvy a súťaže. Svoje aktivity realizujú i v spolupráci s miestnymi folklórnymi súbormi či inými slovenskými spolkami, ktoré pôsobia v ich okolí (napr. Vancouver FS Slávik a DFS Sláviček, Montreal FS Lipa). Slovenská škola v Mississauga a Montreale svoje aktivity smeruje ku komunite a zázemiu, ktoré im poskytujú rímskokatolícka farnosť sv. Cyrila a Metoda³⁰. V spolupráci s miestnou slovenskou komunitou každoročne participujú na oslavách MDD (Calgary), vianočné akadémie (Montreal), príchod Sv. Mikuláša (Mississauga) a podobne. Všetky centrá zvládli náročné obdobie pandémie COVID-19. Poskytovali online vzdelávanie³¹. V súčasnosti pokračujú v prezenčnej výučbe³². Online výučbu dnes využívajú v rámci kreatívnych metód vzdelávania ako prostriedok na udržiavanie vzťahov so širším okolím svojich slovensky hovoriacich rovesníkov. Centrá participujú na spoločných projektoch, ktoré medzi sebou zdieľajú a prezentujú. Prostredníctvom online vzdelávania sa zúčastňujú tiež rôznych kreatívnych workshopov zameraných na prezentáciu prvkov slovenskej kultúry napr. workshop: maľovanie veľkonočných vajčiek, pečenie medovníkov a podobne.

²⁹ Vzdelávacie centrum v Calgary poskytuje výučbu slovenského jazyka prezenčne pre najmladšiu skupinu žiakov (deti vo veku 3-6 rokov) a online formou, kde sú skupiny rozdelené podľa úrovne ovládania jazyka. Online forma vyučovania umožňuje výučbu slovenského jazyka pre záujemcov nielen z Calgary, ale aj zo širšieho okolia či vzdialenejších miest Kanady. Majú žiakov napr. aj z Vancouveru.

³⁰ Ide o slovenské farnosti, ktoré pôsobia v Montreale a Mississauga.

³¹ „Neosvedčila sa nám táto výučba, kvôli nízkemu veku žiakov a ich neschopnosti sa sústrediť na výučbu, tiež ich bolo veľa až 24... riešili sme to formou úloh, ktoré som žiakom zasielala a potom s vybranými žiakmi sme mali aj online hodiny. S takými čo boli starší a zvládli aplikácie ovládať sami.“ (žena 1, 62)

³² Okrem centra v Edmontone ..., „Pandémia nám ukázala nový smer fungovania školy, zostali sme onlajn, čím sme znížili náklady na prevádzku. Aj dochádzka je jednoduchšia“ (žena 4, 45).

Záverom

V Kanade aktuálne pôsobí päť slovenských vzdelávacích centier. Fungujú ako víkendové školy. Výučba obsahuje okrem slovenského jazyka i kapitoly zo slovenských dejín, kultúry a tradícií. Deti krajanov si plnia povinnú školskú dochádzku v kanadských školách v multietnickom prostredí. So slovenčinou sa stretávajú len doma, v rodinnom prostredí. Vzdelávacie centrá tak predstavujú pre deti slovenských prisťahovalcov jedinečný sociokultúrny priestor. Tento priestor im umožňuje tráviť ich čas v kruhu slovenských rovesníkov. Ponúka im špecifické zázemie v skupine slovensky hovoriacich detí, ktoré pochádzajú z rovnakého kultúrneho prostredia. Toto zázemie im umožňuje zdieľať slovenský jazyk a kultúru s celou výbavou kultúrnych i rodinných sviatkov s ktorými sa stretávajú primárne v rodinnom prostredí. Jednou z najdôležitejších úloh pri výučbe jazyka (ale i akejkolvek inej) je dokázať žiakov správne motivovať. Cieľom motivácie pri výučbe jazyka detí je nielen dosiahnuť vedomosti o jazyku, ale naučiť sa ho i správne používať. Zoskupenie viacerých detí vo víkendových školách poskytuje možnosť realizovať jazykovú prípravu predovšetkým v rámci kolektívnych hier s cieľom lepšie prekonať bariéry nepoznaného a nového. Vyučovanie je prispôsobené úrovni jazyka jednotlivých detí. Učitelia vyučujú formou projektového vyučovania na základe princípu „škola hrou“. Motiváciu a záujem detí o výučbu slovenského jazyka sa učitelia snažia riešiť interaktívnou a hravou formou. Vyučovanie prebieha cez víkend v doobedňajších alebo popoludňajších hodinách v rozsahu dva a pol hodiny s jednou alebo 2 prestávkami. V rámci tejto výučby ide skôr o udržiavanie a posilňovanie vzťahu detí k jazyku, kultúre a identite Slovákov než o systematické vzdelávanie, ktoré je poskytované žiakom na hodinách slovenčiny na Slovensku, či v krajinách so slovenským národnostným školstvom. Vzhľadom na rozsah výučby je to neporovnateľné.

Činnosť vzdelávacích centier predstavuje teda dôležitý faktor udržiavania jazyka, kultúry a identity detí Slovákov v Kanade. Plní jednu z dôležitých úloh v upevňovaní tohto vzťahu. Primárnu úlohu v tomto však zohráva rodina resp. rodičia alebo starí rodičia. Tí rozhodujú o tom, ako budú vychovávať svoje deti v prostredí multietnickej krajiny. Ide výlučne o individuálnu záležitosť rodiny. Rodina sa rozhoduje o zdieľaní, čiastočnom zdieľaní alebo aj nezdieľaní kultúrnych konceptov svojich predkov. Rozhoduje o tom, či kultúrna výbava (jazyk, etnokultúrne tradície) prinesená z krajiny pôvodu budú súčasťou ich každodenného života a v akej miere.

Zo strany materskej krajiny je podpora vzdelávacích centier nevyhnutnou súčasťou výkonu štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí. Nástroj na výkon štátnej politiky tvorí systém financovania ÚSŽZ, ktorý umožňuje

prevádzkovať tieto centrá. Systematická podpora vo forme grantov ÚŠŽZ je nevyhnutným predpokladom fungovania vzdelávacích centier.

Najzávažnejším faktorom ohrozenia výučbu slovenského jazyka v centrách je nedostatok kvalifikovaných učiteľov. Ide o jeden z najväčších problémov fungovania tejto krajanskej organizácie. Personálnu základňu v centrách tvorí častokrát jeden človek. Z dlhodobého hľadiska môže práve tento fakt viesť k zániku činnosti. K zastabilizovaniu aktuálnej situácie centier by pomohla komplexnejšia podpora zo strany Slovenskej republiky. Napríklad vysielaním kvalifikovaných učiteľov priamo do slovenských komunít.

Ďalším faktorom ohrozenia výučby slovenského jazyka, ktorý by v budúcnosti mohol ovplyvňovať činnosť vzdelávacích centier je samotná motivácia rodičov, ale i detí. Práve rodičia rozhodujú o tom, či ich deti budú navštevovať takýto typ vzdelávacej inštitúcie. V komunite Slovákov v Ottawe ukončila slovenská škola činnosť práve z nedostatku záujmu rodičov vzdelávať svoje deti v jazyku predkov vo víkendovej škole.³³ To však môže byť už predmetom ďalších výskumov v rámci problematiky slovenských komunít vo svete

³³ „išlo to postupne, najprv sme mali 24 žiakov, potom 20, 18 až nakoniec sme museli ukončiť vzdelávací program v roku 2019...rodičia nemali záujem o slovenskú školu, všetci tu toho majú veľa cez týždeň, škola, krúžky, hokej a zápasy detí...tiež veľké vzdialenosti a voziť deti v sobotu ešte do ďalšej školy je náročné“ (žena 3, 60).

Literatúra

BARTALSKÁ, L. 2001. Sprievodca slovenským zahraničím. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 2001. 376 s. ISBN 80-88841-18-6.

KURAJDA, L. – LENOVSKÝ, L. 2023. Vybrané slovenské a česko-slovenské spolky v Argentíne ako kultúrny potenciál argentínskych Slovákov. In Slavica Slovaca. SSN 0037-6787, 2023, roč. 58, č. 3, s. 489-498.

LENOVSKÝ, L. – SLOBODOVÁ NOVÁKOVÁ, K. 2021. Culture – Religion- Ethnicity (Alliance of Identities in the Environment of Foreign Slovak Communities). In Religions. 2021. 12 (10), 883. p. 3-13. Dostupné na: <https://doi.org/10.3390/rel12100883>

LENOVSKÝ, L. – ČUKAN, J. – DUBSKÁ, M. – MICHALÍK, B. 2014. Hodnotiaci model kultúrneho potenciálu. Nitra: UKF, 2014. 110 s. ISBN 978-80-558-0726-3.

PRŮCHA, J. 2017. Vzdělávací systémy v zahraničí. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2017. 320 s. ISBN 978-80-7552-845-2.

STOLÁRIK, M. 1980. Slovak Migration from Europe to North America, 1870-1918. Rím: Slovak Studies. 1980. p. 5-24.

STOLÁRIK, M. 2001. Slovak Communities in the Ottawa Valley. In Ottawa Making a Capital. University of Ottawa Press, 2001. p. 263-277.

Zákon 474/2005 Z.z. z 23. septembra o Slovákoch žijúcich v zahraničí a o zmene a doplnení niektorých zákonov (online). Slov-lex právny a informačný portál. Dostupné z: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2005/474>

Ústava 460/1992 Zb. Slovenskej republiky z 1. septembra 1992, §7a (online). Slov-Lex právny a informačný portál. Dostupné z: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460/20230701>.

Informátori:

žena 1, 62

žena 2, 58

žena 3, 60

muž 1, 40

žena 4, 45

žena 5, 48

žena 6, 44

Vnímanie menarché – rituálu prvej menštruácie na Slovensku

The perception of menarche – the ritual of the first menstruation in Slovakia

Mgr. Veronika Majdáková

Abstrakt

Štúdia sa zaoberá rituálom prvej menštruácie, známym ako menarché. Autorka sa na základe výskumu snaží pomôcť ženám, ktoré majú negatívne skúsenosti s prvou menštruáciou a majú skreslený vzťah k sebe a svojmu telu, nájsť správny prístup k svojmu telu a jeho kvalitám. V súčasnosti sa objavuje snaha o napravenie týchto zaužívaných vzorcov a hĺbkové pochopenie dôležitých udalostí v životnom cykle žien, ako sú menarché, pôrod a menopauza. Menarché je považované za primárny medzník a vstup do ženského životného cyklu, na ktorom sa všetky ostatné biologicky podmienené prechody odvíjajú. Ak prebehne menarché ako vedomý rituálny proces, podporený informovanosťou a edukáciou, môžu ostatné prechody, ako je pohlavné dozrievanie, prvý pohlavný styk, splodenie dieťaťa, pôrod a menopauza, pre ženu prebiehať prijateľnejšie. Cieľom výskumu bolo preskúmať, ako sa menarché rituálne prejavovalo v minulosti a zmeny, akým je toto prechodové obdobie dnes vnímané. Sekundárnym cieľom bolo poukázať na vyvážený prístup k prvým menštruačným skúsenostiam a jeho pozitívny vplyv na životný cyklus žien.

Kľúčové slová: menarché, rituál, prvá menštruácia, životný cyklus, ženské telo, Slovensko, 20. a 21. storočie.

Abstract

The study deals with the ritual of the first menstruation, known as menarche. Based on research, the author tries to help women who have negative experiences with their first period and have a distorted relationship with themselves and their body, to find the right approach to their body and its qualities. Currently, there is an effort to correct these customary patterns and to gain an in-depth understanding of important events in the life cycle of women, such as menarche, childbirth and menopause. Menarche is considered the primary landmark and entry point in the female life cycle upon which all other biological transitions unfold. Suppose menarche takes place as a conscious ritual process, supported by awareness and education. In that case, other transitions such as puberty, first intercourse, childbearing, childbirth and menopause can be more acceptable for a woman. The research aimed to examine how menarche was ritually manifested in the past and the changes in how this transitional period is perceived today. The secondary goal was to point out a balanced approach to the first menstrual experience and its positive impact on the life cycle of women.

Keywords: menarche, ritual, first menstruation, life cycle, female body, Slovakia, 20th and 21st centuries

Kontaktné údaje

Mgr. Veronika Majdaková

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

majdakova1@ucm.sk

Úvod

Od mladosti pracujem ako lektorka tanca a neskôr pohybová terapeutka so skupinami žien, ktoré hľadajú ten správny prístup k svojmu telu a jeho kvalitám. Často sa im to nedarí kvôli prežitým traumám, nedostatku sebavedomia a pokrivenému vzťahu k sebe a svojmu telu. Na hodinách v intímnej atmosfére zdieľania som si neraz vypočula príbeh prvej menštruácie plný negatívnych zážitkov a nepochopenia. V súčasnosti badám smerovanie k napraveniu týchto zaužívaných vzorcov a snahu o reinterpretáciu a hĺbkové pochopenie dôležitých udalostí v ženskom životnom/biologickom cykle akým sú menarché, pôrod a menopauza. Tému menarché som si vybrala pretože ju považujem za primárny medzník a vstup do ženského životného cyklu od ktorého sa všetky ostatné biologicky podmienené prechody odvíjajú. Ak menarché prebehne ako vedomý rituálny proces, podporený informovanosťou a edukáciou, ostatné prechody ako pohlavné dozrievanie, koitarché (prvý pohlavný styk), splodenie dieťaťa, pôrod a menopauza môžu byť pre ženu následne lepšie vnímané a spracované po stránke biologickej, psychickej aj emocionálnej. U dievčat existuje prirodzená, biologicky podmienená hranica rannej fyzickej dospelosti v podobe menarché (prvej menštruácie), ktorá môže v rámci zdravého biologického vývoja prísť medzi ôsmym a sedemnástym rokom (Matejovičová a kol., 2007). V skúmanom prostredí mestských aj rurálnych aglomerácií na Slovensku však v kultúrno-spoločenskom kontexte vo väčšej miere chýba otvorený a zdravý prístup, ktorý by mladú ženu na zmenu tohto stavu pripravil. Vzniká tak potreba tento jav zmapovať a skúmať jeho aktuálny stav. Preto sme sa vo výskume opreli aj o už existujúce zdroje a literatúru z ktorých možno nielen čerpať, ale naplňať aj ich nevyužitý potenciál, keďže téma menštruácie nebola nikdy v centre pozornosti slovenskej etnológie.

Článok mapuje vývoj postoja k menarché (prvej menštruácie) od prvej polovice 20 storočia po súčasnosť na pozadí historických a vybraných sociokultúrnych aspektov. V rámci výskumu sme sa zamerali na vzťah slovenských žien k menarché a menštruačnému cyklu a jeho premenu od rigidného tabu na začiatku storočia po súčasné odtabuizovanie a uvoľnenie témy. Existujúce výskumy z oblasti spoločensko-historických vied v našom kultúrnom priestore nedokážu dať relevantné odpovede v oblasti vnímania menarché samotnými nositeľkami. Na tému nazeráme z rôznych uhlov pohľadu a za pomoci interdisciplinárneho presahu skúmam prežívanie menštruácie v troch základných historických obdobiach za pomoci Strauss Howeho (1991) teórie. Vzhľadom na to, že teória opisuje vývoj generácií z pohľadu kultúrnych zmien v geopolitickom priestore USA, táto je prispôbena našmu stredoeurópskemu priestoru. Pre výskum sme ponechali iba pomenovania jednotlivých generácií, ktoré sa prostredníctvom médií na Slovensku v súčasnosti frekventovane používajú v spoločensko-populárnych a

náučných článkoch: povojnová generácia, nazývaná aj „Baby Boomers“ (1948 – 1963), „Generácia X“ (1964 – 1978), „Generácia Y“ (1979 – 1995), „Generácia Z“ (1996 – 2010). V rámci prvej historickej etapy existuje téza o silnom odpore voči menštruácii, akoby ani neexistovala, pre druhú etapu je charakteristické určité odtabuizovanie témy v spoločnosti prostredníctvom médií. Výskum sme zamerali na tretiu, súčasnú etapu, kedy napriek odtabuizovaniu témy v spoločnosti neprebiehajú rituály na prirodzenej rodinnej úrovni, sú však posunuté do roviny špecifických komunití tzv. ženských kruhov, kde sa často vykonávajú na objednávku. Pred prezentáciou výsledkov doterajšieho výskumu je dôležité predstaviť teoretické východiská a definovať základné pojmy, ktoré s témou úzko súvisia.

1 Menarché – prvá menštruácia

Menarché je termín, ktorým sa označuje prvé menštruačné krvácanie u dievčat. Slovo menarché pochádza zo starogréčtiny a skladá sa zo slov mén „mesiac“ arkhē „začiatok“ (Allen, 2007). Termín menarché signalizuje začiatok reprodukčnej schopnosti, preto je veľmi dôležité mu venovať patričnú pozornosť. Napriek tomu, že menštruácia býva prvé roky spravidla anovulačná a často nepravidelná, telo akoby dáva mladej žene priestor na mentálne dozretie jej osobnej sexuality. Pre vedecký výskum a štúdie o reprodukčnom zdraví je podstatné zhromažďovať informácie o menarché, pretože môže poskytnúť dôležité údaje o fyziologickom vývoji populácie a môže byť použité na rôzne analýzy a štúdie v oblasti reprodukčného zdravia.

Menštruačný cyklus nasleduje po prvej menštruácii. Odborne sa nazýva eumenorea. Je to hormonálny, fyziologický cyklus v tele ženy, nazýva sa aj ovariálny (vaječníkový) cyklus. Prebieha od puberty až po vyšší vek klimaktéria. Priemerná dĺžka cyklu je 28 dní (Roztočil, Bartoš, 2011). V minulosti žena prechádzala v svojom plodnom období približne 160 menštruačnými cyklami. Dôvodom boli jej časté tehotenstvá a dlhá laktácia. V súčasnosti priemerná žena za svoje ferilné obdobie menštruuje až 450 krát (Rastislavová, 2008).

Súčasný psychosomatický pohľad na menštruačný cyklus

Dĺžka menštruačného cyklu sa nápadne podobá dĺžke cyklu lunárneho (29,5 dní). Preto býva menštruácia spájaná s lunárnym cyklom. Existujú štúdie, ktoré dokazujú, že aj napriek tomu že moderný životný štýl západu sa odklonil od prírodných zákonitostí, väčšina žien ovuluje pri splne, naopak počas novu prichádza u žien k menštruácii (Northrupová, 2004). V súčasnosti existuje väčší príklon k individuálnemu vnímaniu jednotlivých fáz menštruačného cyklu.

Prispieva k tomu aj zvýšené povedomie o priebehu jednotlivých fáz cyklu. Základnou literatúrou a inšpiráciou pre cieľovú skupinu žien zo „ženských kruhov“ sa stala kniha od Mirandy Gray – *Cyklická žena*. Autorka opisuje jednotlivé fázy z medicínskeho hľadiska na menštruačnú, folikulárnu, ovulačnú a luteálnu a pripisuje im symbolické archetipálne významy. Menštruačnú fázu spája s energiou stareny alebo vedmy, žena má spomaliť a zahĺbiť sa do svojho vnútra, svojich myšlienok a potrieb, vnímať svoje vízie a smerovanie. Folikulárnu fázu spája s energiou dievčaťa, alebo panny. Je to fáza spojená s príchodom energie, preto odporúča aj v praktickom živote túto etapu využiť na efektívnu prácu, systematické úlohy, plánovanie a športovanie. Ovulačná fáza je spojená so sexualitou, vhodným hľadaním partnera, alebo prehĺbením intímneho partnerského života a samozrejme s plodnosťou. Luteálna fáza sa často spája s takzvaným PMS (predmenštruačný syndróm), kedy je žena konfrontovaná so svojimi problémami a často sa spája nervozitou a podráždením. Ku knihe je priložený kalendár, ktorý si žena môže pripevniť na viditeľné miesto v byte a prostredníctvom otáčania jednotlivých fáz informovať rodinných príslušníkov v ktorej časti menštruačného cyklu sa práve nachádza.

1.2 Prechodový rituál menarché

Slovo rituál pochádza z latinského ritualis a znamená posvätný obrad, zvyk alebo obyčaj (Malina, a kol., 2009, s. 197). Rituál menarché sprevádza prechod skupiny, alebo jednotlivca z jedného spoločenského postavenia alebo obdobia do druhého kvalitatívne vyššieho obdobia. Pomáha vysporiadať sa s dôležitými životnými zmenami (Van Gennep, 2018, s. 78). U ženy sa viažu na prechod z detstva do dospelosti (menarché), koitarché - prvý pohlavný styk, pôrod a menopauzu, ktoré sú súčasťou jej prirodzeného biologického cyklu. Tieto rituály vytvárajú bezpečné prostredie pre prekonanie chaotického, fyzicky a emocionálne náročného obdobia, ktorým žena prechádza. Van Gennep (2018, s. 42) vo svojom diele odporúča, aby sa prechodové rituály nenazývali rituálmi dospelosti, pretože fáza fyzickej dospelosti sa nemusí zhodovať s fázou dospelosti spoločenskej. Toto sa často deje aj u dievčaťa vo fáze menarché, fyzicky nadobúda črty mladej ženy pripravenej na sexuálny život v mentálnom nastavení ale zostáva dieťaťom.

Menarché môže mať vplyv na psychický stav dievčat, telo prechádza rôznymi fyziologickými a hormonálnymi zmenami, čo môže mať za následok výkyvy nálad, zmeny v správaní. Ak tieto ostanú nepochopené a dievča nezíska dostatok informácií o svojom stave a telesných zmenách. Môže to mať za následok predlžovanie a zámerné zotrúvanie v detstve.

Máslová (2022) o plodnosti píše, že pubertálna transformácia je fyziologicky spojená s krízou prechodu, ktorá môže byť v istom ohľade užitočná a je nutná pre ďalší fyzický a psycho-sociálny vývin dieťaťa. Čínsky znak pre krízu je vytvorený z dvoch znakov, ktoré môžeme preložiť ako nebezpečenstvo a príležitosť. Človek sa krízou učí, môže sa naučiť niečo, čo mu žiť ďalej, aj keď je vnútorne zranený (Vodáčková, 2020, s. 122).

Menarché – prvá menštruácia je najviditeľnejším prejavom fyzickej transformácie. Pre mladé dievča je náročné zžiť sa s nastupujúcim ženským telom a nevedia nevie sa s novou identitou stotožniť (Máslová, 2022). Zmeny sa netýkajú iba fyzického tela, ale aj psychosomatického a duševného vývoja, ktorý smeruje z obdobia detskej bezstarostnosti k prijatiu novej role v živote, ktorá je spojená s väčšou zodpovednosťou aj za svoje telo. Dievča sa stáva ženou, ktorá je za určitých okolností schopná reprodukcie.

2 Vnímanie menštruácie na Slovensku

Ako na celom svete, aj na Slovensku bola téma menštruácie tabuizovaná a vnímaná ako nečistá, čo do istej miery bolo ovplyvnené stredovekým kresťanským myslením. V samotnej biblii je menštruácia zobrazovaná ako niečo negatívne. V našej kultúre bola menštruácia považovaná za Boží trest zoslaný na ženy kvôli prvotnému hriechu Evy napriek tomu, že žena je prirodzeným spôsobom vďaka menštruačnému cyklu schopná počať dieťa a teda menštruácia zohráva významnú úlohu v procese zachovania ľudského rodu a nie je pre ženu prekliatím, ale skôr požehnaním. Menštruácia sa na Slovensku považovala za chorobu, čo potvrdzujú aj niektoré regionálne názvy pre menštruáciu ako „mám tú chorobu“, „choroba na mňa prišla“. To môže súvisieť so strachom z neznámeho, navyše menštruačné krvácanie nebolo v minulosti medicínsky objasnené a viazali s k nemu rôzne povery a zákazy. V tejto súvislosti bola menštruácia vnímaná ako indikátor skutočnosti, že žena nie je tehotná a je v reprodukčnej fáze života. (Čadková, 2006: 92, 107). Žena v minulosti menštruovala oveľa menej ako súčasné ženy, keďže bola po väčšinu svojho reprodukčného života tehotná.

Mladé dievčatá mali neľahkú úlohu, kedy sa od nich na jednej strane očakával dobrý vydaj a plodenie detí. Sexuálna výchova a informácie o menštruačnom cykle neboli dostupné. Naďalej pretrvávalo menštruačné tabu a pohľad na menštruáciu ako nečistú. Tento jav pretrval až do 2. polovice 20. storočia.

Z socializmu sa na menštruáciu pozeralo medicínskou perspektívou. Téma menštruácie však zostávala v rovine témy o ktorej sa nehovorilo. Existovali rôzne príručky pre mladé dievčatá ako sa majú o seba starať z hľadiska hygieny a zdravia.

Žena v tejto dobe nadobudla svoje ženské práva, naďalej jej však prislúchala starostlivosť o deti a domácnosť, ale zároveň musela chodiť do práce. V tomto období však možno badať posun smerom k odtabuizovaniu témy na fyzickej úrovni, žena svoju menštruáciu v rodine pomenovala a muž po jej boku zväčša vedel že jeho žena podlieha tomuto fyziologickému procesu krvácania. Vzťah k menštruácii sa však stále niesol v negatívnej rovine. Žena si cez svoje dni nemohla oddýchnuť, socialistická žena musela takmer za každých okolností ísť do práce a bolo nemysliteľné zobrať si voľno v súvislosti s menštruáciou.

3 Generácia Y – odtabuizovanie témy menštruácie

McCrinkle (2014) označuje príslušníkov generácie Y ako jedincov narodených v rozmedzí rokov 1980-1994. Ide o prvú generáciu, ktorá je globálna a zároveň technologická. Sú často označovaní aj ako Mileniáli, Gen Next, alebo Why Generation (McCrinkle, 2014, s. 38). Charakteristická črta tejto generácie vychádza práve z výrazu why – prečo. Pomenovanie sa odvodzuje od faktu, že táto generácia, na rozdiel od jej predchodcov dostala priestor na otázky. Mileniáli vyrastali v pomerne pokojných spoločenských podmienkach. Čelili však neustálym zmenám, ktoré prebiehali v súvislostiach so zrýchľovaním životného tempa v súvislosti s rozvojom technológií. Uvedomujú si hodnotu vzdelania a sú ochotní sa vzdelávať celoživotne. V kontexte s individualizmom, ktorý je pre túto generáciu príznačný, zakladajú svoje rodiny neskôr a ich rodinný život je poznačený vysokou rozvodovosťou. Sú však generáciou, ktorá vďaka dostupnosti informácii a preniknutím internetu do ich životov začala skúmať svoje telo aj z hľadiska psychológie. V tomto období sa súčasne odtabuizovalo aj vnímanie psychického zdravia. U mnohých ľudí už nebolo hanbou ísť k psychológovi. Začali sa rozvíjať rôzne seba-rozvojové kurzy a terapeutické skupiny. Žena sa snaží pochopiť, aký je vzťah medzi telom a prežívaním. Toto sa prejavilo aj vo vnímaní menštruácie a jej významu v živote ženy. Taktiež menštruácia hygiena je v tomto období na vysokej úrovni. Zlepšila sa kvalita vložiek, ženy mohli v obchodoch nájsť pestrú škálu značiek od klasických hrubých vložiek až po tenké a ultra tenké. Rozšírilo sa používanie tampónu, čo ženy oslobodilo najmä aktívne ženy a športovkyne. Prvýkrát mohla ísť menštruujúca žena na kúpalisko bez toho, aby sa hanbila vyzliecť do plaviek. V roku 2009 sa do distribúcie dostal film Mesiac v nás od režisérky Diany Fabianovej, ktorý veľmi na tú dobu kontroverzným spôsobom odkrýval tému menštruácia tabu. Režisérka v ňom odkrýva a vyvracia hneď niekoľko mýtov o menštruácii, ktoré sa v našej spoločnosti tradovali po stáročia. Film nebol zameraný iba na slovenskú spoločnosť, ale snaží sa o globálne zobrazenie menštruácie ako celosvetového fenoménu. Začína sa v uliciach

Madridu, kde muži majú odpovedať na otázku: Čo je menštruácia. Jeden sa tvári, že zle počuje, druhý sa zahanbene ponáhľa, tretí, že to je čisto ženská záležitosť, štvrtý hovorí, že to je čosi militantné atď. Používa všetky formy prezentácie tejto témy, ktoré dokumentárny film ponúka. Ankety v uliciach, rozhovory s odborníkmi, ktorí môžu pomôcť prekonať psychické či fyzické problémy spojené s menštruáciou. Formou happeningu, ktorý prebehol v uliciach miest za pomoci figurantiek poukázala na stigmú a menštruáčnu tabu, ktoré je v spoločnosti hlboko zakorenené. Cez plagáty na uliciach vyzývala ženy na návštevu tanečno-terapeutických kurzov, ktoré pomáhajú zmierniť nepríjemné psychické a fyzické prejavy menštruácie a do happeningu zapojila ženy, ktoré chodili po uliciach s krvavou škvrnou na šatách. Popritom natáčala reakcie okoloidúcich, kde prevládali reakcie hnusu, hanby a výsmechu. To všetko má poukázať na reakcie obyčajných ľudí a odkrytie tohto tabu. Pretože štatistiky uvádzajú, že až 80 % žien na svete trpí bolesťami pred alebo počas menštruácie. O menštruácii hovorilo niekoľko generácii žien, od režisérkinej matky, cez rovesníčky až po najmladšiu generáciu, ktorej pohľad predstavila prostredníctvom 11-ročnej Dominiky, ktorá tvorila video-denníček, na základe ktorého sa pripravovala na príchod menarché. Hovorila v ňom v súvislosti s menštruáciou o svojich pocitoch, obavách a očakávaniach. Pohľad z opačného uhla reprezentovali vo filme muži ako jej otec, gynekológovia, vedci a odborníci v oblasti reprodukčného zdravia a psychológie. Zaujímavou časťou filmu bol happening v ktorom chlapci z bratislavskej základnej školy mali za úlohu nakresliť menštruáciu a potom popísať ako ju vnímajú. Zaujímavým zistením bolo, že chlapci sa o menštruácii neostýchali hovoriť, čo môže naznačovať odtabuizovanie témy smerom k mladšej generácii. Zaujímavým elementom filmu boli zobrazenia ako červená čiapočka, červený kvet, alebo červený kabát, ktorý poukazoval na symbolické zobrazenie menštruácie. Film nemá ambíciu skúmať menštruáciu z vedeckého pohľadu, napriek tomu však výrazne prispel k otvoreniu témy menštruácie v celospoločenskom meradle.

4 Výskum

Kvalitatívny výskum formou neštruktúrovaného rozhovoru sme realizovali na vzorke desiatich žien medzivojnovnej a povojnovnej generácie. Limitom výskumu bolo generačné vákuum žien z tohto ročníka a ich ochota na danú tému rozprávať. Medzi rokmi 1925- 1945 sa narodila tzv. Tichá generácia (Howe, 2014), tiež nazývaná „deti“ veľkej hospodárskej krízy, ktorý ňou boli ovplyvnený v súkromnej aj pracovnej rovine. Generácia bola ovplyvnená nedostatkom financií, čo malo vplyv na ich život vo všetkých rovinách. Táto materiálna rovina mohla ovplyvniť aj vnímanie menštruácie. Nedostatok výživy a zlý prístup k hygienickým pomôckam

mal za následok veľmi negatívne vnímanie menštruácie. Od roku 1945 - 1979 nastupuje generácia žien, ktorá má trochu odlišné podmienky pre život. Päťdesiate roky so sebou priniesli perzekúcie, útok na elity, vykonštruované súdne procesy a oklieštenie základných občianskych práv a slobôd, pričom definitívne nastolili komunistickú diktatúru. Napriek tomu sa spoločenské zmeny, ktoré vtedy nastali, sa bezprostredne dotkli všetkých domén, teda aj tých, ktoré boli výsostnou sférou žien, rodiny, domácnosti a spôsobu zamestnania. Ženám sa zrazu ponúkala možnosť vyššieho vzdelania a vzdelávania všeobecne, no zároveň dochádzalo aj k rozkolom v rodinách, často z ideových dôvodov. Prístup k menštruáčnym pomôckam sa zlepšil. Výskum prebiehal formou neštruktúrovaného rozhovoru, pri ktorom bolo dôležité prihliadnúť na intímny charakter danej témy a zvoliť si citlivý a vnímavý psychologický prístup, veľa som v rozhovore improvizovala. Otázky boli koncipované s ohľadom na vek respondentiek skôr do neformálnej podoby, ktorá mala navodzovať uvoľnenú atmosféru a bol konzultovaný so psychologičkou.

Poznatky z výskumu:

1. Menarché prebieha ako prirodzený biologicky podmienený jav, nie je spojené a nespĺňa atribúty prechodového rituálu.
2. Ženy majú menarché často spojené s traumou, negatívnymi pocitmi hanby, hnusu. O pocitoch však hovoria iba okrajovo.
3. Viac ako polovica (sedem z desiatich) opýtaných respondentiek o prvej menštruácii nebola vopred informovaná. Informácie čerpali hlavne z kolektívu rovesníčok školy, rodine, alebo v susedskej komunite. Tieto informácie boli často skreslené a prisudzovali menštruácii negatívnu konotáciu.
4. Absentuje generačný prenos menarché z matky na dcéru. Ak sa udial, tak iba v materiálnej rovine (zabezpečenie hygienických pomôcok).
5. Väčšina respondentiek hovorila o svojej menštruácii najmä v materiálnej rovine o zabezpečení hygienických pomôcok. Tieto informácie považujem za hlavný prínos tejto časti výskumu. Informácie o menštruáčnej hygiene na Slovensku nie sú dostupné. Pre porovnanie, sme generácii mileniálok položili otázku „Viete aké hygienické pomôcky pri menštruácii používala vaša matka a babička?“ Mnohé z žien na otázku nevedeli odpovedať.
6. Názvy menštruácie mali vo všetkých prípadoch negatívnu konotáciu. Väčšinou boli názvy disociované, o menštruácii hovorili v strednom rode „prišlo to“ „dostala som to“, alebo v ženskom rode „keď prišla“ „mám ju“. V 60 rokoch bol zaužívaný pojem menzes. V jednom prípade išlo o názov mesačiky, ktorý je spojený s fázami mesiaca.

7. Pred mužmi sa o menštruácii nerozprávalo. U jednej respondentky muž o menštruácii vedel a kupoval manželke vložky. Ide o najmladšiu účastníčku tejto časti výskumu (78 rokov).
8. Ženám bola menštruácia počas života na obtiaž. Rady by sa jej zbavili.
9. Žiadne úľavy spojené s menštruáciou (nemusíš ísť do školy, zober si voľno s práce, oddýchni si od domácich prác) neexistovali.

Počas prvej fázy výskumu sa potreba skúmania menarché a menštruácie na Slovensku otvorila a poskytla čiastočné odpovede na otázky, či môže byť táto intímna téma pre ženy prínosom. Vďaka hladkému priebehu výskumu a otvorenosti žien sa potvrdil fakt, že diskusia o tomto probléme môže byť užitočná nielen pre ženy ako nositeľky tohto prirodzeného javu, ale aj pre mužov a celú spoločnosť. Výskum žien z prvej polovice 20 storočia po 70 roky potvrdil existenciu menštruáčného tabu a negatívneho vnímania menštruácie čo malo za následok, že o menštruácii sa v spoločnosti nehovorilo, posunom spoločensko-politickej situácie a väčšieho hygienického komfortu sa téma začala otvárať aj vo verbálnej rovine na čo reagovali aj muži, pre ktorých už menštruácia ich partneriek nebola tajomstvom. Tento článok vzhľadom na jeho rozsah poskytuje výsledky vzorky staršej generácie žien (tichá generácia). Rozsiahlejšia vzorka mileniálok poskytla výskum s robustnejšími výsledkami, ktoré plánujeme publikovať v ďalšom periodiku. Zistili sme, že novodobé uchopenie témy prešlo od prvej polovice 20. storočia značným vývojom a súčasná potreba obnovenia prechodového rituálu vyplýva z potreby sebareflexie, rozvoja svojich interpersonálnych zručností a hľadania novej ženskej role, kvôli zmenám, ktorými si žena v poslednom storočí prešla. O menštruácii a tele sa už nehovorí iba v rovine biologickej podmienenosti, ale hľadajú sa prepojenia medzi telesnosťou a prežívaním. Toto uchopenie menštruácia žene poskytuje v plnej miere. Veríme, že v perspektíve ďalšieho skúmania tému posuniem do roviny, ktorá pomôže osvetliť dôvody, prečo sa tak stalo a pomôže načrtnúť ďalšie smerovanie.

Záver

Počas prvej fázy výskumu sa potreba skúmania postojov k menarché a menštruácii na Slovensku otvorila a poskytla čiastočné odpovede na otázky, či môže byť diskusia a objasňovanie tejto intímnej témy pre ženy, a nielen pre ne, prínosom. Vďaka priebehu výskumu a otvorenosti žien sa potvrdil fakt, že diskusia o tomto probléme môže byť užitočná nielen pre ženy ako nositeľky tohto prirodzeného javu, ale aj pre mužov a celú spoločnosť. Výskum žien z prvej polovice 20 storočia

po 70 roky potvrdil existenciu menštruačného tabu a negatívneho vnímania menštruácie čo malo za následok, že o menštruácii sa v spoločnosti nehovorilo, posunom spoločensko-politickej situácie a väčšieho hygienického komfortu sa téma začala otvárať aj vo verbálnej rovine na čo reagovali aj muži, pre ktorých už menštruácia ich partneriek nebola tajomstvom. Zistili sme, že novodobé uchopenie témy prešlo od prvej polovice 20. storočia značným vývojom a súčasná potreba obnovenia prechodového rituálu vyplýva z potreby sebareflexie, rozvoja svojich interpersonálnych zručností a hľadania novej ženskej role, kvôli zmenám, ktorými si žena v poslednom storočí prešla. O menštruácii a tele sa už nehovorí iba v rovine biologickej podmienenosti, ale hľadajú sa prepojenia medzi telesnosťou a prežívaním. Toto uchopenie menštruácia žene poskytuje v plnej miere. V perspektíve ďalšieho skúmania tému posunieme do roviny, ktorá pomôže osvetliť dôvody, prečo sa tak stalo a pomôže načrtnúť ďalšie smerovanie.

Literatúra

ALLEN, K. 2007. The Reluctant Hypothesis: A History of Discourse Surrounding the Lunar Phase Method of Regulating Conception. Lacuna Press. p. 239. ISBN 978-0-9510974-2-7

ČADKOVÁ K., LENDEROVÁ M., STRÁNÍKOVÁ, J. (eds) 2006. Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. In Zborník príspevkov z IV. pardubického bienále. ISBN 80-7194-920-5.

DANGLOVÁ, O. 1992. Encyklopédia ľudovej kultúry. Bratislava, Veda, ISBN 80-224-0234-6.

HOWE N. 2014. The Silent Generation, „The Lucky Few“ (Part 3 of 7). [online]. [cit. 2023-09-10]. Dostupné na internete: <https://www.forbes.com/sites/neilhowe/2014/08/13/the-silent-generation-the-lucky-few-part-3-of-7/?sh=e0a8b782c63b>

MALINA, J. a kol. 2009. Antropologický slovník. Akademické nakladatelství CERM, ISBN: 9788072045600

MÁSLOVÁ, H. 2021. Plodnost-cesta k mateřství, CPress, ISBN: 9788026442400

MATEJOVIČOVÁ, B., BEZÁKOVÁ, A. 2007. Nástup menarché u slovenských dievčat. In Recenzovaný sborník z mezinárodní vědecké konference I. Olomoucké dny antropologie a biologie. Olomouc, Univerzita Palackého (pp. 32-33)

McCRINDLE, M. 2018. The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations, Publisher: McCrindle Research, ISBN: 9780992483906

NORTHRUPOVÁ, Ch. 2004. Žena tělo a duše. Praha: Columbus, 716 s. ISBN 80-7249-092-3

RATISLAVOVÁ, K. 2008. Aplikovaná psychologie porodnictví. Praha: Reklamní ateliér Area, ISBN 978-80-254-2186-4.

ROZTOČIL, A., BARTOŠ, P. 2011. Moderní gynekologie. Praha: Grada, ISBN: 978-80-247-2832-2

STRAUSS, H. 1991 Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. ISBN 978-0688119126

VAN GENNEP, A. 2018 Přejímové rituály - systematické studium rituálů. Vydavatelství Portál, ISBN 9788026213741

VODÁČKOVÁ, D. 2020. Krizová intervence. Portál. ISBN: 9788026217046

Tanzánska postkoloniálna politika a indická diasporá v Tanzánii od konca 60. rokov do súčasnosti

Tanzanian Post-Colonial Politics and the Indian Diasporas in Tanzania, From the Late 1960s to date

Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Abstrakt

Tento článok osvetľuje historický trend postkoloniálnej politiky v Tanzánii a jej vplyv na indických migrantov v meste Mwanza. Využíva historické a etnografické údaje z dokumentárnych zdrojov, novín a terénnych rozhovorov a pozorovaní, aby ukázal, ako postkoloniálna politika v mestskom kontexte Mwanzy ovplyvnila indickú komunitu a spôsoby, ako na takú dynamiku reagovali Indovia. Článok sa obmedzuje na dva historické momenty, Ujamaa a Liberalizmus, ktoré formovali politiku Tanzánie a tanzánske mestské priestory a následne ovplyvnili všeobecný trend migrácií Indov a ich diasporické identity v Mwanze. Odhaľuje rôzne politické rozhodnutia, ktoré mali priamy vplyv na indické menšiny žijúce v Tanzánii.

Kľúčové slová: Ázijci, diaspora, identita, migrácia, politika

Abstract

This paper enlightens a historical trend of the post-colonial politics in Tanzania and their influence on the Indian migrants in Mwanza City. It employs both historical and ethnographic data from documentary sources, newspapers and fieldwork interviews and observation to demonstrate how post-colonial politics in the urban context of Mwanza have affected the Indian community and the ways in which Indians have been responding to such dynamics. The paper limits itself within the two historic moments, *Ujamaa* and Liberalism which shaped Tanzanian politics and Tanzanian urban spaces and in turn altered the general trend of Indians' migrations and diasporic identities in Mwanza. It unveils various politics and political decisions that have had a direct impact on the Indian minorities living in Tanzania.

Keywords: Asians, Diaspora, Identity, Migration, Politics

Kontaktné údaje

Mgr. Kerindo Abeid Sumara

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

sumara2@ucm.sk

Introduction

Since the late 1960s Tanzania has adopted various policy reforms seeking to restructure the country's political, social, and economic affairs. Amidst such policy reforms, various politics have emerged and affected the Indians who constitute a group of minorities living various town centres of the territory. Politics as it stands is generally a complex term with multiple meanings (Modebadze, 2010). The words to define and explain it are not uniform as they vary from time to time and place to place. Yet, within the realm of political science where politics is used as a concept of analysis, the term is used to denote all sorts of actions done by the government and the people who work for or serve that government and those who challenge the government (Modebadze, 2010). The term politics as adopted in this paper focuses political trends that have taken place in Tanzania within the two major epochs of policy reforms: the socialist era and liberal policies. Such policy reforms were remarkable in the country's socio-economic transformation. They have been responsible in altering a well-established Indian community in the territory. Various studies have been conducted on these political changes in relation to the Indian migrants. Studies by Fouere, Brennan and Aminzade have discussed these new political events and shaped a scholarly discussion since 1990s (cf. Aminzade, 2003; Brennan, 2006, 2013; M. Fouéré, 2017). Yet, these studies have not given details on how Indians responded to such politics in different times to ensure their survival in diaspora. Thus, this paper seeks to unveil various politics and political decisions that have had a direct impact on the Indian minorities living in Tanzania and the Indian response since 1960s to date using Mwanza City as a case study.

1 Background to the Indian Diasporas Prior to the 1960s

Indians had been in Tanzania for many years prior to the achievement of the country's political independence. Their settlement in the territory was a result of centuries of trading voyages across the Indian Ocean which involved the East African Coast and Asia. Their number increased substantially in the years of German and British colonisation for they were instrumental in the helping the initial attempt of colonial development and colonial administration (Tejpar, 2019, pp. 9-11). They established their settlements in various centres including Mwanza which is currently the city located in the interior part and the northern part of Tanzania, on the shores of Lake Victoria. The history of Indian migrants in Mwanza started in the in the mid-18th century when they used Mwanza as their sailing port to Buganda for trade exchanges (Ingham, 1963, p. 57). During the first half of the nineteenth century, when the long-distance caravans were traversing

the area between the coast and the interior, Indians were using their agents to penetrate the Lake Victoria basins to collect goods such as enslaved people, ivory, and animal skins (Deutsch, 2006, p. 22). By this time, they used Mwanza village as the main depot for temporary storage during the rainy season and a stopping point for their caravans (Deutsch, 2006, p. 22). When trade expanded during the reign of Sultan Barghash (between 1870 and 1888), they built dhows (Arabian origin ships) as a means of water transport to Uganda; they made Mwanza their main port (Otiso, 2013, p. 118).

Various Indian groups of traders moved from the coast to Mwanza to seize trading opportunities when the Germans established a trading post in Mwanza (Rizvi and King, 1973; Walji, 1974). Until the late colonial period, Indians formed the largest group of non-Africans in Mwanza and had contributed significantly to the economic and social development of the town (Flynn, 2001; Spencer, 1964). They owned wholesale and retail shops, urban stores, and transport companies. They were employed as carpenters, masons, shoemakers, goldsmiths, and tailors or performed clerical jobs in banks. Apart from dominating the economy, they were also very influential in the administration of the town. The colonial government granted their representation in the township authority (Grebbele, 1975).

In various town centres of Tanzania and East Africa, the colonial policies of racial compartmentalisation were the key determinant of social interaction between various racial categories. They laid foundation for the separation of the three major groups (Africans, Indians, and Europeans) in towns. In both, German and British colonial eras, racial policies as discussed by various scholars (See for example Fouéré, 2017) allowed the Indians to establish and develop a distinct community in towns. They generally developed as middle-class citizens in the colonial social hierarchy. In different times, they established distinct residential areas close to their business in central parts of town centres. They had separate schools and education systems, and communal clubs (Ladha, 2017).

2 Conceptualising and Contextualizing *Ujamaa* and Liberal Politics in Tanzania

In 1967, Mwalimu J.K. Nyerere, Tanzania's first president decided to take a country towards a socialist direction with a famous local name *Ujamaa*. *Ujamaa* which is a Swahili word is a concept referring to extended family and the life of extended family which was imagined from the pre-colonial social structures. Nyerere adopted *Ujamaa* as a social and economic development policy whose implementation sought to create a just society, free from exploitation. From Nyerere's mind, *Ujamaa* was the means of re-establishing pre-colonial colonial

traditions by traditional levels of mutual cooperation and resettling people for a quickened socio-economic development (Raikes, 1975, p. 33). The adoption of a policy was indeed a response to the socio-economic challenges which the country faced in the early years of independence. Various development projects established by the post-colonial government in the first decade of independence had become less effective due to the lack of reliable resources (Coulson, 2013, p. 173). Nyerere had associated the lack of reliable resources to implement development projects with the overdependence on foreign donors and investors (Coulson, 2013, pp. 214-216). It was on this background that *Ujamaa* was sought to address the identified challenges and attain the goals of independence. The policy attempted to improve the country's economy through a philosophy of hard-work and rural development to improve the country's economy. The policy came true on 5 February 1967 with the publication of Arusha Declaration drafted by Nyerere himself. The Declaration which defined socialism and its principles was built in the philosophy of self-reliance which sought to minimize the reliance on foreign aid and utilization of internal resources for country's development (Coulson, 2013, p.14).

However, by the mid-1980s the country's economy had come to a standstill. Socialist policies and various approaches taken to revamp the burdened economy since the late 1970s had proved failure. International institutions especially the IMF and World Bank were increasing pressures on the socialist regime to change the structures of the country economy. Putting this openly Nyerere, the president, admitted:

Tanzania's economic difficulties do not stem from our socialist policies, but on the contrary, it is our socialism which has given us the strength to contend with them in unity, understanding, and with hope. And despite the encouraging signs which are beginning to be seen, our economic situation remains very bad, and it will continue to be bad for a long time to come. We are heavily indebted to international institutions, to other countries, and to supplying firms, and have arrears of due payment which cannot quickly be paid off. (Nyerere, 1985, p. 35).

The above excerpt shows clearly that Nyerere had realized that the type of politics and economy that the country was operating was not showing any sign of improvement. Thus, it was only through policy reforms that the country would be rescued from economic decline. To allow this happen, president Nyerere decided to resign to let the new government make necessary reforms accordingly in 1985. Ali Hassan Mwinyi succeeded Nyerere and could not wait to adopt the reforms. Caught with the popular public lexicons such as *mageuzi* (liberalization), *kwenda na wakati* (going with time), Mwinyi adopted capitalist policies wholeheartedly.

Through him, the government made the earliest attempts towards capitalism by adopting what were named as Structural Adjustment Programmes (SAPs). Having adopted the SAPs, the government privatized all parastatals and public banks (Lofchie, 1988).

The abandonment of socialist policies paved the way for IMF and World Bank to grant loans and supervise the move towards the political and economic deregulation. Consequently, the government launched three major programmes namely Economic Recovery Program in 1986, Structural Adjustment Facility in 1987, Enhanced Structural Adjustment Facility in 1991 to allow private investors to open capital firms, own industries, and parastatals, set up private companies and banks in Tanzania (Fouéré, 2017). Politically, the government allowed the formation of multiparty state. In response to these reforms, foreign investors, and Tanzanians who had capitals had access to these economic opportunities. They were legally entitled to invest in all economic sectors which were controlled by the state throughout the socialist period. Thus, throughout the 1990s until present Tanzania adopted the liberal politics.

3 Early Post-Colonial Politics and the Indian Migrants Prior to the adoption of Ujamaa

In fact, there was no significant changes that affected Indians from what had been established during the colonial period for almost five years after independence. There were only various reforms taking place in economic sectors and the political sphere to suit the demands of the newly formed government (Coulson, 2013). However, there were debates on citizenship that had dominated the country's political arena and public spheres since the late colonial period. They were focused on identifying true citizens in Tanzania. To the militant politicians, citizenship was viewed on the parameters of races (Heilman, 1998). They regarded Africans as the true citizens who suffered from the colonial racial policies and exploitation. They agitated for legislation that would define true citizens. This was nevertheless contrary to what Nyerere, the president of Tanzania viewed. To Nyerere, citizenship meant equality to all countrymen and insisted to protect rights of every individual person regardless of races. To have this achieved, the Tanganyika Citizenship Act of 1961 was enacted. The act required all persons born in Tanzania to be Tanzanian citizens. Many Indians chose to become Tanzanian citizens. Some were included in government posts (Fouéré, 2017, p. 22; Heilman, 1998, pp. 373-374). Thus, Indians continued to leave peacefully and continued with their activities in all urban centres of Tanzania. Their economic position was not disturbed. They continued to dominate various economic sectors and lived in their

established residential areas in large towns and small towns in the interior (Fouéré, 2017). In Spencer's letter, their number was estimated 8000 in Mwanza. Their general social life was not disturbed as their identities were still active (Spencer, 1964, p.7-8). Regarding their general response to the ongoing political transformation many of them in the town had responded by sending "all the money they could out of Tanganyika" and were "operating on as little capital and much borrowed money as possible" (Spencer 1964:8).

However, they had already become the targets in various public rallies and state institutions especially when the move towards socialism started. In the state-owned newspapers, they were reported as disloyal citizens who were increasingly sending their wealth outside when they heard about nationalization. In 1967, in the nationalist, bolded with the headline "Ending Exploitation", the Mwanza Regional Commissioner was reported warning:

... his intention to clamp hard on price racketeers and businessmen whose preoccupation was found to be to scuttle away to foreign country's meagre wealth in contravention of Exchange Control Regulations. He said that such businessmen should have their concerns taken over, and the intensity with which his audience endorsed the view that such people should be economically strangled is a measure of their impatience at the exploitation. (The Nationalist, 17 January 1967)

Likewise, by 1967, Africanization programme had become a widely accepted policy in Tanzania and all East African countries. Though adopted differently in each country, the generally aimed at reserving various important posts of civil service for the qualified Africans. It was done by replacing non-Africans expatriates with the qualified Africans. In Tanzania for instance, it involved the civil service, police, and military posts (Balachandran, 1981; Heilman, 1998). The programme mounted disturbances among Indians in Mwanza. Criminalizing and expulsion of non-citizens who had lost jobs in the Africanization programme became common (Held, 2020, p. 281). For example, in January 1967, local polices were authorized to organised unexpected and extensive permit checks in major towns including Mwanza to find out Asians who were residing in the town illegally. According to the reports given, there were twenty Indians from Kenya who were expelled from Tanzania on the grounds that they were "undesirable people" (The Standard, 21 January 1967). They were required to leave the country and had no chance to take their savings with them. Though not specified as Ismailis, but these checks remain memorable and had created tensions among the Ismailis living in the town during this time.

In 1967, the Arusha Declaration and Education for Reliance, which marked a shift towards building a socialist nation, were adopted as noted above. With the

adoption of socialism, decisive steps were taken to change the structure of economy in the country. The change entailed a shift from individual ownership of the major means of production to state dominance as defined the 1965 presidential circular (National Record Centre, 2/2/3, 28, File No. MRD-C/2, 1963-76). To have this achieved, the implementation of this policy involved among other things, the nationalization of the key sectors starting with private companies and wholesale trade in 1967, land and buildings in 1971, and the real estates in 1972 in accordance with the formulated acts (Fouéré, 2017). Like everywhere in large towns, the Indian community in Mwanza became the target of nationalization. The immediate action towards nationalization was the nationalization and control of secondary schools and institutes of higher learning (Galabawa, 1990, p.12). In accordance with the 1969 Education Act, all primary and secondary schools, training, and higher learning institutes were nationalized. The government was responsible for establishment, maintenance, and operation of schools. It had influence on voluntary agency schools with supervision over primary schools, by controlling the selection of students and maintenance of discipline in secondary schools and teachers' colleges, and control of the salaries, working conditions, recruitment and posting of teachers. The ownership and management of publicly supported voluntary agency schools were also transferred to the control of the central government. The government allowed registration of schools under the condition that they would adhere to the government's educational provisions (Chedié et al., 2000, p. 24). Under this programme the Aga Khan school in Mwanza was nationalized and became a public school. The school curriculum had to adhere to the national policy.

On 22 April 1971, the Acquisition of Building Act which sought to regulate the control of estates was adopted. It allowed the president to confiscate any building which was fully or partly let and had a value higher than 100,000 Tanzanian shillings. It is noted that more than 98 percent of all the nationalized buildings were owned by Indians (Brennan, 2002, pp. 57,349; Mackenzie, 2013, p. 345; Held 2020, p. 352). Since the Indians had invested much in this area, they were affected directly with such regulation. In the newspaper it was reported that some Asian owners were trying to use some tricks to avoid their houses from being nationalized. The most common way applied was to evict their tenants so their houses could not be listed as rental houses (The Nationalist, 14 May 1971).

Various actions which brought the Indians into trouble in the town continued. The party and government leaders were at the centre of these actions claiming to deal with opposers of socialist policies. The town itself had become a centre of political rallies which aimed to support socialist policies and counter the so-called

resistors of socialism. For example, on 16th May 1971, the ruling party's branch of Mwanza was reported to organize a protest which was expected to bring thousands of protesters in town (The Nationalist, 15 May 1971). Stories regarding Indians, whose identity was always concealed in the name of capitalists, opposing nationalization illegitimately were circulated and shared publicly. Political leaders were giving harsh words to this business community expressing doubts to their citizenships. For instance, in a rally attended by 50,000 protesters, Paul Bomani, implying to the business and shopkeepers whom he claimed were foreigners or strangers, was reported saying: "If these people who are opposed to our socialist policies are not happy with Tanzania, they should go now. If they do not have any, we shall give them." (The Standard, 17 May 1971). However, in the state-owned magazines some Ismailis in Mwanza were still owning business and were reported as key investors in the town and were praised for contributing to the efforts of economic development. In 1967, the nationalist newspaper was prominently titled "Mwanza blooming town" with Mr. Karmali Juma's photo, describing: "Mr. Karmali Juma, prominent businessman of Mwanza... His business has now flourished into 15 different companies of well-known Karmali Juma Group" (The Nationalist, 19 September 1967).

Yet, we learn that nationalization affected many Indians in various urban areas. They lost financial capitals, land, and houses. For example, 96 percent of all 3000 nationalized buildings in Dar es Salaam were owned by Indians (Brennan, 2002). Constrained by economic and social dilemmas, Indians had two options, to leave the country or remain and become *Wajamaa*. In fact, the government had given them choice to leave or stay in early 1970s (Fouéré, 2017). Consequently, many decided to leave the country to Western countries. An exact number of those who emigrated is not yet clear from the literature. Probably emigration took place in different times depending on the series of nationalization acts and the deepening of discriminatory rhetoric. Brennan shows that immediately after the enactment of Acquisition of Building Act of 1971 which allowed nationalization of many Indians' building, half of Indians left the country (Brennan, 2012). Indeed, emigration continued in subsequent years as the government kept on adopting strict measures. For example, Prunier indicated that 25 percent of the Indians totalling 20,000 people left the country because of the strict state control of external trade (Prunier, 1990, p. 239).

Despite the above-mentioned trends, some Indians remained in the country. They formed part of the country's population until 1980s. According to Burton (2012), up until early 1980s there were only about 6000 Indians who were living in Tanzania. As it has been shown above, migration was partly attributed to the loss of property

ownership and continued racial rhetoric in urban spaces. Majority of those who remained were mainly small businessmen and poor families. They continued to own some small wholesale and retail shops known as *duka* in Swahili. They continued to occupy the central areas in towns living within their old houses which included stores and living rooms. Those who were living in separate residential zone established during the colonial period found themselves integrated with Africans (Brennan 2013, p. 200). Some remained in the remote urban and rural settlements carrying out small business and agricultural activities within the state-controlled economy. With the increasing economic hardships featured by shortage of goods, claims over Indians' smuggling and racial stereotypes were widespread throughout the country (Brennan, 2013; Fouéré, 2014).

4 From Ujamaa to Liberal Politics: Historical and Ethnographic Accounts

In the mid-1980s towards the 1990s liberal policies were adopted. The policies provided opportunities to private investors in the country. Yet, the truth of the matter is that the largest number of Tanzanians were agriculturalists who produced on subsistence basis. Industrial and financial sectors had been the state dominated sectors. Thus, many did not have capital to seize such liberal economy's opportunities. It was largely foreigners and few Tanzanians mainly politicians and civil servants who benefited from these reforms. With a long experience in trade and commerce, Indians were noticeably among these beneficiaries, both from within and outside the country (Brennan, 2013, p. 194; Fouéré, 2017; Heilman, 1998, p. 376). Available secondary sources indicate that a considerably large number of Indians returned to Tanzania from 1990s onwards. They returned as investors who by 1990s had invested in almost every economic sector in urban and rural areas (Adam, 2015; Fouere, 2015). With a promising political environment many chose to settle permanently. Their permanent settlement had attracted more migrants in the country throughout the 1990s. It is difficult to establish a thorough trend of these immigrants from the late 1980s due to lack reliable data. However, a general trend of immigration shows at least three types of Indian immigrants since Tanzania adopted liberal policies. The first one was a group of those who were seemingly related to the previously well-established immigrants. These came from Western countries and the Indian subcontinent to invest in trade and industrial sectors. The new economic policies had assured them investment opportunities. By 2013, their number had increased to 40,000 people in large urban centres of the country. Alongside businessmen were the engaged spouses from India and elsewhere. The Indian family models and maintained matrimonial practices among

the Indian castes made them seek Indian girls from their social networks and original homeland (Flynn, 2005; Adam, 2015). There are number of these cases noted in the studies of Adam (2015) and Flynn (2005). The third group of immigrants is what Adam (2015) has termed as the modern immigrants. This is the group of recent immigrants which are the single school graduates with technical expertise in science and information technology. They migrate to Tanzania and Africa to seek employment. They are mostly sought by fellow Indians to fill vacancies left by Indians youth who have left to the Western countries (Adam, 2015). It is estimated that the number of Indians was 60,000 in Tanzania by 2013. Majority of these Indians live in Dar es Salaam. 2013 (Brennan, 2013: 200).

All these changes which allowed the increasing migration and establishment of Indians in the country have coincided with the increasing of political tensions which targeted the Indians in the country. Such politics have changed over time since 1990s depending on the prevailing social economic condition. The most notable one has been the increasing politics of indigenisation from some politicians. The term indigenization as used in the works of Aminzade, Brennan, Fouere and Helman, in its broader sense, entails perpetuation of one's belongingness (Aminzade, 2003; Brennan, 2006, 2013; Fouéré, 2017; Heilman, 1998). It was used in Tanzanian context to identify the true Tanzanian citizens using the parameters of race and people's origin to claim access to the country's economy and power in political and administrative posts. The term has been used differently but referring to the similar actions in different parts of Africa and the world at large. Geschiere has referred it to as autochthony in the global and African context (Geschiere, 2010).

In Tanzania, the term indigenization conforms to what Fourchard and Segatti contextualize as xenophobia in South Africa and elsewhere in Africa (Fourchard & Segatti, 2015). It can be regarded as what is described as "a systematic situated (in one institution) or cross-cutting construction that sees strangers as a threat to society, justifying their exclusion and, at times, their suppression" (Fourchard & Segatti, 2015:2). In Tanzania, the politics of indigenization have evolved over time since the early post-colonial period as noted above but gained momentum in the formative era of multiparty politics in Tanzania. It was mainly championed by the leaders of opposition who agitated against the dominance of country's economy by Indians while leaving Africans, the true indigenous poor (Aminzade, 2003; Brennan, 2013; Fouéré, 2017). The word *wazawa* (indigenous) was used to claim African rights in the ownership of country's economy. The word *magabacholi* from Gujerat language which means thieves was used in public rallies and dominated the public political space to refer to the Indians throughout 1990s. (Aminzade,

2003; Brennan, 2006, 2013; Fouéré, 2017). Indians were regarded as unpatriotic and opportunists who seized employment and economic opportunities while avoiding from tax payment (Heilman, 1998: 376).

Even though the politics of indigenization remained and dominated the national public sphere, they remained within the context of opposition. Until 2003, there was still no legislation that manifested the indigenization debate (Aminzade, 2003:60). The only attempt made was to formulate the National Employment Promotion Service Act in 1999. This set out employments which were to be only accessed by the Tanzanian citizens with no regard of races (Aminzade, 2003:59). It was until the election of President Magufuli in 2015 that decisive steps to protect employment for Tanzanians were taken. The government gave priorities to Tanzanians citizens. Non-Tanzanians were denied work permit in every vacant that would be filled by qualified Tanzanians. With the adoption of nationalist economic policies under President Magufuli, private investors were targeted at the expense of the so-called poor in a popular term *Wanyonge* (the weak citizens) (Harris, 2022). All these changes will be given details with more specific references to Mwanza City in the following section.

Against those political and economic backdrops an ethnographic study revealed various responses in part of the Indian community in Mwanza City. The responses have been informed mainly by the prevailing political condition in the global, national, and local context. The increasing debate of indigenization of 1990s perpetuated by opposition politicians against Indians led the Indians give their strong support to the ruling party, *Chama Cha Mapinduzi* (CCM). The Indians were attracted to the ruling party because it was determined to protect both the citizens and all investors be it foreigners or indigenous (Aminzade, 2003, p. 59). This was explicitly declared by President Mkapa on 24 September 1999 as he admitted that “in the final analysis the economy of Tanzania will be managed by Tanzanians themselves...” yet there were plenty of room for foreign investors and the government would ensure their security (The Guardian, 24 September 1999:1). The ruling party’s stance on investors attracted much support from the Indian community especially in the 2000 general election. The support of Indians to the ruling party had been very prominent in Mwanza. They supported the party in all levels. Since 2000, through the ruling party, they have elected an Indian councilor to represent them in the city council. In the 2020 general election an Indian councilor from Nyamagana ward, who served since 2000 was elected the Deputy Mayor.

Responding to the restriction of the Indian labour many Indians in the city have decided to withhold from the Tanzanian educational system. Prior to the adoption

of *Ujamaa*, Indians had a relatively well-established system of education. The colonial educational policy allowed them to establish their own schools run exclusively by the Indian communities. They established schools and managed schools from their own sources of income and from the support of Indian networks worldwide. With their own schools, they were able to implement their own curriculum using Indian teachers. In most cases their curriculum observed the life purpose of Indian community in diaspora. It was designed for the purpose of preparing Indian pupils and students to become skilled businessmen, maintain their Indianness and fitting into the colonial empire by convenient adaptation to the British empire. The school subjects, language of instructions and the teachers fitted in this purpose of education. These arrangements were disturbed largely in the era of socialism. However, the re-establishment of Indians in the era liberal policies went hand in hand with attempts to restore Indian education. These attempts involved regaining some of their nationalized schools and establishing new schools in the country. In Mwanza City, the Indians were able to regain ownership of one secondary school and one primary school under the Mwanza Asian Community. Some community associations especially the Hindu Union and Ismaili Council established nursery schools. The aim was to put emphasis on the Indian children upbringing.

Nevertheless, the abandonment of racial policies and adopted policies of employment opportunities made it almost impossible to execute Indian curriculums in the Indian schools. This can be illustrated by the general lack of Indian teachers in the Indian owned schools. Lake Secondary School, an exclusively Indian owned school did not have any Indian teacher by 2021. The teaching staffs and school headmaster are all Africans. There are only two Indians leading the teaching staffs in the two nursery schools. All teachers in those two nursery schools are Africans. The interviews held revealed that there are generally no Indian teachers in Mwanza City. The only relied Indian teachers were hired from India. However, the Indian efforts to hire teachers from India were encountering government restrictions on the employment of non-Tanzanian citizens. It was revealed that all Indian staffs in one of those schools were denied work permit because they were Indian citizens. With the lack of Indian teachers, it has been difficult to implement some basic skills that Indians would wish their children to acquire. One Indian insisted that:

Indians would wish to see their children acquiring some basics of Indian subjects and English. This would have been possible with the skilled Indian teachers. But their working permits are restricted. It is now very difficult to teach Indian pupils in our school. Indian parents are not bringing their children here. Now we have

only 20 Indians out of 227 pupils. Some have decided to take theirs to international schools here in Mwanza, some in Dar es Salaam, others outside the country, in Kenya, in Uganda... (Informant 1 2021).

Furthermore, there has been a noticeable change in establishment of Indian residences in town. This has been largely contributed by the encroachment of the city centre by informal economic activities. For decades and throughout the colonial period, Indians had established their homes on the specified zones in urban areas. The racial residential patterns perpetuated in the colonial policies had allowed them to occupy the urban commercial areas (Brennan, 2006, 2013; Brennan et al., 2007; Fouéré, 2017; Heilman, 1998). In their residential areas, they tended to cluster around their temples and mosques in accordance with their socio-religious groups. Up until the 1960s, Indians had established residential buildings which consisted of retail shops and stores in the central part of the town. Despite many left their residences as they were emigrating in era of socialism, they were able to return to their old residential areas after the collapse of socialism. They took efforts to regain their nationalized flats from government, some of which were already occupied by Africans. They could bribe African owners and renters of state-owned flats to vacate for large amount of money and allow them to regain full ownership of their old residential areas (Brennan, 2013, p. 197). Having regained ownership, the Indians remained in and dominated their old residential zone in the larger cities. Thus, their domination of the central commercial zone of the city remained the key feature of the Asian residence in cities including Mwanza. However, the move towards liberal economy and the recent political dynamics have slightly changed this tendency in Mwanza City. Since the adoption of liberal economic policies, Mwanza, like many African cities, has experienced massive inflow of rural immigrants. Unlike socialism which restricted the youths from establishing life in the city (Callaci, 2017), the liberal policies marked the end of state control over the movement of people into urban areas of Tanzania. Thus, from 1990s Mwanza has experienced an increased population contributed mainly by the massive migration from rural to urban area. The city's population has grown from 223,013 in 1988 (Mwanza Master Plan, 1992-2012) to more than one million people in 2020. It is worth noting that due to lack of capital and lack of employment majority of these immigrants have found their living in the informal economic activities. They are mostly street vendors known popularly as *Wamachinga* in Tanzania. They sell food, clothes, and other products at cheaper prices to the urban population. Since 1993, their number in urban areas has increased tremendously (Kirumirah, 2021; Rajabu, 2022). Their total population in Mwanza has not yet been established. According to Rajab (2022), they are generally estimated 76.2 percent of the total urban population.

For many years, in different periods of time there has been tensions between street vendors and the government (in most cases the municipality authorities) in Mwanza and other large cities in Tanzania. Considering street vending as illegal activity in the city, authorities had several times conducted campaigns to remove them from the city streets. Nonetheless, given their largest number in the city, street vendors have become influential in urban politics of Mwanza just like many other towns in Tanzania. Politicians in the opposition had seized the agenda of street vending to win council seats in general elections. From 2015, the late President John Magufuli, had taken the street vending agenda into the national politics. Molding it within popular politics of protecting the poor referred commonly as *Wanyonge*, the late president, through government pronouncements, allowed street vendors to conduct their business freely and anywhere in small and big cities. He was noted on several occasions warning his appointees against disturbing and mistreating street vendors. The earliest presidential order was given on 6 December 2016, when he ordered the Minister of Regional Government and Local Government to stop all campaigns of removing street vendors in the streets (United Republic of Tanzania Press Release, 6 December 2016). Consequently, all the streets and sidewalks in the Mwanza's CBD were fully packed by the street vendors. Such occupancy created challenge to the Indians' daily life as their shops, house, mosques, and temple's entrances were blocked by the street vendors.

In response to such disturbances, some Indians decided to find alternative residences elsewhere beyond the CBD. The interviews conducted with some Indians revealed that Indians have established their residences in areas such as Capri-point, Ilemela, Igogo and Igoma. Capri-point is an old residential area located some two kilometers from the city centre. It was established for Europeans in the late colonial period currently occupied by wealthier townsmen. Ilemela and Igoma are the newly established urban suburbs which emerged because of city's expansion. They are typically African residential areas. Currently, there are spots of Indian families who either bought houses from Africans or acquired plots and established modern houses in those areas, just to stay away from the strands in the city centre.

Indian's emigration from the city is also notable. Massive emigration that took place in the socialist era did not involve large numbers of Indians living in Mwanza. A considerably large number of Indians were still living in the city by 1970s. There were more than three thousand Indians living in Mwanza by 1971 (Grebbele, 1971). Interviews held with some informants revealed that some had migrated to Mwanza in the era of socialism. According to these informants, Mwanza was giving

economic opportunities and allowed them to establish small business. One informant claimed that he migrated to Mwanza in 1974 from Tabora. His family convinced him to live in Mwanza to manage his deteriorated life. He acquired two Bedford old trucks and started transportation business in the port of Mwanza. He recalled many other Indians who came in Mwanza from other places. Yet, it remains evident that their number was relatively small owing to the decrease of immigration from Asia in the city until 1990s as noted by Karen Flynn (Flynn, 2001, pp. 668). Despite their decreased immigration, the old immigrants remained in the city living in extended families, some of their households had up to more than six members (Flynn, 2005, p. 102). However, recently there are only few Indians living in Mwanza. The collection of current counts from Indian community associations of the two dominant groups indicate a sharp decline of Indian population in the city. The Hindu Union estimated roughly 400 to 500 hundred Hindus living in Mwanza while the Ismaili Council showed only 284 Ismailis living in Mwanza. It was revealed from some interviews that Indian households consist only few members. Though they are still extended, they are mainly formed with few adults remaining mainly for business purposes. Most of the youth are taken to study abroad, others have decided to seek greener pasture in Dar es Salaam or outside Tanzania.

There are several factors associated to the above-mentioned decrease in number of Indians in Mwanza. The reasons shared from few Indian men and women revolved around the political situation of the country, lack of economic opportunities and poor social services in the city. All the reasons shared were generally relevant. However, we can argue beyond doubt that the trends of national politics have had a great influence on the Indian migrants in the city like elsewhere in the territory. It is of great interest to note that Mwanza had provided economic opportunities for the Asian community for decades. Economic opportunities such as transportation, industries, wholesales, and retail shops had ensured the Indian migration and settlement in the city throughout the history of the city. Social services had never been adequate in the city as it is in all urban areas of Tanzania. The Indian had made their efforts to establish and improve health and education services for their community welfare. Given this context, it is possible to argue on the changing political trend as the main cause of Indian emigration in the city. The persistence of rhetoric from some politicians and the increasing influence of Africans has restricted Indians from perpetuating their community interests in the city. These may have the main reason for the increased Indian emigration from the city in recent years.

Conclusion

This paper has unveiled the historical transformation of Tanzanians politics in relation to the Indian migration and presence in Tanzania. It has shown various political events and decisions in the context policy reforms and their impact on the Indian immigrants in Tanzania. Using Mwanza as a case study, this paper has revealed how such politics have shaped various decisions among the Indians living in the city and the state of this community in the city. In such foregoing discussion this paper has established that socialism and liberal policies which sought to improve the socio-economic situation of the country, were featured by anti-Indian blueprints. They carried with them politics of identities turning Indians the targets of political actions which affected the Indian establishments and interests in the city. Indeed, such policies have been responsible for Indians' emigration from Mwanza and Tanzania from time to time.

References

- AMINZADE, R. 2003. From race to citizenship: The indigenization debate in post-socialist Tanzania. *Studies in Comparative International Development*, 38(1), 43–63. <https://doi.org/10.1007/BF02686322>
- BALACHANDRAN, P. K. 1981. An Embattled Community: Asians in East Africa Today. *African Affairs*, 80(320), 317–325. <http://www.jstor.org/stable/721659>
- BRENNAN, J. R. 2006. Blood enemies: Exploitation and urban citizenship in the nationalist political thought of Tanzania, 1958–75. *Journal of African History*, 47(3), 389–413. <https://doi.org/10.1017/S0021853706001794>
- BRENNAN, J. R. 2013. *Taifa: Making Nation and Race in Urban Tanzania*. Ohio University Press.
- BRENNAN, J. R.- BURTON, A.- LAWI, Y. 2007. Dar es Salaam: Histories from an emerging African metropolis. In *Dar es Salaam: Histories from an Emerging African Metropolis* (pp. 1–288).
- CALLACI, E. 2017. *Street Archives and City Life Popular Intellectuals in Postcolonial Tanzania*. Duke University Press.
- COULSON, A. 2013. *Tanzania: A Political Economy* (2nd ed.). Oxford University Press.
- FLYNN, K. C. 2001. Urban Agriculture in Mwanza, Tanzania Author (s): Karen Coen Flynn Source : Africa : Journal of the International African Institute , 2001 , Vol . 71 , No . 4 Published by: Cambridge University Press on behalf of the International African Stable URL: 71(4), 666–691.
- FLYNN, K. C. 2005. Historical Transformations in Household Composition. In *Food, Culture, and Survival in an African City* (pp. 97–111). Palgrave Macmillan US. https://doi.org/10.1007/978-1-137-07986-2_5
- FOUÉRÉ, M. 2017. Indians are exploiters and Africans idlers! The production of racial categories and socio-economic issues in Tanzania.
- FOUÉRÉ, M. A. 2014. Julius Nyerere, Ujamaa, and political morality in contemporary Tanzania. *African Studies Review*, 57(1), 1–24. <https://doi.org/10.1017/asr.2014.3>
- FOURCHARD, L., & SEGATTI, A. (2015). Introduction of xenophobia and citizenship: The everyday politics of exclusion and inclusion in Africa. *Africa*, 85(1), 2–12. <https://doi.org/10.1017/S0001972014000746>

- GESCHIEREE, P. 2010. The perils of belonging: autochthony, citizenship, and exclusion in Africa and Europe. In *Etnografica* (Vol. 14, Issue 1). The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.4000/etnografica.369>
- HEILMAN, B. 1998. Who Are the Indigenous Tanzanians? Competing Conceptions of Tanzanian Citizenship in the Business Community. *Africa Today*, 45(3), 369–387. <https://doi.org/http://www.jstor.org/stable/4187234>
- KIRUMIRAH, M. H. 2021. Equality and Access to Urban Public Open Spaces by the Poor Urban Street Vendors in Dar Es Salaam. In • J. N. M. • W. T., • C. A. • L. A., & S. Sackey (Eds.), *Sustainable Education and Development* (pp. 183–193). Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-68836-3>
- LOFCHIE, B. M. F. 1988. Tanzania' s Economic Recovery. *Current History*, 87(529), 209–212. <https://www.jstor.org/stable/45319553>
- MODEBADZE, V. 2010. The term politics reconsidered in the light of recent theoretical developments, *IBSU Scientific Journal (IBSUSJ)*, ISSN 1512-3731, International Black Sea University, Tbilisi, Vol. 4, Iss. 1, pp. 39-44
- NYERERE, J. K. 1973. Ujamma – The Basis of African Socialism by. *Society*, 1(1), 4–11.
- NYERERE, J. K. 1985. Speech by the President, Mwalimu Julius K. Nyerere, To Parliament 29th July 1985. United Republic of Tanzania.
- RAJABU, N. 2022. Exploring Street Vendors Characteristics and Social-Economic Significance in Mwanza Tanzania. *Journal of Business and Management Review*, 3(3), 208–228. <https://doi.org/10.47153/jbmr33.3382022>
- SPENSER, J. 1964. Mwanza- A Fact Sheet, Institute of Current World Affairs, A Letter to Mr. Richard H. Nolte, Institute of Current World Affairs
- TEJPAN, A. 2019. The Migration of Indians to Eastern Africa: A Case Study of the Ismaili Community, 1866-1966. 2004–2019
- THE NATIONALIST, Ending Exploitation, 17th January 1967
- THE STANDARD, 20 Kenyans expelled from Mwanza, 21st January 1967
- THE NATIONALIST, Saboteur exposed at Mwanza, 14th May 1971
- THE NATIONALIST, Protest march against saboteurs tomorrow, 15th May 1971
- THE STANDARD, Bomani sounds warning not to businessmen, 17th May 1971
- THE NATIONALIST, Che Gombo, Mwanza blooming town, Tuesday, September 19, 1967

Československé komunity v Argentíně – jazyk, kultura, identita*

Czechoslovak Compatriot communities in Argentina – language, culture, identity

Mgr. Petr Táborský

Abstrakt

Argentina je země, která během své historie umožnila mnoha migrantům najít útočiště na svém území. Mezi těmito bylo i několik tisíc Čechů a Slováků, kteří zde postupně zakládali krajské komunity. Cílem tohoto příspěvku je představit historii československých komunit a jejich současnou vitalitu. V první části je objasněna historie migrace do Argentiny a vývoj krajských spolků v průběhu minulého století. Další část se zabývá tím, do jaké míry se udržela kultura, kterou si s sebou krajané přivezli, zmíněna je také problematika kulturní asimilace ze strany přijímajícího státu. V neposlední řadě se příspěvek zabývá otázkou národní sebeidentifikace krajanů a jejich potomků a s ní spojenou aktuální životaschopností původního jazyka. Na závěr jsou popsány snahy o jazykovou revitalizaci, která vychází z iniciativy České a Slovenské republiky. Podkladem pro vypracování této studie byla dostupná literatura týkající se emigrace československých krajanů a jejich následného života v Latinské Americe, ale především životní příběhy těchto migrantů nashromážděné v českém, slovenském a španělském jazyce. Výzkum se také zakládá na osobní zkušenosti s vyučováním jazyka v krajských komunitách v průběhu několika posledních let.

Klíčové slová: Češi v Argentíně, Slováci v Argentíně, krajské komunity, kulturní asimilace, národní sebeidentifikace, jazyková revitalizace

* Financované EÚ NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti SR v rámci projektu č. 09I03-03-V02-00018.

Štúdia je súčasťou riešenia projektu APVV-20-0263 „Aktuálne kultúrotrvorné, identifikačné a revitalizačné procesy v prostredí etnických minorít: Slováci v Argentíne a Kanade“.

Abstract

Argentina is a country that, throughout its history, has allowed many migrants to find refuge on its territory. Among these were several thousand Czechs and Slovaks who gradually established compatriot communities here. The aim of this paper is to present the history of the Czechoslovak communities and their current vitality. The first part explains the history of migration to Argentina and the development of the compatriot associations during the last century. The next part deals with the extent to which the culture that the compatriots brought with them has been preserved; the issue of cultural assimilation by the receiving state is also mentioned. Last but not least, the paper deals with the issue of national self-identification of compatriots and their descendants and the related current viability of the original language. Finally, it describes the efforts of language revitalization, which are based on the initiative of the Czech and Slovak Republics. The basis for this study was the available literature on the emigration of Czechoslovak compatriots and their subsequent life in Latin America, but above all the life stories of these migrants collected in three languages: Czech, Slovak and Spanish. The research is also based on personal experience of language teaching in the compatriot communities over the past few years.

Keywords: Czechs in Argentina, Slovaks in Argentina, Compatriot Communities, Cultural Assimilation, National Self- Identification, Language Revitalization

Kontaktné údaje

Mgr. Petr Táborský

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

taborsky1@ucm.sk

Úvodem

Cílem tohoto příspěvku je představit československé, české a slovenské krajské komunity s důrazem na současnost, a to s ohledem na kulturu, jazyk, různé druhy identity a aktuální revitalizační procesy.

Co se týče struktury témat, v první části bude objasněn příběh migrace československých krajanů do Argentinské republiky, poté bude popsáno postupné formování krajských spolků a jejich účel v předválečném období a po něm. Následovat bude aktuální stav, tzn. komparace týkající se samotného záměru znovuoobnovování krajských komunit, jejich aktuální životaschopnost a působení.

Druhá část bude věnována současnosti a rozdělena do čtyř zmíněných podtémat, od nynějšího udržování kultury ve sdruženích, přes vitalitu jazyka v komunitách a různorodé procesy identifikace krajanů, až po aktuální etnické a jazykové revitalizační snahy.

Jako podklad pro vypracování příspěvku sloužila na jedné straně literatura zabývající se studovanou problematikou – monografie z lokality sepsány samotnými krajany, již publikované články z projektu APVV-20-0263 a další, viz zdroje – na druhé pak příběhy krajanů a jejich potomků, zaznamenané během zúčastněného pozorování, později při terénním výzkumu přímo v komunitách.¹ Výzkum byl kvalitativní, data byla získávána nestrukturovanými a polostrukturovanými rozhovory v různých jazycích se členy vybraných krajských komunit. Pokud jde o revitalizační procesy, nápomocna byla tříletá praxe autora s výukou jazyka a kultury v místě výzkumu.

1 Příběh migrace – push a pull faktory

Důvody migrace bývají různorodé, je potřeba brát v potaz jak okolnosti ze zdrojové oblasti, tak i z té cílové. Motivací přispívající k odchodu je mnoho: sociální, politická, náboženská, ideologická atd., v případě vlny migrace do Argentiny je však možné tvrdit, že se jednalo především o emigraci ekonomicko-hospodářskou (Řeháčková, 2017). V širším kontextu se jednalo o celkovou hospodářskou krizi v Evropě ve studovaném období (přelom 20. a 30. let minulého století) – jak krajané hojně zmiňují: „Nebylo co do huby...“ – v mezi válečném období zase strach z blížící se další války. V užším kontextu emigrace do této latinskoamerické země je nutné připomenout okolnosti kolem pozemkové reformy za první Československé republiky na začátku 20 let 20. století (Voženílek, 1931).

¹ Dále je pojem „krajané“ používán také pro jejich potomky, nezávisle tedy na generaci přistěhovalců.

Dalším činitelem byly změny v imigrační politice USA také ve 20. letech, limit roční kvóty přistěhovalců z jakékoliv země byl snížen na 2 % celkového počtu obyvatel této země žijících v USA podle sčítání lidu v roce 1890.² První z faktorů způsobil nerovnost mezi rozdělováním půdy a postupnou saturací pracovního trhu v méně obydlených oblastech, zatímco druhý přesměroval emigrační vlnu původně směřovanou do USA, do Jižní Ameriky, blíže zejména do Brazílie a Argentiny (Kučera, 1990; Zajac, 2012).³

Pokud jde o skutečnosti lákající migranty do Argentiny, je možné hovořit o podobném způsobu imigrace jako v případě Spojených států amerických. Argentina na přelomu století zněkolikanásobila počet obyvatel země, a to právě díky pozitivním podmínkám, které pro přistěhovalce vytvořila, ať už se jednalo o prudce rostoucí pracovní trh či přiřazování půdy k obdělávání (Kučera, 1990; Zajac, 2012). V několika vlnách poté do země dorazily obyvatelé evropských zemí. Během tohoto období se do Argentiny dostali českoslovenští krajané, pro které bylo vnímání socioekonomické nerovnováhy mezi zdrojovým místem a tím cílovým, rozhodovacím faktorem odchodu (Řeháčková, 2017).

Pokud jde o časové vytyčení československé vlny migrace do Argentiny, týká se především období 20. a 30. let minulého století. Podle statistik poskytnutých argentinskými imigračními úřady, se v letech 1922 až 1938 přes přístav v Buenos Aires do země dostalo okolo 28 000 Čechoslováků (viz také Štěpánová, 2020).⁴ Podle stejných statistik dorazilo dalších 5 000 krajanů před a po tomto období.⁵ Tato čísla se můžou lišit, pravděpodobně bylo krajanů více.⁶ Pokud jde o etnickou sestavu, převažují Moravané – zejména z Hodonínska a Uherskohradištska – následováni Čechy a Slováky (Zajac, 2012). Je třeba připočíst i krajany, kteří emigrovali již dříve do jihovýchodních částí Rakousko-Uherska – např. Báčka, Banát, Srijem, odtamtud poté do Jižní Ameriky (Česal, 2012; Garrido, 2007; Kazimour, 1937).

² Viz The Immigration Act of 1924.

³ «Tisíce venkovských řemeslníků, drobných zaměstnanců a průmyslových dělníků, bydlících na vsích, dostali drobný příděl třeba jen ve formě stavebního pozemku, nebo dvou až tří mír pole [...]» (Voženílek, 1931). Tento fakt na jednu stranu přispěl ke stabilizaci, ale problém nezaměstnanosti ve zmíněné vrstvě obyvatelstva tím vyřešen nebyl.

⁴ Za zmínku stojí i genderová nerovnováha, cca 20 000 mužů oproti 8 000 žen. Muži většinou v produktivním věku 20–40 let.

⁵ Argentinské vstupní statistiky dostupné na internetu:

https://mzv.gov.cz/file/871149/ingreso_checos.xlsx

⁶ Podle imigračních úřadů byli v roce 1903 v Argentině tři přistěhovalci Československého původu. Ve stejném roce byla založena Slavie, viz text níže. Tato čísla neodpovídají, důvěryhodnost statistik není stoprocentní.

Miesta, kam tito prístěhovalci směřovali, se dají rozdělit podle hospodářských odvětví, ve kterých se krajané mohli uplatnit. Prvním místem bylo Buenos Aires, které nabízelo široké spektrum uplatnění, především v terciálním sektoru hospodářství. Jako industriální zóny je možné zmínit například Berisso (uplatnění v potravinářství, masném průmyslu) nebo Sierras Bayas (uplatnění ve vápence, cementárně) (Lenovský, 2023).⁷ Centrem primárního sektoru se stala pro československé prístěhovalce provincie Chaco, která nakonec přilákala největší počet našinců. Ti vynikali v zemědělství, především v pěstování bavlny (Česal, 2012; Kazimour, 1937).⁸⁹

Aktuální počet potomků krajanů lze pouze odhadovat, podle Hingarové (2015) se dnes v Argentině nachází na 100 000 českých a slovenských potomků, podle jiných odhadů jsou čísla několikanásobně vyšší – 350 000 až 500 000 pouze českých potomků.¹⁰ Ke krajským komunitám se hlásí pouze minimální část potomků (Lenovský; Kurajda, 2023).

2 Krajské komunity – z historie do současnosti

Pokud jde o formování krajských komunit, jedná se o přirozený jev, který lze sledovat na místech, kde se shlukují etnické menšiny mimo své zdrojové místo. Prvním takovým sdružením v Argentině byla Slávie, založena v roce 1903 v Buenos Aires.¹¹ V roce 1908 byly v Buenos Aires založeny další dva spolky, Sokol a Československý klub.¹² V následujících letech, hlavně během největší prístěhovalecké vlny, bylo v Argentině založeno na osmdesát krajských spolků, mezi nimiž byly také divadelní a pěvecké soubory, sokolské jednoty, dělnická a zemědělská sdružení či doplňovací školy, ve kterých působili učitelé vysílání z Československa (Hingarová, 2015).¹³

Prístěhovalci po příjezdu zpravidla neovládali jazyk hostující země, o to méně byli seznámeni s místní kulturou, pozdější krajské komunity se tedy staly místy pospolitostí a centry komunikačních situací. Fungovaly také jako komunikační kanály v době, kdy komunikace na dálku nebyla tak dostupná jako

⁷ Jak zmiňuje Štěpánová (2020), dalšími místy, kde se krajané usazovali, byly: Córdoba, Mendoza, Tucumán, Rosario, Comodoro Rivadavia atd.

⁸ O proslavení provincie Chaco mezi československými krajany se zasadili zejména pionýři Petr Šašvata a Jan Novotný.

⁹ V provincii Chaco bylo na 1200 českých farem (Štěpánová, 2020).

¹⁰ Odhad poskytlo Oddělení pro krajské záležitosti ČR.

¹¹ Tento spolek vydával česky psané noviny.

¹² Uskupení, které rovněž vydávaly noviny a časopisy. Podle Kučery (1990) publikování periodik v minoritním jazyce byl způsob „stmelování“ etnické menšiny.

¹³ Více informací lze nalézt na portále lamigrace.cz v sekci „České spolky v Argentině“.

dnes. Tento způsob sdružování byl pro 1. generaci imigrantů takřka nepostradatelný a je možné tvrdit, že se stavěl na jakési zdánlivé a velké důvěře v krajany. Tyto body shlukování sloužily také například k poskytování informací při hledání práce, lékaře, ubytování, školy pro děti, získávání informací o stavu a vývoji v Československu, ke kulturnímu, společenskému, sportovnímu volnočasovému vyžití, což významně přispělo k udržování zvyků a tradic (oslavy svátků, folklorní aktivity, divadlo, gastronomie atd.) (Česal, 2012; Kazimour, 1937). Za zmínku stojí fakt, že spolky se během první světové války zapojily do zahraničního odboje a usilovaly o vznik samostatného Československa.¹⁴ Pravděpodobně právě tehdy vzniklo masarykovské vnímání Československa, které vydrželo v mnoha komunitách dodnes – důkazem jsou názvy některých aktuálně působících komunit, které si dochovaly název „československý/á“, i když byla znovu obnovena až po rozpadu obou států v roce 1993. Stejně tak působnost v těchto komunitách je československá.

Se začátkem druhé světové války a nástupem nedemokratických vlád v obou zemích, došlo k postupnému zániku těchto spolků, udržely se pouze sportovní kluby, a to bez jakékoliv příslušnosti k Československu (Hingarová, 2015). Za tímto úpadkem staly na jedné straně restriktce během administrativy J. D. Peróna v Argentině ve 40.–50. letech a postupný přechod od integrace přistěhovalců k jejich kulturní asimilaci, která probíhala v rámci celé argentinské společnosti.¹⁵ Dále pak přetřhané vazby s nekomunistickými zeměmi ze strany Československa, nebo přirozené upuštění od kořenu u 2. a 3. generace příchozích potomků.

Ke znovuobnovení či založení krajanských sdružení dochází až po demokratizaci v obou zemích v 80., respektive, 90. letech 20. století, avšak smysl a funkce těchto míst pospolitosti a motivace krajanů ke sdružování se, se již odlišují od těch původních.

Aktuálně působí v Argentině na osmnáct krajanských komunit s československou, českou či slovenskou působností, avšak tato čísla se postupně mění (Hingarová, 2015; Lenovský; Kurajda, 2023).¹⁶ Některá uskupení zanikají, a naopak, některá se teprve formují. Co se týče hustoty uskupení rozdělené mezi provincie, nejčetnější výskyt je v hlavním městě (společně s provincií Buenos Aires) a v provincii Chaco. Dalšími provinciemi, kde spolky působí, jsou například

¹⁴ Fenomén objevující se u československých krajanských komunit po celém světě.

¹⁵ Juan Domingo Perón – argentinský politik, vojenský důstojník a spisovatel, po němž je pojmenován nejvýznamnější politický směr v historii Argentiny.

¹⁶ Adresář krajanských organizací registrovaných na MZV ČR je dostupný na:

https://mzv.gov.cz/buenosaires/cz/vzajemne_vztahy/krajane_v_argentine_paraguayi_a_uruguayi/adresar_karajanskych_organizaci.html

Córdoba, Santa Fé, Misiones. Větší z těchto spolků disponují také tanečními folklorními soubory, divadelními kroužky apod.

3 Kultura – vývoj, inspirace, adaptace, zachování

«Kultúra sa vníma ako výsledok *sui generis*, [...] ide o systém s vlastnými pravidlami a vlastným vývinom, do ktorého vstupujú nielen kultúrne tradície, ale aj importy a invencia» (Lenovský, 2023: 450). Výsledkem kulturotvorných procesů ve studovaném prostředí je pak souhrn činností pořádané krajany, které formují a zviditelňují samotnou krajanskou komunitu.

Motivací, které migranty vedly ke kořenům (a s tím i k opětovnému vyhledávání či utváření spolků), je mnoho. Od nostalgie a vlasteneckých citů, přes pragmatičtější důvody jako jsou restituce majetku, dědictví, nebo například pocit sounáležitosti v době, kdy argentinská společnost zemi zažívá krizi sebeidentifikace a ztrátu dosavadní národní identity, která má za následek inklinaci k národní identitě předků (Zajac, 2012).¹⁷ U mladých je motivace navíc znásobena touhou získání evropského cestovního pasu nebo stipendií, které by jim umožnilo emigrovat.

Kultura krajanských komunit je už značně odlišná od kultury v mateřské krajině jejich předků. To se nejvýznamněji projevuje v některých oblastech tradiční kultury, zejména ve folklorní tvorbě.

Tradice tančení se u krajanů uchovala. Jeho inspirace zůstává u tanců původních, avšak vzhledem ke vzdálenosti a izolovanosti prošla interpretace svou vlastní evolucí. Taneční díla, vytvořena a interpretována členy těchto souborů, se markantně odlišují od aktuálních tanečních děl folklorních souborů v Česku a na Slovensku. To nejen v kvantitativní, ale také kvalitativní rovině. Jde spíše o hudebně taneční díla, která jsou inspirována tradičními lidovými tanci, než o tvorbu a interpretaci autentických, nebo stylizovaných tanců. Je potřebné to respektovat a vnímat jako charakteristický rys těchto komunit v kontextu kulturního dědictví. Aktuálně působícími spolky jsou: *Moravanka* či *Kořene*, oba působící v provincii Chaco, soubor *Lípa* z provincie Misiones, soubory *Sokol* nebo *Kriváň* z Buenos Aires, *Vlastimil* ze Santa Fé.¹⁸

Stejně tak lidové oděvy prošly svými vývojovými změnami. Jelikož si krajané nemohli vše dovézt, začali tvořit napodobeniny, které se během let čím dál tím více

¹⁷ Tento úkaz je možné sledovat v Argentině zejména od ekonomické krize, která v zemi vypukla v roce 2001.

¹⁸ Folklorní soubor *Kořene* je posledním svého druhu na Jihoamerickém kontinentě s vlastní živou hudbou.

adaptovaly třeba na klimatické podmínky Chaca.¹⁹ Limity ve kvalitě a provedení kroje, někdy spíše kostýmu, jsou definované nejen schopnostmi výrobců, ale také reálnými možnostmi získat autentický, nebo aspoň co nejvíce podobný materiál k jejich zhotovení. Zde jsou velmi důležité kontakty s československým prostředím a pomoc při obstarávání materiálu. Mezi spolky, které dodnes šíjí kroje pro své tanečníky stále samy, vynikají Unión Checoeslovaca z Presidencia Roque Sáenz Peña, Chaco a Český spolek z Oberá, Misiones.

Dochovala se také tradice československé lidové hudby. V Argentině stále aktivně působí dvě skupiny s československým repertoárem složené z potomků krajanů. První z nich se nově nazývá *Vesmír* – dříve *La banda del viejo mundo* – která vystupuje na různých oslavách převážně v okolí hlavního města. Druhá pak *Malá strana*, která má svou základnu v provincii Chaco. Obě skupiny mají v repertoáru i místní lidové písně, to především kvůli preference publika již k argentinskému folkloru.

Tradiční gastronomie, která v jisté podobě přetrvala, ať už v domácích kuchyních nebo spolcích, byla nucena rovněž projít adaptacemi. Ingredience, které měli krajané k dispozici ve své domovině, nebyly všechny k dostání v té nové, jistá část z nich musela být nahrazena místními produkty – vlašské ořechy byly nahrazovány těmi burskými, marmeláda z lesních plodů zase tou kdoulovou s citrónem či rybízovou, mák vystřídala sezamová semínka apod. Klasická jídla, které se dodnes připravují při různých oslavách a kulturních akcích jsou například: knedlíky, zelí, guláš, vepřové maso, „brynzové“ halušky, koprová omáčka, pirohy, bramborové placky, langoše, různé druhy cukroví, koláče a další.²⁰ Je třeba zmínit, že ne všechny pokrmy byly upravovány kvůli nedostupnosti ingrediencí, nýbrž kvůli adaptaci na místní kulturu. Podávat jako první chod knedlíky se zelím a uzenu krkovičku a jako druhý klasické argentinské grilované hovězí, je pro krajanů v Argentině běžná záležitost. Stejně jako vytvářet nové produkty, které jsou sice obecně známé, ale s nepříliš obvyklými kombinacemi, důkazem je „pizza checa“, která se podává s uzeným masem a okurkami a mezi místními obyvateli mimo komunity je moc oblíbená.

Tradic, zvyků, svátků a rituálů, které se ve spolcích uchovávají, je značné množství, jsou rozličné a někdy se jejich pojetí liší spolek od spolku. Mezi ty univerzální patří například oslavy sv. Mikuláše, pálení čarodějnic, Velikonoce a s nimi spojené malování kraslic a pletení pomlázky, oslavy Dne vzniku samostatného

¹⁹ Průměrná roční teplota v provincii Chaco dosahuje až 30 °C, v létě teploty obvykle přesahují 40 °C.

²⁰ Brynza se v podání krajanů připravuje z ricotty, opět se jedná o adaptaci pokrmu na bázi místních ingrediencí.

Československého státu.²¹ Dále pak stojí za zmínku například oslavy vinobraní nebo oslavy Dne ústavy Slovenské republiky. V těch největších komunitách se slavností účastní na 300 lidí – většinou se jedná o potomky krajanů a s nimi afinně spřízněné příbuzné – větší počet není z prostorového omezení spolku většinou možný.

Je nezbytné zmínit, že argentinská legislativa podporuje udržení kultury imigrantů a krajanské komunity obecně jsou nejen součástí tohoto národního projektu, ale i jeho vlajkovou lodí. V Argentině existují navíc federace krajanských komunit, které pořádají své vlastní oslavy a usilují o zviditelnění této části historie argentinského národa. Každoročně se organizují slavnosti přistěhovalců, nejznámější z nich je Národní festival přistěhovalců, který se koná pravidelně již více než 50 let v Oberá, Misiones. Dalším příkladem jsou pak Provinční slavnosti imigrantů, konající se v Las Breñas, Chaco. Součástí těchto oslav je prezentování celoroční práce krajanů, tzn. prezentace tradiční kuchyně, krojů, hudební a taneční představení folklorních souborů apod. Za zmínku stojí volba královny, jež původně není součástí československých tradic, avšak byla převzata a stala se velmi oblíbenou záležitostí v prostředí krajanských komunit v Argentině.

Publikování novin a časopisů v původním jazyce bylo oblíbené a pro komunitu důležité, avšak tato tradice se nedochovala, jelikož se jedná o záležitost především prvních generací přistěhovalců (Kučera, 1990). Co se naopak dochovalo je „La hora checa“ – Česká hodinka – jedná se o nedělní program v rádiu ve městě Sáenz Peña, jež je činný dodnes. Nejstarší krajané, kteří stále žijí na vzdálených farmách tak mají přístup k informacím ohledně plánovaných akcí v tamějším spolku.

4 Jazyk – vývoj a jeho aktuální vitalita

Pokud jde o jazyk – češtinu, slovenštinu – je příhodné rozdělit tuto položku na dvě roviny, a to na rodilé mluvčí, do kterých spadají také polomluvčí, a nové mluvčí, o kterých bude řeč v poslední podkapitole (viz Šatava, 2009).

Je třeba brát v potaz, že komunikačních situací používání menšinového jazyka bylo po imigraci do lokality mnohem více než je tomu dnes. Krajané se zprvu nedokázali tak dobře orientovat v majoritním komunikačním jazyce, španělštině. Schopnost komunikace jenom v českém či slovenském jazyce je nutila sdružovat se právě a nejvíce v krajanských komunitách. Dalšími centry komunikačních situací používání minoritního jazyka byly taverny, sportovní kluby, farmy, kostely, domácí prostředí.

²¹ Oslavy vzniku Československa jsou dodnes jedněmi z předních.

Aktuální situace užívání jazyka našinců je diametrálně odlišná od období jejich příchodu na začátku minulého století. Během několika málo dekád se situace změnila, a podobně jako v USA, se od používání jazyka jako každodenního komunikačního nástroje, i v prostředí rodiny, upustilo (Kučera, 1990).²² Faktorů bylo několik, mezi ty nejmarkantnější patřila přirozeně smíšená manželství u 2. a 3. generace přistěhovalců, dále například persekuce „slovanských“ komunit vedením Argentiny, ukončení institucionální podpory ze strany Československa, deprese s ohledem na původní národní identitu a prostý nezájem.²³ Stále však ještě žijí krajané, kteří si udrželi původní jazyk, i když mezigenerační štafeta jeho předávání již byla přerušena. Někteří z nich se v jazyce modlí, zpívají, rozmlouvají k domácí či chovné zvěři, klejí.²⁴

Výuka češtiny v prostředí zkoumaných komunit byla obnovena na začátku století, a to především institucionální podporou České republiky. To vedlo v posledních letech ke zvýšenému zájmu o výuku češtiny v kruzích krajanských spolků. Jednou z předních motivací pro mladé generace byla nově udělována stipendia pro krajany.

5 Identita – etnické, jazykové a kulturní procesy identifikace

«Identifikačné procesy sú predovšetkým také procesy, prostredníctvom ktorých sa vytvára, jestvuje a navonok prezentuje identita» (Lenovský, 2023: 449).

Co se týče etnické identity, ta je v kruzích krajanských komunit komplikovanějším a nejednoznačným tématem, jelikož závisí od situace a kontextů. Bylo by vhodné rozdělit tuto problematiku opět na dvě části – v první linii na přistěhovalce a případně děti těchto přistěhovalců (tzn. 1. a 2. generaci); v druhé linii na příslušníky následujících generací (od druhé generace dále). U první, potažmo druhé generace je národní sebepojetí české, slovenské, československé, někdy dokonce moravské. Toto sebepojetí se začalo odlišovat u příslušníků 2.–3. generace, kteří se zpravidla identifikují jako Argentinci s „československými“ kořeny.²⁵

²² Podle předběžných výsledků výzkumu jazykového posunu u československé komunity v Argentině došlo ke směně v průběhu 60. let minulého století.

²³ Pod pojmem „slovanské komunity“ se rozumí uskupení krajanů pocházejících ze zemí, kde vládl komunistický režim, který nebyl v souladu s tehdejší argentinskou politikou.

²⁴ Počítá se s tím, že nejmladšímu původnímu českému plyně hovořícímu potomkovi je letos 32 let, jedná se však o ojedinělý případ, většina stále hovořících je v pokročilém věku.

²⁵ U příslušníků 2. generace záviselo na několika okolnostech, především v jakém období se narodili, popřípadě jak moc velká byla izolovanost rodiny od majoritního obyvatelstva.

Je vhodné dodat, že k dochování části etnické identity přispívá také vnímání vlastní výjimečnosti. Člověk to poté dokazuje sám sobě způsobem a přístupem k životu, který je shodný či podobný danému etniku. V případě krajanů z Chaca to může být zažitý stereotyp o tom, že Češi, Slováci, respektive Čechoslováci, jsou pracovitější a serióznější v komparaci se zdejším obyvatelstvem. V současnosti, kdy se způsob života všech globalizuje, někteří krajané cítí potřebu zachovat tuto specifickou identitu, odlišovat se i nadále, ať už jakýmkoliv způsobem. Toto má v případě Argentinců také praktický význam. V argentinské společnosti je evropský původ stále vnímán pozitivně.

I když se dnes podle odhadů více než 90 % krajanů etnicky sebeidentifikují jako Argentinci, lze říct, že u nich přetrvává malé procento, které je identifikuje jako příslušníky československé krajské komunity. Tato část se dá vysledovat na různých identifikačních situacích. Jedním z předních identifikačních procesů je jazyková identifikace. Krajané se v prostředí spolku zdraví v jazyce rodičů/prarodičů, součástí kulturních aktivit ve spolku je také zpěv českých a slovenských písní, další zase navazují dialogy v původním jazyce. Dalším identifikačním procesem je kulturní identifikace. Tento proces je stále dostatečně silný na to, aby tyto komunity nezanikly. Navíc, s obnovenou institucionální podporou je možné tvrdit, že tato přirozená tendence degrese počtu členů tradičních krajských komunit se zpomaluje, nebo dokonce otáčí.

6 Aktuální revitalizační procesy u krajských komunit

Když se řekne revitalizace v prostředí krajských komunit, je možné si představit činnosti spojené: «[...] s otázkou znovuožívovania (etno)kulturných znakov ako špecifických etnických prejavov, ktoré predstavujú predovšetkým kultúrne tradície, ale tiež jazyk predkov a povedomie o vlastním pôvode» (Lenovský, 2023: 450). V současnosti se tedy jedná o revitalizaci jazykových, kulturních a také etnických identit.

Aktuálně jsou Českou republikou do lokalit vysílání učitelé na výuku češtiny a podporu udržení českého kulturního dědictví v zahraničí. Ti se stali předními iniciátory revitalizačních snah v krajských komunitách. Tato pomoc není nijak nucená, naopak, po znovunavázání vztahů mezi krajany a původní vlastí byla vyžádána samotnými krajany. Například do Argentiny jsou pravidelně vysílání dva čeští učitelé – jeden, který pokrývá severní část země, druhý zase centrální.

V hlavním městě navíc pracuje učitelka, která se na plný úvazek věnuje výuce slovenského jazyka a osvětové činnosti.²⁶

Zmínění učitelé kromě jiného zprostředkovávají různé druhy stipendií, které jsou lákavé převážně pro mladší generace, ale zajímají se o ně i generace starší. Jde zejména o poznávací měsíční kurz pro krajaný nebo semestrální/dvousemestrální studium na univerzitě na prohloubení znalostí jazyka pro studenty z krajaných komunit apod.

Další, pro krajaný zajímavou možností, je získání takzvaného PPKK, Potvrzení o příslušnosti k české krajané komunitě v zahraničí, se kterým mají krajané snazší cestu k životu ve vlasti svých předků a zároveň umožňuje pobyt a pohyb v celé Evropské unii. Podobné potvrzení vystavuje rovněž Slovenská republika.

Co se týče výuky jazyka, ta probíhá na několika úrovních, formou prezenční i online. V posledních letech je zájem mladých příslušníků komunit o výuku na vzestupu. Před pandemií COVID, studentů ve věku od 15 do 30 let bylo například v Sáenz Peña zanedbatelné množství, v té samé lokalitě je jich dnes skoro 30.

Toto navýšení je v podstatě zásadní, krajané si uvědomují, že pokud nepřilákají mladé generace, tak zanedlouho nebude nikdo, kdo by tyto spolky vedl a opět zaniknou. Vůdčí osobnosti spolků se sami snaží být kreativní, pořádají vlastní kurzy a permanentně obměňují a propracovávají kulturní akce, do kterých jim vyslaní učitelé nezasahují. Jde o činnosti, které vyvstávají z jejich vlastní iniciativy.

Na závěr

Cílem příspěvku bylo stručně představit současný stav československých krajaných komunit v Argentině. Lze tvrdit, že životaschopnost existujících spolků i jejich institucionální podpora jsou aktuálně dostatečně silné, aby se tato uskupení nadále dochovala. Není však příhodné upustit od dalšího výzkumu a sledování kulturotvorných, identifikačních i revitalizačních procesů v tomto prostředí, kdy jsou spolky stále vitální. Stejně tak otázka užívání menšinového jazyka v krajaných komunitách v Argentině vyžaduje bližší výzkum, který by zmapoval nejen zřejmý jazykový posun u krajanů v této lokalitě.

²⁶ Tato paní učitelka není vysílána žádnou organizací.

Bibliografie:

ČESAL, B. 2012. *Chaco, tierra de esperanza*. Buenos Aires: Elemento, 2012. 256 s. ISBN: 978-987-1631-33-9.

DZS. 2020. *Archiv závěrečných zpráv učitelů*. [online] Praha: Dům zahraniční spolupráce, 2023. [cit. 2024.01.12]. Dostupné na internetu: <https://www.dzs.cz/program/program-podpory-ceskeho-kulturniho-dedictvi-v-zahranici#zaverecne-zpravy-ucitelu>

GARRIDO, P. 2007. *Sbohem... Adiós... Zbohom...: crónicas de checos y eslovacos en Argentina*. Mar del Plata: Ediciones Suárez, 2007. 247 s. ISBN: 978-987-1314-22-5.

HINGAROVÁ, V. a kol. 2015. *LaMigrace. Portál o vystěhovalectví do zemí Latinské Ameriky*. [online] Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, 2015. [cit. 2024.01.12]. Dostupné na internetu: <https://lamigrace.ff.cuni.cz/>

KAZIMOUR, K. 1937. *Památník československé kolonie v argentinském Čaku 1912-137. Historia de la Colonización Checoslovala en el Chaco Argentino*. Presidencia Roque Sáenz Peña: nákladem časopisu „Venkov čakenský“, 1937. 280 s.

KUČERA, K. 1990. *Český jazyk v USA*. Praha: Karolinum, 1990. 243 s.

KURAJDA, L., LENOVSKÝ, L. 2023. Vybrané slovenské a česko-slovenské spolky v Argentíne ako kultúrny potenciál argentínskych Slovákov. In *Slavica Slovaca*, vol. 58, no.3, pp. 489-498. 0037-6787. Dostupné na internetu: <https://doi.org/10.31577/SlavSlov.2023.3.5>

LENOVSKÝ, L. 2023. Z výskumu kultúrotrvorných, identifikačných a revitalizačných procesov v prostredí vybraných slovenských a česko-slovenských komunit v Argentíne. In *Slavica Slovaca*, vol. 58, no.3, pp. 445-459. 0037-6787. Dostupné na internetu: <https://doi.org/10.31577/SlavSlov.2023.3.1>

ŠATAVA, L. 2009. *Jazyk a identita etnických menšin: možnosti zachování a revitalizace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009. 215 s. ISBN 978-80-86429-83-0.

ŠTĚPÁNOVÁ, M. 2020. Nejstarší mluvčí češtiny v Buenos Aires: uchovávaní a předávání jazyka předků. In: *Nová čeština doma a ve světě*, č. 1, 2020, s. 52-67, Praha, FF UK 2020, 80, 64 s. Dostupné na internetu: https://ncds.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/109/2020/10/Marie_Stepanova_52-67.pdf

ŘEHÁČKOVÁ, P. 2017. *Čeští krajané v Jižní Americe: diplomová práce*. Brno: MU, 2017. 140 s.

VOŽENÍLEK, J. 1931. *O naší pozemkové reformě*. V Praze: Česká národohospodářská společnost. Sbíрка přednášek pořádaných Českou národohospodářskou společností, VI.

ZAJAC, Š. 2012. *Čeští krajané v Argentině*. [online]. Buenos Aires: ZÚ ČR, 2005. 6 s. [cit. 2024.01.12.] Dostupné na internetu:

https://mzv.gov.cz/file/416096/Compatriotas_informacion_ampliada.pdf

Jazykový regionalizmus v Pobaltí

Language regionalism in the Baltic states.

Mgr. Laura Vasiliauskaité

Abstrakt

V Litve a Lotyšsku existujú dve známe historické oblasti, Žemaitsko a Latgalsko, ktoré sú v súčasnosti identifikované na etnografických a kultúrnych mapách. Hoci baltské kmene, ktoré kedysi obývali tieto oblasti, už neexistujú, stále si môžeme všímať existujúce rozdiely v porovnaní s ostatnými regiónmi. Jedným významným rozdielom je existencia regionálnych jazykov, uznávaných ako oficiálne varianty (dialekty) štátnych jazykov (litovčiny a lotyštiny). Podobne ako samotné spomenuté oblasti, tieto jazykové varianty majú svoj vlastný historický kontext a písomnú tradíciu, čo poukazuje na snahy o vlastný jazyk. Tento článok si kladie za cieľ poskytnúť stručný historický prehľad týchto oblastí, poukázať na formovanie a pokusy o rozvoj žemaitského a latgalského regionálneho jazyka.

Kľúčové slová: Žemaitsko, Latgalsko, regionálny jazyk, Litva, Lotyšsko

Abstract

In Lithuania and Latvia, there are two well-known historical regions, Samogitia and Latgale, which are still identified as such on current ethnographical and cultural maps. Although the Baltic tribes that once inhabited these regions are no longer present, there are still existing differences when compared to the rest of the countries. One notable distinction is the existence of regional languages, recognized as official variants (dialects) of the state languages (Lithuanian and Latvian). Similar to the regions themselves, these language variations have their own historical context and written traditions, showcasing the aims towards development of separate language. This article aims to provide a brief historical background of these regions, exploring the formation and attempts at developing Samogitian and Latgalian regional languages, as well as their significance in shaping regional identity.

Keywords: Samogitia, Latgale, regional language, Lithuania, Latvia

Kontaktné údaje

Mgr. Laura Vasiliauskaitė

Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

vasiliauskaite1@ucm.sk

Úvod

Téma pobaltského priestoru v slovenskej vedeckej obci je okrajovou záležitosťou. Regionálne jazyky Pobaltia nie sú výnimkou, nakoľko predstavujú ešte užšiu oblasť vedeckého skúmania. Dôvodov takéhoto nezájmu o spomenutú oblasť baltských krajín je niekoľko. Jedným z hlavných sú chýbajúce štúdie o baltských regiónoch na Slovensku, najmä systematické štúdium baltských jazykov a reálií, tzv. baltistika, ktorá tu nikdy nemala výraznú tradíciu a absentuje i v súčasnosti. V danom článku by som chcela poukázať na regióny Žemaitška a Latgalska, na ako aj na prípadné historické snahy o vlastný jazyk.

1 Historický kontext Žemaitška a Latgalska

Na začiatok je vhodné ozrejniť, o aký priestor vôbec ide, keďže hovoríme o štátoch, ktoré so Slovenskom nezdieľajú také množstvo historických a kultúrnych reálií. V Litve dnes existuje päť etnografických regiónov, z ktorých najväčšie sú Aukštaitsko a Žemaitsko. Samotný názov *Žemaitija* (Žemaitsko po litovsky) označuje nížinu (lit. *žemuma* 'nížina'), čo svojím spôsobom vytvára geografický rozdiel medzi týmto územím a zbytkom Litvy.¹ Faktom však je, že z geografického hľadiska to nie je správne pomenovanie, keďže Žemaitsko má geograficky vyššie položenie než Aukštaitsko. (Girdenis, 1998, s. 9) Napriek tomu takéto pomenovania a podobné rozdeľovanie na vyššiu a nižšiu časť akejsi zeme, ktoré však nesúhlasí s geografiou, si môžeme všimnúť aj vo viacerých ďalších prípadoch v Európe.

Latgalsko (lot. *Latgale*) je v súčasnosti jedným z piatich etnografických regiónov Lotyšska. (Butkus, 1995, s. 76) Latgalci boli jedným z najväčších pôvodných baltských kmeňov, ktoré sa nachádzali vo východnej časti súčasného Lotyšska a z pomenovania latgalského kmeňa vznikol aj samotný názov lotyšského národa. (Kasekamp, 2010, s. 6) Prvé pomenovanie kmeňa sa spomína v Nestorovej kronike z roku 1110. (Švec, 1996, s. 16) Niektorí jazykovedci koreň „lat-“ spájajú s praindoeurópcinou a predpokladajú, že jeho význam je 'mokrý, mokrá zem'. To nám čiastočne môže vypovedať o podmienkach, v ktorých žili a pracovali ľudia tohto kmeňa. (Butulis, 2020, s. 13) Geograficky ich od ostatných kmeňov delila Západná Divina (po lotyšsky *Daugava*), jedna z najväčších riek v pobaltskom

¹ Taktiež jazykovedec Vladas Grinaveckis vo svojom článku predpokladá, že názov sa potenciálne začal používať nielen kvôli geografickej výnimočnosti Žemajťanov, ale najmä kvôli dokumentu z roku 1420. V ňom litovské veľkoknieža Vytautas spomína, že „Žemaitsko je nižšie ako Litva (Aukštaitsko), a preto je nazývané Žemaitsko, čo je z litovčiny interpretované ako „nižšia zem“. “ (Grinaveckis, 1968, s. 45)

priestore, čo taktiež potvrdzuje, že Latgalci mohli žiť v podmienkach, ktoré nám odhaľuje spomenutý koreň „lat-“.

Aby bolo možné lepšie porozumieť unikátnosti analyzovaných regiónov v Pobaltí, je potrebné sa bližšie pozrieť na ich historický vývoj. Podľa archeológov sa Žemajťania ako kmeň v severozápadnom teritóriu dnešnej Litvy začali formovať okolo 5. – 6. stor. n. l. Kmeň sa usídlil medzi množstvom ostatných kmeňov, ktorými boli napríklad Kurši pri Baltskom mori, Zemgali na severe, Aukštaitania na východe a ďalší. (Vaškevičiūtė, 2007, s. 271–272) Historici tvrdia, že osud Žemajťanov bol oveľa priaznivejší na rozdiel od osudu okolitých kmeňov, ktoré postupne zanikli alebo sa asimilovali. *„Žemajťania boli dokonca schopní zachovať si svoju etnickú identitu do historických čias, úspešne sa postaviť proti križiackej agresii, a taktiež nezaniknúť v zložení modernej Litvy.“* (Baronas, 2007, s. 390) Toto zhrnutie nám indikuje, že akási etnická či subetnická skupina sa mohla zachovať až do historických čias. V písomných prameňoch až do 13. stor. však zostávajú jedným zo záhadných kmeňov. (Zabiela, 2007, s. 429) Prvý raz bolo pomenovanie žemaitského regiónu spomenuté v Litovsko-Volynskej dohode z roku 1219, v ktorej boli ako kniežatá samotného Žemaitška spomenutí Gerdvilas a Vykintas. (Bumblauskas, 2007, s. 52) Rok 1219 je dôležitý aj tým, že litovské teritórium, na ktorom vládlo dokopy 21 kniežat, sa vtedy zjednotilo pod vládou prvého a posledného kráľa Litvy, Mindaugasa. (Šapoka, 1989, s. 49) Historici presne nevedia, akým spôsobom sa Mindaugasovi podarilo zjednotiť všetky kraje, no vlády sa ako suverénne knieža ujal okolo roku 1240. Haličko-volynská kronika však hovorí o tom, že slabšie kniežatá boli pravdepodobne vyhnané alebo zabitú z Mindaugasovej iniciatívy. (Baronas, 2015, s. 77) Dôležitý je aj fakt, že v roku 1202 na baltské územie (konkrétne na územie dnešného Lotyšska a Estónska) prišiel Rád mečových bratov² s cieľom šírenia kresťanstva ohňom a mečom. Taktiež územie Litvy sa po nejakom čase ocitlo v ich záujme a začali sa pravidelné konflikty s litovským kmeňom Žemajťanov, ktorý prebýval v blízkosti ich hraníc. (Eidintas, 2013, s. 28) Vyvrcholením nepokojov medzi Žemaitami a Rádom mečových bratov bola Bitka Slnka³ (lit. *Saulės mūšis*), známa aj ako Bitka pri Šiauliai v roku 1236. (Baronas, 2015, s. 62) Rád mečových bratov bol porazený, v dôsledku čoho sa spojil s Rádom nemeckých rytierov, ktorý bol na teritóriu dnešného Lotyšska už od roku 1230 a postupne rozširoval svoje pôsobenie najmä v Prusku. (Bumblauskas, 2007, s.

² Rád mečových bratov bol založený v roku 1202 ríšskym biskupom Albertom von Buxhoevden podľa vzoru Rádu templárov. Rád mečových bratov bol prvým aktívnym šíriteľom kresťanstva v baltských teritóriách, kvôli čomu sú známi aj pod názvom Livónsky rád. Od roku 1236, po prehratej bitke s pohanskými Litovcami, bol súčasťou Rádu nemeckých rytierov. (Šapoka, 1989, s. 42–43)

³ Saule/Saulė znamená „Slnko“ v oboch jazykoch, lotyštine aj litovčine, a je to meno baltickej bohyně Slnka.

46) Niektorí historici tvrdia, že túto významnú bitku vyhrali Žemajťania sami, bez pomoci iných kmeňov. (Bumblauskas, 2007, s. 52)

Už spomínaný knieža Vykintas, vládnucci v Žemaitisku, bol jedným z nepriateľov Mindaugasa, kvôli čomu vznikali časté vnútorné nepokoje a bitky. (Bumblauskas, 2007, s. 52) Práve tieto konflikty povzbudili Žemajťanov k tomu, aby viedli svoju vlastnú zahraničnú politiku so susedmi. (Nikžėnaitis, 1997, s. 81) Mindaugas sa v roku 1253 stal kráľom, a aby utlmil vnútorné nepokoje krajiny, odovzdal Žemaitisko svojmu novému spojencovi, Rádu nemeckých rytierov. (Švec, 1996, s. 51) Žemajťania však naďalej vzdorovali križiakom ako nezávislý kmeň, a dokonca ich v roku 1260 porazili v bitke pri jazere Durbe. Táto udalosť spôsobila prerušenie mieru s križiakmi zo strany litovského kráľa. Práve žemaitiské teritórium delilo križiakov na 2 časti (pruských a livónskych), čo pre nich znamenalo veľký strategický problém. (Baronas, 2015, s. 76) Vnútorné vojny a nepokoje nedovolili Žemajťanom integrovať sa do Litovského veľkokniežatstva, kvôli čomu sa museli spoľahnúť len na seba a svoje úsilie. (Nikžėnaitis, 1997, s. 83) Aby boli vyčerpávajúce boje s križiakmi utlmené, bolo teritórium Žemaitiska často „darované“ Rádu nemeckých rytierov. (Nikžėnaitis, 1997, s. 81) Od roku 1384 do roku 1422 bolo Žemaitisko po niekoľko rokov autonómne, či už čiastočne alebo úplne. (Błaszczuk, 1998, s. 2016–217) V historiografii 18. storočia niektorí historici hovoriaci o Žemaitiskom kniežatstve, začínajú spomínať možnosť existencie dualistického národa Žemajťanov a Litovcov. V danom období boli pre označenie žemaitiského seniorátu a ich ľudu používané litovské názvy ako *žemaitis* (slov. Žemajťan), *Žemaitija* (slov. Žemaitisko), a tiež ich latinské varianty *Samogita*, *Samogitia*, ako aj poľské *Żmudzyn*, *Żmudz*. Avšak často sa tvrdí, že týmito termínmi nebol nazývaný etnický celok, ale vo veľkej miere predovšetkým administratívne alebo politické územie, ktoré sa, ako už bolo spomenuté, stalo súčasťou Litvy na začiatku 15. storočia. Hlavným argumentom tohto tvrdenia je, že danými názvami označované teritórium bolo širšie ako rozšírenie žemaitiského nárečia. (Kiaupa, 2012, s. 289) Prelomovým a kľúčovým momentom 18. storočia sú tri delenia Poľsko-litovskej únie (ku ktorým došlo v rokoch 1772, 1793 a 1795) medzi Ruskom, Pruskom a Rakúskom. (Švec, 1996, s. 110) Väčšina Žemaitiska, ako aj Litvy, po deleniach pripadla Rusku a menšia, juhozápadná časť Litvy pripadla Prusku. Obdobie tohto storočia historici považujú za moment, kedy mohla vzniknúť samostatná žemaitiská subetnicita, nakoľko v danom období mala všetky dôležité vlastnosti, akými sú nárečie, vlastná minulosť a pamäť. (Kiaupa, 2012, s. 291)

Prípád Latgalcov je sčasti podobný, avšak má i svoje špecifiká, ktoré v žemaitiskom prípade nenájdeme. Existencia určitých malých kmeňových štátnych útvarov v ranom stredoveku, ako Kurónskoo, Latgalsko a pod., v rámci

súčasného lotyšského teritória nie je pochybná. Avšak na túto tému existujú dva názory historikov: jedni tvrdia, že dané štáty boli ekvivalentné tým v Európe v ranom stredoveku, druhí hovoria, že išlo o útvary štát len pripomínajúce. (Bleiere, 2014, s. 17) Ako bolo spomenuté, v roku 1202 na územie dnešného Lotyšska prichádza Rád mečových bratov s cieľom šírenia kresťanstva. Na rozdiel od Žemajťanov, boli Latgalci v priebehu niekoľkých desaťročí pokrstení a podľa historikov, sa do roku 1214 stali súčasťou Livónie spolu aj s inými kmeňmi. (Vélius, 1996, s. 28) Napriek tomu je zrejmé, že tento východobaltský kmeň mal blízky kontakt aj s východoslovanským priestorom a niektorí z vysoko postavených členov prijali pravoslávnu vieru. (Butulis, 2020, s. 19) Na rozdiel od Žemajťanov, v latgalskom kontexte neexistoval tak výrazný odpor voči križiakom, avšak vieme o dlhodobu pretrvávajúcej baltskej pohanskej viere, keďže misionári, ktorí sa na danom území snažili šíriť svoju kresťanskú vieru, neovládali lokálne jazyky. (Butulis, 2020, s. 33)

16. stor. je často považované za obdobie úpadku Livónska ktorá počas histórie nikdy nebola politicky zjednotená. K tomu ešte prispela aj reformácia, ktorá sa tu mimo územia Nemecka veľmi silno presadila. Keď v roku 1558 cárske Rusko napadlo Livonsko, panovníci žiadali pomoc od Poľsko-litovského štátu, ktorý svoju pomoc poskytol a ruské vojská vyhnalím sa lotyšské i latgalské teritória stali jeho vazalom.

Poľsko-švédská vojna v 17. stor. tiež predstavuje obdobie, počas ktorého bola zmena hraníc celkom častým javom. Latgalsko sa po tejto vojne stalo vojvodstvom Poľsko-litovského štátu. (Bleiere, 2014, s. 26) S tým do tejto oblasti prišla aj rekatolizácia, ako aj určité odtrhnutie sa od ostatných častí Livonska, čím sa spomalil vývoj latgalského priestoru až do 20. stor. (Švec, 1996, s. 87, 90) Vplyv Poľska sa prejavil aj jazykovo, keďže časť latgalských roľníkov bola prostredníctvom katolicizmu polonizovaná. (Butulis, 2020, s. 53) Okrem nich bola postupne polonizovaná aj nemecká šľachta žijúca v tejto oblasti. (Bleiere, 2014, s. 27)

Spomenuté rozdelenie Poľsko-litovskej únie prinieslo ďalšiu ťažkú kapitolu dejín – rusifikáciu. Dôležitý je rok 1863, kedy v celom bývalom teritóriu Litovského veľkokniežatstva ako aj Poľska vypuklo veľké povstanie, a to z dôvodu nového odvodu regrútov. (Eidintas, 2013, s. 108) Cieľom tejto vzbury nebolo len zrušenie regrutácie, ale najmä národno-emancipačné snahy. Napriek všetkým organizovaným úsiliam povstalcov, sa cárskemu Rusku podarilo uhasiť tieto povstania. Dôsledkom toho bola zavedená celková rusifikácia školstva v rokoch 1864 – 1865 a uvalený zákaz tlače kníh latinskou abecedou a od roku 1872 aj gotickým písmom. To znamenalo, že povolená bola len tlač v azbuke. (Švec, 1996,

s. 137) Konkrétne v Latgalsku sa tento proces začal ešte skôr ako v ostatných regiónoch lotyšského územia. Napriek tomu je známe, že sa v danom priestore šírili krátke rukou prepisované texty (najmä poézia) v latgalskom nárečí. (Gibson, 2016, s. 68) Avšak tieto snahy neboli až také veľké a Latgalsko sa postupne stalo jedným z najmenej gramotných území. (Butulis, 2020, s. 56, 64) V Litve v tomto období vznikol fenomén pašerákov kníh, ktorí majú v litovskom jazyku svoj špecifický názov – *knygnešiai*. Na území východného Pruska sa tlačili knihy v litovčine a následne sa nelegálne pašovali do Litvy. Pašeráci kníh boli prenasledovaní a Ruské impérium sa snažilo tento proces zastaviť. (Bumblauskas, 2007, s. 118) Práve v Žemaitsku bolo jedno z centier distribúcie nelegálnych kníh, nakoľko sa nachádza blízko k spomenutým pruským teritóriám. (Sruogienė-Daugirdaitė, 1990, s. 263) Vo výkaze cenzúrneho komitétu vo Vilniuse z roku 1889 boli zadržané vydania rozdelené na žemaitské (4463 ks.) a litovské (5234 ks.). (Kalnius, 2012, s. 48)

Koniec 19. stor. sa stáva dôležitým momentom pre východnú časť súčasného Lotyšska, pretože cez Latgalsko bola vybudovaná železničná trať, ktorá vedie do Petrohradu. (Gibson, 2016, s. 69) To znamenalo možnosti cestovania a vzdelávania sa. Latgalská inteligencia (napr. Francis Trasuns, Kazimir Skrynda, Nikodems Rancāns, atď.), ktorej predstavitelia sa neskôr stali aj latgalskými aktivistami, študovala práve v Petrohradskom katolíckom seminári. (Gibson, 2015, s. 47) Tento región je výnimočný aj tým, že v prvej polovici 20. stor. mal celkom tolerantnú jazykovú politiku, ktorá povoľovala latgalčinu ako administratívny jazyk. (Jankowiak, 2016, s. 281) Druhá svetová vojna priniesla opäť vplyvy ruského jazyka do pobaltského priestoru a až rozpad ZSSR prebudil opätovnú myšlienku regionálnych jazykov v prípadoch Latgalska a Žemaitška.

2 Snahy o vlastný jazyk

Jazyk nie je len komunikačným prostriedkom, ale aj veľmi dôležitou a dokonca aj neoddeliteľnou súčasťou identity. (Joseph, 2004, s. 13) Jazykovedci v Litve predpokladajú, že žemaitčina sa mohla formovať už okolo 5. stor. (Pabrėža, 2019, s. 142) Ohľadom latgalčiny sa predpokladá, že tá sa sformovala okolo 13. – 14. stor. (Jankowiak, 2016, s. 278) Dnes je však žemaitčina považovaná za jazykový variant (dialekt) litovčiny a latgalčina za jazykový variant (dialekt) lotyštiny, dvoch oficiálne posledných preživších baltských jazykov. Prvé snahy o tlačenie latgalčinu ako aj žemaitčinu sa v daných regiónoch objavujú v 18. stor. Texty, ktoré boli vydané v týchto regionálnych jazykových variantoch sa týkali najmä náboženstva. Za jeden z prvých textov v žemaitčine možno považovať knihu modlitieb vydanú približne medzi rokmi 1750 – 1778 pod názvom „*Žiemaytis prigimtu sawa liežowiu*

pona diewa garbinas.“ (slov. Žemajťan svojim rodným jazykom uctievať pána Boha). (Kiaupa, 2012, s. 276) O jej existencii vieme len z písomných záznamov, ktoré hovoria o jej predaji v náklade 1000 kusov z roku 1751. (Kiaupa, 2012, s. 278) Žiaľ, ani jedna kópia tejto práce sa nezachovala a jej žemaitkosť môžeme len predpokladať zo samotného žemaitského názvu. Za významnejšiu považujú jazykovedci prácu „*Ziwatas Pona Yr Diewa Musu Jezusa Christusa...*“⁴ (1753 r.) od neznámeho autora. Jazykovedec Zigmaz Zinkevičius tvrdil, že dielo „*Žyvatas*“,⁵ ktoré je celé v žemaitčine je najdôležitejším textom, ktorý ako prvý poukazuje na vlastnosti samotného jazyka. (Subačius, 1998, s. 44–45) Kniha je napísaná v dobovej forme regionálneho jazyka ešte pred kodifikáciou, čo znamená že nebol dodržaný žiaden jazykový štandard. Podľa jazykovedcov, takéto udržanie jazyka v textoch ukazuje, že jeho používanie bolo bežným javom. (Subačius, 1998, s. 57–58)

19. storočie prináša intelektuálne hnutie⁶, začína sa tvoriť množstvo textov v aukštaitskom, ako aj žemaitskom regionálnom jazyku, prípadne v ich kombinácii. Je to obdobie, kedy začína byť aktuálna otázka vytvorenia jednotného jazykového štandardu. Jedným z prvých dôležitých momentov je rok 1832, kedy bola v poľštine vydaná kniha „*Grammatyka języka żmudzkiego*“ (slov. Gramatika žemaitského jazyka), ktorú zostavil teológ Kalikstas Kasakauskis. Autor sa v tejto práci však venoval nielen Žemajťanom, ale aj Aukštaitom. (Aleksandravičius, 1997, s. 315) V tomto období existovali tiež snahy vytvoriť štandardizáciu litovského jazyka práve na základe žemaitštiny. Takýmto príkladom je práca kňaza a jazykovedca Juozasa Čiuldu „*Krótkie pomysły o prawidłach grammatycznych języka żmudzkiego*“ (slov. Krátke myšlienky o gramatických pravidlách žemaitského jazyka). (Subačius, Juozas Čiulda...) Hlavným autorom kodifikácie žemaitského jazyka je kňaz Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771 – 1849). Vo svojej pozostalosti zanechal okolo 250 kázni v žemaitčine, vytvoril botanický latinsko-žemaitský slovník a jazykovedci ho považujú za kodifikátora spisovného žemaitského jazyka. (Subačius, 1998, s. 22) Jeden z najvýznamnejších litovských jazykovedcov, Zigmaz Zinkevičius, ktorý

⁴ Plný titulok: „*Ziwatas Pona Yr Diewa Musu Jezusa Christusa, Tay Ira, Kielas Yszganima Kuriuw Ponas yszganitoies yr Atpyrktoies musu Jezus Christus, Pry ateyima sawa ant swieta diel Atpyrkyma yr yszwałnynyma, ysz maces sietona Gynymes žmoniu, budamas Kaypo patis šwiećiyiesz. Joan. 14. Kielas, Teysibe, Yr Giwenymas Mumis y Dangu wede, moki, yr atgide, Pagal Historyiu Ewangelistu Swętuuiu, Par S. Bonawentura Zokana Brołu mażešnuiiu Szwęta Franciszkaws, Daktara Seraficka, Biskupa, Albanskas, Kardynola Bažnicies Szwętos Rima, Par nabožna Atmynyma yr uwoga Taiemniciu Diewa, gieray tykyntymys Pona Christusa diel pažitka Duchawna, yr kasdienay swętabliwos zabowas Aprasitas. Metusy Pona 1753.*“

⁵ *Žyvatas* je skrátený litovský názov knihy „*Ziwatas Pona Yr Diewa Musu Jezusa Christusa...*“ Tento skrátený názov preferuje väčšina jazykovedcov.

⁶ V tomto období je najviac aktívne žemaitské kultúrne hnutie, ktoré zohralo veľmi dôležitú úlohu v litovskom národnom obrodení. Najvýznamnejšími členmi tohto hnutia boli Dionizas Poška, Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius a ďalší. (Aleksandravičius, 1997, s. 270)

okrem iného analyzoval aj vlastnosti dialektov, ich rozdelil na dva hlavné – dialekt aukštaitský a dialekt žemaitský. Zinkevičius tvrdil, že „rozdiel medzi žemaitským a aukštaitským dialektom nie je menší ako rozdiel medzi bieloruským a ukrajinským jazykom.“ (Zinkevičius, 1968, s. 5)

Za vôbec prvé texty v latgalčine sa považujú jezuitské texty. V roku 1730 bola vydaná katolícka kniha s piesňami „*Katoliszka Dyismiu gromota...*“⁷ (slov. Kniha katolíckych spevov...) (Jankowiak, 2016, s. 277), avšak podobne ako aj v žemaitskom prípade, tento text sa nezachoval a o jeho existencii vieme len z prameňov. Oficiálne za prvú latgalsko-jazyčnú knihu (presnejšie preklad do latgalčiny) možno považovať knihu vydanú vo Vilniuse v roku 1753 „*Evangelia Toto Anno*“ (slov. Evanjelium tohto roku). Je známe, že aj na konci 18. stor. a v prvej polovici 19. stor. katolícki kňazi publikovali latgalské texty. (Gibson, 2015, s. 41)

Za prvú gramatiku latgalčiny sa považuje „*Grammatyka Inflansko-Lotewska krótko zebrana dla Uczących się języka. Wilnie, Roku 1817*“ (slov. Gramatika livónsko-lotyšská stručne zozbieraná pre študentov jazyka. Vilnius, Rok 1817.), ktorej autorom je Jezups Akelevičs. Celkom dôležitým faktom je však aj to, že latgalský jazyk bol učení v kňazskom seminári v meste Kraslava od roku 1757 do 1843 a predpokladá sa, že v seminári bola potrebná lotyšská alebo aj latgalská gramatika. Zaujímavým je aj slovník Janisa Kurminsa „*Słownik polsko-lacinsko-lotewski, ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina*“ (slov. Slovník poľsko-latinsko-lotyšský, zostavený a napísaný kňazom Janom Kurminom). Z názvu sa zdá, že ide len o poľsko-latinsko-lotyšský slovník, avšak jazykovedci tvrdia, že daný trojjazyčný slovník obsahuje aj množstvo slov, ktoré sú latgalské. (Stafecka, 2004, s. 299, 300) Prvá gramatika latgalského jazyka vyšla až na začiatku 20. stor. K tomu najmä prispelo zrušenie spomínaného zákazu tlače latinkou. V roku 1908 po konferencii latgalského pravopisu v Petrohrade (1903) O. Skrynda vy publikoval prvú gramatiku latgalčiny. Taktiež je známe, že v týchto rokoch latgalčinu vyučoval aj spomenutý Francis Trasuns v Petrohradskom teologickom seminári. (Gibson, 2015, s. 47)

Záver

Záverom je možné zhrnúť, že oba tieto regióny ukazujú určité špecifiká. Z historického kontextu vidíme, že Žemaitsko a Latgalsko sa určitým spôsobom odcudzili od zvyšných regiónov Litvy a Lotyšska. Tieto teritória boli vždy hranicou cudzích vplyvov a čiastočne oddelené od ostatných etnicky blízkych častí.

⁷ Plný titulok: „*Katoliszka Dyismiu gromota Diwam wzssuwarygam par gûdu un Łatwiszim par izmociejszonu, sarakstita un izdrukowota Wilniê pi Bazmockungu Jezuitu 1730 godâ.*“

V oboch prípadoch (avšak v rôznych časových intervaloch) môžeme hovoriť aj o náboženskej odlišnosti, ktorá ešte viac posilnila tieto rozdiely od ostatných Litovcov či Lotyšov. Takýmto spôsobom sa formovala do určitej miery samostatná skupina, ktorá mala i naďalej v histórii snahu o svoj vlastný jazyk, čo nám dokazujú rôzne vydania gramatík, písané texty v daných regionálnych jazykoch, ako aj snahy o vyučovanie týchto jazykov. V prvotných snahách o gramatiku badať tiež cudzí vplyv, konkrétne výrazný vplyv poľskej ortografie.

Idea regionálnych jazykov a snaha o ich zachovanie existujú dodnes. Pravidelne vychádzajú knihy, organizujú sa rôzne súťaže, podujatia a dokonca aj konferencie týkajúce sa žemaitčiny a latgalčiny. Ako hlavný problém však dnes tieto regióny vidia oficiálne uznanie daných regionálnych jazykov za dialekty a nedostatočnú podporu od štátu na ich „zachovanie“ alebo skôr revitalizáciu. Napriek tomu je podstatné aj to, že *„udelenie legálneho statusu ďalšiemu jazyku by otvorilo dvere k žiadostiam o bilingválne štátne služby, ako aj k žiadostiam o vymedzenie geografického teritória s deklaroványm kultúrne rozdielnym vnímaním, z čoho by sekundárne vyplývalo aj nastolenie otázky nového usporiadania národného štátu.“* (Agarin, 2012, s. 182) Mladé, najmä post-sovietske krajiny, pravdepodobne ešte nie sú pripravené na takýto krok, ktorý by mohol priniesť veľkú nestabilitu, ako môžeme vidieť v súčasnom kontexte vojny na Ukrajine. Historické, jazykové a etnické pozadie býva častokrát zneužívané k ospravedlňovaniu rôznych územných nárokov a historickému revizionizmu. Na druhej strane to ani neznamená, že regionálne jazyky, ako žemaitčina či latgalčina, by mali byť ignorované a zanedbávané a táto problematika by mala byť v úzadí. Práve naopak, ak budeme o týchto témach viesť dialóg, robiť jednotlivé výskumy a prezentovať ich vo verejnom priestore bez emocionálneho zaťaženia, môžeme dosiahnuť pozitívne výsledky.

Literatúra

ALEKSANDRAVIČIUS, E. 1997. Žemaitija XIX amžiuje. In: *Žemaitijos istorija*. Vilnius: Regnum Fondas 1997. 122 s. ISBN 9986-494-35-4

AGARIN, T., HORNSBY, 2012. M. Language Sectarianism: regional languages between the national past and European future. In: *Multilingual Europe and Multicultural Europeans*. Amsterdam: Rodopi, 2012. 28 s. ISBN: 9789-401-208-031

BARONAS, D. 2007. Baltų genčių kultūros bruožai. Žemaičiai. In: *Lietuvos Istorija. Geležies amžius*. II tomas. Vilnius: Baltos lankos, 2007. ISBN 9955-984-91-2

BARONAS, D. ROWELL, S. C. 2015. *The conversion of Lithuania from pagan barbarians to late medieval Christians*, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2015. 626 s. ISBN 978-609-425-152-8

BŁASZCZYK, G. 1998. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*. Tom I, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu M. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998. 303 s. ISBN 9788323208396

BLEIERE, D- a kol. *History of Latvia 100 years*. Rīga: Jumava, 2014. 571 s. ISBN 9934116146

BUMBLAUSKAS, A. 2007. *Senosios Lietuvos Istorija 1009-1795*, Vilnius: R. Pakinio leidykla. 2007. 485 s. ISBN 9986-830-89-3

BUTKUS, A. 1995. *Latviai*. Kaunas: Aesti, 1995. 224 s. ISBN 9986-9034-0-8

BUTULIS, I., ZUNDA, A. *Latvijos istorija*. Vilnius: Mokslo enciklopedijų leidybos centras, 2020. 360 s. ISBN 9785420018248

DUBONIS, A. 2011. Žemės ir etnopolitiniai regionai In: *Lietuvos Istorija*. III tomas. XIII a. – 1385 m. *Valstybės išlikimas tarp rytų ir vakarų*. Vilnius: Baltos lankos, 2011. 8 s. ISBN 978-9955-23-566-8

EIDINTAS, A. a kol. 2013. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013. 280 s. ISBN 978-609-459-092-4

GIBSON, C. *Borderlands Between History and Memory. Latgale's Palimpsestuous Past In Contemporary Latvia*. Tartu: University of Tartu press, 2016 192 s. ISSN 2228-4451

GIBSON, C. *Gruomota: The Influence of Politics and Nationalism Of The Development Of Written Latgalian*. In: *Sprawy Narodowościowe*. Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences: Warszawa, 2015. 35-52 s. ISSN 2392-2427

GIRDENIS, A. PABRĒŽA, J. 1998. *Žemaičių rašyba*. Šiauliai: Titnagas, 1998. 79 s. ISBN 9986-9207-1-X

GRINAVECKIS, V. 1968. Dėl žemaičių vardo kilmės. In: *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Kalbotyra. XIX, 1968. 45-50s.

JANKOWIAK, M. 2016. *Funkcjonowanie języka łatgalskiego w sytuacji wielokulturowości i wielojęzyczności*. In: *Zeszyty Łużyckie*. č 50, Warszawa: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 273-296 s. ISSN 0867-6364

JOSEPH, J. 2004. *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*. Basingstoke: Palgrave, Macmillan, 2004. 268 s. ISBN 0-333-99752-2

KALNIUS, P. 2012. *Žemaičiai. XX a. – XXI a. pradžia*. Vilnius: Mintis, 2012. 448 s. ISBN 9785417010460

KASEKAMP, A. 2010. *A History of the Baltic States*. China: Palgrave macmillan, 2010. 251 s. ISBN 978-0-230-01941-6

KIAUPA, Z. 2012. *Lietuvos Istorija. Trumpasis XVIII amžius (1733-1795 m.) VII tomas I dalis*. Vilnius: Baltos lankos, 2012. 728 s. ISBN 9786098183535

NIKŽENAITIS, A. 1997. *Žemaitija XIII-XV a. pirmoje pusėje*. In: *Žemaitijos istorija*. Vilnius: Regnum Fondas, 1997. 45 s. ISBN 9986-494-35-4

PABRĒŽA, J. 2019. The past and present of the samogitian language. In: *Baltu filologija*. t. 28, nr. 1 2019. 11 s. ISSN 2592-9348

SRUOGIENĖ-DAUGIRDAITĖ, V. 1990. *Lietuvos Istorija*. Vilnius: Vyturys, 1990. 424 s. ISBN 9785790006371

STAFECKA, A. 2004. „Evangelia toto anno“ 1753 Latgalių rašto kalbos raida. In: *Evengelia Toto Anno 1753. Pirmā Latgaliešu Grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004. 30 s. ISBN 9984-742-11-3

SUBAČIUS, G. Juozas Čiulda. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [online]. [cit. 2024-01-18]. Dostupné na internete: <<https://www.vle.lt/straipsnis/juozas-ciulda/>>

SUBAČIUS, G. 1998. *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. 489 s. ISBN : 5420014270

ŠAPOKA, A. 1989. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Mokslo leidykla, 1989. 696 s. ISBN 5-420-00631-6

ŠVEC, L. 1996. *Dějiny pobaltských zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 1996. 423 s. ISBN 80-7106-154-9

VAŠKEVIČIŪTĖ, I. 1996. Baltų gentys. Žemaičiai. In: *Lietuvos Istorija. Geležies amžius*. II tomas. Vilnius: Baltos lankos, 2007. 6 s. ISBN 9955-984-91-2

VĖLIUS, N. 1996. *Baltų mitologijos ir religijos šaltiniai*. I tomas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996. 743 s. ISBN 5-420-01353-3

ZABIELA, G. 2007. Ikivalstybinis ir baltų genčių sąjungų laikotarpis. Genčių sąjungos. In: *Lietuvos Istorija. Geležies amžius*. II tomas. Vilnius: Baltos lankos, 2007. 49 s. ISBN 9955-984-91-2

ZINKEVIČIUS, Z. 1968. *Lietuvių kalbos tarmės*. Kaunas: Šviesa, 1968. 89 s.

Sekcia filozofie a aplikovanej filozofie

Posthumanistické vylepšovanie morálky ako kultivácia morálne dokonalého charakteru*

Posthuman moral enhancement as the cultivation of morally perfect character

Mgr. Tomáš Gašpar

Abstrakt

Diskusia o morálnom biologickom vylepšovaní (MBV) v súčasnosti čelí celkom závažnému problému. Jednotlivé návrhy pre rôzne typy morálneho zlepšenia pomocou biotechnológie nie sú jednotné a projekt ako celok tak pôsobí veľmi chaoticky. Celá diskusia akoby viazne v otázke, čo vôbec znamená byť morálne lepší? Ktoré dispozície človeka, ktoré majú byť vylepšené, majú potrebný morálny význam? Čo je cieľom MBV? Rôzni autori majú rôzne predstavy a zdá sa, že diskusia doteraz nedospela k nejakej ucelenej definícii, ktorá by bola aplikovateľná pre ďalšie úvahy aj prax MBV. V článku tvrdíme, že sľubnou cestou ako prísť k relevantnému vymedzeniu MBV je jeho konfrontácia s etikou cností a psychológiou morálky. Na základe zohľadnenia základných princípov etiky cností ukazujeme, že tieto princípy priamo korešpondujú s návrhmi MBV jeho popredných autorov. Tvrdíme, že MBV predstavuje kultiváciu morálne dokonalého charakteru. Hoci nie každá predstava MBV je charakteristická zlepšovaním cností, tvrdíme, že tento prístup je najrelevantnejší spomedzi alternatívnych. Etika cností ako zastrešujúci rámec diskusiu zjednocuje, zbavuje ju vzniknutých nejasností, a slúži ako pevný základ pre ďalšie skúmanie v tomto smere. Cez prizmu teórií cností môžeme adekvátnejšie odpovedať na viaceré výhrady voči MBV. Takýto rámec potom umožňuje konkrétnejšie a stabilnejšie ohodnotenie rôznych návrhov pre realizáciu MBV, a rovnako je potrebný pre jeho bezpečné nasmerovanie.

Kľúčové slová: vylepšovanie človeka, biotechnológie, morálka, etika cností, cnosť, morálnych charakter

* Príspevok vznikol na Katedre filozofie a aplikovanej filozofie FF UCM v Trnave ako súčasť riešenia grantovej úlohy Vega 2/0163/22.

Abstract

The debate on moral biological enhancement (MBE) is currently facing quite a serious problem. The various proposals for different types of moral enhancement using biotechnology are not unified and the project as a whole thus looks very chaotic. The whole debate seems to be stuck in the question, what does it even mean to be morally superior? Which human dispositions to be improved have the necessary moral significance? What is the goal of MBE? Different authors have different ideas, and the discussion does not yet seem to have arrived at any coherent definition that would be applicable to both further reflection and the practice of MBE. In this article, we argue that a promising way to arrive at a relevant definition of MBE is to confront it with virtue ethics. By taking into account the basic principles of virtue ethics, we show that these principles narrowly correspond to the MBE proposals of its leading authors. We argue that MBE represents the cultivation of morally perfect character. Although not every notion of MBE is characterized by virtue improvement, we argue that this approach is the most relevant among the alternatives. Virtue ethics, as an overarching framework, unifies the discussion, frees it from the ambiguities that have arisen, and serves as a solid foundation for further inquiry in this direction. Through the prism of virtue theories, we can more adequately answer several objections to MBE. Such a framework then allows for a more concrete and stable evaluation of various proposals for the implementation of MBE, and is equally necessary for its safe direction.

Key words: human enhancement, biotechnology, morality, virtue ethics, virtue, moral character

Kontaktné údaje

Mgr. Tomáš Gašpar

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

gaspar1@ucm.sk

Úvod

Príspevok začína stručným uvedením do kontextu problematiky morálneho biologického vylepšovania (MBV). Prvá kapitola odpovedá na otázky: čo je to MBV? Aké metódy dnes môžeme použiť, aby sme modifikovali morálku? Prečo by sme mali vylepšovať morálku? Koncept vylepšovania človeka je charakteristický pre trans-humanistickú a post-humanistickú filozofiu.

Druhá kapitola charakterizuje nejasnosti, ktoré musia projekty moderného vylepšovania morálky ešte objasniť, aby sme ich mohli považovať za prijateľné. Jedna z týchto nejasností sa týka morálneho obsahu, a teda nie je zrejmé, ktorá morálna teória je správna, a teda aká je cieľová morálka vylepšovania. Táto neistota priniesla aj jednu z vážnych výhrad voči MBV, ktorá hovorí, že moderné vylepšovanie morálky ohrozuje autonómiu jednotlivca. Z toho dôvodu je potrebné, aby MBV ponúkalo relevantne vymedzený morálny obsah, ktorý by morálnemu aktérovi ponúkal relevantné dôvody jeho konania.

V tretej kapitole uvažujeme o etike cností ako o vhodnej etickej teórii, ktorá by zastrešovala ďalšie úvahy o MBV a ponúkla by relevantný morálny obsah pre potreby MBV. Na základe analýzy základných princípov etiky cností a návrhov MBV prichádzame k záveru, že etika cností je s moderným vylepšovaním morálky hlboko prepojená. A preto bude vhodné túto etickú teóriu zapojiť do projektov MBV

1 Čo je morálne biotechnologické vylepšovanie?

Morálne biotechnologické vylepšovanie (MBV) predstavuje trans- alebo posthumanistickú snahu o vylepšenie človeka v oblasti jeho morálnych dispozícií. Presnejšie, snahu o zdokonalenie morálky pomocou biotechnológií. Čiže nie tradičnými spôsobmi, akými sú výchova alebo vzdelávanie v oblasti morálky, ale pomocou priamych vstupov do mozgovej aktivity človeka, o ktorej sa predpokladá, že je sídlom morálneho uvažovania, rozhodovania a konania. Metodicky existuje viacero spôsobov, ako zasiahnuť do činnosti mozgu a ovplyvniť požadované morálne východiská. Môžeme použiť elektrickú stimuláciu, aktívne chemické substancie alebo dokonca aj editovanie génov.

Transhumanisti ako Nick Bostrom argumentujú, že sú také post-humanistické formy bytia, ktoré by boli pre nás veľmi dobré, a preto by sme ich mali realizovať (Bostrom 2008, 1-2). Aby sme boli zdraví, aktívni a produktívni, mentálne aj fyzicky. Aby sme mali lepšiu pamäť, deduktívne a analytické myslenie, pozornosť a ďalšie. A tiež schopnosť tešiť sa zo života a primerane reagovať na život, na situácie a iných ľudí. Podobne by sme sa mohli zlepšiť aj v našich morálnych východiskách. Prominentní autori MBV (Persson, Savulescu 2008) spočiatku dokonca obhajujú povinnosť všetkých ľudí podrobiť sa morálnemu vylepšeniu, predovšetkým z dôvodu obavy o prežitie ľudského druhu. Pretože stačí malá skupina morálne skazených jednotlivcov, ktorá môže spôsobiť tzv. konečnú škodu.

2 Potreba zohľadniť širší morálny kontext

Hoci cieľ MBV možno pokladať za ušľachtilý, menej samozrejmé je jeho naplnenie. Existuje viacero nejasností, s ktorými sa ešte MBV musí vysporiadať, aby sme ho mohli považovať za prijateľné. Po prvé nie je zrejmé, ktorá etická teória je správna, aby mohla byť cieľom MBV, a teda čo je ideálna morálka činiteľa, o ktorú sa má usilovať. Po druhé nie je zrejmé, ako funguje ľudská morálna psychológia, čo je východiskový bod morálneho zdokonaľovania. Po tretie nie je isté, aké budú celkové dlhodobé účinky morálneho vylepšovania, a teda ako bude ľudská morálna psychológia reagovať na navrhnuté úpravy (Fabiano 2021, 89). Tieto neistoty ukladajú zástancom MBV neľahkú úlohu, ktorá si vyžaduje reflexiu viacerých etických hodnotových rámcov, a teda obhajobu určitého morálneho kontextu, ku ktorému má vylepšenie smerovať. Ako aj zohľadnenie najnovších poznatkov z morálnej psychológie a neurovied. Spolu s robustným a adekvátnym súborom klinických testov. Toto všetko by malo predchádzať akýmkoľvek rozšírenejším pokusom o MBV.

V nasledujúcej časti sa zameriame na otázku morálneho kontextu. V tomto príspevku nemáme v záujme ponúknuť odpoveď na to, ktorá morálna teória je správna a ako má vyzeráť cieľová morálka vylepšovania. Navrhujeme spôsob pre relevantnú reflexiu morálky v rámci MBV, ktorý považujeme za najúčinnější a ktorý je obsiahnutý v etike cností.

Nedostatočná reflexia morálnych teórií zrejme priviedla do diskusie aj jednu zo závažných výhrad voči MBV, a to, že eliminuje autonómiu morálneho aktéra, čím sa akékoľvek morálne konanie stáva prakticky nemožné (Harris 2011, 103-104; Jotterand 2011, 7). Táto obava ukladá modernému vylepšovaniu morálky povinnosť poskytnúť relevantný morálny obsah.

2.1 Problém autonómie v rámci MBV

Obava zo straty slobody a autonómneho konania vychádza predovšetkým z predstavy povinného MBV, podľa ktorej by sme mali všetkých ľudí podrobiť MBV kvôli obave z prežitia ľudského druhu (Persson, Savulescu 2008). Rakić (2021, 63) v reakcii na túto argumentáciu uvažuje o MBV na báze dobrovoľnosti, kde sa každý bude môcť autonómne rozhodnúť, či pristúpi na MBV, čím by sa obava z ohrozenia autonómie stala neplatná.

Predstava dobrovoľného MBV síce zmierňuje obavy zo straty autonómneho konania v prípade povinného MBV, a teda v prípade donútenia k nemu, ale problém tu spočíva aj na hlbšej úrovni. Keďže technológie MBV sa zameriavajú na moduláciu morálnych emócií, neprinášajú nám žiadne nové morálne poznanie, normy a hodnoty, ktoré sú výlučne produktom morálneho uvažovania a rozumu a ktoré by usmerňovali naše konanie (Jotterand 2008, 8). Takto potom nastáva situácia, kde moduláciou morálnych emócií sa síce zmení správanie človeka, či už dobrovoľne alebo nedobrovoľne, ale tento človek nebude vlastne vedieť, prečo koná tak, ako koná. Možno si bude vedomý, že tak koná z dôvodu zásahu MBV,

avšak to pre morálku nebude stačiť – takéto konanie je po morálnej stránke príliš plytko zdôvodnené. V takomto prípade by sme nemohli hovoriť o morálnom zlepšení, pretože chýba základný predpoklad morálneho konania vôbec, a to autonómia morálneho subjektu – schopnosť ustanoviť si normy a hodnoty podľa vlastného uváženia.

Ak predpokladáme, že MBV neprináša žiadnu mapu – normy a hodnoty (Jotterand 2008, 8), ktoré by usmerňovali naše konanie, je dôležité, aby sa MBV odohrávalo na pozadí určitého vopred vymedzeného morálneho rámca, aby MBV nezišlo z cesty a morálnemu aktérovi sa nestratili dôvody jeho vlastného konania. Z toho dôvodu akékoľvek prijateľné MBV musí umožňovať morálnu reflexiu a vyžaduje si aktívne zaoberanie sa morálnym kontextom (Earp, Douglas, Savulescu 2018). Modulácia emócií a výsledného správania nemusí potom spôsobiť stratu autonómneho aktéra.

Na druhej strane však nemusí byť vylúčené, že MBV nám nedokáže sprostredkovať nové náhľady a nakoniec poskytnúť určité vôdzky, ktoré sme predtým nemali, a ktoré budú usmerňovať naše konanie želaným smerom. Napriek tomu, že by vylepšovanie zasahovalo na úrovni zmien morálnych emócií. Keďže predpokladáme, že emócie a usudzovanie sú dva odlišné mentálne procesy, ale nevyučujú sa, pracujú synergicky a recipročne sa ovplyvňujú (Jotterand 2008, 6). Je predstaviteľné, že určitým posilnením na úrovni emocionality a s prítomnosťou racionálnej reflexie nám môžu byť odhalené úplne nové súvislosti.

Uvažujme však tak, že moderné vylepšenie morálnych dispozií sa odohráva na úrovni emocionality, ktorá je pre morálku dôležitá vlastným spôsobom, ale takéto vylepšenie nám nesprostredkuje nejaké vylepšené hodnoty a normy, ktorými by sme potom mohli usmerňovať naše konanie. Aby sa morálnemu aktérovi potom nestratili dôvody jeho konania, je potrebné mu poskytnúť potrebný morálny kontext a zabezpečiť, aby sa vylepšenie odohrávalo v priamej konfrontácii s týmto kontextom. Jednou z podmienok zavedenia prijateľnej formy MBV je podľa Earpa, Douglasa a Savulesca (2018, 173) použitie lieku alebo technológie ako pomocného prvku k dobre založenej tradičnej forme morálneho učenia a vzdelávania, a teda zdôrazňujú potrebu kritickej angažovanosti v súvislosti s nejakým skutočným morálnym kontextom. Každé skutočné MBV tak musí predpokladať teoretický morálny základ. V ďalšej časti preto uvažujeme o etike cností ako vhodnom morálnom rámci, ktorý by vytváral teoretické zázemie moderného vylepšovania morálky a zároveň by mohol slúžiť ako jeho edukačný prvok.

3 Etika cností ako vhodný morálny kontext

Dnes už niektorí autori explicitne uvažujú o potrebe začleniť etiku cností do skúmania MBV: „Projekt morálneho zdokonaľovania si vyžaduje opätovné zapojenie etiky cností a súčasnej morálnej psychológie s cieľom vytvoriť empiricky

podložený model cností a úplnejší model rozvoja charakteru“ (Hughes 2014, 86). Podobne Fabiano (2021) navrhuje vytvoriť bezpečnostný rámec, ktorý by riadil MBV. Tento bezpečnostný rámec musí byť odolný voči morálnej neurčitosti, empiricky primeraný, zachovávať identitu osoby, rovnováhu medzi konkurenčnými morálnymi dispozíciami, zohľadňovať praktické dôsledky. Pričom etika cností dokáže zabezpečiť všetky tieto požiadavky.

Etika cností je jednou z veľkých etických teórií popri deontologickej etike a utilitaristickej etike (Kuna 2010, 31). Hoci pojem cnosti odkazuje primárne na grécku filozofickú tradíciu, osobitne na Platóna a Aristotela, v súčasnosti boli vypracované aj pozície nadväzujúce na moderných autorov, napr. na Nietzscheho alebo budhistická a konfuciánska etika cností (Kuna 2010, 31). V tomto príspevku budeme vychádzať zo všeobecného ponímania cností najmä s dôrazom na Aristotela.

Charakteristiky moderného vylepšovania morálky budeme čerpať najmä z návrhu autorov Earpa, Douglasa a Savulescu (2018), ktorý považujeme v súčasnosti za jeden z najúspešnejších a najviac prepracovaných. Tu sa autori celkom presvedčivo vysporiadajú s viacerými výhradami voči MBV a stanovujú jeho podrobné charakteristiky a podmienky realizovania. Hoci títo autori na žiadnom mieste nezmieňujú etiku cností, viaceré aspekty ich návrhu MBV sú v zhode s touto etickou teóriou. Pre lepšie uchopenie a rozvinutie ich návrhu je potrebné poskytnúť reflexiu etiky cností, ktorá sa problematikou obšírne zaoberá.

Úlohou tohto príspevku nie je riešiť samotnú problematiku cností alebo stanoviť výpočet konkrétnych cností, ku ktorým by MBV malo smerovať. Nie je v záujme tohto príspevku zdôvodňovať cnosti alebo možnosť ich nadobudnutia pomocou konkrétnych moderných technológií. Príspevok poskytuje porovnanie niektorých prvkov etiky cností s moderným MBV a poukazuje na ich úzke prepojenie.

3.1 Charakteristické črty etiky cností a MBV

V etike cností sa základný praktický súd týka morálneho aktéra. Morálne dobré konanie je také, ktoré je v súlade s tým, ako by v danej situácii konal prakticky rozumný (múdry) človek (Kuna 2010, 20). Etika cností sa zaoberá morálnym aktérom a jeho vlastnosťami, pokiaľ vedú k dobru.

MBV môžeme definovať nasledovne: „Akákoľvek zmena v morálnom aktérovi, A, vykonaná alebo uľahčená nejakým významným spôsobom aplikáciou neurotechnológie, ktorá má za následok, alebo sa odôvodnene očakáva, že bude mať za následok, že A bude morálne lepším aktérom“ (Earp, Douglas, Savulescu 2018, 168). Alebo utlmenie proti-morálnych emócií predstavuje zásah, ktorý zanechá človeku v budúcnosti lepšie motívy (Douglas 2008, 231). Podobne pre všetky tieto definície je charakteristické, že sa zaoberajú predovšetkým morálnym aktérom ako nositeľom súboru vlastností, hodnôt, motívov, ktoré vedú k dobru.

Charakteristické je morálne hodnotenie so zreteľom na morálneho aktéra ako na individuum, ktoré je zasadené do určitej špecifickej situácie so špecifickými potrebami, s konkrétnym psychologickým a sociálnym kontextom. Takto ladené morálne hodnotenie adekvátnejšie vystihuje obraz moderného vylepšovania morálky, než napríklad hodnotenie výlučne vzhľadom na rozumové princípy alebo výlučne vypočítaním miery úžitku. „Perspektíva etiky cností dokáže primeranejšie vysvetliť výhody získané prostredníctvom morálneho biologického zlepšenia, a preto je lepšia ako normatívny utilitaristický prístup“ (Helmer 2017, 238).

Keďže v etike cností sa morálne konanie posudzuje na základe toho, ako by v danej situácii konal dobrý – prakticky rozumný človek, je potrebné: 1. rozvinúť a zdôvodniť určitú predstavu ideálnej ľudskej bytosti – cnostnej osoby; 2. rozvoj a obhajoba určitých cností potrebných na to, aby bol niekto touto osobou; 3. obhajoba názoru na to, ako ľudia nadobúdajú tieto cnosti (Kuna 2010, 20). Uvedené charakteristické ciele etickej teórie sú rovnaké aj v prípade moderného vylepšovania morálky.

Pokiaľ sa návrhy pre MBV budú vo všeobecnosti riadiť touto schémou, stanú sa oveľa koherentnejšími, jednotnejšími a zrozumiteľnejšími. Rozvoj a obhajoba určitej predstavy ideálneho človeka a výpočet cností, ktoré sú potrebné pre jeho existenciu, by mali byť fundamentálnym prvkom akéhokoľvek pokusu o MBV a mali by vytvárať jeho potrebný morálny kontext. A keďže problematika a význam cností sú do veľkej miery rozpracované v rámci etických teórií, bude potrebné tieto poznatky zohľadniť a preskúmať, či ich možno aplikovať v rámci MBV. Na základe empirického výskumu by malo byť tiež zdôvodnené, ako konkrétna technológia prispieva k nadobudnutiu nejakej cnosti.

Moderné zdokonaľovanie morálky by sa mohlo inšpirovať viacerými existujúcimi výpočtami cností, ktoré sú presvedčivo zdôvodnené. V tomto prípade bude musieť MBV ešte dokázať, ako konkrétna technológia zabezpečuje nadobudnutie danej cnosti. Pretože v rámci eticky cností sú cnosti nadobúdané špecifickým spôsobom, vo všeobecnosti ide o dlhodobé zvykanie si na určitý druh konania (EN 1103a, 36). Dôležitá je určitá dlhodobá prax. Prítom o MBV sa uvažuje skôr ako o jednorazovom zákroku, kde by k nadobudnutiu cnosti malo prísť zrejme v pomerne krátkom časovom úseku (napr. Earp 2018, 17). Zdá sa, že v tomto bode sa etika cností odlišuje od MBV.

Keď sa pozrieme na viaceré návrhy prominentných autorov MBV (Persson, Savulescu 2008; Douglas 2008) je zrejme, že neobsahujú nejaké širšie zohľadnenie cností cez prizmu konkrétnej etickej teórie. Keď hovoria o morálnych dispozíciách, ktoré majú byť vylepšené, nezohľadňujú priamo výklad v rámci etiky cností. Hoci odôvodňujú, prečo sú nimi vybrané morálne dispozície pre morálku dôležité, čím sa snažia v podstate vytvoriť určitý výpočet cností, nezasadzujú svoje úvahy priamo do kontextu problematiky cností, ktorá by inak diskusiu výrazne obohatila. V nasledujúcej časti ponúkame stručnú ukážku toho, ako súvisí moderné

vylepšovanie morálky s problematikou cností, a prečo je túto problematiku potrebné zahrnúť do úvah o MBV.

3.2 Cnosti sú morálne dispozície

V jednotlivých návrhoch pre moderné vylepšovanie morálky sa uvádzajú rôzne ľudské vlastnosti, ktoré majú byť vylepšené, a tieto vlastnosti sa často označujú ako morálne dispozície alebo morálne schopnosti. Pričom sa predpokladá, že vylepšenie týchto schopností povedie k zvýšenej morálke subjektu, teda k dobru. Napríklad Persson a Savulescu (2008) hovoria o altruizme a zmysle pre spravodlivosť ako o dispozíciách, ktoré sú jadrom našej morálky a ich zlepšenie povedie k dobru. Podobne Douglas (2008) uvádza tzv. proti-morálne emócie – impulzívnu agresivitu a silný odpor voči určitým rasovým skupinám, ktorých utlmenie prinesie morálne zlepšenie.

Cnosť v etike môžeme definovať nasledovne: „Cnosť je nadobudnutá ľudská vlastnosť, ktorej vlastníctvo a uplatňovanie nám umožňuje dosiahnuť dobrá, ktoré sú praxi inherentné, a ktorých neprítomnosť nám účinne bráni v dosiahnutí týchto dober“ (MacIntyre 2004, 224). Inými slovami cnosť je vlastnosť, ktorá nám umožňuje konať morálne správne. Táto základná definícia cnosti potom vo všeobecnosti opisuje morálne dispozície, o ktorých sa hovorí aj pri MBV. Je preto prekvapujúce, že až donedávna neboli teórie cností začlenené do úvah o MBV. Táto etická teória a reflexia cností môže slúžiť ako silný teoretický základ pre moderné vylepšovanie morálky. V nasledujúcej časti uvádzame ešte dva aspekty, ktoré charakterizujú etiku cností a majú význam aj v rámci MBV.

Termín stred medzi dvoma extrémami, medzi nedostatkom a prebytkom, je charakteristický pre cnosť (EN, 1107a 36-37). Cnosť napríklad odvahy má dva extrémny, nerozvážna smelosť na jednej strane a zbabelosť na druhej. Cnosť teda predpokladá vyváženú vlastnosť v správnej miere. V etike cností je tento stred v morálnom rozhodovaní určovaný pomocou rozumu, ako by ho ním určila prakticky rozumná osoba. Dôraz na praktickú rozumnosť je tu veľmi dôležitý

Toto určenie stredy je charakteristické aj pre niektoré neskoršie návrhy MBV. Earp, Douglas a Savulescu (2018) si uvedomujú, že jednoduché morálne vlastnosti nemajú hodnotu samé o sebe, ale ich hodnota závisí od širšieho psychologického a sociálneho kontextu. Napríklad jednorozmerné zvýšenie empatie nemusí byť za každých okolností žiaduce. Príliš veľa empatie môže ochromiť náš morálny úsudok v prípade, v ktorom si morálne konanie nebude vyžadovať byť empatický. Čiže moderné vylepšenie dispozície empatie nebude predstavovať jej jednoduché zníženie alebo zvýšenie, ale bude potrebné jej vyváženú mieru vzhľadom od kontextu situácie. Earp, Douglas a Savulescu preto navrhujú, že podobné schopnosti by mali byť vylepšované na ich druhej úrovni. Čo znamená, že v prípade empatie ide o:

„schopnosť (1) vedieť alebo rozpoznať, či už vedome alebo nevedome, kedy je morálne žiaduce prežívať empatiu a/alebo dovoliť jej formovať vonkajšie správanie

(a akým spôsobom), ako aj (2) vedieť prežívať takúto empatiu alebo v prípade potreby potlačiť takéto pocity (alebo ich vplyv na správanie) v súlade (1)“ (2018, 170-171).

Inými slovami ide o schopnosť určiť stred a správne vyváženie danej dispozície, a teda v akej miere je vhodné byť empatický v konkrétnej situácii, ako aj schopnosť vôbec byť primerane empatický. Takto charakterizovaná schopnosť kontroly nad jednoduchými vlastnosťami veľmi úzko korešponduje so schopnosťou praktickej rozumnosti – *phronesis*.

Phronesis – rozumnosť sa u Aristotela definuje na základe jej odlišenia od vedenia a umenia (EN 1140b, 132). Vedením nie je, pretože vedenie sa týka stálych vecí – faktov, ktoré nemôžu byť inak. V konaní však všetko môže byť inak. Rozumnosť nie je ani umením pretože konanie a tvorenie sú veci druhom odlišné. „Rozumnosť je s pomocou pravdivého úsudku prakticky činným stavom vo veciach, ktoré sú pre človeka dobré a zlé.“ (EN 1140b, 132). Jedná sa o schopnosť, ktorá sa uplatňuje práve v rámci morálky.

Schopnosť praktického uvažovania v morálnych otázkach predstavuje intelektuálnu cnosť, bez ktorej nemôžeme správne konať. Ľudia, ktorí nadobudli cnosť praktickej rozumnosti, dokážu správne identifikovať morálne relevantné črty príslušnej situácie, dokážu vidieť momentálnu situáciu v širšom kontexte, v celku svojho života, príp. v celku života iných aktérov. Praktická racionalita nezahŕňa iba správny úsudok, ale aj správnu emóciu – nestačí len rozpoznať, čo je morálne správne, dôležité je byť schopný vykonať to (Kuna 2010, 42-43).

Z vymedzenia schopnosti kontroly empatie (MBV) a z významu pojmu *phronesis* (etika cností) vyplýva, že sa jedná o jednu a tú istú vec – schopnosť identifikovať morálne relevantné črty situácie, vedieť určiť potrebnú mieru danej dispozície, ako aj byť schopný konať v súlade s ňou. Autori moderného vylepšovania morálky však toto prepojenie nikde neuvádzajú. Význam praktickej rozumnosti je do veľkej miery analyzovaný v rámci etiky cností, preto bude žiaduce tieto bádania zohľadniť v rámci moderného vylepšovania morálky. Ak má MBV predstavovať vylepšenie schopnosti *phronesis*, je potrebné tento pojem uchopiť v jeho plnej miere, aby sa dalo neskôr posúdiť, akým spôsobom ju môžeme technologicky vylepšiť.

V rámci etiky cností si nadobudnutie schopnosti, akou je praktická rozumnosť – schopnosť identifikovať morálne relevantné črty danej situácie, vedieť uvažovať v širších súvislostiach, ale aj mať správne sformované túžby alebo správne sformované emócie – vyžaduje dostatok skúseností. Dôležité je uvedomiť si, že k nadobudnutiu tejto dôležitej cnosti je potrebný určitý čas, skúsenosti, ktoré získame jedine praxou. Pri MBV by však zrejme k nadobudnutiu tejto cnosti malo prísť náhle, takpovediac po úspešnom zázroku. Pre vierohodnosť MBV bude preto potrebné adekvátne opísať, ako prichádza k nadobudnutiudanej schopnosti

pomocou zvolenej technológie, pretože v tomto aspekte odpoveď etiky cností už celkom nekorešponduje s predstavou MBV.

Záver

Z doterajšej analýzy vyplýva, že etika cností môže slúžiť ako adekvátny zdroj morálneho obsahu pre potreby MBV. Ak budeme chápať morálne dispozície vylepšovania ako cnosti, tak teórie cností budú sľubnými kandidátmi pre poskytnutie širokého morálneho obsahu. Etika cností sa snaží vytvoriť a obhájiť predstavu morálne dokonalej osoby, ako aj cností potrebných pre jej existenciu. Toto zameranie sa na morálneho aktéra, jednotlivca, ktorý je nositeľom určitých dispozícií, cností, najlepšie charakterizuje podobu posthumanistického vylepšovania morálky. Povaha cnosti je charakteristická napríklad vyvážením jednotlivých dispozícií, a teda určením stredy medzi nedostatkom a prebytkom. Vylepšenie morálnych dispozícií by sa malo odohrávať v rovnakom duchu. V etike cností je tento stred určovaný praktickou rozumnosťou, schopnosťou správne uvažovať v morálnych otázkach a konať v súlade s tým, čo sme uznali za správne. Rovnakú schopnosť opisuje aj návrh MBV Earpa, Douglasa a Savulesca, hoci sa na konkrétnu teóriu cností neodvolávajú. Tieto charakteristiky cností úzko korešpondujú s moderným vylepšovaním morálky, preto bude vhodné začleniť etiku cností do ďalších úvah o MBV. Perspektíva cez prizmu teórie cností môže diskusiu o MBV výrazne obohatiť, poskytnúť mu pevný morálny kontext a zároveň slúžiť ako edukačný prvok pri jeho implementácii. Okrem niektorých nápadných podobností medzi etikou cností a MBV sa však objavili aj odlišnosti. Tie spočívajú najmä v názore na to, ako prichádza k nadobudnutiu cností. V prípade etiky cností sa kladie dôraz na dlhodobé aktívne uplatňovanie cnostného konania, pričom zásah MBV by mal priniesť cnosť v pomerne krátkom časovom úseku, počas zákroku. Zdôvodniť, ako konkrétne technológie prispievajú k posilneniu nejakej cnosti, si vyžaduje osobitné skúmanie. Zároveň si je potrebné uvedomiť, že existujú aj určité výhrady voči etike cností, ktoré sa potom prenášajú aj na MBV a bude potrebné sa s nimi vysporiadať.

Literatúra

ARISTOTELES. 1937. *Etika Nikomachova*. Jan Leichter. Praha, 1937.

BOSTROM, Nick. 2008. Why I Want to be a Posthuman When I Grow Up. *Medical Enhancement and Posthumanity*, eds. Bert Gordijn and Ruth Chadwick: 107-137. Springer, 2008.

DOUGLAS, Thomas. 2008. Moral enhancement. *Journal of Applied Philosophy* 25, 3: 228-245.

EARP, B. D. 2018. Psychedelic Moral Enhancement. *Royal Institute of Philosophy Supplement* 83, 415-439. doi.org/10.1017/S1358246118000474

EARP, Brian D., DOUGLAS, Thomas, and SAVULESCU, Julian. 2018. Moral neuroenhancement. *The Routledge Handbook of Neuroethics* eds. L. Syd M Johnson and Karen S. Routledge Taylor & Francis Group, 166-184. ISBN: 978-1-138- 89829-5

FABIANO, Joao. 2021. Virtue Theory for Moral Enhancement. *AJOB Neuroscience* 12:2-3: 89-102. doi.org/10.1080/21507740.2021.1896598

HARRIS, John. 2011. Moral Enhancement and Freedom. *Bioethics* 25, 2: 102-111. doi:10.1111/j.1467-8519.2010.01854.x

HELMER, J. E. Enhancing Moral Goodness: Toward a Virtue Ethics of Moral Bioenhancement. Trothen, T., Mercer, C. (eds) *Religion and Human Enhancement*. Palgrave Studies in the Future of Humanity and its Successors. Palgrave Macmillan, Cham. doi.org/10.1007/978-3-319-62488-4_14

HUGHES, J. James. 2015. Moral Enhancement Requires Multiple Virtues. Toward a Posthuman Model of Character Development. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 24: 86-95. Cambridge University Press 2014. doi:10.1017/S0963180114000334

Jotterand, Fabrice. 2011. "Virtue Engineering" and Moral Agency: Will Post Humans Still Need the Virtues? *AJOB Neuroscience* 2:4, 3-9. doi.org/10.1080/21507740.2011.611124

KUNA, Marian. 2010. *Úvod do etiky cností*. Katolícka Univerzita v Ružomberku. ISBN 978-80-8084-605-3

MACINTYRE, Alasdair. 2004. *Ztráta Ctnosti*. OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-082-3

PERSSON, Ingmar and SAVULESCU, Julian. 2008. The Perils of Cognitive Enhancement and the Urgent Imperative to Enhance Moral Character of Humanity. *Journal of Applied Philosophy* 25, 3: 162-177. doi.org/10.1111/j.1468-5930.2008.00410.x

RAKIĆ, Vojin. 2021. *How to enhance morality*. SpringerBriefs in Ethics. ISSN 2211-811X

O istote u Descarta

Certainty in Descartes

Mgr. Filip Knižka

Abstrakt

V príspevku sa hovorí o téme istoty Reného Descarta. V diele *Meditácie o prvej filozofii* hľadá istotu vo vedách, teda nepochybniteľný základ pre poznanie. Záverom jeho uvažovania je objav v podobe *cogito, ergo sum* (myslím, teda som). To sa chápe ako prvá istota, na ktorej môžeme budovať akékoľvek poznanie. Descartes si týmto objavom zaslúžil svoje miesto v dejinách filozofie.

Cieľom príspevku je uskutočniť analytickú interpretáciu časti prvej vety v 1. meditácii z diela *Meditácie o prvej filozofii*. Interpretácia sleduje logickú konzistentnosť viet v diele a konzistentnosť myslenia autora. Príspevok sa zameriava iba na prvú vetu, pretože v tej sú položené základy uvažovania francúzskeho filozofa. Interpretácia nesleduje to, čo Descartes chce tvrdiť, ale skúma to, čo naozaj tvrdí. Ukáže sa, že myslenie Descarta obsahuje v základoch rozpor. V dôsledku toho sa všetko ďalšie uvažovanie stáva pochybným, rovnako aj dôveryhodnosť objavu *cogito, ergo sum*.

Záver príspevku zobrazuje Descartovu snahu objaviť vo vedách niečo isté ako vedľajší problém diela. Po interpretácii sa zdá, že hlavnou úlohou Descarta je nájsť subjektívnu istotu. Príspevok vyvoláva otázku: čo je istotou u Descarta?

Kľúčové slová: pochybnosť, istota, generálna skepsa, poznanie

Abstract

The article discusses the theme of certainty in René Descartes' philosophy. In his work "Meditations on First Philosophy," Descartes seeks certainty in the sciences as an unquestionable foundation for knowledge. The conclusion of his reflections is a discovery in the form of "cogito, ergo sum" (I think, therefore I am). This is understood as the first certainty on which we can build any knowledge. Descartes earned his place in the history of philosophy with this discovery.

The aim of the article is to undertake an analytical interpretation of a part of the first sentence in the first meditation from the work "Meditations on First Philosophy." The interpretation follows the logical consistency of sentences in the work and the consistency of the author's thinking. The article focuses only on the first sentence because it lays the foundation for the French philosopher's reasoning. The interpretation does not follow what Descartes intends to claim but examines what he actually asserts. It turns out that Descartes' thinking contains contradictions at its core. Consequently, all further reasoning becomes dubious, as does the credibility of the discovery "cogito, ergo sum."

The conclusion of the article depicts Descartes' attempt to discover something certain in the sciences as a secondary issue in his work. After interpretation, it seems that Descartes' main task is to find subjective certainty. The article raises the question: what is certainty for Descartes?

Key words: doubt, certainty, general skepticism, knowledge

Kontaktné údaje

Mgr. Filip Knižka

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

knizka1@ucm.sk

Úvod

Hlavnou témou príspevku je filozofia Reného Descarta a jeho dielo *Meditácie o prvej filozofii*. Cieľom je zobrazit' Descarta ako hľadača subjektívnej istoty. Tým sa mení pohľad na interpretáciu diela a vznikajú nové otázky. Dosiahneme to práve tým, že uskutočníme analýzu viet. Analýzou sa objaví logická nekonzistentnosť (rozpor) v základoch myslenia autora a diela. Zobrazením rozporu sú základy Descartovho myslenia narušené.

Ako prvej sa budeme venovať jednoduchej interpretácii. Ujasníme si všetky dôležité body toho, ako sa rozumie myslenie Descarta v diele. Je dôležité povedať, že tento príspevok je zameraný iba na 1. meditáciu. Síce sa hovorí o narušení celého systému, je to z toho dôvodu, pretože práve v 1. meditácii Descartes postaví základy svojho myslenia a predloží plán svojej práce.

Pri predloženej vlastnej interpretácii sa budeme sústrediť na prvý odsek 1. meditácie a podrobnú analýzu vykonám hlavne na prvej vete. Domnievam sa, že práve v prvej vete 1. meditácie je všetko potrebné. Veta obsahuje náznak základu diela, a preto momentálne nie je potrebné sa zaoberať ďalším textom. Problémom je, že táto veta obsahuje rozpor.

1 Interpretácia diela

Myslím si, že interpretáciu Descartovho myslenia v diele dokážeme vyskladať na základe viet z 1. meditácie.

1. uvedomenie pochybnosti. „*Již před několika lety jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství připustil jako pravdivé a jak pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl*“ (Descartes 2001, 29). Descartes si v istom momente svojho života uvedomuje, že uveril nepravde (klamstvu). Zároveň v tejto vete hovorí, že od tohto klamstva (či už bolo jedno alebo viac) závisí jeho život. Týmto spôsobom nepriamo prezentuje systém poznania, o ktorom je presvedčený. Verí, že poznanie má svoje základy. Ak je pochybný základ, tak je pochybné všetko to, čo na ňom stojí. Pochybné základy v detstve prinášajú pochybné poznanie v dospelosti.

2. chce nájsť istotu vo vedách. „*...a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů*“ (Descartes 2001, 29). V tejto časti vety prezentuje predstavu plánu, na základe ktorého je možné nájsť „istotu“ vo vedách. Dokázať sa to dá iba tak, že všetko poznanie zbúrame (spochybíme) a začneme od prvotného základu.

3. poznanie má svoje základy – potrebné všetko spochybniť od základov – generálna skepsa. „*Dnes jsem tedy náležitě oprostil mysl od všech starostí, zajistil si nerušený klid, jsem sám a konečně se budu vážně a svobodně věnovat všeobecnému bourání svých <letitých> názorů*“ (Descartes 2001, 29). Descartes priamo tvrdí, že

je rozhodnutý búrať (spochybňovať) všetky svoje názory. Ide o druh skepticizmu, ktorý sa v Descartovom prípade nazýva generálna skepsa, pretože sa spochybňuje úplne všetko.

Pre úplne a zreteľné porozumenie Descartovmu mysleniu o poznaní a pochybovaní o ňom, doplníme túto citáciu: „Nebude však nutné, abych proto ukázal, že jsou všechny nepravdivé, což bych asi nikdy nezvládl; ... vrhnu se rovnou na principy, jimiž bylo vše, čemu jsem dříve věřil, podepřeno, jelikož podkopáním základů se samo zhroutí vše, co je na nich vybudováno“ (Descartes 2001, 29). Ak nájdeme chybu v základe, spadne všetko to, čo na ňom stálo.

4. zmysly občas klamú, všetko môže byť iba sen – uskutočnenie skepsy. „Cokoli jsem dosud připouštěl jako nejvíce pravdivé, jsem přijal ze smyslů nebo skrze smysly; postřehl jsem ale, že smysly občas klamou - a je rozvážné nikdy nedůvěřovat bezvýhradně těm, kdo nás byt jednou podvedli“ (Descartes 2001, 31). Ako prvú spochybňuje rovinu zmyslov. Tie nepovažuje za dôveryhodné, pretože nás môžu klamať. Descartes uvažuje o zmysloch vo viacerých rovinách, ale vo všetkých prípadoch sa objavuje nedôvera voči zmyslom. Napríklad „...bdění nikdy nelze žádnými jistými známkami odlišit od snu, a právě toto ohromení mi téměř potvrzuje názor, že sním“ (Descartes 2001, 31) a všetko je preto neisté.

5. pojem Boh – klamár – nemôžeme dôverovať rozumu. V pochybovaní pokračuje použitím pojmu Boha. „Mé mysli je ale vštípen starý názor, že je Bůh, jenž může vše a jenž mne stvořil takového, jaký existuji“ (Descartes 2001, 33). Descartes, sa ale rozhodol chápať svet ako pochybný, a preto uvažuje o Bohu ako o klamárovi. „Jak ale vím, že neučinil tak, aby nebyla vůbec žádná země, žádné nebe, žádná věc rozlehlá, žádný tvar, žádné rozměry, žádné místo, a mně by přesto stejně jako nyní připadalo, že to vše existuje“ (Descartes 2001, 33). Takto presvedčil aj seba samého, že „o všem, co jsem dříve pokládal za pravdivé, lze pochybovat“ (Descartes 2001, 35). Uvažovaním o Bohu ako o klamárovi, prekročil rovinu snívania, spochybnil zmyslovú a aj racionálnu rovinu súčasne. Všetko môže byť klamstvo. Tým sa myslí vonkajší fyzický svet, zmyslové poznatky, racionálne (rozumové) poznatky o svete a zákony vied.

6. Boh – zlý démon Descartovi pozícia Boha klamára nestačí a rozhoduje sa, že svoj svet bude rozumieť ako príčinu zlého démona. „Nebudu tedy předpokládat, že existuje nejlepší Bůh, zdroj pravdy, ale jakýsi zlotřilý démon, nesmírně mocný a lstivý, který vynaložil všechnu svou píli, aby mne mýlil, a budu mít za to, že nebesa, vzduch, země, barvy, tvary, zvuky a vůbec vše vnější není ničím než mámením snících, jehož pomocí nastražil léčky mé důvěřivosti; budu o sobě uvažovat, jako bych neměl ruce, oči, maso, krev ani žádný smysl a jako bych se přesto nepravdivě domníval, že to vše mám“ (Descartes 2001, 35-37). Vytvorenie zlého démona môžeme rozumieť ako absolútny vrchol generálnej skepsy.

7. vedieť odmietnuť klamstvo – ostane pravda. Tento bod sa zvyčajne pri interpretovaní Descarta nezvykne riešiť, pretože sa predpokladá, že Descartes objavil istotu v podobe *cogito, ergo sum*. Záver 1. meditácie Descartes dopĺňa zdôvodnením zámerov svojho uvažovania: „zarputile vytrvám ponořen do této meditace a i kdyby nebylo v mé moci poznat nic pravdivého, rozhodně utvrdím svou mysl v tom, abych se varoval souhlasu s nepravdivým a aby mi ten podvodník přes svou moc a lstivost nemohl nic vnutit“ (Descartes 2001, 37). Je zjavné, že Descartes reaguje na klamára, pred ktorým sa snaží ubrániť. Je presvedčený, že nezávisle od nájdenia istoty vo vedách bude poznať pravdu o tom, čo je klamstvo.

Na tomto mieste je vhodné si položiť otázku. Podarilo sa Descartovi v diele objaviť istotu vo vedách, alebo sa mu iba podarilo odhaliť klamstvo? Bežne interpretácie hovoria o objave *cogito, ergo sum*, ktoré sa rozumie ako objav prvej istoty vo vedách. Síce sa samotná myšlienka v diele sama o sebe neobjavuje, podľa mnohých vyplýva z diela a aj sám Descartes to vo svojich neskorších dielach potvrdzuje: „tato pravda: myslím, tedy jsem, je tak pevná a jistá, že ani nejvýstřednější předpoklady skeptiků nejsou schopny jí otrást, soudil jsem, že ji mohu přijmout bez obavy za první zásadu filozofie, již jsem hledal.“ (Descartes 1992, 26). Podľa Roda je „ještě jednoznačněji v Meditacích jako „tato výpověď: Já jsem, já existuji“ (Glombiček 2006, 20).

2 Vlastná interpretácia, analýza

Cieľom analýzy je skúmať logickú konzistentnosť Descartových tvrdení. Na základe toho sa preukáže to, čo naozaj tvrdí. Domnievam sa, že jeho vety obsahujú isté nezrovnalosti. Je rozdiel medzi tým, čo tvrdiť chce a medzi tým, čo naozaj tvrdí.

V tejto časti sa zameriame na prvý odsek prvej meditácie. Som presvedčený, že základ diela sa nachádza v prvom odseku.

„Již před několika lety jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství připustil jako pravdivé a jak pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl, a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů; ale vypadalo to jako ohromný úkol a vyčkával jsem na tak zralý věk, že by pro dosažení hledaného poučení již nemohl přijít vhodnější. Proto jsem otálel tak dlouho, že bych se nakonec provinil, kdybych čas zbývající k jednání strávil váháním. Dnes jsem tedy náležitě oprostil mysl od všech starostí, zajistil si nerušený klid, jsem sám a konečně se budu vážně a svobodně věnovat všeobecnému bourání svých názorů“ (Descartes 2001, 29).

Odsek je možné rozdeliť na štyri základné časti: Prvá časť: „Již před několika lety jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství připustil jako pravdivé a jak

pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl“ (Descartes 2001, 29) poukazuje na množstvo nepravdivého a pochybného, ktoré spozoroval vo svojom živote.

Druhá časť: *„a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů“* (Descartes 2001, 29) opisuje možný postup pre nájdanie istoty vo vedách.

Tretia časť: *„ale vypadalo to jako ohromný úkol a vyčkával jsem na tak zralý věk, že by pro dosažení hledaného poučení již nemohl přijít vhodnější. Proto jsem otálel tak dlouho, že bych se nakonec provinil, kdybych čas zbývající k jednání strávil váháním“* (Descartes 2001, 29) vyjadruje vzťah a pocity Descarta voči úlohe hľadania istoty.

V poslednej štvrtej časti: *„Dnes jsem tedy náležitě oprostil mysl od všech starostí, zajistil si nerušený klid, jsem sám a konečně se budu vážně a svobodně věnovat všeobecnému bourání svých názorů“* (Descartes 2001, 29) je rozhodnutý sa vydať na cestu hľadania istoty.

Zdá sa, že hľadanie istoty je hlavnou myšlienkou diela. Na základe jednoduchej interpretácie by sme preto mohli pokladať za najdôležitejšiu časť o pláne a rozhodnutí hľadania istoty vo vedách: *„a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů ... Dnes jsem tedy náležitě oprostil mysl od všech starostí, zajistil si nerušený klid, jsem sám a konečně se budu vážně a svobodně věnovat všeobecnému bourání svých názorů“* (Descartes 2001, 29).

3 Analýza vety

„Již před několika lety jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství připustil jako pravdivé“ (Descartes 2001, 29). Descartes vyjadruje svoju pochybnosť a tvrdí, že uveril mnohým nepravdám. Pojem nepravdy rozumiem rovnocenný klamstvu.

Pokračuje, *„a jak pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl“* (Descartes 2001, 29), čím nepriamo prezentuje systém poznania, ktorého základy sú v podobe detstva. Všetko to, čo stojí na pochybnom, alebo nepravdivom základe je pochybné, nepravdivé (klamstvo). Môže sa zdať, že medzi pochybným a nepravdivým je rozdiel.

V prvej časti vety sa hovorí o nepravde, a to sa môže rozumieť ako klamstvo. V druhej časti vety už hovorí o pochybnom, a to sa významovo líši od nepravdy a klamstva. Definícia pojmu znie takto: *„Pochybný: 1. vzbudzujúci pochybnosti; neistý, sporný. 2. majúci malú, podozrivú hodnotu“* (Kačala a kol. 2003).

Z toho vyplýva, že pochybnosť má bližšie k negatívnemu, a teda ku klamstvu, k nepravde. Pochybné môže byť pravdivé, ale predpokladom pochybného je prvotne nepravda, teda klamstvo. To sa potvrdzuje aj v závere 1. meditácie.

Descartes jasne dáva najavo svoj postoj k plánu pochybnosti. Chce sa uchrániť pred klamstvom: „zarputile vytrvám ponořen do této meditace a i kdyby nebylo v mé moci poznat nic pravdivého, rozhodně utvrdím svou mysl v tom, abych se varoval souhlasu s nepravdivým a aby mi ten podvodník přes svou moc a lstivost nemohl nic vnútit“ (Descartes 2001, 37). Tým sa preukázalo, že pre Descarta je pojem pochybnosti rovnocenný klamstvu. Klamstvom je všetko to, čo je vybudované na pochybnom základe detstva. Toto tvrdenie vychádza z druhej časti vety, ktorá tvrdí, že „pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl“ (Descartes 2001, 29). Z toho vyplýva, že klamstvo je aj poznanie toho, že v detstve poznal mnoho nepravdivého. Tým sa ruší platnosť prvej časti vety. Ak je prvá časť vety neplatná, tak nemôže byť platná ani jej druhá časť. Veta je teda neplatná.

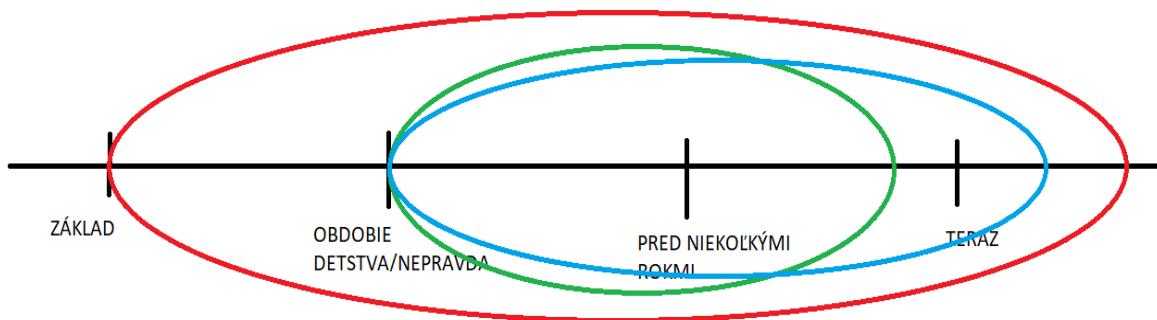
Pokračovanie hovorí o postupe pre objavenie istoty vo vedách: „a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů“ (Descartes 2001, 29). Podnetom k tomuto mysleniu mu je predchádzajúca časť vety. Descartes tvrdil, že poznatky, ktoré má nie sú dôveryhodné. Na základe toho si je vedomý, že ak by chcel nájsť niečo isté, tak musí všetko preskúmať. Je dôležité si uvedomiť, že uvedený postup je iba Descartov predpoklad, ktorého platnosť v tejto chvíli nie je nijako dokázaná. Keďže predchádzajúca časť vety hovorí, že poznatky sú nedôveryhodné, tak nemôžeme brať uvedený postup vážne.

Na základe analýzy predošlej vety je možné tvrdiť, že veta „a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů“ (Descartes 2001, 29) nie je platná, pretože nie je platná ani veta, z ktorej vychádza. Rovnako nemôže byť platná ani z dôvodu, že jej podnetom je pochybný základ a rovnako nemôže byť platná, pretože ani plán hľadať istotu vychádzajúci z pochybného základu sa nemôže brať vážne. Zdá sa, že Descartes nevie ako objaviť istotu vo vedách. Tvrdsie tvrdenie by znelo takto: Descartes nevie či chce vo vedách nájsť istotu, iba si to myslí.

Pre lepšie porozumenie Descartovmu mysleniu je vhodné nahliadnuť na jeho tvrdenia z pohľadu času. Pomôže aj grafické zobrazenie.

Predstavme si, že Descartes nám teraz hovorí, že „Již před několika lety (a teda možno pred piatimi rokmi) jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství (teda možno pred 20timi rokmi) připustil jako pravdivé“. Pokračovanie vety „a jak pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl“ hovorí, že všetko poznanie na pochybnom základe je pochybné, teda klamstvom. Zdá sa, že klamstvu podlieha aj dnes, možno aj zajtra, a aj o 5 rokov. To potvrdí pokračovaním vety: „a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů“ (Descartes 2001, 29). Descartes jasne opisuje svoj postoj so zámerom všetko spochybniť, a to práve

z toho dôvodu, že sám nevie koľko nepravd (klamstiev) sa v jeho živote ešte nachádza.

Grafické zobrazenie má na priamke štyri body a tri elipsy. Zelená elipsa začínajúca v pochybnom základe predstavuje nepravdy, ktoré už boli odhalené. Pre Descartovu „súčasnosť“ nepredstavujú hrozbu. Modrá elipsa rovnako začína v pochybnom základe, ale prekračuje bod teraz, „súčasnosť“ a predstavuje možnú hrozbu v budúcnosti. Vedomie pretrvávania nepravdy je podnetom pre hľadanie istoty a odhalenie pravdy.

Graf zobrazuje dva typy základov. V prvej časti vety je základom pochybné detstvo, z ktorého vychádza zelená a modrá elipsa. V druhej časti chce Descartes hľadať istotu od prvých základov, a to je červená elipsa. Uvažovať o základoch pochybného detstva ako o prvých základoch nie je možné. Na pochybnom základe nemôžeme dôjsť k poznaniu istoty, a preto sa prvotný základ musí líšiť od základov pochybného detstva.

Prvotný základ sa môže rozumieť ako narodenie Descartesa. Predpokladá, že poznanie je možné nadobudnúť, a tým zobrazuje možnosť poznania v budúcnosti. Grafické zobrazenie červenej elipsy začínajúcej v základoch ako narodení ukazuje dosah istoty v budúcnosti.

Je očividné, že plán pochybovať od prvých základov súvisí s vnímaním pochybného základu v detstve. V tomto prípade je vhodné sa zamyslieť nad tvrdeniami, ktoré nám prezentuje. Ak predpokladáme, že stojíme na pochybných základoch, na ktorých to všetko, čo stojí, je pochybné, tak je pochybné aj poznanie toho, že všetko je pochybné. Z toho vyplýva, že poznanie, že v detstve prijal mnoho nepravdivého je pochybné. Táto štruktúra sa rozkladá sama v sebe. Nie je možné veriť, že postup pre objavenie istoty vo vedách je správny, a rovnako nie je možné prijať systém, ktorý prezentuje, pretože sa nedá súhlasiť s tým, že v detstve objavil mnoho nepravdy. Tieto myšlienky nie sú konzistentné a vzájomne sa rozchádzajú. Descartove slová sú nezmyslom.

4 Ako by mohlo vyzeráť Descartovo filozofovanie

V prípade, že by Descartes postavil svoje uvažovanie do pozície filozofického skúmania v zmysle možnosti systému, ktorý ma základy, tak by jeho myšlienky mohli dávať väčší zmysel. Týmto spôsobom by mohol zistiť, či je to so štruktúrou poznania naozaj tak, ako si myslí. Žiaľ jeho uvažovanie stojí na tvrdeniach, ktorých pravdivosť je pochybná. Ak by Descartes skúmal systém, o ktorý sa opiera, tak by to potom znamenalo, že nemôže tvrdiť, že všetko je pochybné, pretože by to nevedel. Z jeho pochybných tvrdení ostala iba možná predstava systému, a to aj napriek tomu, že poznanie na pochybných základoch vylučuje samo seba.

Predstava pochybných základov nie je jednoduchá. Čo by mohlo stať na pochybnom základe? Ako dlho by to vydržalo? Budova, ktorá má pochybné základy spadne. Skôr či neskôr sa to stane. Descartes k svojmu poznaniu dochádza už v zrelom veku. To znamená, že na pochybnom základe žil možno aj 20 rokov. Je toto pochybný základ? Uvažovanie o pochybnom základe je z tohto uhla nezmyselné. Zdá sa, že Descartes by sa chcel sústrediť na základy, na ktorých stojí poznanie človeka, ale zrejme nevie ani sám o čom hovorí.

Záver

Na základe interpretácie uvedenej časti z 1. meditácie sa podarilo odhaliť nezrovnalosti, ktoré sa nachádzajú v základoch Descartovho myslenia. Uvažovanie o pláne nájsť istotu vo vedách je momentálne možné práve iba vtedy, ak Descartes porozumie vlastným slovám a nájde istotu u seba samého. Zdá sa, že platnosť objavu *cogito ergo sum* je narušená. Na základe vykonaného skúmania sa nevylučuje, že istotou pre Descarta môže byť *cogito ergo sum*, ktoré sa zjavne rovná istote vo vedách.

Momentálne skúmanie nás žiaľ priviedlo iba k nedôvere Descartovho myslenia. Je potrebné hlbšie preskúmať tieto nezrovnalosti a zistiť, kam vlastne smeruje jeho uvažovanie. Dospievame k záveru, že nevieme čo je istota pre Descarta a rovnako nevieme povedať, či objav *cogito ergo sum* má nejakú platnosť. Na záver ostáva iba otázka, čo je istota pre Descarta?

Literatúra:

DESCARTES, R. 2001. *Meditationes de prima philosophia = Meditace o první filosofii*. Překlad Petr Glombíček a Tomáš Marvan. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH. 127 s. ISBN 80-7298-036-X.

DESCARTES, R. 1992. *Rozprava o metodě*. Praha: nakladatelství Svoboda, 67 s. ISBN 80-205-0216-5.

GLOMBÍČEK, P., KUNEŠ, J. 2006. *Cogito ergo sum*. Praha: Filosofia, nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR. 177 s. ISBN 80-700-723-26.

KAČALA, J., PISÁRČIKOVÁ, M., POVAŽAJ, M., a kol. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 985 s. ISBN 80-224-0750-X. Dostupné online: <https://slovník.juls.savba.sk/>

Vliv young adult dystopií na mladý mozek*

Influence of Young Adult Dystopias on the Young Brain

Mgr. Denisa Mišinová, DiS.

Abstrakt

Young Adult beletrie je fenoménem, který nabyl ve 21. století mimořádnou popularitu mezi mladými čtenáři. Dystopické příběhy povzbuzují k zájmu o sociální či politické otázky, prevenci katastrof, eliminaci existenčních rizik a o snahu aktivně participovat na budoucnosti lidského druhu. Ze současné generace mladých čtenářů mohou vzniknout noví filozofové, politici nebo vědečtí pracovníci. Tento proces začíná již formováním mladého mozku, jenž dokáže vhodně zvolená literatura podstatným způsobem ovlivnit. Četba má potenciál obohatit čtenáře o nové perspektivy a připravit na zásadní morální dilemata, s nimiž se lidstvo bude nuceno v budoucnosti vypořádat. V širším kontextu lze dokonce říci, že čtenářem manipuluje směrem ke kritickému myšlení, přičemž stimuluje intelektuální změny, k nimž prokazatelně dochází během období dospívání. Ve spojení se závažnými bioetickými dilematy může působit výchovně a podpořit myšlenku, že moderní technologie sama o sobě není ani dobrá, ani zlá – záleží na tom, jakým způsobem ji lidstvo využije.

Klíčové slová: bioetika, vývoj mozku, epistemologie, dystopie.

* Příspěvek vznikl na Katedře filozofie a aplikované filozofie Filozofické fakulty UCM v Trnavě v rámci grantového projektu Vega 2/0163/22.

Abstract

Young Adult fiction is a phenomenon that has gained extraordinary popularity among young readers in the 21st century. Dystopian stories can encourage interest in social or political issues, disaster prevention, elimination of existential risks, and an effort to actively participate in the future of the human species. The current generation of young readers may become new philosophers, politicians or scientists. This process begins with the formation of the young brain, which can be significantly influenced by appropriately chosen literature. Reading has the potential to enrich readers with new perspectives and prepare them for the fundamental moral dilemmas that humanity will be forced to deal with in the future. In a broader context, we can even say that it manipulates the reader towards critical thinking, stimulating the intellectual changes that occur during adolescence. Coupled with serious bioethical dilemmas, they can be educational and promote the idea that modern technology is neither good nor bad in itself - it depends on how humanity uses it.

Keywords: Bioethics, Brain Development, Epistemology, Dystopia.

Kontaktné údaje

Mgr. Denisa Mišinová, DiS.

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Námestie J. Herdu 2, 91701 Trnava

misinoval@ucm.sk

Úvod

V súčasnosti, kedy technologický progres a etické otázky spoločnosti kladou pred ľudstvo nové a náročné výzvy, má literatúra pro mládež jedinečné miesto. Zvlášť v dystopickom žánru nabízí nejen dobrodružné príbehy, ale také priestor pro zkoumání hlubších otázek o morálních dilematech, budúcnosti ľudského druhu a výzvách, ktorým čelíme. Mladí čtenáři mají potenciál stát se budoucími filozofy, politiky nebo vědeckými pracovníky, přičemž tento proces začíná již formováním mladého mozku, který může vhodně zvolená literatura podstatným způsobem ovlivnit. Četba dokáže obohatit čtenáře o nové perspektivy a připravit na klíčová morální dilemata, s nimiž se lidstvo bude nuceno v budoucnosti vypořádat. Prismou filozofie lze na literární fikci nahlížet jako na myšlenkový experiment, na němž můžeme zhodnotit teoretické alternativy budoucnosti. V širším kontextu lze říci, že čtenářem manipuluje směrem ke kritickému myšlení, přičemž stimuluje intelektuální změny, k nimž prokazatelně dochází během období dospívání. Každý mladistvý, kterého vyděsí negativistická představa spisovatelů může být budoucím uvědoměným jedincem iniciujícím změnu k lepšímu. Dystopická díla nevyvolávají pouze obavy, ale zároveň přinášejí také naději. Prostřednictvím svých hlavních hrdinů vytváří dojem, že odvážný jedinec dokáže pozitivně ovlivnit svět svým morálně správným rozhodnutím a bojem za svobodu. Ve spojení se závažnými bioetickými dilematy působí edukativně a podporuje myšlenku, že moderní technologie sama o sobě není ani dobrá, ani zlá – záleží na tom, jakým způsobem ji lidstvo využije. S vědeckým pokrokem jsou neodlučitelně spojené i mnohé sociálně etické výzvy, a právě YA dystopie připravují budoucí generaci na to, aby těmto výzvám mohla čelit.

Obzvlášť významné oblibě se těší bioetická témata zpracovaná v dystopickém scénáři. Tento aktuální módní trend v literatuře přibližuje nové generaci inovativním způsobem bioetické otázky, mezi které řadíme vylepšování (enhancement), manipulace s lidskými geny, navýšení lidského intelektu či vědomé korigování mentálně-fyzických stavů. Bioetická témata v dystopické literatuře fungují jako prostředek k zamyšlení nad negativními dopady technologického progresu. Dystopická fikce poskytuje nové generaci unikátní perspektivu na etické otázky spojené s rozvojem moderní vědy a zdůrazňuje potřebu obezřetnosti při překračování přirozených hranic člověka. Mezi nejčastěji zmiňované hrozby řadíme negativní formování lidské psychiky, ztrátu lidskosti, vymýcení individuality či devastaci environmentu. Rizikových faktorů spojených s biotechnologiemi, nanotechnologiemi či umělou inteligencí si jsou dobře vědomi jak transhumanisté, tak autoři beletrie pro mládež. Mezi významná jména v této oblasti patří Neal Shusterman (*Arc of a Scythe*, 2016), Veronica Roth (*Divergent*, 2011), Scott Westerfeld (*Uglies*, 2005) nebo Lauren Oliver (*Delirium*, 2011), kteří

navázali na nadčasové klasiky George Orwella (*Nineteen Eighty-Four*, 1949) a Aldouse Huxleyho (*Brave New World*, 1932).

1 Cílová skupina

Young Adult literatura (YA) se specifikuje na hlavní cílovou skupinu čtenářů v rozmezí přibližně 12-18 let a zahrnuje všechny žánrové kategorie. YA dystopie, tj. literární žánr, zaměřující se na potenciální sociálně-etické výzvy budoucnosti, může mít podstatný vliv na vývoj mladého čtenáře. Svými charakteristickými rysy podněcuje rozvoj kognice, kritického myšlení, sociální motivace a emocionálního vývoje. Jde o beletristický fenomén 21. století, který rapidně nabyl mimořádnou popularitu, přestože vytyčit přesnou definici se zpočátku jevilo jako problém. Rok 2000 se stal ústředním bodem rozpuku dystopických románů a filmů adresovaných mladému publiku, avšak v tomto období bylo zvykem sjednocovat dystopický žánr se sci-fi. Přestože oba žánry sdílejí určité znaky a specifika, liší se v dopadech na sociálně-kritický vývoj čtenáře. Dystopie jsou uměleckým ztvárněním obrazu negativního vývoje společnosti, na který lze z filozofické perspektivy nahlížet jako na myšlenkový experiment, reflexi sociálních procesů a teoretickou předzvěst rozpadu společnosti. V příbězích převládají motivy omezování svobody, kontroly jednotlivců, úpadku morálních hodnot, manipulace médií a ztráty individuální autonomie (Campbell, 2019, 8-10).

Čtení fiktivních příběhů představuje pro mladé čtenáře zvláště cenný prostředek, který je schopen obohatit jejich myšlení a stimulovat rozvoj schopností rozhodování. Mozek adolescentů (od puberty do 20 let) se značně odlišuje od mozku malých dětí či od mozku dospělých jedinců. Dospívání je jednak přechodným obdobím mezi dětstvím a dospělostí, zároveň také obdobím intenzivních neurobiologických změn a zvýšené emoční senzitivity v sociálních interakcích. Tato fakta potvrzuje výzkum Jennifer S. Silk a kol. (2022, 659-674) identifikující oblasti mozku, jež jsou základem emocionálních reakcí dospívajících a výsledky projektu „NIMH Longitudinal Brain Imaging Project“, které v roce 2008 prezentoval neurovědec Jay N. Giedd, M.D. z Mezinárodního institutu duševního zdraví (*National Institute of Mental Health*, NIMH). Ve svém příspěvku pro časopis *Journal of Adolescent Health* Giedd poukazuje na způsob, jakým mozkové změny dospívajících ovlivňují kognici, emoce a chování. Šedá hmota v mozkové kůře se ztenčuje, zatímco bílá hmota nabývá na objemu. Kognitivní a emocionální systémy dozrávají různou rychlostí, dochází ke změnám rovnováhy mezi limbickými/subkortikálními funkcemi a funkcemi čelního laloku, dospívání lze tedy označit za období podstatných neurobiologických změn (Giedd, 2008, 336-337). Změny, ke kterým dochází během dospívání, zahrnují širokou škálu

schopností a integrace různorodých mozkových funkcí, včetně pozornosti, regulace emocí, inhibice reakce, organizace a dlouhodobého plánování. Čtení dystopických příběhů v této fázi života může poskytnout prostor pro zkoumání a porozumění morálním dilematům, což je pro dospívající cenné, neboť se formují jejich hodnoty a postoje k různým aspektům života. „Tyto změny a obrovská plasticita mozku dospívajících dělají z dospívání období velkého rizika a velké příležitosti (Giedd, 2008, 341).“

2 Pozitivní dopady četby u mladých čtenářů

Kognitivní rozvoj mladých čtenářů je podstatně ovlivněn čtením knih, což přináší hlubokosáhlé pozitivní dopady na vývoj široké škály kognitivních schopností. Důsledky přesahují svůj primární úkol (bezprostředně porozumět významu konkrétní pasáže). Čtení podporuje abstraktní uvažování, kreativní myšlení, paměťové funkce, logiku, koncentraci, percepci, schopnost rozpoznat příčinu a následek a rozšiřuje slovní zásobu. Podle A. E. Cunningham a K. E. Stanoviche je čtení klíčovým prostředkem pro růst slovní zásoby, protože knižní forma poskytuje nepřímý kontakt s bohatším lexikem než mluvená řeč či televizní obsah. Dětská literatura je zvláště účinná, obohacuje slovní zásobu o 50 % více slov než sledování televizního pořadu, dospělé čtivo pak obsahuje slova dvakrát až třikrát vzácnější než slova slyšená v televizi.¹ Relativní vzácnost slov v dětské (ale také YA či dospělé) literatuře je ve skutečnosti větší než v mluvené přímé řeči. Mluvená řeč je prokazatelně lexikálně chudší než psaná forma a průměrná frekvence slov ve vzorcích ústního projevu je poměrně nízká. Účinky podnětné konverzace jsou v tomto případě nadhodnocené a nenahrazují kognitivní dopady četby (Cunningham, Stanovich, 1998, 140). Knihy nejenže posilují schopnosti mladých čtenářů, ale i efektivně rozvíjejí jejich jazykové dovednosti, což má trvalý dopad na jejich kognitivní vývoj.

Za hnací sílu kognitivního vývoje je považována schopnost kognitivní kontroly, která se objevuje již v raném dětství a postupně se rozvíjí. Dospívání je v tomto ohledu obdobím významných pokroků v učení, přizpůsobení se sociálním kontextům a kulturním vlivům (Crone, Dahl, 2012, 638). Identifikace s fiktivním hrdinou a jeho životní situací napomáhá čtenáři prohloubit si behaviorální návyky, empatii, sociální dovednosti a emoční inteligenci. Mnoho dystopických knih zdůrazňuje náročné životní podmínky a morální dilemata postav, což může zásadním způsobem determinovat postoje mladých čtenářů. Studie J. H. Pfeifer s

¹ Výsledky A. E. Cunningham a K. E. Stanoviche z roku 1998, které jsou parafrázovány i v aktuálních dílech.

tým (2018) naznačuje, že aktivita v oblastiach ventromediálneho prefrontálneho kortexu (oblasť mozku súvisiaci s hodnotením morálky, inhibícií emocionálnych reakcií, sebezpojetím, sebekontrolou a spracovaním rizika či strachu) vrcholí počas obdobia strednej adolescence, čo naznačuje, nakoľko je identita podstatným zdrojom hodnoty u adolescentov.

Dosaženie dospelosti je prechodom z naivity v nezávislosť a zodpovednosť, ktoré reflektuje zmeny priorit v oblasti priateľstiev, romantických vzťahov, kariéry, rodiny, komunity, náboženstiev, filozofie, atď. Postupná morfoza zo striktného čiernobieleho pohľadu detí vo vyzrálejši prizmu dospelého môže v priebehu procesu vyvolávať pocity nejistoty ohľadne stability názorov, budúcich očakávaní, osobnej zodpovednosti a vlastnej identity. Medzi negatívne dopady týchto zložitých vývojových procesov radíme zdravotné problémy, depresie, sebevraždy, užívanie alkoholu či drog, zvýšenú mieru impulzívneho násilí a neplánované tehotenstvá (Crone, Dahl, 2012, 636). Prostredie i charakteristiky YA beletrie vhodne kooperujú s intelektuálnymi zmenami v období dospievania. Hlavní hrdinovia sdelujú bežné problémy dospievajúcich, akými sú láska a priateľstvá, ktoré im umožňujú mladému čtenárovi sa naviazať na fiktívnu postavu a prijať predkladané postoje a morálne normy za svoje. Postupujúcim vývojom sú dospievajúci schopní lepšie chápať abstraktné koncepty a dôsledky v globálnom mieraťku. Týmto spôsobom mladí čtenári nielen rozvíjajú svoje myslenie, ale tiež prejavujú záujem o spoločenské problémy (Steinberg, 2005, 11-19).

V priebehu dospievania dochádza v mozku k premenám v oblastiach zodpovedných za porozumenie zámerom druhých v sociálnom kontexte (ktoré sú znižované mediálnym prefrontálnym kortexom a temporoparietálnym spojením). Tieto oblasti vykazujú v priebehu dospievania zmeny ohľadne relatívnych prínosov a ich vývoj je výrazne ovplyvnený sociálnymi procesmi (Crone, Dahl, 2012, 637-642). Mozek dospievajúcich (v porovnaní s mozgom dospelého jedinca) preukazuje zvýšenú senzitivitu k odmeňovaniu a mení sa sociálne motiváciou². Podľa výskumu tímu E. Schreuders (2021, 2) je ventrálny striatum (primárna oblasť odmeňovania) viazaný na prosociálne správanie, a to nielen v súvislosti s odmeňovaním vzťahujúcimi sa samostatne na osobný prospech, ale tiež na odmeňovanie plynúcim ostatným aktívom, ktorým sa aktivita dotýka. Biologická potreba adolescentov po sociálnej interakcii a zvýšená senzitivita na odmeňovací systém môže dynamicky podnecovať túžbu po prosociálnom správaní a aktivizmu. Dospievanie sa tak stáva obdobím afektívnej angažovanosti a flexibility pri prispôbovaní priorit, hodnôt i cieľov. Adolescenti si

² Zvýšená dopaminergná aktivita v období ranej adolescence nie je výhradou druhu Homo sapiens. Vývojové zmeny vo spracovaní odmeňovania u zvierat (testované najčastejšie na hlodavcoch) sú podobné ľudskej, dôležitá úloha dopaminu je preto slúčená s túžbou po inováciách a exploratívnym správaním, ktoré sú spoločné našemu i iným živočíšnym druhom (Crone, Dahl, 2012, 640).

ve fázi dozrávaní již plně uvědomují svůj teoretický potenciál v roli aktéra ve společnosti. Prostřednictvím reflexe společenských a morálních otázek prezentovaných v dystopických YA fikcích čtenáři formují vlastní postoje vůči dané problematice a díky podvědomé potřebě po odměně mají tendenci reflektovat nově nabyté postoje i navenek.

YA dystopická literatura funguje jako katalyzátor pro formování kritického myšlení a morálního uvědomění mladé generace. Poskytuje inspirativní postavy, podněcuje zájem o sociální otázky a připravuje čtenáře na bioetická dilemata spojená s vědeckým pokrokem. Podle průzkumu Justina Scholese (Scholes, Ostenson, 2013, 14-18) významnou část úspěchu literatury pro mládež lze přisuzovat osobnostem hlavních hrdinů, s nimiž se adolescenti snadno ztotožňují, a skrz které zkoumají závažná morální dilemata či důležitost pojmů svobody a spravedlnosti. Dystopické příběhy často ilustrují důležitost lidských práv tím, že ukazují, jaký by byl svět bez těchto hodnot. Ústředním protagonistou je odvážný teenager, který hledá své místo ve světě, čelí morálním výzvám, bouří se proti nespravedlivému systému a bojuje za společenskou rovnováhu. Řeší vzniklé problémy tak, aby ve čtenáři podnítl naději na lepší budoucnost a pocit, že morálně správnými rozhodnutími lze ovlivnit svět.

Příkladem mohou být Beatrice „Tris“ Prior z trilogie *Divergent* (Roth, 2011), Katniss Everdeen z *Hunger Games* (Collins, 2008) či Tally Youngblood z trilogie *Uglies* (Westerfeld, 2005). Tris bojuje proti kastovnímu systému potlačujícímu individualitu jednotlivců – vědomě si odmítá vybrat pouze jednu z pěti frakcí. Katniss odkrývá pravou tvář politické propagandy, kterouž elity hlavního města utlačují chudší okrajové oblasti a vytváří sociální nerovnost. Tally dozrává z dívky ignorující politiku vlastního národa v uvědomělou opozici mainstreamové ideologie oslavující povrchní ideál krásy. Cenou za sociální harmonii v dystopiích je potlačení svobodné volby a rozmanitosti názorů většinové společnosti, což se z dlouhodobého hlediska vždy ukáže jako neudržitelné, přičemž hlavní hrdina autokratický systém destabilizuje. Boj o přežití v postapokalyptickém světě připravuje mladistvé na jejich životní cestu neodmyslitelně propojenou se sociální rolí ve společnosti. Beletrie nabízejí bezpečný prostor, kde se mohou mladí čtenáři naučit racionálně reagovat na možné budoucí problémy, kriticky o nich přemýšlet a úspěšně se s nimi vypořádat, což může motivovat k aktivnímu zapojení do společensko-politických otázek a snaze o pozitivní změny ve světě.

3 Potenciální rizika YA dystopií

Vzhledem k intenzitě, jakou dokáže YA literatura promlouvat k dospívajícím

je namieste upozornit na rizika spojená s nesprávnou adaptáciou týchto děl. Se vzrústajúcou popularitou bioetických tém v YA beletrii môžeme identifikovať také možné budúce negatívne prijatie technológií. Neal Shusterman akožto jedno z najvýznamnejších jmen na poli dystopické literatúry pre mládež vo svojej sérii *The Act of Scythe* (2016) zpracováva teoretické dopady nesmrtnosti. Scott Westerfeld svojou sériou *Uglies* (2005) reaguje na povrchnosť štandardu krásy a predstavuje svet, kde sú genetické modifikácie ľudí brány za bežnú súčasť modernej spoločnosti. Lauren Oliver v trilógii *Delirium* (2011) pracuje s tematikou umelého potlačovania lásky, ktorážto je v tejto alternatívnej budúcnosti vnímaná ako nemoc zodpovedná za iracionálne jednání. Takto fungujúci svet je zbaven sociálnych otresů, občania pracujú ako celek prostý individuálnymi zájmami. Pokiaľ je však pokrok podmienen vynucenou priemernosťou, potlačovaním jedinečnosti, drogami navozenou spokojenosťou, homogenizáciou či absolútnou manipuláciou s emociami, je opodstatnené sa ptať, či by takováto cena nebola príliš vysoká.

Nick Bostrom vo svojom článku *In Defence of Posthuman Dignity* (2005, 204-207) považuje takovýto pohľad za mimoriadne pesimistický. Spoločnosť v dystopických románoch³ je kastovní, totalitná, statická a vúdci úmyslné zneužívajú technológiu k manipulácii s morálkou či intelektuálnymi schopnosťami občanů. V takovomto prípade není na vine sám pokrok, ale vedúca elita, jež zámerné ochromila bežné obyvatele, aby boli poddajnejší a poslušnejší. Ide o naprostý protiklad transhumanistickej idey. Každý by měl byť dostatečne informovaný, edukovaný a verejnou diskuziou povzbuzen k uvědomělým a svobodným rozhodnutím.

Autoři se v dystopických scénářích často zaměřují na rizika spojená s formovaním psychiky, ztrátou lidskosti, zánikem individuality a negatívnymi dopadmi na životní prostředí, což podněcuje čtenáře k uváženímu přístupu k biotechnológiám a technologickému pokroku. V souvislosti s tvárnosťou hodnot a postojů ve fázi vývoje však může pesimismus dystopií natolik ovlivnit emocionální stav konzumentů, až v nich vzklíčí podvědomý zárodek nedůvěry adresovaný budoucímu progresu v oblasti věd a technológií. Nesprávná interpretace příběhů může způsobit, že čtenáři budou skeptičtí vůči technologickému pokroku, a v extrémních případech může vést k vytvoření generace paranoidních aktivistů, kteří se staví proti moderním technológiám. Přílišné zdůrazňování boje proti společenským normám může posilovat nonkonformní jednání bez adekvátního kritického myšlení či naopak způsobovat apatii vůči společensko-politickým aktivitám (Ames, 2013, 3-5).

³ Bostrom aplikuje své myšlenky konkrétně na dílo *Brave New World* (1932) od Aldouse Huxleyho, avšak jeho myšlenky lze použít na kteroukoliv dystopickou společnost, jež sdílí podobné znaky.

Ačkoliv má tedy četba neodlučiteľné pozitívne dôsledky na vývoj mozku mladého človeka, existujú i riziká v prípade nesprávnej interpretácie, preto treba s mladými čtenármi dôsledne pracovať. Adekvátnym postupom je vhodný výber doporučenej čtenby na školách a následná diskuzie, ve ktorej sa adolescent utvrdí v nově nabytých postojích, čímž sa minimalizuje riziko nesprávnej interpretácie. *Hunger Games* si od svojho vydání vydobýly post stěžejního díla moderní fikce⁴ a díky své nadčasovosti a významnosti jsou často implikovány do výuky na školách v USA. Podle Amber M. Simmons (2012, 22-34) je dílo Suzanne Collins ideálním nástrojem k podnícení gramotnosti a sociální angažovanosti mladistvých, bude-li četba doplněna o přednáškové materiály zaměřené na globální problémy (hladomor, nucené práce, novodobé otroctví, zápasy nezletilých, násilí na dětech, aj.). Studenti si mohou tímto způsobem uvědomit paralely mezi fiktivním světem a realitou, dozvědět se o skutečných organizacích bojujících za spravedlnost a případně se sami zapojit do společensky prospěšné činnosti.

Bohužel, v tuzemském školství (Česká republika, Slovensko) dystopie v seznámení povinné či doporučenej čtenby příliš často nefiguruje. V průzkumu knihovníků, jehož se zúčastnilo 142 respondentů z ČR (Lišovská, 2022), se mezi doporučenými tituly pro 2. stupeň základních škol objevili *Hunger Games* od Suzanne Collins (1x), *Arc of a Scythe* od Neala Shustermana (3x), *Unwind* od Neala Shustermana (2x) a trilogie *Divergent* od Veronicy Roth (1x). S přihlédnutím na důležitost rozboru dystopických děl v přítomnosti dospělého jsou tato čísla nedostačující. Poukazují totiž na skutečnost, že se v našich zemích se zmíněnými díly pracuje pouze minimálně a jejich interpretace je povětšinou ponechána na samotných čtenářích, jelikož jim není poskytnut dostatečný mentoring ve vzdělávacím prostředí. Naším cílem by proto mělo být začlenění dystopických fikcí do všeobecného povědomí a adekvátní práce s mladými čtenáři.

Závěr

Jak jsme si prokázali, čtení má výrazný vliv na vývoj mladého človeka. V adolescenci probíhají fyzické, psychické, hormonální a neurologické změny, s nimiž souvisí také rozvoj kognitivních schopností, empatie, emocionální inteligence, sebezpečí, behaviorálních zdatností a sociální motivace. Dystopické příběhy mohou aktivně podpořit vývoj ve zmíněných oblastech. Celkově lze konstatovat, že YA literatura (zejména dystopického žánru) hraje klíčovou roli ve

⁴ Prodalý se miliony výtisků, podle knižní předlohy vznikly populární filmové adaptace a jednotlivé díly série získaly mnohá ocenění – např. Cybil Award 2008, Children's Choice Book Award 2009 a umístění v žebříčku top 10 nejlepších knih pro mládež podle American Library Association (Ames, 2013, 10).

formování hodnot a schopností mladé generace. Pozitivní výsledky evidujeme v rozvoji slovní zásoby, komplexním uvažování, kritickém myšlení, ale také v nabytí morálních hodnot, podpoře sebevědomí a formování vlastního „já“. Prostřednictvím identifikace s fiktivními hrdiny a zkoumáním morálních dilemat se mladí čtenáři rozvíjejí nejen v kognitivních a emočních sférách, ale také v sociálních dovednostech. Bioetická témata prezentovaná v dystopických scénářích zase posouvají mladé čtenáře k aktivnímu a inovativnímu uvažování o etických otázkách moderní doby. V kontextu neurobiologických změn probíhajících během dospívání a kognitivních výhod četby lze vidět, že literatura pro mládež hraje klíčovou roli při formování jejich hodnotového systému. Mimo zábavu a pobavení tak tato literatura plní významnou výchovnou a edukační funkci, připravujíc mladé čtenáře na komplexní výzvy moderní společnosti. Literatura má moc formovat mladou mysl různými způsoby, je tedy nepochybně přínosným nástrojem, který třeba využít.

Literatura:

AMES, M. R., 2013. Engaging "Apolitical" Adolescents: Analyzing the Popularity and Educational Potential of Dystopian Literature Post-9/11. *Faculty Research & Creative Activity*. In: *The High School Journal*, 2013, 97. 3-20. DOI: https://thekeep.eiu.edu/eng_fac/11.

BOSTROM, N. 2005. In Defence of Posthuman Dignity. In: *Bioethics* [online]. 2005, Vol. 19, No. 3, p. 202-214. [cit. 02.01.2022]. DOI: <https://www.nickbostrom.com/ethics/dignity.html>

CAMPBELL, J. W. 2019. *The order and the other: Young adult dystopian literature and science fiction*. University Press of Mississippi. 200 s. ISBN 978-1496824738.

COLLINS, S. 2008. *The Hunger Games*. New York: Scholastic. 384 s. ISBN 978-0439023528.

CRONE, E., DAHL, R. 2012. Understanding adolescence as a period of social-affective engagement and goal flexibility. In: *Nature Reviews Neuroscience*, Vol. 13, 636-650. DOI: <https://doi.org/10.1038/nrn3313>.

CUNNINGHAM, A. E., STANOVICH, K. E. 1998. What reading does for the mind. In: *American Educator*, 22 (1-2), 1-15. DOI: https://www.researchgate.net/publication/237109087_What_reading_does_for_the_mind

GIEDD, J. N. 2008. The teen brain: insights from neuroimaging. In: *Journal of adolescent health: official publication of the Society for Adolescent Medicine* 42 (4). 335-343. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2008.01.007>.

GOLDBERG, E. 2004. *Jak nás mozek civilizuje: čelní laloky a řídicí funkce mozku*. Praha: Karolinum. 259 s. ISBN 8024607131.

LIŠOVSKÁ, P. 2022. Doporučená četba pro žáky z 2. stupně ZŠ z pohledu knihovníků pro děti a mládež – výsledky ankety. In: *Impulsy*, 2022 (2). DOI: <https://www.kjm.cz/clanky-impulsy/doporucena-cetba-pro-zaky-z-2-stupne-zs-z-pohledu-knihovniku-pro-deti-a-mladez-vysledky-ankety>.

OLIVER, L. 2011. *Delirium*. New York: Harper Collins (HarperTeen). 448 s. ISBN 978-0061726828.

PFEIFER, J. H., BERKMAN E. T. 2018. The Development of Self and Identity in Adolescence: Neural Evidence and Implications for a Value-Based Choice Perspective on Motivated Behavior. In: *Child Development Perspectives*, Vol. 12 (3), 158-164. DOI: <https://doi.org/10.1111/cdep.12279>.

ROTH, V. 2011. *Divergent*. New York: Harper Collins Children's Books. 487 s. ISBN 978-0007420414.

SCHOLES, J., OSTENSON, J. 2013. Understanding the Appeal of Dystopian Young Adult Fiction. In: *The ALAN Review*, Vol. 40 (2), 11-20. DOI: <https://doi.org/10.21061/alan.v40i2.a.2>.

SCHREUDERS, E., BRAAMS, B. R., Crone, E. A. et al. 2021. Friendship stability in adolescence is associated with ventral striatum responses to vicarious rewards. In: *Nature Communications* 12, 313. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-020-20042-1>.

SHUSTERMAN, N. 2018. *Scythe*. Toronto: Simon & Schuster Books for Young Readers. 435 s. ISBN 978-1442472426.

SILK, J. S., SEQUEIRA, S. S., et al. 2022. Subgenual Anterior Cingulate Cortex Reactivity to Rejection Vs. Acceptance Predicts Depressive Symptoms among Adolescents with an Anxiety History. In: *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology* 52 (5), 659-674. DOI: <https://doi.org/10.1080/15374416.2021.2019048>.

SIMMONS, A. M. 2012. Class on Fire: Using the Hunger Games Trilogy to Encourage Social Action. In: *The Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 2012, 56 (1), 22-34. DOI: <https://doi.org/10.1002/JAAL.00099>.

STEINBERG, L. D. 2005. *Adolescence: Seventh Edition*. New York: McGraw-Hill Higher Education. 475 s. ISBN 978-0072917871.

WESTERFELD, S. 2005. *Uglies*. New York: Simon Pulse. ISBN 978-0689865381.

WILLINGHAM, D. T. 2017. *The Reading Mind: A Cognitive Approach to Understanding How the Mind Reads*. San Francisco. 256 s. ISBN 978-1119301370.

Analýza „Cancel Culture“ skrz Nietzscheho filozofiu trestu

Understanding Cancel Culture Through Nietzsche's Genealogy of Punishment*

MgA. Pavlina Novosádová

Abstrakt

Tvrde a neefektívne charakteristiky takzvanej “cancel culture” sú často diskutovanou témou, najmä pokiaľ ide o hľadanie spôsobov, ako túto prax ukončiť. Ako jedna z najnovších foriem trestu, ktorá odráža súčasné spoločenské praktiky a hodnoty, však obnáša niečo, s čím sa mnohí ľudia nevedia zmieriť. Táto práca sa zameriava na Nietzscheho ponímanie trestu, s cieľom ilustrovať povahu “cancel culture”. Nietzscheho rozlíšenie medzi trestom, pred a počas kresťanstva, nám pomáha pochopiť, prečo je “cancel culture”, aj so všetkou jej tvrdosťou, veľmi príťažlivá, ale takisto, prečo sa stretáva aj s kritikou. Nietzsche vysvetľuje, že trest pred kresťanstvom dal trestajúcim právo na krutosť a umožnil im užívať si utrpenie previnilcov. Keď však vzniklo kresťanstvo, takéto pôžitky boli potlačené, pričom podstata a účinnosť trestu sa úplne zmenila. Táto práca predstavuje “cancel culture” ako prax, ktorá sa podobá Nietzscheho predkresťanskej forme trestu, kde sa tretajúci teší z toho, že vidí utrpenie previnilcov, pričom je takisto vnímaná ako neúčinná a aktívne potláčaná.

Kľúčové slová: cancel culture, Nietzsche, trest

* Funded by the EU NextGenerationEU through the Recovery and Resilience Plan for Slovakia under the project No. 09IXX-03-XX-XXXXX.

Abstract

Cancel culture's harsh and ineffective characteristics has been a major topic of discussion especially in ways that aim to bring it to an end. As one of the newest forms of punishment that reflect our current societal practices and values, there seems to be something about it that many people cannot come to terms with accepting. This paper looks to Nietzsche's genealogy of punishment as a way to illustrate the nature of cancel culture. Nietzsche's distinction between punishment, pre and during Christianity, help us understand why cancel culture, even with all its harshness, is very appealing to administer, but why it is also met with criticism. Nietzsche explains that punishment pre Christianity gave punishers a right on cruelty which allowed them to enjoy causing a wrongdoer to suffer. However, once Christianity emerged, such enjoyments were suppressed and the essence and effectiveness of punishment changed altogether. This paper then presents cancel culture as reminiscent of Nietzsche's pre Christian form of punishment that enjoys seeing wrongdoers suffer while simultaneously being perceived as ineffective and experiencing suppression.

Keywords: cancel culture, Nietzsche, punishment

Kontaktné údaje

MgA. Pavlína Novosádová

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

novosadova4@ucm.sk

Introduction

In the past decade or so, the online sphere has swarmed around the topic of cancel culture. Opinions regarding it stand greatly divided as one side believes it an effective means of punishing immoral behaviors and attitudes while the other views it as an overzealous new age form of bullying. Cancel culture indeed has a unique nature and understanding why it works in the way it does can offer a better insight as to what it says about us or our relation to us as a society. Thus, this paper explores how cancel culture can be understood through Nietzsche's genealogy of punishment. Ultimately this work finds that cancel culture is reminiscent of this original essence of punishment that Nietzsche suggests, however, due to Christian resentment, cancel culture is ultimately suppressed.

This work begins by highlighting the important understandings of punishment, cancel culture, and Nietzsche's genealogy of punishment. The following section then offers at least three points of similarity between Nietzsche's philosophy on punishment and cancel culture before ultimately settling on the most significant point as stated above.

1 Understanding Punishment and Cancel Culture

Before underpinning how one can understand cancel culture through Nietzsche's genealogy of punishment, this section will consider how one can understand the very base of it all. That is, how one can understand punishment at large. In this same effort, this section will also introduce cancel culture and consequently underpin how cancel culture falls under the topic of punishment.

When talking about punishment, most definitions agree on a common point. Each definition more or less shares a similarity in the fact that punishment¹ consists of some kind of reaction (almost always, if not always, a negative one) to an unwanted or unacceptable behavior (Cambridge Dictionary 2024; Edge et al. 2024; Merriam-Webster 2024). Furthermore, psychology and legal fields tells us that one major motivation behind punishment consists in an aim to deter similar behaviors in the future.² Under both fields this logic is better known as the deterrence rationale: "punishing an offender reduces the frequency and likelihood of future offenses" (Carlsmith et al. 2002, p. 284). In other words, penalizing unwanted behavior can motivate one (at least in a negative sense) to make better decisions in the future. Or in the very least, those penalized will from there on out avoid such unwanted behaviors.

¹ Or punish in the verb form

² Contemporary science and research does suggest that punishment, especially negative forms, are perhaps ineffective in our goals to deter bad behavior. Nevertheless, up until recently, preventing bad behavior through punishment has been a common and encouraged practice.

Punishment does have its roots in evolutionary psychology, (Nakao & Machery 2012, p. 833) and by evolving with human behaviors it remains a vital part of our daily lives. And as we move towards an online world during the age of the internet, we have seen new forms of punishment arise which people effectively practice online, mostly through social media.³

These new online punishments essentially fall under the umbrella of *online public shaming*, which, as its name suggests, focuses greatly on shame as a punishment in the online sphere. There exist many forms of online public shaming however this paper will focus on the hotly debated practice known as cancel culture.

Considering the given research and journalism, cancel culture seems to have started in the United States and is widely practiced by Americans since such sources discuss how Americans feel and respond to and such a practice (Shapiro 2021; Atske 2022). Nevertheless, it has gained a significant amount of attention and traction making it a well known worldwide concept. What is more, given its presence online, almost anyone, not only Americans, can fall victim to or participate in cancel culture. Essentially then, with the international popularity it has gained, cancel culture proves a worthy topic of focus especially within the realm of punishment.

Cancel culture then essentially demonstrates its punishment-like qualities in the fact that it involves the boycotting, ostracizing, or shunning of an individual who has behaved or spoke in a manner deemed immoral (Editors of Merriam-Webster 2023). What is more, cancel culture essentially affects those who have threatened *liberal* or *progressive* values (unacceptable behaviors for liberals can include sexist, racist, and homophobic, to name a few), thus one can for the most part understand cancel culture as a liberal practice (Kovalik 2021).⁴ And through the fact that it is practiced online, instances of cancel culture can and often have generated a significant amount of attention and support.⁵ As many online users are aware, doing so proves easy as sharing content requires the simple click of a button and content has the possibility to go viral since it is exposed to a vast, international audience.

This section has highlighted the essential characteristics of both punishment and cancel culture. Doing so then leads way to observe how our

³ This is to say, the punishment is effectively met out, this does not guarantee the punishment is effective in seeing desired results in changed behavior

⁴ Kovalik as a self identified progressive takes a stand against the progressive practice of cancel culture and highlights how cancel culture is indeed a widely contested form of punishment amongst liberals.

⁵ Since it succeeds in pitting a mass of people against an accused person, cancel culture has been popularly dubbed as the modern witch hunt. See Chen, N. (2023).

traditional understandings of punish differ from those of Nietzsche's. What is more, underpinning cancel culture here will lead way to how we may understand this hotly debated practice through Nietzsche's philosophy.

2 Understanding Nietzsche's Genealogy of Punishment

While most can understand and agree on the uses and features of punishment as outlined in the previous section, Nietzsche in his *Genealogy of Morals* offers us a different perspective on punishment. Understanding how Nietzsche views punishment allows us then to perhaps better understand cancel culture as such and the negative attitudes towards it.

In understanding Nietzsche's philosophy on punishment, it is important to note that he breaks it into two parts, or better said, eras. Nietzsche begins by telling readers the idea that "the wrong-doer deserves punishment *because* he might have acted otherwise'... [is] an exceedingly late, and even refined form of human judgment and interference..." (Nietzsche 2019, p. 41). He goes on in saying that:

"throughout the longest period of human history punishment was *never* based on the responsibility of the evil-doer for his action... on the contrary, punishment was inflicted... out of an anger at an injury they have suffered, an anger which vents itself mechanically on the author of the injury..." (Nietzsche 2019 p. 41).

This anger caused by an injury is then moderated and transformed through the idea that every injury has an equivalent price. That is to say, every injury can ultimately be paid off by causing pain to the author of the injury. Since injuries can be paid off Nietzsche points out that we see the arisal of the classic creditor/ower relationship, a relationship which finds its origins during the primary forms of sale and trade (Nietzsche 2019, p. 41). Within the realm of punishment, the creditor, the one whose anger is paid off, receives compensation not in the form of money but in satisfaction. More specifically, "the satisfaction of being able to vent, without any trouble, his power on one who is powerless," (Nietzsche 2019, p. 42) the powerless being the ower, the author of the injury. Or framed in another way, the creditor, no matter what their social status, revels in the opportunity to assume the role of the master who gets to for despise and ill-treat the "inferior" ower. Essentially, the creditor is granted a claim on cruelty which the creditor exercises over the ower as a means to compensate the injury (Nietzsche 2019, p. 43). Nietzsche assures readers that suffering proves an appropriate compensation as "the *infliction* of suffering produces the highest degree of happiness" since "*cruelty* constituted the great joy and delight of ancient man" (Nietzsche 2019, p. 43). Cruelty indeed stemmed from our natural instincts and continued to be vital for a cheerful life.

However, once Christianity arose the practice of *ressentiment* shifted the essence of punishment. A right to cruelty transformed into a means of upholding justice and seeking retribution which significantly belies the origins of punishment. The cruelty that was once joyed and celebrated now became suppressed as people were told to be ashamed of their natural instincts. The power of the masters shifted from something “good” to something “evil” and consequently, the role of power transformed as well. Nietzsche here argues that “if punishment still embodied the strength of the powerful who punished, we would... no longer punish” (Tunick 1992, p. 21). He continues on the point that those who grow richer, grow more humane and “the amount of injury he can endure without really suffering becomes the criterion of his wealth” (Nietzsche 2019, p. 49). Those who are blessed with such a “consciousness of [their] own power,” get to revel in the “aristocratic luxury of letting... wrong-doers go scot-free” (Nietzsche 2019, p. 49). Thus, unlike in the past when practicing punishment suggested power, those powerful are now the ones who resist punishment, who resist cruelty. And the weak are now ruled by punishment, not the other way around, and adhere to the dictations of seeking retribution and justice (Tunick 1992, p. 21).

Finally, Nietzsche tells readers that this new kind of retributive punishment is now overall ineffective. This rings true because:

“the new appropriators of punishment are wielding a weapon effective only in the hands of those capable using it. The instrument of punishment was appropriate to its original users, who festively enjoyed their tool. But in the hands of its new managers, punishment is put to new uses for which it is ill suited...” (Nietzsche 2019, p. 23).

For instance, attempting to make criminals repent for their crimes Nietzsche renders useless. With the essence of punishment transformed and handed down to those who do not know how to use it, punishment ultimately proves ineffective.

Punishment as illustrated in the previous section and understood today suggests a better fit with Nietzsche’s newer idea of punishment: one that more closely aims to uphold justice and prevent crime, rather than the original one which gives allowance on a right to and enjoyment of cruelty. Understanding the difference between these two forms will pave a more clear way as to how one can understand cancel culture, as addressed in the following section.

3 Understanding Cancel Culture

The previous two sections offered a concise account of how one can understand punishment, cancel culture, and even Nietzsche’s genealogy of punishment. With this accomplished, this section will delve into the main goal of

this work: propose how one can understand cancel culture through Nietzsche's genealogy of punishment.

The first point of similarity one can see lay in the relation of power. As explained below, Nietzsche (2019, p. 21) tells his readers that punishment was once met out by the powerful but after its transformation, punishment was practiced by the weak. Cancel culture is interesting and unique in the fact that it gives those who either were historically or typically are powerless in regards to a social scale an opportunity to exercise punishment.

For one, cancel culture is often defended for the fact that it gives minorities an opportunity to take a stand against behaviors and attitudes they find dangerous or offensive to their rights and or existence (Billingham & Parr 2019, p. 3). Such behaviors have indeed historically gone unchecked or unchallenged thus often leaving minorities "powerless" to such attitudes. Cancel culture thus offers a way in which one may challenge such attitudes and consequently offers an effective way to do so since it gains so much attention and support.

Another point considering power and cancel culture refers to the fact that it gives everyday ordinary people, minority or not, the opportunity to speak out against successful and wealthy companies and celebrities (Howie, et al. 2023). Up until now punishment was met out by those who held a higher position in a hierarchical relationships; for instance, a parent punishes a child, a teacher a student, a boss an employee, not the other way around. Cancel culture on the other hand gives people the power to punish without the need of holding hierarchy over the one punished. And since celebrities and big companies are recognized as powerful entities, the fact that ordinary people have a means of punishing them is quite a significant turn of events.

Nevertheless this speculation is as suggested a speculation at best. Nietzsche tells readers that anyone who punished in this new era of punishment is weak and does not suggest that the new punishment is practiced over the powerful. So while both deal with some transformation of power relations, this transition into understanding it with cancel culture is not polished enough to offer a great insight.

Although the transformation of power relations proved anticlimactic there remains a point of interest when considering ineffectiveness. Again as highlighted in the previous section, Nietzsche argues that the new age punishment which no longer follows the original essence or purpose, proves ineffective (Tunick 1992, p. 21). As cancel culture falls into the category of new age punishment, Nietzsche would tell us that cancel culture as a punishment is indeed ineffective. However, one not need to hear this from Nietzsche as experts and scholars on cancel culture have often voiced similar concerns, albeit for different reasons.

Cancel culture often faces criticism for its lack of room for redemption and or forgiveness. Working on a “one strike you’re out”⁶ principle, cancel culture does not give victims opportunities to learn from their often times honest mistakes (Romano 2022). We are frequently told that making mistakes is vital for learning (we learn from our mistakes) but without given the chance for redemption, we are offered little to no room to prove that we have bettered ourselves and truly understood where we went wrong. Cancel culture falls short exactly in this way, but it additionally introduces a myriad of related problems.

As branching off of shame, cancel culture can cause victims serious emotional damage and trauma which proves a lengthy topic of and in itself (Billingham & Parr 2019, p. 2). Having bad deeds or mistakes aired out for billions of people to see without chance for redemption can prove quite stressful. Moreover, such information will remain with targets of cancel culture, forever acting as digital “baggage” (Billingham & Parr 2019, p. 5).

Additionally, cancel culture has aided in the increase of polarization and the creation of an authoritarian atmosphere in which people fear voicing their legitimate concerns and opinions. As mentioned earlier, cancel culture aims to uphold liberal values, and in doing so in this manner, it makes the progressive left appear vengeful and radical, which in turn can greatly devalue the aims of the left, to those with different or opposing political stances. Moreover, the authoritarian kind of atmosphere it creates trumps any room for discussion, ultimately exiling questions and concerns that can help strengthen knowledge and overall understanding of given topics. With such threats people feel less inclined to engage in important contemporary discussions thus stripping us of potential significant value and progress (Howie et al. 2023).

Since both experts and Nietzsche tell us cancel culture is ineffective, we might see a similarity but it does not tell us anything new and innovative in our aim to understand cancel culture, as Nietzsche would deem any kind of punishment practiced in the retributive Christian era as ineffective. Nevertheless, there still remains something to be said concerning cancel culture’s harsh characteristic especially when regarding the way punishment’s essence changed due to Christianity.

Thus, my final and perhaps most significant point in understanding cancel culture through Nietzsche’s genealogy of punishment perceives cancel culture as reminiscent of the original idea of punishment. That is, when punishment consisted of a right to cruelty as a compensation for an anger caused by an injury (Nietzsche 2019, p. 41).

⁶ Refers to the idea that if one makes a single mistake they have lost an opportunity or privilege.

As briefly mentioned, cancel culture is often criticized for its harshness and tendency to be overzealous. Its causes many to look at it as bullying rather than effective means of punishment (Rutledge 2021). But perhaps this claim could be better illustrated when considering the case of J.K. Rowling.

Author of the *Harry Potter* series Rowling faced cancelation after a series of so claimed transphobic tweets. The tweets and reactions to her tweets went viral and Rowling was met with an influx of sexually charged and violent threats that seldomly referred to or challenged anything in the realm of transphobia or trans rights (Gardner 2023). The fact that Rowling is a known sexual assault and domestic abuse survivor (Cain 2021) caused many to look down upon such reactions and question what was the purpose of such threats.

With this taken into account, people question whether cancel culture is aiming to do something meaningful, such as challenge problematic behaviors, or if it is just providing an opportunity for people to be cruel to someone “deserving” of it. If it is the latter, then perhaps we are witnessing some reminiscent form of Nietzsche’s original idea of punishment. If and when accepting this point, it appears even more interesting to see the amount of backlash cancel culture faces since it reflects this Christian practice of suppressing the enjoyment of cruelty.

With the problems cancel culture brings about and its seeming ineffectiveness talks have circulated around 1. Of course general criticism and 2. Banning or outlawing it (Chen 2023). The harshness of cancel culture in fact might only appear to us as such since we are told in this Christian era to suppress the enjoyment of cruelty. Pre-Christianity this might have been a legitimate and effective form of punishment but since we no longer live in a pre-Christian era, cancel culture is no longer recognized as such. Furthermore, perhaps cancel culture attempts to return to the original form of punishment that Nietzsche philosophizes about however it fails to do so due to Christian resentment.

This section suggested how one can understand cancel culture’s unique and controversial nature through Nietzsche’s genealogy of punishment. While one can find points of similarity regarding shifts in power relations and its ineffectiveness, the most considerable point of all, perceives cancel culture as reminiscent of Nietzsche’s original idea of punishment. If this is the case, it might even explain why cancel culture faces such harsh backlash since Christian resentment aims to suppress the enjoyment of cruelty.

Conclusion

Cancel culture has proved a serious topic in recent years ranging from examining who has faced cancellation to the discussing of the dangers and critiques of such a punishment. Considering punishment proves such a vital part

of our daily lives, cancel culture itself is a considerable topic worthy of examination. Thus, this paper examines how exactly one can understand cancel culture through Nietzsche's genealogy of punishment. While Nietzsche's philosophy on punishment tells readers that there exists an original idea of punishment as well as a transformed one under Christian resentment, cancel culture suggests to reflect the original essence of punishment, and attempts to exist despite the suppression of Christianity. Cancel culture may appear harsh and an overly cruel, but cancel culture just assumes the essence of the original punishment when one reveled in the enjoyment of cruelty as a compensation for an injury. However, since Christian resentment tells us to suppress the enjoyment of cruelty which we used to celebrate so freely before, this shows us why cancel culture faces significant backlash and aims of suppression. Understanding cancel culture in this way can in return offer at least a minimal insight as to why it appeals to us as a society but ultimately is cast off as too harsh.

References

- ATSKE, S. 2022. Americans and 'Cancel culture': where some see calls for accountability, others see censorship, punishment. In: *Pew Research Center: Internet, Science & Tech*.
- BILLINGHAM, P., & Parr, T. 2019. Online public shaming: virtues and vices. In: *Journal of Social Philosophy*, 51(3), 371–390. <https://doi.org/10.1111/josp.12308>
- CARLSMITH, K. M., DARLEY, J. M., & ROBINSON, P. H. 2002. Why do we punish? Deterrence and just deserts as motives for punishment. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 284–299. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.2.284>
- CHEN, N. 2023. Cancel Culture: The Modern Witch Hunt - Nathan Chen. In: *Medium*. <https://medium.com/@thenathanchen/cancel-culture-the-modern-witch-hunt-643c0fbbebe8>
- EDGE, I. D., CLARKE, D. C., ALLOTT, A. N., BERNARD, T. J., & THOMAS, D. A. 2024. Punishment | Definition, Examples, Types, effectiveness, & Facts. In: *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/punishment>
- Editors of Merriam-Webster. 2023. 'Getting Canceled' and 'Cancel Culture': What it Means. In: *Merriam-Webster*. <https://www.merriam-webster.com/wordplay/cancel-culture-words-were-watching#:~:text=Cancel%20is%20getting%20a%20new,were%20added%20in%20January%202021>.
- GARDNER, A. 2023. A complete breakdown of the J.K. Rowling Transgender-Comments controversy. In: *Glamour*. <https://www.glamour.com/story/a-complete-breakdown-of-the-jk-rowling-transgender-comments-controversy>
- KOVALIK, D. 2021. *Cancel this book: The Progressive Case Against Cancel Culture*. Hot Books: New York, 2021.
- NAKAO, H., & MACHERY, É. 2012. The evolution of punishment. *Biology & Philosophy*, 27(6), 833–850. <https://doi.org/10.1007/s10539-012-9341-3>
- NIETZSCHE, F. W. 2019. *The Genealogy of Morals (Translated by Horace B. Samuel)*. Global Grey.
- CAIN, S. 2021. JK Rowling reveals she is survivor of domestic abuse and sexual assault. In: *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2020/jun/10/jk-rowling-says-survivor-of-domestic-abuse-sexual-assault#:~:text=The%20author%20revealed%20she%20was,as%20reasons%20behin%20her%20position>.

Cambridge Dictionary. 2024. *Punish*.

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/punish>

CHEN, H. 2023. A law that cancels cancel culture? This country is considering it.

In: CNN. <https://edition.cnn.com/2023/05/12/asia/cancel-culture-law-singapore-intl-hnk/index.html>

Merriam-Webster Dictionary. 2024. *Punishment*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/punishment#:~:text=%3A%20suffering%2C%20pain%2C%20or%20loss,severe%2C%20rough%2C%20or%20disastrous%20treatment>

Romano, A. 2022. Is there room for forgiveness in today's "cancel culture" era? In:

Vox. <https://www.vox.com/22969804/forgiveness-gibson-logan-paul-jk-rowling>

RUTLEDGE, P. B. 2021. Cancel Culture: Accountability or Bullying? In: *Psychology Today*.

<https://www.psychologytoday.com/us/blog/positively-media/202103/cancel-culture-accountability-or-bullying>

SHAPIRO, A. 2021. How cancel culture became politicized – just like political

correctness. In: NPR. <https://www.npr.org/2021/07/09/1014744289/cancel-culture-debate-has-early-90s-roots-political-correctness>

SHARP, M., HOWIE, K., & KANAI, A. 2023, November 30. Unpacking cancel culture:

What you need to know. In: *Divided We Fall*. <https://dividedwefall.org/ends-justify-means-in-cancel-culture/#:~:text=Overall%2C%20engaging%20in%20%E2%80%9Ccancel%20culture,vengeful%20than%20is%20likely%20accurate.>

<https://dividedwefall.org/ends-justify-means-in-cancel-culture/#:~:text=Overall%2C%20engaging%20in%20%E2%80%9Ccancel%20culture,vengeful%20than%20is%20likely%20accurate.>

TUNICK, M. 1992. *Punishment: Theory and Practice*. University of California Presson Demand.

Surrealistické automatizmy a slobodná vôľa*

Surrealist automatisms and free will

Mgr. Sára Špírková

Abstrakt

Cieľom príspevku je preskúmať nevedomé konanie jednotlivca z pohľadu umeleckej tvorby, ktorá si nevyžaduje zapájanie vedomia, no i napriek tomu možno hovoriť v tejto oblasti o určitej slobode. Neurovedy spochybňujú koncept slobodnej vôle, a to na základe absencie zapájania vedomia, čo znamená, že ju odmietajú komplexne. V príspevku sa snažíme argumentovať, že nevedomé konanie nemusíme pokladať vždy za neslobodné. Jedným z príkladov sú surrealistické automatizmy, ktoré si zapájanie vedomia nevyžadujú, ba práve naopak, absencia zapájania vedomia a úmyslov aktéra sú základnou podmienkou slobodnej umeleckej tvorby, ktorá sa snaží vyhnúť akýmkoľvek spoločenským a normatívnym záväzkom.

Kľúčové slová: automatizmy, surrealizmus, slobodná vôľa, umenie, vedomé konanie, neurovedy

* Príspevok vznikol na Katedre filozofie a aplikovanej filozofie FF UCM v Trnave ako súčasť riešenia grantovej úlohy Vega 2/0163/22.

Abstract

The aim of this article is to explore the unconscious action of an agent from the perspective of artistic creation, which does not require the experience of conscious will, but nevertheless, we can speak of a certain freedom in this area. Neuroscience questions the concept of free will on the basis of the absence of the experience of conscious will, which means that it rejects it comprehensively. In this paper, we try to argue that unconscious action need not always be considered unfree. One example is surrealist automatism, which does not require the involvement of conscious will; indeed, on the contrary, the absence of conscious will and the intentions of the agent are essential conditions for free artistic creation, which seeks to avoid any social and normative obligations.

Keywords: automatism, surrealism, free will, art, conscious will, free will

Kontaktné údaje

Mgr. Sára Špírková

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

spirkova2@ucm.sk

Úvod

Neurovedecké experimenty rozprúdili diskusiu o slobodnej vôli, ktorá sa na základe viacerých skúmaní začala javiť ako ilúzia. Neuronálna aktivita prebieha prvotne na nevedomej úrovni a až následne sa pretaví do vedomého rozhodovania a konania, ktoré vyvoláva u jednotlivca pocit presvedčenia, že ku konečnému rozhodnutiu došlo na základe jeho vôle. Dôvodom je jeho spätný pohľad na udalosť, ktorú dokáže vnímať a pamätať si len od momentu uvedomenia si daného rozhodnutia, preto nadobúda pocit, že je primárnym iniciátorom svojich rozhodnutí (Kornhuber, Deecke 1965; Libet 1983, 269-306; Libet 2004, 144-145).

Mnohí neurovedci, psychológovia, ako aj niektorí filozofi sa zameriavajú pri skúmaní mozgu na konkrétne fyzikálne javy, vďaka ktorým zovšeobecňujú svoje tvrdenia a spochybňujú koncept slobodnej vôle. Slobodnú vôľu, ktorú pritom zväčša chápu ako absolútnu kategóriu,¹ spochybňujú na základe toho, že si jednotlivec nevedomuje všetky psychofyzikálne procesy prebiehajúce v jeho mozgu a zároveň nemôže byť ani prvotnou príčinou samého seba, pretože to by predpokladalo určovať aj svoje osobné túžby, preferencie, postoje a fyzický stav, na základe ktorých sa subjekt rozhoduje alebo nejakým spôsobom koná (Harris 2015; Wegner 2002; Strawson 1994).

V tomto príspevku sa zameriame na preskúmanie nevedomých procesov, ktoré prebiehajú už počas samotného konania. Častokrát sa vedomé konanie môže zautomatizovať a stať sa nevedomým, avšak na rozdiel od prvotných nevedomých psychofyzikálnych procesov v mozgu, ktoré jednotlivec nedokáže nijako vedome ovplyvniť, ani sám určovať, pri automatickom konaní možno svoje vedomie úmyselne „vypnúť“, alebo nastaviť do režimu autopilota. Výsledkom je automatické konanie, ktoré nemusí mať vždy negatívny charakter, na rozdiel napríklad od patologických automatizmov (schizofrénia, syndróm cudzej ruky, epilepsia a pod.), pretože môže byť aj užitočné pri realizovaní a dosahovaní našich cieľov. Jednotlivec dostáva pozitívnu spätnú väzbu prostredníctvom určitého typu automatického konania, ktoré je nevedomé. V príspevku sa zameriame aj na stručnú klasifikáciu automatizmov a predstavíme predovšetkým surrealistické automatizmy, ktoré si vyžadujú špecifické predpoklady pre realizáciu a ktoré môžu dokonca čiastočne oslabiť deterministický prístup v otázke slobodného konania.

1 Dva typy nevedomých procesov v mozgu

Existencia slobodnej vôle začala byť systematickejšie vedecky

¹ Nепripúšťajú takmer žiadny typ slobodného konania, ktoré by bolo možné zrealizovať na základe vedomej vôle jednotlivca, čo znamená, že koncept slobodnej vôle interpretujú v línii determinizmu.

spochybňovaná od polovice 70. rokov. V roku 1964 dvaja nemeckí vedci Hans H. Kornhuber a Lüder Deecke sledovali elektrickú aktivitu mozgu u desiatich ľudí na univerzite vo Freiburgu. Výsledky experimentu sa zobrazovali v podobe vlnových prerušovaných čiar, ktoré znázorňovali meniacu sa mozgovú aktivitu. Mozgová aktivita predchádzala pohnutiu prstom alebo nohou v milisekundách a zobrazovala sa na týchto čiarach v podobe vlny, ktorá slabo stúpila približne o 1-1,5 sekundy a následne náhle klesla. Túto neuronálnu aktivitu pomenovali *prípravný potenciál* (nem. *Bereitschaftspotential*), čo bol prvý krok k veľkým zmenám v oblasti neurovied. Po prvýkrát mohli vedci zaznamenať, ako sa mozog pripravuje na vytvorenie dobrovoľného pohybu (Kornhuber, Deecke 1965, 1117). Prípravný potenciál je pomaly narastajúca elektrokortikálna aktivita (aktivita na povrchu motorickej mozgovej kôry), ktorá sa začína pred dobrovoľným konaním jednotlivca (motorická príprava). Napriek tomu, že Kornhuber a Deecke po prvýkrát objavili prípravný potenciál, nepodarilo sa im objasniť jeho nervový mechanizmus. O dvadsať rokov neskôr uskutočnil americký neurovedec Benjamin Libet experiment (1985), ktorý pracuje taktiež s prípravným potenciálom, no nielen s cieľom preukázať, že mozog jednotlivca vykazuje známky rozhodovania skôr, ako začne človek konať, ale že mozog začína byť aktívny ešte skôr, ako jednotlivec vedome zamýšľa niečo vykonať. O tom, či má subjekt kontrolu nad vlastným konaním, sa premýšľa už stáročia, no Libet priniesol skutočný neurologický argument, ktorý predstavoval potenciálnu hrozbu pre našu predstavu, že človek je slobodná a autonómna bytosť. Výsledky experimentu vyvolali novú vlnu diskusií vo vedeckých a filozofických kruhoch.

Libet uskutočnil následne niekoľko významných experimentov (Libet et al. 1983, 1985, 1999) a dospel k záveru, že špecifická elektrická aktivita v mozgu, tzv. prípravný potenciál (angl. *readiness potential*), sa objavil skôr, ako si jednotlivec uvedomil, že chce vykonať pohyb (pohnúť prstami alebo ohnúť zápästím). To znamená, že zaznamenaná aktivita v mozgu predchádzala momentu, v ktorom si subjekt uvedomil zámer konať, a to približne o 350 ms. Pritom zhruba ďalších 200 ms uplynulo medzi vedomým rozhodnutím konať a reálnym vykonaním pohybu. Libet ešte na základe ďalších experimentov upresnil, že keď aktivita nebola vopred naplánovaná, tak prípravný potenciál predchádzal samotnému pohybu približne o 550 ms. Pri vopred naplánovanej aktivite sa objavil prípravný potenciál až o 1000 ms skôr pred samotným začiatkom svalovej aktivity, teda pred začiatkom pohybu. Časový interval 200 ms medzi vedomým rozhodnutím konať a vykonaním pohybu je pritom vnímaný ako moment, v ktorom jednotlivec ešte môže ovplyvniť výsledky svojho rozhodnutia, to znamená, že sa môže napríklad zdržať vykonania pohybu. V uvedenom časovom intervale mu zostáva stále možnosť pohybu vetovať, prerušiť ho, hoci aj v jeho priebehu (Libet 2004, 137). Pritom reálne ide len o 150-100 ms

čistého času, aby mohol ovplyvniť výsledok svojho rozhodnutia, pretože primárna motorická kôra potrebuje asi 50 ms na to, aby sa aktivovali miechové (spinálne) motorické nervové bunky a prostredníctvom nich svaly. Počas týchto 50 ms sa celý proces aktivácie motorickej kôry dokončuje, a vtedy už nie je možné pohyb zastaviť (Libet 2004, 137). Časové okno v rámci tzv. veto fázy však poskytuje subjektu možnosť ovplyvniť vedomé rozhodnutie a vetovať ho, čo vytvára priestor pre úvahy, že nie je potrebné slobodnú vôľu úplne vylúčiť, aj keď by subjekt nebol prvotným iniciátorom svojich úmyslov (Libet 1999, 47).

Treba si však uvedomiť, že daný časový interval (cca 100 ms) je v rámci bežného ľudského chápania takmer nerealizovateľný, teda je príliš krátky na to, aby subjekt prehodnotil svoje konanie. Výsledky neurovedeckých experimentov preto pôsobia deterministicky a predkladajú argumenty, ktoré zdanlivo nepripúšťajú žiadny typ slobody. Empirické údaje čiastočne potvrdzujú (Kornhuber, Deecke 1965; Libet 1983; 1999 2004; Harris 2015), že subjekt nie je vedomým a prvotným spúšťačom svojich osobných úmyslov ani skutkov, ale sú to práve nezávislé psychofyzikálne zákonitosti mozgu, ktoré si jednotlivec nedokáže uvedomovať. Z tohto dôvodu sa zdá byť predstava akéhokoľvek typu slobody spochybnená, pretože nie je splnená podmienka uvedomenia si prvotných impulzov konania. Neurovedci sa pritom zamerali najmä na prvý typ nevedomých procesov, na základe ktorých je koncept slobodnej vôle ohrozený.

Druhý typ nevedomých procesov možno identifikovať počas samotného konania. V rámci sociálnej psychológie venuje pozornosť nevedomým procesom v mozgu počas samotného konania (automatizmy) Daniel Wegner, ktorý však považuje slobodné konanie za iluzórne, pretože v jeho pozadí stoja mentálne príčiny. Libetove štúdie viedli Wegnera k záveru, že vedomá vôľa je len ilúzia. Podľa Wegnera presvedčenie o existencii vedomej vôle vzniká v momente, keď jednotlivec rozoznáva koreláciu medzi jeho vnímaným rozhodnutím konať a následným vykonaním činnosti, ktorá je v súlade s týmto vnímaním (Wegner 2002, 55).

V niektorých prípadoch sa zdá, že subjekt môže konať slobodne aj napriek absencii zapájania vedomia, vedomej vôle. Ide o tzv. automatizmy, automatické správanie, ktoré má multidisciplinárny charakter, lebo ho možno skúmať z pohľadu viacerých disciplín, napríklad z pohľadu medicíny, neurovied, sociálnej psychológie, práva, filozofie, umenia i ďalších odborov. Vzhľadom k danému vednému odboru sa mení i pohľad na správanie jednotlivca a jeho slobodnú vôľu i morálnu zodpovednosť. Otázka pripísania morálnej zodpovednosti v rámci automatického správania sa rieši často v závislosti od príčin, ktoré ho spôsobili. Patologické automatizmy (angl. *insane automatisms*) zapríčiňujú interné faktory (epilepsia, tumor, lézie na mozgu). Pacient alebo jednotlivec nemá v moci ovplyvniť

konanie, ktoré by mu spôsobilo napríklad epileptický záchvat, aj keď zodpovedne dodržal liečbu (Fenwick 1990, 4-5; McCaldon 1964, 915).

Naopak, nepatologické automatizmy (angl. *sane automatisms*) možno charakterizovať ako konanie, ktorého pôvodcom je samotný jednotlivec alebo iné externé príčiny (intoxikácia alkoholom, injekcia inzulínu, úraz hlavy, hypnóza), hoci už dôsledky daného rozhodnutia nevie nijako zvrátiť, napr. nekontrolovateľná agresia po požití alkoholu (McCaldon 1964, 916-917). Pod nepatologické automatizmy môžu spadať i biologické procesy (dýchanie, pohyb čriev, žmurkanie atď.) (Novotný, Kravitz 2007, 36-37), ktoré sú nevyhnutnou súčasťou prežitia človeka a ktorým jednotlivec nepripisuje dôležitosť, prípadne sa na tento typ automatizmov nesústreďuje vedomie, ak nie je na to upozornený alebo nemá zdravotný problém.

Na základe neurovedeckých a psychologických poznatkov možno predpokladať, že slobodná vôľa je len ilúzia (Harris 2015; Wegner 2002), no Libet ju spochybňuje len čiastočne, pretože okrem veto fázy ako možnosti zdržať sa zamýšľaného konania považuje v živote jednotlivca nezapájanie vedomia, resp. neuvedomovanie si určitých psychofyzikálnych procesov v mozgu za pozitívne. Príkladmi sú reakcie tenistu na tenisovú loptičku alebo vyjadrenia atlétov, ktorí tvrdili, že sa im darí dosahovať lepšie výsledky, ak nezapájajú vedomie (Libet 2004, 110-111). Avšak títo športovci si osvojili určité vzorce techník a pohybov (pravidlá určené spoločnosťou), ktoré prvotne získali úmyselne, postupným praktizovaním a za prítomnosti rozumových dôvodov (napr. chcenie stať sa športovcom, lebo budem obdivovaný). Nesústredenie sa na danú činnosť je v tomto prípade pozitívne, pretože príliš veľká sústredenosť na výsledky športového výkonu môže u jednotlivca vyvolať stres a ovplyvniť jeho výkon. Tento typ konania je tzv. zvykové konanie, ktoré si nevyžaduje zapájanie vedomia alebo koncentráciu po celý čas, čo možno analogicky prirovnať ku konceptu habituálneho konania. Športovec, ktorý sa napríklad rozhodne počas súťaže nezapájať vedomie, to robí s cieľom, aby dosiahol lepšie výsledky, toto rozhodnutie však sprevádzali rozumové dôvody, t. j. osobné záujmy (obdiv publika, kariérny rast atď.).

V rámci filozofie možno definovať automatizmy ako určitý typ zvykového konania. Ako jeden z prvých mysliteľov nás s pojmom „zvyk“ (lat. *habitus*) oboznamuje Aristoteles. V diele *Metafyzika* pracoval so starogréckym pojmom *hexis* (gr. ἕξις). Ide o určitý typ jednania, pohybu, usporiadania alebo dispozície (Arist. *Met.* 993b15), hoci nepoužíval termín automatizmus. Z filozofickej perspektívy by mali byť automatizmy považované za dobrovoľné skutky (v podobe cností alebo zručností), ktorých pôvodcom je sám jednotlivec. Získa alebo naučí sa ich na základe rozumových dôvodov a sily vôle (Arist. *EN* 1106b, 1146-1169; Arist. *Met.* 983b15), a to dobrovoľne a úmyselne počas svojho života (napr. šoférovať

auto, písať na počítači, hrať na klavír, hrať tenis, stať sa pravdovravným alebo spravodlivým človekom etc.). Ak sa jednotlivec po čase oboznámi s určitým vzorcom správania, tak už nemusí zapájať vedomie počas takéhoto konania po celý čas (James 1887, 433-439). Tento typ automatického správania nemá negatívny dopad na život jednotlivca, ani nemožno tvrdiť, že ohrozuje koncept slobodnej vôle, ba práve naopak, režim autopilota, t. j. nezapájanie vedomia počas naučeného konania je pre náš mozog užitočné. Vďaka intencionálne naučeným automatizmom zvládame každodenné aktivity efektívnejšie a „šetríme“ tak energiu nášmu mozgu, ktorý pracuje ako autopilot (Cheval, Tipura et al. 2018; Woods, Brigham 2019). Mozog sa naučí určité vzorce správania a už nemusí zapájať vedomie po celý čas pri každej jednotlivkej činnosti (Schacter 1987, 501-518; Mercer, Trothen 2021, 56).

Faktory, ktoré zapríčiňujú, že jednotlivec nezapája vedomie pri každej jednotlivkej činnosti, majú väčšinou biologické vysvetlenie (šetrenie si energie). Zároveň vnímať všetky fyzikálne javy okolo nás, nazerať na samých seba alebo uvedomovať si všetky psychofyzikálne stavy vo svojom mozgu je pre človeka z fyziologického hľadiska nemožné a nie je to ani potrebné pre jeho prežitie.² Na druhej strane faktorom, ktorý motivuje jednotlivca k tomu, aby nezapájal vedomie pri konkrétnych činnostiach, môžu byť aj rozumové dôvody (napr. dosiahnuť výborný športový výkon kvôli obdivu alebo zahrať na klavíri pred vypredanou koncertnou sálou), pretože príliš veľká koncentrácia by mohla mať paradoxne negatívny dopad na ciele jednotlivca (Libet 2004). Ďalším typom automatizmov, ktoré zrejme nemajú prvotne evolučné vysvetlenie, ani ich jednotlivec nevykonáva na pozadí rozumových dôvodov, sú surrealistické automatizmy, ktoré nachádzame predovšetkým v umení.

2 Surrealistické automatizmy

Automatizmy z pohľadu umenia sú definované ako surrealistické alebo pôvodne aj psychické automatizmy (Breton 1969, 26). Psychický automatizmus umožňuje jednotlivcovi vyjadriť sa verbálne, písomne alebo akýmkoľvek iným spôsobom. Takéto konanie diktuje jednotlivcovi jeho myseľ, nad ktorou nemá kontrolu a neriadia ju žiadne rozumové dôvody morálneho ani estetického charakteru (Breton 1962, 26). Psychický automatizmus bol formulovaný ako pojem,

² Jeden z príkladov, ktorý uvádza psychológ Steven Pinker, sa týka zrakového systému človeka, ktorého funkciou nie je vnímať krásne farby alebo vzory vecí, no slúži mu na to, aby človeku sprostredkoval informácie o skutočných formách a materiálnych veciach vo svete. Prírodzene slúži aj zvieratám ako zdroj hľadania potravy. Vďaka zraku dokáže jednotlivec identifikovať ohraničenie predmetov, zmeny v osvetlení, aby vedel napríklad rozlíšiť, že snehová guľa je pri jasnom slnečnom svetle stále snehovou guľou, ako aj pri západe slnka (Pinker 1997, 213-214).

ktorý mal odpovedať na konkrétny problém: Ako vyjadriť myslenie? Ako to v skutočnosti funguje? Surrealisti verili, že automatické písanie alebo automatická reč obchádza logiku, estetické konvencie, spoločenské zábrany a umožňuje priamy prepis podvedomých myšlienok a túžob. Paradoxom je, že vedomá vôľa pri väčšine automatizmov absentuje neintencionálne (McCaldon 1964, 914; Novotný, Kravitz 2007; Schacter 1987; Mercer, Trothen 2021), zatiaľ čo pri surrealistických automatizmoch ide o úmyselnú absenciu zapájania vedomia, čo je základným predpokladom surrealistickej umeleckej a slobodnej tvorby.

Automatickým písaním sa preslávil anglický umelec Austin Osman Spare, ktorý ho definoval ako automatickú „čmáranicu“, ktorá sa krúti medzi prepletenými čiarami a umožňuje v podvedomí zárodkom myšlienok prejavíť sa. Z tejto masy kreatívnych tvarov plných omylov si môže umelec vybrať slabý zárodok myšlienky a vycvičiť ju k plnému rastu a sile. Vďaka týmto prostriedkom môže jednotlivec čerpať z hĺbín svojej pamäti a využívať pramene inštinktu (Spare, Carter 1916). Možno považovať jednotlivca za slobodného, ak koná v súlade so svojimi inštinktom? Nie je takéto konanie práve dôsledkom podriadenia sa potlačeným živočíšnym pudom?

Surrealizmus úzko súvisel s vývojom psychológie a psychoanalýzy. Najdôležitejšie texty o automatizmoch boli *Interpretácie snov* (1899) od rakúskeho lekára a psychiatra Sigmunda Freuda. V diele opisuje, ako môžu sny pacienta dopomôcť k pochopeniu jeho podvedomia a uzdraviť dušu od potláčaných pudov. Využíval pritom metódy cvičení automatického písania alebo kreslenia, aby zistil, čo sa skrýva v podvedomí jednotlivca. Obsahy snov predstavujú splnenie ctižiadostivých a erotických túžob. Sny sú zamaskované symbolmi, pretože väčšina prianí jednotlivca je v silnom rozpore s erotickou výchovou a mravnými štandardmi spoločnosti. Symboly majú predstavovať miernejšiu formu interpretovania našich snov, aby boli pre našu psychiku ľahšie prijateľné. Symboly, ktoré sa v snoch ukazujú, závisia aj od výchovy. Ak bolo napríklad dievča s erotickými túžbami prísne vychované, tak jej sny boli o to viac deformované symbolmi. Freud sa pýtal svojich pacientov na sny formou voľnej asociácie. To znamená, že sa pýtal snívajúceho na vzťah k danej veci alebo osobe, o ktorej sa mu snívalo. Dôležitou podmienkou pri interpretovaní snov bolo ignorovanie toho, čo sa nám zdá byť rozumné a taktiež trpezlivo čakať na to, kým sa nám vynorí význam sna. Freudov psychoanalytický výklad snov bol kritizovaný (Freud 1900; Fábik 2020).

Práca Freuda ovplyvnila francúzskeho spisovateľa, básnika a študenta medicíny Andrého Bretona, zakladateľa literárneho surrealistického hnutia, ktorý vo svojom diele *Surrealist Manifesto* (1924) definoval surrealizmus práve ako psychický automatizmus (Barreiro 2014, 448-456). Automatizmy

z psychologického pohľadu boli vnímané ako patologický problém, ktorý treba liečiť, no podľa Bretona predstavovali prostriedok, ako sa slobodne prejaviť bez akýchkoľvek spoločenských záväzkov a estetických noriem. Možno však takéto konanie považovať za slobodné? Absencia rozumových dôvodov znamená konať v súlade s túžbami jednotlivca, čo možno analogicky prirovnať ku kompatibilistickému prístupu (Hobbes 1909 [1651], 161), keďže práve takéto konanie sa považovalo za slobodné, hoci z pohľadu antickej filozofie je podriadenie sa túžbam slabou vôľou jednotlivca (*gr. akrasia*). Podľa Aristotela ten, kto je nezdržanlivý a koná z vášne, koná zle (Arist. EN 1146). V kontraste s tradičným aristotelovským konceptom automatizmov možno práve rozumové dôvody považovať za jeden z hlavných predpokladov slobodného konania, a nie fyzické túžby alebo vášne. Konanie, ktoré vychádza z rozumových dôvodov, sa časom pretaví taktiež do zvyku a zautomatizuje sa (Arist. Met. 983b15), hoci nie úmyselnou formou, ako je to pri surrealistických automatizmoch.

Záver

Cieľom príspevku bolo preskúmať súčasné neurovedecké poznatky, ktoré prinášajú argument spochybňujúci koncept slobodnej vôle. Poukazujú na nevedomé psychofyzikálne procesy prebiehajúce v našom mozgu, ktoré predchádzajú vedomému zámeru konať, ako aj samotnému konaniu (Kornhuber, Deecke 1965; Libet 1983, 1985, 1999; Harris 2015). Človek si dokáže uvedomovať svoje intencie a vedomý úmysel konať len od určitého časového momentu, preto sa slobodná vôľa javí ako ilúzia (Pinker 1997; Wegner 2002; Harris 2015). Na základe doposiaľ získaných neurovedeckých poznatkov je zrejmé, že subjekt nemôže byť absolútne slobodný, pretože nedokáže určovať samého seba do takej miery, aby bol svojou prvotnou príčinou (*lat. causa sui*) (Strawson 1994, 5). Libetova veto fáza by mohla zmierniť tento striktný neurovedecký výklad. Veto fázu však nemožno v prísnom zmysle z časového hľadiska zrealizovať, pretože ide o príliš krátky časový úsek.

V príspevku sme však ukázali, že nezapájanie vedomia je v živote jednotlivca aj užitočné, ak ide napríklad o nevedomé automatické konanie, ktoré má evolučný charakter (Schacter 1987; Pinker 1997; Cheval, Tipura et al. 2018; Woods, Brigham 2019; Mercer, Trothen 2021). Libet taktiež považuje v niektorých prípadoch nezapájanie vedomia za užitočný prostriedok na dosahovanie lepších športových výkonov alebo lepších výsledkov aj pri iných aktivitách, akou je napríklad hranie na hudobný nástroj (Libet 2004). Napriek tomu, tento model uvažovania možno prirovnať k aristotelovskému zvykovému konaniu, ktoré je založené prvotne na rozumových dôvodoch.

Z filozofickej perspektívy práve aristotelovský model habituálneho konania možno považovať za užitočný v živote jednotlivca, a to predovšetkým z morálneho hľadiska. Zvykové konanie sa taktiež časom zautomatizuje a absentuje pri ňom zapájanie vedomia, no aktérovi možno pripísať slobodnú vôľu aj morálnu zodpovednosť za konanie, pretože prvotne si ho jednotlivec osvojil na základe rozumových dôvodov a sily vôle (Arist. EN 1106b, 1146-1169).

Surrealistické automatizmy sú pritom typom automatického konania, ktoré priamo nesúvisí s fyziologickými procesmi šetrenia energie, ani so samogenerujúcimi nevedomými psychofyzikálnymi zákonitostami mozgu či s rozumovými dôvodmi (normatívne zákony, predpisy a pod.), ktoré sú podľa Aristotela podmienkou osobnej seba-formácie a slobodného konania, za ktoré môžeme byť trestaní alebo chválení. Zdá sa, že surrealistické automatizmy sú špecifickým typom konania, pri ktorom jednotlivec nezapája vedomie úmyselne (po celý čas) a pri ktorom absentujú rozumové dôvody od začiatku celého procesu umeleckej tvorby (Breton 1962). Surrealistické automatizmy by mohli oslabiť neurovedecký prístup, ktorý spochybňuje slobodnú vôľu na základe absencie vedomia alebo na základe neuvedomovania si psychofyzikálnych zákonitostí mozgu, pretože surrealistická tvorba prvotne nevzniká spontánne alebo na pozadí potrieb jednotlivca v zmysle šetrenia energie (evolučný argument), ani nestojí na základe rozumových dôvodov. Cieľom surrealistickej tvorby je úmyselné zbavenie sa akýchkoľvek spoločenských noriem a konceptov, ktoré nás ovplyvňujú pri myslení alebo konaní. Surrealistická tvorba nie je čisto ovplyvnená psychofyzikálnymi zákonitostami mozgu (patologické, biologické automatizmy) a ani rozumovými dôvodmi (habituálne konanie). Úmyselné podriadenie sa jednotlivca túžbam (podvedomiu v zmysle surrealistov), bez prítomnosti rozumových dôvodov, možno analogicky pripodobniť ku kompatibilistickému prístupu.³

³ Kompatibilizmus, niekedy v angličtine nazývaný aj „jemný determinizmus“ (angl. *soft determinism*), predpokladá, že slobodná vôľa a morálna zodpovednosť sú kompatibilné s konceptom determinizmu. Aktér je v tomto prípade považovaný za slobodného a morálne konajúceho činiteľa, pretože nie sú žiadne vonkajšie prekážky, ktoré by mu v danom konaní bránili (Hobbes [1651] 1997; McKenna, Coates 2024).

Literatúra

ARISTOTELES. 1937. *Etika Nikomachova*. Prekl. A. Kříž. Praha: Jan Laichter. ISBN: 978-80-8101-417-8.

ARISTOTELES. 2008. *Metafyzika*. Prekl. A. Kříž. Praha: Rezek. ISBN: 80-86027-27-9.

BARREIRO, L. 2014. La estética Surrealista. In *Eikasia: revista de filosofía*. ISSN 1885-5679.

BRETON, A. 1969. *Manifestoes of Surrealism*. Trans. from French by Richard Seaver and Helen R. Lane. The University of Michigan Press: Ann Arbor Paperbacks Books. ISBN: 9780472061822.

FÁBIK, D. 2020. Výklad snov v psychodynamickej psychoterapii. In *Psychiatria, Psychoterapia, Psychosomatika*. [online], vol.27, pp.29-35. Dostupné z: http://www.psychiatria-casopis.sk/files/psychiatria/archiv-cisel/archiv/obsah-cisla-2-2020/prehladove-prace/vyklad_snov_v_psychodynamickej_psychoterapii.pdf.

FREUD, S. 1900. *The Interpretation of Dreams*. In *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud*, vol. 4-5, ed. by J. Strachey. London: Hogarth Press. ISBN 978-0-465-01977-9.

HARRIS, S. 2015. *Svobodná vůle*. Praha: Dybbuk. ISBN 978-80-7438-134-8.

HOBBS, T. [1651] 2009. *Leviathan*, Prekl. Karel Berka. Praha: [Oikoymenh](http://www.oikoymenh.cz) ISBN: 978-80-7298-106-9

CHEVAL, B., TIPURA, E. et al. 2018. Avoiding sedentary behaviors requires more cortical resources than avoiding physical activity: An EEG study. In: *Neuropsychologia* [online], vol. 119, pp. 68-80. DOI: 10.1016/j.neuropsychologia.2018.07.029.

JAMES, W. 1887. *The Laws of Habit*. New York: Daniel Appleton and Company. ISBN 978-9333320009.

KORNHUBER, H. H. - DEECKE, L. 1965. Hirnpotentialänderungen bei Willkürbewegungen und passiven Bewegungen des Menschen: Bereitschaftspotential und reafferente Potentiale. In *European Journal of Physiology* [online], vol. 284, pp.1-17. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00412364>.

LIBET, B. 1985. Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action. In *Behavioral and Brain Sciences* [online], vol. 8, pp. 529–539. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0140525X00044903>.

LIBET, B. 1999. Do we have Free Will? In *Journal of Consciousness Studies* [online], vol. 6, pp. 47–57. Dostupné: <https://philpapers.org/rec/LIBDWH>.

LIBET, B. 2004. *Mind Time: The Temporal Factor in Consciousness*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. ISBN 0–674–01320–4.

LIBET, B. et al. 1983. Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (Readiness-Potential): The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act. In *Brain* [online], vol. 106, pp. 623–642. DOI: <https://10.1093/brain/106.3.623>.

MCCALDON, R. J. 1964. Automatism. In *The Canadian Medical Association Journal*, vol. 91, pp. 914–920.

MCKENNA, M. – COATES J., "Compatibilism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), forthcoming URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/compatibilism/>.

MERCER, C. – TROTHER, T. 2021. *Religion and the technological future*. London: Palgrave Macmillan. ISBN 978-3-030-62359-3.

NOVOTNÝ, S. – KRAVITZ L. 2013. The science of breathing. In *IDEA Fitness Journal* [online], vol. 4(2), pp.36–43. Dostupné z: <https://www.unm.edu/~lkravitz/Article%20folder/Breathing.html>.

PINKER, S. 1997. *How the mind works*. London: Penguin Books. ISBN 0-14-0J4491-3.

SCHACTER. D. L. 1987. Implicit memory: History and current status. In *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, vol. 13, pp. 501–518. Dostupné: DOI: <https://doi.org/10.1037/0278-7393.13.3.501>.

SPARE, A. O. 1916. Automatic Drawing. In *Form Magazine*, vol 1. Dostupné: <http://www.austinspare.co.uk/zos.html>.

STRAWSON, G. 1994. The impossibility of Moral Responsibility. In *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* [online], vol. 75 , pp. 5–24. DOI: <https://10.1007/bf00989879>.

WEGNER, D. M. 2002. *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. ISBN 9780262731621.

WOODS, CH. P., BRIGHAM, M. R. 2019. The avian “Hibernation” enigma: thermoregulatory patterns and roost choice of the common poorwill. In *Oecologia* [online], vol. 189 , pp. 47-53. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.1007/s00442-018-4306-0>.

Dedičné editovanie ľudského genómu v tieni eugeniky

Human heritable genome editing in the shadow of eugenics

Mgr. Kristián Valachovič

Abstrakt

V bioetickej diskusii o editácii ľudského zárodočného genómu si môžeme všade všímať príznak eugeniky. Kritici varujú, že editácia ľudského genómu by mohla viesť k diskriminácii, nátlaku a prehľbovaniu sociálnej nerovnosti, ako sa to stalo v prípade eugeniky v 20. storočí. Tento článok však tvrdí, že argument eugenikou nie je dostatočný na určenie etickosti dedičného editovania ľudského genómu. Hoci sa z histórie eugeniky môžeme veľa naučiť a poučiť, rozdiely medzi moderným genetickým inžinierstvom a eugenickými praktikami z minulosti naznačujú, že sú potrebné nové etické kritériá. Cieľom tohto príspevku je eticky od seba oddeliť súčasné možnosti aplikácie editovania génov od zneužívania eugeniky v minulosti a poskytnúť etické usmernenia, ktoré bude postavené na vedeckých špecifikách, a nie len na rétorické a sémantické odvolávanie sa na historické analógie späté s eugenikou. Skúma technickú realitu súčasnej biotechnológie s cieľom zhodnotiť, čo je možné a pravdepodobné za predpokladu primeraného dohľadu a regulácie. Dochádza k záveru, že pri otvorenej verejnej diskusii a filozoficky podložených argumentoch by editácia ľudskej zárodočnej línie mohla prebiehať eticky prijateľným spôsobom, ktorý by bol zameraný skôr na prevenciu chorôb a zdravotného postihnutia než na zlepšenie vlastností alebo schopností. Argument eugeniky je síce varovný a nemali by sme ho brať ľahkovážne, ale sám o sebe túto diskusiu definitívne nevyrieši.

Kľúčové slová: dedičné editovanie ľudského genómu, eugenika, bioetika, zapojenie verejnosti

Abstract

The specter of eugenics has dominated bioethical debates over human germline genome editing. Critics caution that editing the human genome could lead to discrimination, coercion, and exacerbated social inequalities, as happened with eugenics in the 20th century. However, this paper argues that the eugenics argument is not sufficient for determining the ethics of human heritable genome editing today. While important lessons can be learned from that history, the differences between modern genomic medicine and past eugenics practices suggest new ethical criteria are needed. This paper aims to disentangle current gene editing capabilities from past abuses and provide ethical guidance focused on scientific specifics rather than rhetorical appeals to historical analogies alone. It examines the technical realities of contemporary biotechnology to evaluate what is feasible and likely, given appropriate oversight and regulation. It concludes that with open public debate and philosophically sound reasoning, human germline editing could proceed in ethically acceptable ways, aimed at preventing disease and disability rather than enhancing traits or abilities. The eugenics argument, while cautionary, does not definitively resolve the debate on its own merits.

Keywords: human heritable genome editing, eugenics, bioethics, public engagement

Kontaktné údaje

Mgr. Kristián Valachovič

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

valachovic1@ucm.sk

Úvod

Dedičné editovanie ľudského genómu je v súčasnosti predmetom intenzívnych bioetických diskusií. Táto nová biotechnológia umožňuje ciele zásahy do genómu embrya alebo zárodočných buniek s cieľom trvale modifikovať ich genetickú informáciu. Metódy ako CRISPR-Cas9, ktoré sa objavili v poslednom desaťročí, dramaticky zjednodušili editovanie DNA a otvorili tak dvere pre potenciálnu "úpravu" ľudského genofondu.

Možnosti aplikácie tejto technológie v medicíne či základnom výskume prinášajú nepochybne veľké nádeje. Editovanie génov by mohlo raz pomôcť liečiť či dokonca predchádzať dedičným ochoreniam ako cystická fibróza, svalová dystrofia či Huntingtonova choroba. Napriek tomu technológia dedičnej modifikácie ľudského genómu vyvoláva aj značné kontroverzie a obavy z možných rizík či zneužitia.

V popredí bioetickej diskusie stojí pritom argument eugeniky. Kritici poukazujú na historické skúsenosti s eugenickými praktikami, ktoré v minulosti vyústili do hrubého porušovania ľudských práv a dôstojnosti. Varujú, že legalizácia editovania ľudského genómu by mohla znovu otvoriť dvere pre diskrimináciu, nútené zásahy či neetickú selekciu žiaducich vlastností. Argumentujú, že technológia je príliš nebezpečná a nemala by sa preto vo vzťahu k ľudskej línii používať.

Cieľom tohto článku je kriticky preskúmať opodstatnenosť a limity argumentu eugeniky v kontexte editácie ľudského genómu. Analyzujeme historické korene eugeniky, jej rôzne definície i prejavy v minulosti. Zameriavame sa pritom osobitne na otázku, do akej miery je poukazovanie na tieto historické analógie postačujúce na etické posúdenie novej biotechnológie, akou je editovanie genómu. Dospievame k záveru, že hoci minulosť ponúka dôležité ponaučenia, argument eugeniky sám osebe nepostačuje a je potrebné hľadať aj iné bioetické kritériá, zohľadňujúce špecifické vedecké a spoločenské súvislosti tejto problematiky.

1 Problém eugeniky

1.1 História eugeniky

Eugenika ako idea a praktické hnutie má svoje korene v druhej polovici 19. storočia. Pojem „eugenika“ zaviedol v roku 1883 britský polyhistor Sir Francis Galton, bratranec Charlesa Darwina. Vo voľnom preklade pojem znamená „dobro narodený“. Inšpirovaný Darwinovou teóriou evolúcie sa Galton zaoberal myšlienkou „zlepšenia ľudského plemena“ pomocou selektívneho párenia jedincov so žiaducimi vlastnosťami. Veril, že takýmto šľachtením sa dajú v populácii posilniť pozitívne črty ako inteligencia, zdravie či morálny charakter. Galtonova definícia eugeniky je nasledovná:

„the science of improving stock, which is by no means confined to questions of judicious mating, but which, especially in the case of man, takes cognisance of all influences that tend in however remote a degree to give to the more suitable races or strains of blood a better chance of prevailing speedily over the less suitable than they otherwise would have had.“ (Galton, 1907, s. 17)

Galtonove idey našli odozvu na prelome 19. a 20. storočia, keď sa eugenika stala populárnym medzinárodným hnutím. V USA boli prijaté prvé proeugenické zákony, ktoré nútili sterilizovať osoby považované za „nevhodné“ pre rozmnožovanie – zahrnujúc mentálne postihnutých a „slabomyseľných“. V roku 1927 rozhodol Najvyšší súd USA v prípade Buck vs. Bell za legálnosť nútenej sterilizácie, čím dal zelenú masovým sterilizačným programom v mnohých štátoch. Do roku 1935 bolo v USA sterilizovaných okolo 70 000 ľudí. V prípade Buck vs. Bell je zaujímavé vyjadrenie súdu, ktoré vyslovilo svoj ortieľ ako-tak argumentačne eticky položené:

„We have seen more than once that the public welfare may call upon the best citizens for their lives. It would be strange if it could not call upon those who already sap the strength of the State for these lesser sacrifices, often not felt to be such by those concerned, in order to prevent our being swamped with incompetence. It is better for all the world if, instead of waiting to execute degenerate offspring for crime or to let them starve for their imbecility, society can prevent those who are manifestly unfit from continuing their kind. The principle that sustains compulsory vaccination is broad enough to cover cutting the Fallopian tubes.“ (Buck v Bell, 274 US 200 (1927)

Základným argumentom je vlastne tvrdenie, že od občana možno požadovať, aby sa podrobil zákroku, ak jeho obeta (cost) je v porovnaní so spoločenským prínosom triviálna. Tento princíp platí napríklad pri spomínanom očkovaní. Človek riskuje pri očkovaní minimálne riziko a berie teda svoju obeť v prospech spoločnosti, ktorá získa veľký prínos tým, že sa dá jednotliviec zaočkovať.

K radikálnej implementácii eugenických princípov došlo neskôr v nacistickom Nemecku. Za pomoci rasových zákonov, masového vraždenia či sterilizácií sa nacisti usilovali o „očistenie árijskej rasy“. Po vojne sa odhalenie týchto zverstiev stalo jedným z dôvodov postupného úpadku eugenických hnutí. Napriek tomu pretrvávali eugenické praktiky v skrytejších formách ešte dlho, napríklad v prípade sterilizácií telesne a mentálne postihnutých vo Švédsku, ktorá pokračovala až do 70. rokov 20. storočia.

1.2 Definícia eugeniky

Treba pripomenúť fakt, že ak sa v diskusii o etickosti dedičného editovania ľudského genómu spomenie argument eugeniky, tak veľa z autorov má na mysli práve nacistické praktiky. Lenže toto je kategorický omyl. Aj napriek tomu, že sa častokrát označujú nacistické praktiky za eugeniku, tak to nie je pravda. Ako poukázal Anomaly (2018), to čo robil Hitler nebola eugenika – bol to presný opak eugeniky. Ako sme povedali, pri eugenike ide o „zdokonalenie ľudského plemena“, ide o posilnenie pozitívnych črt v populácii, ako je napríklad inteligencia.

„It is striking that in addition to being racist and cruel, Nazi policies had dysgenic effects. Hitler’s attempt to exterminate Ashkenazi Jews—arguably among the most intelligent and productive people of the twentieth century—was not only morally outrageous, but contrary to what any reasonable eugenics program would hope to achieve: to produce future people with qualities that we value, including intelligence and creativity. A truly eugenic program might have encouraged Jews to breed more, not less.“ (Anomaly, 2018, s. 26)

To čo robili v skutočnosti nacisti bola dysgenika. Dysgeniku môžeme definovať ako zníženie výskytu znakov, ktoré sa považujú za pozitívne a to je presne to, čo robili nacisti – systematicky zabíjali ľudí, ktorí boli považovaní za tých najinteligentnejších. Preto ak niekto použije argument eugeniky v súvislosti s historickým kontextom nacistického Nemecka, môžeme tento argument považovať za nedostatočný. V prvom prípade to čo robili nacisti nebola eugenika a v druhom prípade nechýba len definícia eugeniky, ale aj argumentačne vysvetlený fakt, prečo by mala byť eugenika chápaná ako niečo negatívne či nemorálne.

2. Argument eugeniky

Z väčšiny historických príkladov vyplýva negatívna konotácia eugeniky ako neetického hnutia. No napriek tomu neexistuje jednotná definícia eugeniky. Niektorí autori ju chápu výlučne ako nútené zásahy štátu, iní zahŕňajú aj dobrovoľné formy „sebazdokonaľovania“. V súčasnosti sa objavujú pokusy o redefiníciu tohto pojmu v prospech novej „liberálnej eugeniky“ (Agar 1998, 2004, 2018.) Nejednotnosť v chápaní eugeniky sťažuje jej použitie ako jednoznačného etického argumentu proti editácii ľudského genómu. A tým sa dostáva k hlavnému problému eugeniky – sémantike.

Je nesmierne dôležité pri filozofických a bioetických úvahách a analýzach pracovať s konzistentnými pojmami, ktoré majú exaktné definície. V opačnom

prípade sklzávame do sofizmu. Pri eugenike je práve toto problém. Neexistuje všeobecne prijímaná definícia eugeniky. To má za následok dve veci, ktoré sme si aj všimli počas analýzy textov o eugenike. Bud':

- a) Filozofické a/alebo bioetické texty, ktoré sa venujú argumentu eugeniky vôbec nereflektujú problematiku definície eugeniky a teda pracujú s týmto pojmom bez jeho definície.
- b) Filozofické a/alebo bioetické texty, ktoré sa venujú argumentu eugeniky reflektujú problematiku definície eugeniky a hneď na úvode si stanovujú vlastnú definíciu. Tento prípad je lepší, pretože konkrétny autor pracuje po celý čas svojej argumentácie s významovo rovnakým termínom eugeniky. Napriek tomu je to problém. Problém nastáva keď sa dvaja pomyselni bioetici bavia o problematike eugeniky. Aj keď obaja chápu a pracujú s konzistentným termínom, tak to nemení nič na veci, že ich vzájomné chápanie eugeniky sa líši – niekedy viac, niekedy menej. Avšak aj ten najmenší významový posun v pojme eugenika narobí veľa problémov pri argumentácii. Dochádza ku klasickému sofizmu.

Niektorí autori (Agar et al. 2021, Ranisch 2019.....) poukazujú na tzv. „problém sémantiky“. Títo autori – nazvime ich *liberálni eugenici*¹ – a poukazujú na skutočnosť, že medzi opozičnými názormi (čiže medzi autormi, ktorí označujú dedičné editovanie ľudského genómu za eugeniku v negatívnom slova zmysle) existuje zhoda v tom, že eugenika je zlá, ale už medzi nimi neexistuje zhoda v tom, čo to vôbec eugenika je:

„Much of the confusion in the debate, we fear, rests on the merely semantic question of whether we should call—or in this case perhaps it would be better to say brand—the use of emerging bio-technologies like embryo selection and CRISPR as ‘eugenics’ or ‘genetic enhancement’ rather than the more philosophically important question of how we should view them from the perspective of ethics and

¹ V prípade Roberta Ranischa je označenie *liberálni eugenik* trochu zavádzajúce. On sám sa snaží vo svojich prácach dištancovať od obidvoch táborov. Poukazuje ja skutočnosť, že aj „konzervatívci“, aj „liberálni eugenici“ majú v niečom pravdu a v niečom sa aj obidva tábory mýlia. Aj napriek tomu, že môžeme Ranischa označiť za bioetika/filozofa, ktorí odmieta argument eugeniky, tak aj napriek tomu mu vadí, že „liberálni eugenici“ takmer vždy celú problematiku eugeniky zjednodušujú na „nútenú“ a „dobrovoľnú“ (slobodnú) eugeniku. Ranisch tvrdí, že pre liberálnych eugenikov je často práve tou etickou demarkačnou líniou. Toto zjednodušovanie, samozrejme, aj argumentuje a najlepšie sa mu to darí na takých historických príkladoch eugeniky, ktoré boli nemorálne, no zároveň neboli nútené štátom a ani žiadnou inou entitou. Na druhej strane, keďže vehementne odmieta argument eugeniky, tak sa dá očakávať, že skôr či neskôr ho budú konzervatívci radiť medzi liberálnych eugenikov.

policy.....Turning this issue into a semantic debate won't lead us toward a solution, but rather away from it." (Agar et al. 2021, s. 61)

Problém, ktorý som si všimol na základe analýzy bioetického diskurzu na túto tému je ten, že argument eugeniky je veľmi vágny a ako tvrdia aj iní autori, je sémantický. Vágny je v tom zmysle, že väčšinou argument eugeniky vyzerá v jazyku logiky nasledovne:

1. Dedičné editovanie ľudského genómu je eugenika.

Z: Dedičné editovanie ľudského genómu je nemorálne.

Tu si môžeme hneď všimnúť dva problémy. Prvým je ten, že často chýba druhá premisa, ktorá by v tomto prípade mala byť „Eugenika je nemorálna“. Ak doplníme túto premisu (čo veľa autorov vôbec nerobí), tak by argument vyzeral takto:

1. Eugenika je nemorálna.

2. Dedičné editovanie ľudského genómu je eugenika.

Z: Dedičné editovanie ľudského genómu je nemorálne.

Tu sa už z pohľadu jazyka logiky môžeme baviť o tom, že to je nejaký argument. Lenže tu si všimnime ďalšie 3 problémy, ktoré väčšina autorov nereflektuje.

1. Prvý problém je definícia eugeniky. Ako sme spomenuli už skôr, v bioetických textoch (primárne tých autorov, ktorí nesúhlasia s dedičným editovaním ľudského genómu na základe argumentu eugeniky) sa len zriedka objavuje definícia *eugeniky*. To má potom za následok to, že nevieme čo si pod týmto pojmom predstaviť. Z nejednoznačnosti definície pojmu vyplývajú pre argument eugeniky 3 veci, ktoré sa týkajú premís a záveru. Po prvé, nevieme čo eugenika je a teda nemôžeme ju označiť (ako tomu je v prvej premise) za nemorálnu. Po druhé, ak nevieme čo je eugenika, tak nemôžeme označiť ani dedičné editovanie ľudského genómu za eugeniku. Po tretie, ak nevieme čo je eugenika a teda nevieme ani či je dedičné editovanie ľudského genómu eugenika, tak nevieme povedať, či je dedičné editovanie ľudského genómu nemorálne.
2. Druhý, taktiež častokrát neriešený, problém je samotné tvrdenie, že eugenika je nemorálna. Takmer vždy chýba logické vysvetlenie tohto tvrdenia. Absencia dôkazu či akéhokoľvek iného vysvetlenia prečo je eugenika nemorálna je najčastejším fenoménom v tejto diskusii.

Druhým najčastejším je fenoménom je to, že autori vždy nejakým spôsobom spoja tvrdenie „eugenika je nemorálna“ práve s odvolaním sa na jej históriu. Z histórie býva najčastejšie vyťahované nacistické Nemecko (pri ktorom sme si vysvetlili, že ani o eugeniku nešlo) a sterilizačné zákony a tábory na začiatku 20. storočia v USA. Pri takto širokom a nejasne definovanom termíne môžeme považovať argumentačne za irelevantné používať tzv. argument histórie. K tomuto sa ale vyjadríme ešte neskôr viac.

3. Z pohľadu jazyka logiky je tretím problémom dokázanie tvrdenia, že dedičné editovanie ľudského genómu je eugenika. Týmto nechcem tvrdiť, že to nie je eugenika, avšak ak niekto tvrdí záver, že dedičné editovanie ľudského genómu je eugenika, tak by to mal aj dokázať.

2.1 Definícia eugeniky v reálnom svete

„The important conclusion is this: everyone who considers pre-natal testing justifiable, or who thinks women should be free to weigh genetic information in the selection of a spouse or a sperm donor is a eugenicist.“ (Agar et al., 2021, s. 62)

Je minimálne problematické definovať eugeniku ako takú. Na odpoveď čo je eugenika sa vynárajú rôzne odpovede. Jedni tvrdia, že to čo robí eugeniku eugenikou sú donucovacie prostriedky, iní tvrdia, že eugenika je akýkoľvek pokus a cieľené posilnenie pozitívnych vlastností v spoločnosti. Tvrdá definícia eugeniky, vychádzajúc z jej zakladateľa Francisa Galtona kladie práve dôraz na „spoločnosť“ a nie na jednotlivca, rodinu. Predstavme si nasledovnú situáciu: Manželia počnú dieťa a už počas raného tehotenstva zistia, že plod trpí nejakým smrteľným a/alebo extrémne bolestivým (vo väčšine prípadov v reálnom živote ide dokonca o kombináciu smrteľnosti a bolestivosti) genetickým ochorením. Potenciálny rodičia sa rozhodnú pre interrupciu – spravia to z takého morálneho odôvodnenia, že nechcú spôsobiť možnému budúcemu dieťaťu utrpenie a neznesiteľné bolesti počas svojho krátkeho života. Títo rodičia konali pre dobro svojho nenarodeného dieťaťa, nekonali tak preto, že chceli posilniť pozitívne vlastnosti spoločnosti (ak by sa nerozhodli pre interrupciu, tak z pohľadu eugeniky by zhoršili pozitívne vlastnosti spoločnosti). Na tomto myšlienkovom experimente môžeme vidieť, že aj napriek tomu, že sa dá niečo z definície eugeniky (nech je akákoľvek) označiť nejaký akt za eugeniku, tak to nemusí nutne znamenať, že samotný akt bol nemorálny, že konkrétni aktéri konali nemorálne a že nepoužili nejaké iné morálne odôvodnenie.

Za eugeniku môžeme v reálnom svete považovať teda pre-natálne testovanie na (nielen) genetické ochorenia, in vitro fertilizáciu, antikoncepciu (či už mužskú alebo ženskú), či dokonca obyčajné abstinovanie alebo užívanie vitamínov v tehotenstve. Všetky tieto činnosti spadajú do nejakej definície eugeniky a pri týchto prípadoch to neznamena, že sú automaticky označené za nemorálne, za niečo čo porušuje ľudskú dôstojnosť. Prečo by to malo platiť pri dedičnom editovaní ľudského genómu? Ak označíme dedičné editovanie ľudského genómu za eugeniku, prečo by to malo automaticky znamenať, že je to nemorálne, že to porušuje ľudskú dôstojnosť? Eugenika je esenciálne problematický termín, na čo poukázal Agar:

„I argue that eugenics is essentially morally problematic. When we identify eugenics as essentially morally problematic, we indicate that we do not expect moral progress to shift the issue from the morally problematic category to either the unproblematic morally right or the unproblematic morally wrong categories.“ (Agar, 2018, s. 10)

Ak označíme eugeniku za esenciálne morálne problematický termín, tak to má svoje konzekvencie. Eugenika ako termín nebude nikdy buď morálny, alebo nemorálny. Vždy to bude závisieť od toho, o aký konkrétny akt eugeniky ide. To znamena, že ak niečo označíme za eugeniku, tak musíme preskúmať (na iných etických a morálnych kritériách) či je daný akt morálny alebo nemorálny. Po druhé, neznamena to, že termín a aj argument eugeniky sú zbytočné. V tomto zmysle by sme mali mať vždy na mysli, ako správne poukázal Agar (2018), aj históriu eugeniky. *„An awareness of these crimes must be at the forefront of the minds of those who make decisions about how genetic technologies should be used.“ (Agar, 2018, s. 11)*

2.2 Výzva do budúceho skúmania

V obidvoch prípadoch, či už označíme eugeniku za esenciálne morálne problematickú, alebo keď sa nepoužíva striktná definícia eugeniky a teda aj argumentačné vysvetlenie toho, prečo by mala byť nemorálna, tak musíme prejsť na jemnejšie kritéria posudzovania etickosti dedičného editovania ľudského genómu. Argument eugeniky nám môžu slúžiť ako taký *slippery slope argument*. A to hlavne v zmysle historického kontextu. Ak budeme mať na pamäti temné dejiny eugeniky, tak nám to bude slúžiť ako pripomienka šikmej plochy po ktorej nemôžeme sklznúť.

Ak sme sa niekedy pri argumente eugeniky stretli s iným typom argument než „dedičné editovanie ľudského genómu je eugenika, a teda je neetické“, tak to boli najčastejšie tvrdenia, že eugenika porušuje ľudskú dôstojnosť a že sa hráme

na boha. Tu sa ukazuje, že je potrebná jemnejšia kategorizácia a to z jednoduchého dôvodu. Odporcom dedičného editovania ľudského genómu na základe argumentu eugeniky nevedela čisto logicky eugenika, ale fakt, že porušuje ľudskú dôstojnosť. V tomto zmysle si myslíme, že nie je dôležité označiť niečo – v našom prípade dedičné editovanie – za eugenika, ale je podstatne dôležitejšie poukázať na to, ako konkrétny prípad poškodzuje ľudskú dôstojnosť, pretože samotný akt eugeniky ju porušovať nemusí. To znamená, že ak niečo označíme za eugeniku, tak to ešte nemusí poškodiť ľudskú dôstojnosť. Z reálneho sveta sme predstavili najzreteľnejšie príklady eugeniky v dnešnej dobe a vôbec ich nepovažujeme za niečo, čo by poškodzovalo ľudskú dôstojnosť. V niektorých prípadoch ide skôr o opak – niektoré príklady eugenických praktík skôr zvýrazňujú a vyzdvihujú ľudskú dôstojnosť.

Záver

V našom príspevku sme skúmali komplexnú tému dedičného editovania ľudského genómu jeho etických implikácií, so zameraním na historický a súčasný kontext termínu eugeniky. Zdôraznili sme potrebu presných definícií a pochopenia eugeniky, aby sme sa vyhli zjednodušeným asociáciám zneužití z minulosti. Článok poukazuje na to, že historické lekcie eugeniky sú dôležité, ale nemali by automaticky určovať etické posudzovanie dedičného editovania ľudského genómu. Každý prípad dedičného editovania ľudského genómu by mal byť hodnotený na základe konkrétnych etických a morálnych kritérií – nemali by sme sa zastaviť len pri onálepkovaní eugenikov ako kritériom etickosti. Tento prístup nám umožní lepšie pochopiť a riadiť budúce klinické a/alebo výskumné aplikácie dedičného editovania ľudského genómu v súlade s etickými normami a spoločenskými hodnotami. Naš záver zhrnieme slovami nemeckého bioetika a filozofia Roberta Ranischa:

„Whereas the many references to ‘eugenics’ without further elucidation tend to cloud the ethical discourse, a look at the historical manifestations of eugenics can nevertheless hold valuable insights for the current debate. An honest and open discussion about the ethics of germline intervention must clearly name opportunities and risks of the technology and should not attempt to sway ethical evaluations with ambiguous catchphrases. Abstaining from eugenics arguments in the discussions about gene editing would be of great benefit for the current debate.“ (Ranisch, 2019, s. 220)

Literatúra:

AGAR, N. 1998. Liberal Eugenics. *Public Affairs Quarterly* 12 (2): 137–155.

AGAR, N. 2004. *Liberal eugenics: In defence of human enhancement*. New Jersey: Wiley.

AGAR, N. 2019. Why we should defend gene editing as eugenics. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 28 (1): 9–19.

ANOMALY, J. 2018. Defending eugenics: From cryptic choice to conscious selection. *Monash Bioethics Review* 35 (1-4): 24–35.

BUCK v. BELL, 274 US 200. 1927.
<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/274/200/>.

GALTON, F. 1907. *Inquiries into human faculty and its development*, 2nd edn. London.

RANISCH, R. 2019. 'Eugenics is back'? Historic references in current discussions of germline gene editing. *NanoEthics*, 13, 209–222.

WALTER, V. – ANOMALY, J. – AGAR, N. – SINGER, P. – FLEISCHMAN, D. – MINERVA, F. 2021. Can 'Eugenics' be defended? *Monash Bioethics Review* 39: 60–67. <https://doi.org/10.1007/s40592-021-00129-1>

WILSON, R. 2019. Eugenics Undefined. *Monash Bioethics Review* 37 (12): 68–75.

Sekcia psychológie

**Overenie vybraných psychometrických kvalít nástroja na meranie
motívov k užívaniu alkoholu**

**Examination of selected psychometric qualities of an instrument to
measure motives for alcohol use**

Mgr. Alexandra Hudáková – Mgr. Jakub Ladecký

Abstrakt

Konzumácia alkoholu je v našej spoločnosti považovaná za bežný fenomén, ktorý však so sebou prináša množstvo negatívnych dôsledkov. Aby sme vedeli navrhnúť efektívne riešenia je dôležité poznať dôvody, ktoré nás k takému správaniu vedú. Esenciálnou súčasťou čoho sú kvalitné metódy ich zachytenia. Nástroj DMQ-R je celosvetovo rozšírený dotazník, určený na meranie 4 motívov ku konzumácií alkoholu. Cieľom príspevku je na súbore mladých dospelých a dospievajúcich participantov zo Slovenska skúmať vybrané psychometrické charakteristiky jeho adaptovanej verzie, konkrétne jeho reliabilitu a validitu. Dané psychometrické vlastnosti sme overovali pomocou faktorovej analýzy, koeficientu Cronbachovej alfy a korelačných a komparačných koeficientov. Výsledky poukazujú na vyhovujúcu kvalitu dotazníka na meranie motívov ku konzumácií alkoholu v našich podmienkach.

Kľúčové slová: motivácia k užívaniu alkoholu, psychometrické kvality, slovenská verzia DMQ-R

Abstract

Alcohol consumption is considered to be a common phenomenon in our society, but it carries with it a number of negative consequences. In order to design effective solutions, it is important to know the reasons that lead us to such behavior. An essential part of this is good quality methods of identifying them. The DMQ-R tool is a widely used questionnaire designed to measure 4 motives for alcohol consumption. The aim of this paper is to investigate selected psychometric characteristics of its adapted version, namely his reliability and validity, on a set of young adult and adolescent participants from Slovakia. The given psychometric properties were verified using factor analysis, Cronbach's alpha coefficient and correlation and comparison coefficients. The results indicate the satisfactory quality of the questionnaire for measuring motives for alcohol consumption in our conditions.

Key words: drinking motives, psychometrics properties, the slovak version of DMQ-R.

Kontaktné údaje

Mgr. Alexandra Hudáková
Katedra psychológie
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
hudakova9@ucm.sk

Mgr. Jakub Ladecký
Katedra psychológie
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
ladecky2@ucm.sk

Úvod

V našej spoločnosti je alkohol spolu s cigaretami najviac rozšírenými a tolerovanými návykovými látkami. Konzumácia alkoholu závisí od rôznych faktorov, ku ktorým môžeme zaradiť kultúrne, náboženské či spoločenské normy, ako aj pôsobenie vnútorných a vonkajších motívov. Alkohol je vo veľkej miere konzumovaný aj práve pre jeho psychologické a fyziologické účinky na človeka. Avšak o pozitívnych účinkoch je možné hovoriť iba pri striedanej konzumácii malého množstva. Naopak jeho nadmerná alebo nekontrolovaná konzumácia je spojená s negatívnymi účinkami, ktoré so sebou prinášajú rozličné riziká ako významné zdravotné komplikácie, psychické ťažkosti, spoločenské problémy či závislosť. Osobitou kategóriou v rámci témy užívania alkoholu sú dospievajúci a mladý dospelí. Experimentovanie a pravidelné užívanie drog zaraďujeme k najrozšírenejším formám rizikového správania mladých ľudí. Jedným z dôvodov je ľahká dostupnosť legálnych drog, ako cigarety a alkohol. Potvrdzujú to i výsledky medzinárodného prieskumu ESPAD (2020), ktorého sa zúčastnilo takmer 100 000 adolescentov z viac ako 35 krajín Európy. Kde až 80% participantov vo veku 15 a 16 rokov uviedlo, že by bolo pre nich veľmi jednoduché dostať sa k alkoholu, ak by chceli piť. Analýza dát poukázala aj na ďalší alarmujúci fakt a to, že v priemere 18% študentov fajčilo cigarety a 33% pilo alkohol už pred dovŕšením 13 roku života. Pričom samostatné výsledky pre Slovensku dosahujú ešte vyšších hodnôt, 26% pre fajčenie a 39% pre pitie alkoholu pred 13 rokom (ESPAD, 2020). Obdobné zistenia prinieslo aj množstvo domácich výskumov (Bieliková, Janková, & Pétiová, 2019; Nociar, 2018; Čerešník, 2015; Skopal, Dolejš, & Suchá, 2014). Nielen vnímaná vysoká dostupnosť, skorá prvá skúsenosť s drogou, ale i samotné pravidelné fajčenie cigariet a pitie alkoholu mladistvými, sa javí ako pretrvávajúci problém. Nociar (2018) v záverečnej správe z prieskumu TAD tvrdí, že za 24 rokov opakovaných skúmaní, fajčenie u študentov stredných škôl na Slovensku vzrástlo dvojnásobne a pitie alkoholu, aj keď mierne klesá, čo do frekvencie, narastá problematické pitie alkoholu.

Poznanie závažnosti situácie je podkladom k návrhu riešenia problematického stavu a taktiež tvorbe preventívnych opatrení. Aby sme ale vedeli efektívne riešiť a predchádzať rizikám spojeným s užívaním alkoholu je potrebné zaoberať sa aj príčinami alebo motívmi, ktoré vedú mladých ľudí k jeho konzumácii. Dôležitou súčasťou tohto procesu je aj dostupnosť overených, teoreticky a empiricky ukotvených meracích nástrojov, ktoré používame na ich zachytenie. Prezentovaný príspevok sa preto venuje overeniu kvality revidovanej formy, celosvetovo rozšíreného dotazníka na zisťovanie motívov k užívaniu alkoholu u mladých ľudí (Drinking motives questionnaire revisited – DMQ-R) od autorky M. L. Cooper (1994). Pri tvorbe meracieho nástroja autorka vychádza z teoretickej práce motivačného

modelu užívania alkoholu autorov Coxa a Kerlingera (1988). Navrhli model, podľa ktorého sa motívy k pitiu alkoholu dajú rozdeliť pomocou dvoch dimenzií. Tie zodpovedajú sile (pozitívna-negatívna) a zdroju (interný- externý) výsledkov, ktoré jednotlivci dúfa, že dosiahne požitím alkoholu. Ich kombináciu dostaneme štyri základné kategórie motívov ku konzumácii alkoholu a to - sociálny motív, motív povzbudenia, motív zvládania záťaže a motív konformity.

Od vytvorenia a prvotnej validizácie dotazníka boli mnohokrát empiricky doložené dôkazy o jeho psychometrických kvalitách na rôznych vzorkách adolescentov a mladých dospelých. Zaraďuje sa sem jeho adekvátne úroveň reliability ako i konštruktivej, kritériálnej a prediktívnej validity, potvrdenej v mnohých výskumných štúdiách naprieč rôznymi krajinami (Hauck- Filho a kol., 2012; Németh a kol., 2011; Kuntsche a kol., 2006; Kuntsche a Kuntsche, 2009; Steward a kol., 2010 v Kuntsche, 2019). Napríklad práca kolektívu autorov z roku 2016 (Fernandes-Jesus a kol., 2016) sa zaoberala overovaním faktorovej štruktúry a vnútornej konzistencie nástroja DMQ-R až v šiestich Európskych krajinách (Dánsko, Anglicko, Nemecko, Portugalsko, Taliansko, Švajčiarsko). Konfirmačná faktorová analýza ukázala, že štvor-faktorový model rozloženia dát je vyhovujúci a vnútorná konzistencia škál dosahuje primerané hodnoty (od $\alpha=0.701$ po $\alpha=0.912$). To platilo pre všetkých šesť krajín. Taktiež sa preukázala ekvivalentnosť štvor-faktorovej štruktúry naprieč skupinami. Rovnako tak štúdiá zaoberajúca sa validizáciou nástroja DMQ-R na vzorke adolescentov zo Švajčiarska, USA a Kanady dospela k zhodným zisteniam (Kuntsche, Stewart & Cooper; 2008). Podobne ako Mezquita a kol. (2016), ktorý navrhli šesť rôznych modelov faktorovej štruktúry, ktoré overovali na vzorke 504 adolescentov zo Španielska. Výsledok analýzy preukázala ako najlepší štvor-faktorový model DMQ-R. Hodnoty Cronbachovej alfy pre jednotlivé škály dosahovali $\alpha=0.70$ a vyššie.

E. Kuntsche a S. Kuntsche v roku 2009 vytvorili skrátenú podobu nástroja DMQ-R známu pod skratkou DMQ-R SF, ktorá obsahuje namiesto 20 položiek iba 12, pričom zachováva pôvodnú štruktúru štyroch faktorov. Jej psychometrické vlastnosti overovali na vzorke 5.617 študentov zo Švajčiarska a potvrdili štvor-faktorovú štruktúru, súbežnú validitu a vyhovujúcu vnútornú konzistenciu skrátenej formy. Podobne tak aktuálne štúdiá Zamboanga a kol. (2023), ktorá overila spoľahlivosť DMQ-R SF na vzorke univerzitných študentov z Austrálie, Nového Zélandu a Argentíny. Kratší, časovo a ekonomicky výhodnejší variant dotazníka zvyšuje možnosti jeho využiteľnosti, nie len vo výskume, ale i praxi.

Pri riešení fenoménu konzumácie alkoholu mladistvými je najdôležitejšia prevencia. Ako sme už spomínali, dôležitým krokom pri zostavovaní vhodnej

prevencie je zistenie dôvodov alebo motívov, ktoré boli rozhodujúce pri požívaní alkoholu u mladých ľudí. Tieto motívy môžeme merať pomocou rôznych nástrojov, avšak Dotazník motívov ku konzumácii alkoholu - revidovaná verzia (DMQ-R) je najrozšírenejšou a v zmysle psychometrických kvalít jednou z najkvalitnejších metód. V našich podmienkach sa jej však zatiaľ nevenovala dostatočná výskumná pozornosť. Preto sa v predkladanom príspevku zaoberáme overením psychometrických vlastností slovenského prekladu dotazníka a rovnako tak aj jeho skrátenej verzie. Konkrétne sa zameriavame na zistenie validity prostredníctvom analýzy faktorovej štruktúry, aj z pohľadu variácií medzi skupinami a reliability v zmysle vnútornej konzistencie. Za použitia štatistických postupov sa pokúsime zodpovedať otázky :

- Je slovenská verzia DMQ-R validná ?
- Je slovenská verzia DMQ-R reliabilná ?

A rovnako i pre jej skrátenú formu:

- Je slovenská verzia DMQ-R SF validná ?
- Je slovenská verzia DMQ-R SF reliabilná ?

Metódy

Výskumná vzorka

Výskumný súbor sme vybrali zámerným spôsobom z populácie študentov stredných škôl. Následne sme vylúčili participantov, ktorý uviedli, že v uvedenom období nepoživali alkohol. Výslednú vzorku tvorilo 506 adolescentov vo veku 15 až 19 rokov, priemerný vek 16,6 roka. Z hľadiska zastúpenia pohlaví 61,9% tvorili dievčatá (N= 301).

Výskumná metóda

Hlavnou a jedinou použitou výskumnou metódou bol dotazník na meranie motívov ku konzumácii alkoholu - DMQ-R. Slovenskú verziu sme získali metódou spätného prekladu odborníkmi z oblasti psychológie a testovaním na malej vzorke. Na základe výsledkov analýzy sme vykonali menšie formálne úpravy. Preložený nástroj v celej dĺžke pozostával z 20 položiek, rozdelených do 4 subškál (motívy - konformity, sociálny, povzbudenia, zvládania záťaže), po 5 položiek ku každej. Skrátenú verziu sme vytvorili podľa práce Kuntscheho a Kuntscheho (2009) vylúčením 8 položiek. Participantí mali za úlohu označiť dôvody, pre ktoré sa rozhodli piť v posledných 12 mesiacoch, počas udalostí, pri ktorých pili alkohol.

Odpovedali na 5-bodovej Likertovej škále od 1-takmer nikdy/nikdy po 5 – takmer vždy/vždy.

Metódy štatistickej analýzy

Analýzy zozbieraných dát prebiehala za použitia štatistického programu JASP 0.18. Konkrétne boli využité deskriptívna štatistika, Kolmogoro-Smirnov test normality, koeficient Cronbachovej alfy, Mann Whitneyho U trest a Kruskal Walissova analýzy rozptylu. Pre zhodnotenie faktorovej štruktúry sme realizovali konfirmačnú faktorovú analýzu s odhadom maximálnej pravdepodobnosti (Maximum Likelihood) a rotáciou Promax. Taktiež sme sledovali vybrané ukazovatele vhodnosti modelu - CFI (Comparativ fit index; $p \geq 0.9$), TLI (Tucker-Lewis Index; $p \geq 0.9$) a RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation ; $p \leq 0.08$). Uvádzame taktiež hodnoty chi-kvadrátu (χ^2), stupňov voľnosti (df) a ich pomeru (χ^2/df ratio ≤ 5) (Butts & Michels, 2006; Landau & Everitt, 2004).

Výsledky

Na začiatku sme na základe deskriptívnych charakteristík analyzovali zastúpenie jednotlivých motívov. Sledované ukazovatele (miery centrálnej tendencie, tvaru a distribúcie) naznačujú, že participanti skórovali najvyššie pri sociálnom motíve, po ňom nasledoval motív povzbudenia, motív zvládania záťaže a najnižšiu hodnotu dosahoval motív konformity. Na základe výsledkov testu normality, v súlade s očakávaniami konštatujeme, že dáta nie sú normálne rozložené, čo sa prejavuje na vyšších hodnotách zošikmenia.

Tabuľka 1 Deskripcia faktorov dotazníka DMQ-R

	Motív sociálny	Motív konformity	Motív povzbudenia	Motív zvládania záťaže
N	506	506	506	506
M	13,27	6,96	10,98	9,12
SD	5,36	3,22	5,18	4,28
Medián	13	6	10	8
Modus	8,98	5,02	6,12	5,23
Šikmost'	0,33	2,58	0,77	1,19
Špicatost'	-0.86	7,69	-0,25	1,09
25%	9	5	4,25	6

75%	17	7	14	8
Kolmogoro- Smirnov test	0,11**	0,28**	0,13**	0,17**

**Na hladine štatistickej významnosti $p < 0,01$

Súčasne nás zaujímali rozdiely medzi pohlaviami a vekom. Ako vidíme nižšie (tabuľka 2) iba motív zvládania záťaže prevládal u dievčat. Štatistickú významnosť rozdielov v hodnotách stredu sme overovali neparametrickým Mann Whitneyho U testom. Uvedené hodnoty p naznačujú na štatistickú nevýznamnosť rozdielov v motívoch k užívaniu alkoholu medzi pohlaviami.

Tabuľka 2 Deskriptívna a komparačná analýza z hľadiska pohlavia

	Motív sociálny		Motív konformity		Motív povzbudenia		Motív zvládania záťaže	
	chlapci	dievčatá	chlapci	dievčatá	chlapci	dievčatá	chlapci	dievčatá
M	13,69	13,17	7,27	6,86	11,56	10,84	8,85	9,34
SD	5,62	5,27	3,52	3,18	5,27	5,21	4,51	4,19
Medián	13	13	6	6	11	10	7	8
Modus	8,99	9,12	5,22	5,04	7,88	6,16	5,76	5,80
25%	9	9	5	5	3	5	4	5
75%	18	17	8	7	15	14	7	8
K-S test	0,10*	0,11**	0,27**	0,29**	0,13**	0,14**	0,19**	0,14**
M-W U test	0,36		0,28		0,09		0,06	

*na hladine štatistickej významnosti $p < 0,05$

K-S test – Kolmogorov Smirnov test normality

M-W U test – Mann Whitneyho U test

V tabuľke číslo 3 sú vybrané opisné charakteristiky jednotlivých subškál rozdelené podľa veku. Štatistickú významnosť rozdielov sme overovali neparametrickou Kruskal Wallisovými analýzou rozptylu. Závěry post hoc analýzy komentujeme v prípade štatistickej významnosti iba slovne z dôvodu lepšej prehľadnosti výsledkov. Grafické zobrazenie testu v podobe error barov vid' v prílohe. Zistili sme

štatisticky významné rozdiely vo všetkých motívoch (okrem povzbudenia) v súvislosti s vekom, konkrétne medzi skupinami 15, 17 a 18 ročných.

Tabuľka 3 Deskriptívna a komparačná analýza z hľadiska veku

vek	15		16		17		18			
	M	Md	M	Md	M	Md	M	Md		
Motív sociálny	11,86	10,5	13,09	12	13,79	13,5	14,57	15	12,45	12
Kruskal Wallis test	$x^2 = 16,98; df = 2; p = 0,002^{**}$ (štat. významnosť v prípade medzi skupinami 15-17, 15-18)									
Motív konformity	6,44	5	6,71	6	7,59	6	7,19	6	7,07	6
Kruskal Wallis test	$x^2 = 12,41; df = 4; p = 0,0015^*$ (štat. významnosť v prípade medzi skupinami 15-17, 15-18)									
Motív povzbudenia	9,95	9	11,17	10	11,78	10,5	11,08	9,5	10,24	8
Kruskal Wallis test	$x^2 = 7,74; df = 4; p = 0,102$									
Motív zvládania záťaže	8,1	6,5	8,64	7	9,82	9	9,89	9	9,14	8
Kruskal Wallis test	$x^2 = 13,52; df = 4; p = 0,009^{**}$ (štat. významnosť v prípade medzi skupinami 15-17, 15-18)									

V ďalšej časti analýzy sme sa zamerali na overenie psychometrických vlastností slovenskej verzie dotazníka DMQ-R, aj v jeho skrátenej podobe (DMQ-R SF). V tabuľke 4 uvádzame vybrané indikátory poukazujúce na vhodnosť zvoleného modelu dát, nakoľko hodnoty dosahujú, alebo sa veľmi tesne približujú, vyššie spomínanej odporúčanej úrovni. Môžeme si taktiež všimnúť, že sa 4 -faktorový model skrátenej formy ukazuje ako lepší.

Tabuľka 4 Vybrané indikátory vhodnosti modelu konfirmačnej faktorovej analýzy

Model	χ^2	df	χ^2/DF	CFI	TLI	RMSEA
DMQ-R	807,1	164	4,92	0,89	0,87	0,088
DMQ-R SF	150,32	48	3,13	0,97	0,96	0,065

V tabuľke 5 uvádzame faktorové náboje položiek v rámci jednotlivých škál a hodnoty Cronbachovej alfy pre oba modely. Faktorové náboje dosahujú uspokojivú úroveň s výnimkou položky číslo 2 pre model DMQ-R, ktorý je nižšia ako všeobecne akceptovaná hranica 0,4. Koefficient Cronbachovej alfy sa pohybuje nad hodnotu 0,8, ktorú interpretujeme ako optimálnu.

Tabuľka 5 Výsledky konfirmačnej faktorovej analýzy a Cronbachovej alfy

Škály	Položka	DMQ-R	α	DMQ-R SF	α
Motív sociálny	Dmqr_3	0,798	0,86	0,791	0,88
	Dmqr_5	0,669		-	
	Dmqr_11	0,870		0,880	
	Dmqr_14	0,863		0,860	
	Dmqr_16	0,623		-	
Motív konformity	Dmqr_2	0,328	0,84	-	0,87
	Dmqr_8	0,765		-	
	Dmqr_12	0,773		0,752	
	Dmqr_19	0,871		0,911	
	Dmqr_20	0,847		0,836	
Motív povzbudenia	Dmqr_7	0,807	0,88	0,729	0,83
	Dmqr_9	0,681		-	
	Dmqr_10	0,798		0,834	
	Dmqr_13	0,839		-	
	Dmqr_18	0,767		0,776	
	Dmqr_1	0,740		0,80	

Motív zvládania záťaže	Dmqr_4	0,577	0,812
	Dmqr_6	0,721	-
	Dmqr_15	0,659	-
	Dmqr_17	0,658	0,732

Diskusia

Cieľom predkladaného príspevku bolo overiť psychometrické kvality slovenskej verzie dotazníka na meranie motívov k pitiu alkoholu (DMQ-R -Drinking motives questionnaire – revised), ktorý bol vytvorený autorkou M. L. Cooperovou (1994). Od toho času bol adaptovaný v mnohých iných krajinách (napr. Švajčiarsko, Dánsko, Nemecko, Portugalsko, Taliansko, Španielsko), kde boli preukázané jeho dobré psychometrické vlastnosti (Hauck- Filho a kol., 2012; Németh a kol., 2011; Kuntsche a kol., 2006; Martin a kol., 2015; MacLean a Leci, 2000; Kutsche & Kuntsche, 2009; Mezquita a kol. 2016; Steward a kol., 2010 v Kuntsche, 2019).

V rámci deskripcie a overovania teoreticky adekvátnych rozdielov, ktoré by nástroj mal rozlíšiť sme sa zamerali na premenné pohlavia a veku. Zistili sme, že najsilnejším motívom pre pitie alkoholu vo vzorke je sociálny motív, nasledovaný motívom povzbudenie, zvládania záťaže a konformity. Poradie škál podľa priemerných hodnôt sa zhoduje so zisteniami mnohých iných štúdií (Cooper, 1994; Kuntsche & Kuntsche, 2009; Kuntsche et al., 2008; Mezquita, 2016; Németh et al., 2012). Štatisticky významné rozdiely medzi pohlaviami neboli zistené, i keď v sledovanej vzorke skórovali dievčatá vyššie iba v motíve zvládania záťaže. Ďalšie spracovanie dát preukázalo signifikantné rozdiely medzi 15 ročnými adolescentmi a skupinou 17 a 18 ročných vo všetkých motívoch, s výnimkou motívu povzbudenie. Ukazuje sa teda, že starších adolescentov významne viac motivujú konzumovať alkohol práve tieto merané príčiny. Takýto výsledok môže naznačovať, že u 15 ročných dominuje iný druh motívu, ako tie ktoré sú merané, ako napríklad experimentovanie alebo túžba po novosti.

Z hľadiska psychometrických vlastností nástroja sme sa zamerali na overenie reliability, v zmysle vnútornej konzistencie a validity ako konštruktu u oboch jeho foriem. Pri zisťovaní reliability zvolený koeficient Cronbachovej alfy dosahoval hodnoty od $\alpha = 0,79$ do $\alpha = 0,88$, čo považujeme za vyhovujúcu úroveň. Podobné výsledky priniesli i mnohé zahraničné výskumy zaoberajúce sa touto tematikou (Martin a kol., 2015; Mezquita a kol., 2016; Kuntsche a Kuntsche, 2009). Celkovo úroveň reliability škál slovenskej verzie DMQ-R mierne prevyšovala hodnoty namerané v pôvodnej štúdií (Cooper, 1994), preto ju považujeme za spoľahlivú na

meranie motívov ku konzumácií alkoholu. Pri DMQ-R SF konštatujeme podobný stav v porovnaní s pôvodným výskumom (Kuntsche & Kuntsche, 2009) i z ďalšími aktuálnymi zahraničnými prácami (Zamboanga, 2023; Nehlin & Oster, 2019; Harbke a kol., 2019)

Ďalšia fáza analýzy sa zamerala na overenie faktorovej štruktúry verzií DMQ-R. Indikátory vhodnosti modelu dosahovali prijateľné hodnoty, pričom DMQ-R SF o niečo lepšie. Môžeme sa teda zamýšľať, či nižší počet položiek nie je vhodnejší a z celkového hľadiska (ekonomické, časové) lepšie využiteľnejší, ako pôvodná formy. Čo sa týka sýtenia subškál priradenými položkami, tak faktorové náboje všetkých položiek dosahovali hodnotu $> 0,5$. Pri porovnaní zistení, uvedených v predloženej práci, so zisteniami prvotných výskumov (Cooper, 1994; Kuntsche & Kuntsche, 2009), sme zistili, že príslušné položky sýtia jednotlivé faktory podľa pôvodného nastavenia. Výnimkou bola položka č.2 („*Pretože tá tvoji priatelia nútia piť*“), ktorá sa pohybovala na úrovni 0,328. Podobné zistenia priniesla okrem iných (Hauck-Filho a kol., 2012), aj vyššie spomínaná štúdia autorov Fernandes-Jesus a kol., 2016. Avšak položka č.2 dosahovala aj v pôvodnom výskume nízke hodnoty (0.42) faktorového náboja (Cooper, 1994). Zdôvodnenie vidíme v jej formulácii, osobitne slove „nútiť“, ktorého konotácia z nášho pohľadu prekračuje rámec príslušného motívu konformity. Čo sa týka DMQ-R SF tam môžeme v súlade s autormi Habke a kol. (2019) konštatovať, že napriek svojej kratšej forme a menším požiadavkám na participantov poskytuje DMQ-R SF takmer rovnaké a v niektorých prípadoch mierne lepšie meranie motívov pitia alkoholu u adolescentov ako pôvodný DMQ-R.

Na základe vyššie uvedeného zodpovedáme na stanovené otázky nasledovne – slovenská verzia DMQ-R a DMQ-R SF je z hľadiska konštruktu validným a reliabilným nástrojom na merania motívov ku konzumácií alkoholu u dospelujúcej populácie.

Prezentované zistenia môžu byť podkladom pri rozhodovaní o zvolení vhodnej metodiky, nakoľko rozširujú poznatky, rovnako ako podklad pre ďalšie skúmanie daného dotazníka, čo by mohlo priniesť, v zmysle psychometrických charakteristík, kvalitnú a celosvetovo využívanú metodiku merania motívov ku konzumácií alkoholu na Slovensko. Využitím dotazníka v praxi rozšírime pole informácii o problematike konzumácie alkoholu mladistvými, čo v konečnom dôsledku napomôže pri tvorbe efektívnejšej prevencie rizikového správania

Na druhej strane rovnako vnímame aj isté limity práce. Medzi jeden z hlavných limitov patrí hodnotenie faktorového rozloženia dát. Na zhodnotenie adekvátnosti štvor-faktorového rozloženia dát sme využili iné kritéria ako autorka výskumu

(Cooper,1994). Taktiež by bolo vhodné do budúca otestovať test-retestovú reliabilitu, ako aj získať ďalšie dôkazy o validite dotazníka.

Literatúra

BIELIKOVÁ, M., JANKOVÁ, M., & PÉTIOVÁ, M. 2019. Prežívanie voľného času v online priestore a konzumácia legálnych a nelegálnych drog u žiakov základných a stredných škôl. Bratislava: Centrum vedecko-technických informácií Slovenskej republiky. Dostupné na Internete: <https://www.minedu.sk/data/att/16074.pdf>

BUTTS, M. M., & MICHELS, L. C. 2006. The Sources of Four Commonly Reported Cutoff Criteria, 9(2), 202–220.

COOPER, L. M. 1994. Motivations for Alcohol Use Among Adolescent: Development and Validation of Four-Factor Model. *Psychological Assessment*,6(2), 117-128.

COX, W. A KLINGER, E. 1988. A Motivational Model of Alcohol Use. *Journal of Abnormal Psychology*,97 (2), 168-180.

ČEREŠŇÍK, M. 2015. Rizikové správanie dospelievajúcich - výskumné výsledky a diagnostické výzvy. *Asociácie školskej psychológie*, 16(2), 5-16. Dostupné na Internete: <https://journals.muni.cz/skolnipsycholog/article/view/12167>

ESPAD Group. 2020. *Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Luxembourg: EMCDDA Joint Publications. Dostupné na Internete: http://www.espad.org/sites/espad.org/files/2020.3878_EN_04.pdf

FERNANDES-JESUS, M. et.al. 2016. Validation of the Drinking Motives Questionnaire – Revised in six European countries. *Addictive Behaviors*, 62 2611-2632

Harbke CR, Laurent J, Catanzaro SJ. Comparison of the Original and Short Form Drinking Motives Questionnaire-Revised With High School and Underage College Student Drinkers. *Assessment*. (7):1179-1193.

HAUCK-FILHO, N., TEIXEIRA, M.A., & COOPER, M.L. 2012. Confirmatory factor analysis of the Brazilian version of the drinking Motives Questionnaire-Revised (DMQ-R). *Addictive Behaviors*, 37(524), 527.

KUNTSCHKE, E. 2019. *Validation and Transference of Drinking Motives. Based on The Motivational Model of Alcohol Use*. Bamber: Univerzity of Bamberg Press. eISBN: 978-3-86309-667-0

KUNTSCHKE, E., KNIBBE, R., GMEL, G.. a ENGELS, R. 2005. Why do young people drink? A review of drinking motives. *Clinical Psychology Review* (25), 841-861.

KUNTSCHKE, E. a KUNTSCHKE, S. 2009. Development and Validation of the Drinking Motive Questionnaire Revised Short Form (DMQ-R SF). *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 38(6), 899-908.

KUNTSCH, E., STEWART, S. a COOPER, M. 2008. How Stable Is the Motive-Alcohol Use Link ? A Cross-National Validation of the Drinking Motives Questionnaire Revised Among Adolescent From Switzerland, Canada and the United States. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*,69(3):388-96.

MARTIN, J. et.al. 2015. Validation of Drinking Motives Questionnaire-Revised across US and Portuguese college students. *Addictive Behaviors*, 60, 0306-4603.

MEZQUITA, L. et.al. 2016. Psychometric Properties of Drinking Motives Questionnaire Revised (DMQ-R) in Spanish Adolescents. *European Journal of Psychological Assessment*, 34, 1015-5759.

Nehlin, Ch. & Oster, C. 2019. Measuring drinking motives in undergraduates: an exploration of the Drinking Motives Questionnaire-Revised in Swedish students. *Substance Abuse Treatment Prevention and Policy* 14(49).

NÉMETH, Z. et.al. 2011. Drinking motives among Spanish and Hungarian young adults: A cross-national study. *Alcohol and Alcoholism*, 46, 1464-3507.

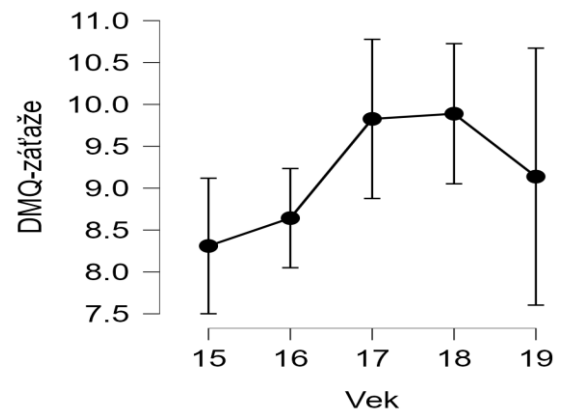
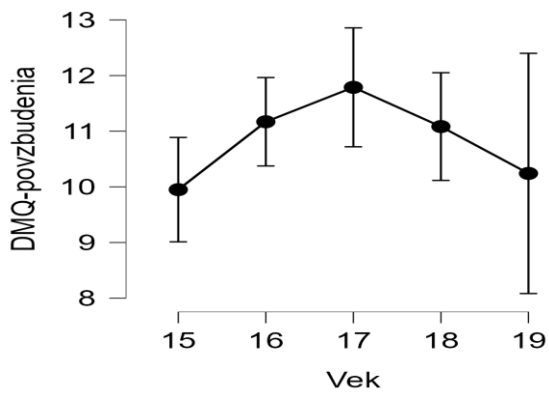
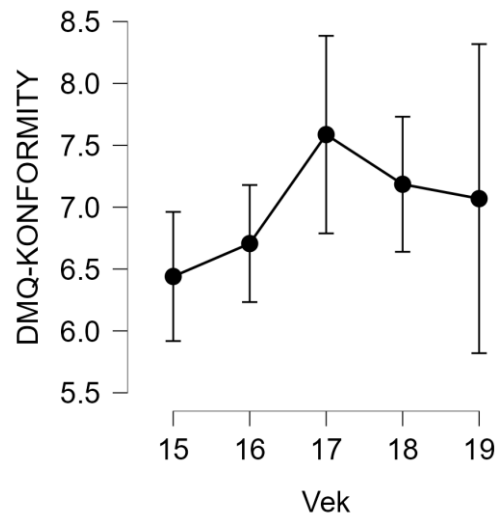
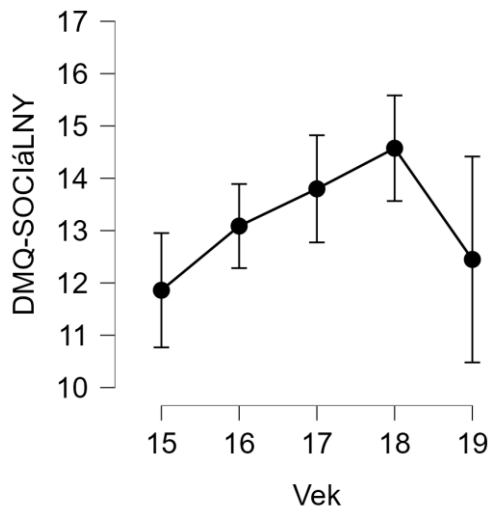
NOCIAR, A. (2018). *Záverečná správa z prieskumu TAD u žiakov ZŠ, študentov SŠ a ich učiteľov v roku 2018*. Bratislava: VÚDPaP.

SKOPAL, O., DOLEJŠ, M., & SUCHÁ, J. 2014. Vybrané osobnostné rysy a rizikové formy chování u českých žáků a žákyň. Olomouc: Univerzita Palackého. Dostupné na Internetu:

<https://www.ff.upol.cz/fileadmin/userdata/FF/katedry/pch/vyzkum/Vybrane-osobnostni-rysy-a-rizikove-formy-chovani-u-ceskych-zaku-a-zakyn.pdf>

ZAMBOANGA BL, WICKHAM RE, PILATTI A, GEORGE AM, KING KA, VAN HEDGER K, DRESLER E, FORD K. 2023. Examining the Drinking Motives Questionnaire-Revised Short Form among university students in Australia, New Zealand and Argentina. *Drug Alcohol*;42(3):729-739.

Príloha 1

Sebareflexia učiteľov materských škôl prostredníctvom identifikácie nadaných detí, detí so špecifickými poruchami učenia alebo sociálno-patologických prejavov

Self-reflection of kindergarten teachers through the identification of gifted children, children with specific learning disabilities or socio-pathological manifestations

Mgr.Beáta Pošteková – PeadDr. Mária Hrobková

Abstrakt

Identifikácia a riešenie potrieb nadaných detí, detí so špecifickými poruchami učenia a správania sa alebo detí so sociálno-patologickými prejavmi je kľúčovým aspektom úlohy učiteľa v materskej škole. Cieľom bolo na základe dotazníkového šetrenia učiteľov materských škôl zistiť, či dokážu rozpoznať sociálno-patologické prejavy a šikanu v triede, aké rady a preventívne opatrenia navrhujú rodičom a či preukazujú vo vybraných faktoroch (ako napríklad vek, dĺžka pedagogickej praxe, vzdelanie a iné) vplyv na schopnosť učiteľov identifikovať nadané deti alebo deti so špecifickými poruchami učenia a správania sa. Je potrebné, aby sa učitelia v materských školách neustále zdokonaľovali vo svojich zručnostiach, komunikácii s rodičmi a deťmi, aby tak mohli uspokojiť ich rôznorodé potreby v triede a podporili i inkluzívne vzdelávacie prostredie. Učiteľova sebareflexia môže viesť k neustálemu profesionálnemu rastu a lepším výsledkom u detí s ich výchovno-vzdelávacími potrebami. Pravidelnou sebareflexiou aspektov v učiteľskej praxi môžu byť podporené silné stránky, a naopak poukázať aj na oblasti, v ktorých je potrebné zvýšiť svoju efektívnosť ako učiteľa materskej školy.

Kľúčové slová: učiteľ, materská škola, sebareflexia, sociálno-patologické prejavy, nadané deti, deti so špecifickými poruchami učenia

Abstract

Identifying and addressing the needs of gifted children, children with specific learning and behavioural difficulties or children with social pathologies is a key aspect of the role of the kindergarten teacher. The aim was to find out, through a questionnaire survey of kindergarten teachers, whether they are able to recognize socio-pathological manifestations and bullying in the classroom, what advice and preventive measures they suggest to parents, and whether they show an influence in selected factors (such as age, length of teaching experience, education, etc.) on the teachers' ability to identify a gifted child or a child with specific learning and behavioural disorders. There is a need for kindergarten teachers to continuously improve their skills, communication with parents and children in order to meet their diverse needs in the classroom and to foster an inclusive learning environment. Teacher self-reflection can lead to continuous professional growth and better outcomes for children with their educational needs. By regularly self-reflecting on aspects in a teacher's practice, strengths can be promoted, and conversely, also highlight areas in which to increase one's effectiveness as a kindergarten teacher.

Keywords: teacher, kindergarten, self-reflection, socio-pathological manifestations, gifted children, children with specific learning disabilities

Kontaktné údaje:

Mgr. Beáta Pošteková
Katedra predškolskej a elementárnej pedagogiky,
Pedagogická fakulta, Katolícka univerzita,
Hrabovská cesta 1A, 034 01 Ružomberok
beata.postekova@gmail.com

PaedDr. Mária Hrobková
Katedra predškolskej a elementárnej pedagogiky,
Pedagogická fakulta, Katolícka univerzita,
Hrabovská cesta 1A, 034 01 Ružomberok
maria.hrobkova937@edu.ku.sk

Úvod

Uvedomenie si vlastných schopností pomáha človeku rozpoznať svoju individualitu. Uskutočnili sme kvantitatívny výskum pomocou dotazníka zameraného na schopnosti učiteľov predprimárneho vzdelávania. Celkovo 217 účastníkov poskytlo odpovede na otázky, ktoré reflektovali ich osobnostnú charakteristiku ako učiteľov. Z pedagogického hľadiska sa sebaopoznanie učiteľov najčastejšie spája so slovným spojením sebareflexia. Učítelia prostredníctvom sebareflexie získavajú spätnú väzbu, ktorá im pomáha rozvíjať ich osobnosť a pedagogické zručnosti. Ide o metodické, zámerné zhromažďovanie a analýzu údajov o vlastnej výučbe, po ktorej nasleduje vylepšenie samotného vyučovacieho procesu. Na základe sebahodnotenia učítelia hodnotili aj včasnú a správnu diagnostiku detí v materskej škole. Dotazník je jedna z možností na sebareflexiu učiteľov i v danej oblasti.

Sebareflexia učiteľov

Hupková a Petlák (2004) hovoria o sebareflexii učiteľa ako o autodiagnostike vlastnej práce, kedy učiteľ analyzuje, opisuje, hodnotí a zovšeobecňuje svoje výsledky práce na základe otázok, ktoré kladie sám sebe. Vďaka sebareflexii učiteľ dokáže skvalitňovať učiteľskú činnosť prostredníctvom zamýšľania sa nad dôvodmi a príčinami svojho konania v rôznych situáciách. Význam sebareflexie je vo viacerých funkciách. Poznávacia funkcia pomáha pedagógovi uvedomiť si vlastné nedostatky. Spätnoväzbová funkcia ho učí ako na jeho konanie reaguje okolie, žiaci a kolegovia. Poznávacia funkcia pomáha plánovať vopred ďalšie kroky a vyhnúť sa možným nedostatkom alebo problémom. Rozvíjajúca funkcia poskytuje systematickú spätnú väzbu, pomocou ktorej sa učiteľ neustále zdokonaľuje. Relaxačná funkcia umožňuje reflektovanie príjemných zážitkov nadobudnutých počas výučby (Kalhous a kol., 2002).

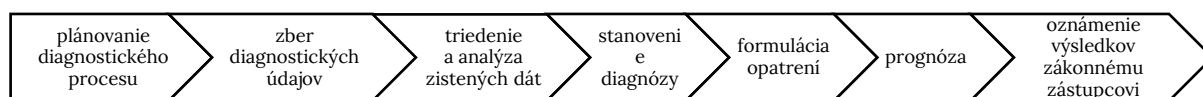
Učiteľ v procese diagnostiky detí

Diagnostiku detí vykonáva učiteľ materskej školy, ktorý je na to kompetentný, a teda disponuje diagnostickými kompetenciami. Podľa Českej školskej inšpekcie (2022) učiteľ vykonáva diagnostiku systematicky, sleduje a zaznamenáva vývoj, procesy učenia a tiež vzdelávací pokrok každého dieťaťa. Zároveň deťom k ich prácam v pravidelných intervaloch podáva spätnú väzbu. Výsledky diagnostiky ďalej využíva v plánovaní výučby. V procese diagnostiky v materskej škole môžeme podľa Syslovej (2018) rozlišovať dva druhy tejto činnosti, a to formálnu a neformálnu. Neformálna diagnostika je spontánna a je spojená s náhodnými prejavmi dieťaťa. Neprináša však dostatočne relevantné informácie. Formálna diagnostika má svoje pravidlá, metódy, postupy, schémy a evidenciu dát.

Učiteľ získava údaje z rôznych zdrojov, tie systematicky eviduje a ďalej s nimi pracuje.

K faktorom, ktoré ovplyvňujú individuálne osobitosti dieťaťa predškolského veku patria špecifiká predškolskej výchovy a vzdelávania: integrované prepojenie jednotlivých tematických oblastí a vzdelávacích oblastí rozvoja osobnosti dieťaťa; aktívny, hravý charakter pedagogického procesu, realizovaný prostredníctvom hier a edukačných aktivít; prirodzená aktivita a experimentovanie dieťaťa; vytvorené podmienky pre zdravý vývoj detí a prevenciu sociálno-patologických javov, zabezpečenie bezpečnosti a ochrany zdravia detí (Štátna školská inšpekcia, 2021).

Syslová (2018) uvádza nasledujúce fázy diagnostiky, ktoré môžu na seba nadväzovať alebo sa prelínať:

Nástroje, ktoré sa využívajú v diagnostike sú: pozorovanie, rozhovor, osobnostná a rodinná anamnéza, dotazník, rozbor detskej kresby. Ako hodnotná pomôcka slúži portfólio dieťaťa (Syslová, 2018).

Nadané deti a deti so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami

Je dôležité rozlišovať pojem nadaný žiak a mimoriadne nadaný žiak. Nadaný žiak je taký, ktorý za pomoci adekvátnej podpory prejavuje v istých oblastiach, ako sú rozumové, pohybové, manuálne, umelecké alebo sociálne schopnosti, oproti svojim rovesníkom mimoriadnu úroveň. Na to, aby bol považovaný za nadaného, stačí, aby dosahoval vysokú úroveň iba v jednej z daných oblastí (NPI ČR, 2020). Za mimoriadne nadaného žiaka potom môžeme považovať žiaka, ktorý dosahuje mimoriadne úrovne pri vysokej tvorivosti v celom okruhu činností alebo v jednotlivých oblastiach rozumových, pohybových, manuálnych, umeleckých alebo sociálnych schopností (NPI ČR, 2020). Prejavy nadania je možné sledovať už v raných fázach života, pričom mnohé deti vykazujú akcelerovaný vývoj, a teda vykazujú pokročilé prejavy vo viacerých oblastiach vývoja, ako je napríklad skoršie sedenie alebo prvé slová (Hříbková, 2010). Množstvo nadaných detí môže byť trochu odlišná od svojich rovesníkov. Napriek tomu, že vynikajú v jednej oblasti, v druhej môžu zaostávať. Dokonca pri vyučovaní môžu vykazovať značný nezaujem o štúdium, pretože už dávno všetko vedia a dokonca toho vedia viac (NPI ČR, 2020).

Pedagogický pracovníci v materských školách trávajú s deťmi značnú časť ich dňa, a preto môžu pomôcť s identifikáciou nadaných detí. Diagnostikou detí, ako je napríklad pozorovanie prejavov dieťaťa, zber dát alebo analýza dát, rozhovory s rodičmi, anamnestické údaje, analýza tvorby, hier či kresieb dokážu učiteľia

ľahko odhaliť talent detí. Taktiež môžu rodičom odporučiť návštevu pedagogicko-psychologickej poradne, kde psychológ alebo špeciálny pedagóg podnet potvrdia alebo vyvrátia. Medzi štandardizované testy metódy patria IQ testy, štandardizované testy výkonu, didaktické testy a testy kreativity (Hančíková, 2022).

Oblasť a prejavy					
Jemná a hrubá motorika	Intelekt	Tvorivosť	Reč	Sociálna oblasť	Oblasť záujmu, talentu
akcelerácia pohybového vývoja dieťaťa (skoro sedí, lezie, chodí), záujem o kreslenie už pred 3. rokom, od čmáraníc sa rýchlo dostane ku kresleniu detailov	veľký záujem o dianie okolo seba, neustále otázky a nespokojnosť s odpoveďami, pred vstupom do školy už čítajú, majú rôzne záujmy	bohatá fantázia, pochopenie súvislostí, ktoré rovesníci ešte nechápu, vyhodnocujú vyzrelosť situácie	bohatá slovná zásoba, schopnosť už v ranom veku formulovať správne rozvinuté vety, schopnosť počúvať rozprávanie iných a reprodukovat ho s presnosťou	preferencia dospelých a starších detí, samotárske deti odmietajúce autoritatívnu komunikáciu, presadzuje svoju vôľu, neprijíma kritiku, pohybuje sa na okraji kolektívu alebo naopak má skvelé vodcovské a organizačné sklony, ale môže mať problém so sebaobsluhou	prejav záujmu o konkrétnu oblasť, chápe jej štruktúru, zaoberá sa ňou veľmi dlho

Tabuľka 1 – Prejavy nadaných detí v rôznych oblastiach (Mertin, Gillnerová, 2015)

Dieťa so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami (ŠVPP) je také dieťa, ktorému boli diagnostikované špeciálne výchovno-vzdelávacie potreby, ktoré vznikli na základe istého znevýhodnenia. Znevýhodnenie je manifestované už v rannom veku, v ktorom sa aj diagnostikuje. Neurovývinové ochorenia je možné sledovať už narodenia. Poruchy je možné sledovať ako poruchy, regresy a presahy ku danej vývojovej norme (Ošlejšková, 2010). Už v predškolskom vzdelávaní sa stále častejšie vyskytujú deti so špeciálnymi vzdelávacími potrebami, s ktorými je potrebné pracovať individuálne, pretože môžu mať neštandardné spôsoby

správania sa. Učiteľ musí byť na takéto situácie pripravený a mal by poznať vhodné postupy. Pri vypozerovanej abnormalite by mal konzultovať nielen s rodičmi, ale aj s odborníkmi, ktorý presnejšie vykonávajú diagnostiku (Bittmanová, 2019).

Diagnostika porúch učenia a tiež správania je vykonávaná v spolupráci viacerých odborníkov, a to špeciálneho pedagóga, klinického psychológa, detského psychiatra, pediatra a detského neurológa (Jucovičová, 2014). Medzi špeciálne edukačné potreby môžeme zaradiť individuálne úpravy prístupu k žiakovi, tempa jeho učenia, využívaných metód a tiež foriem práce (Vašek, 2008). Napriek tomu, že učitelia materskej školy môžu byť tiež učiteľmi detí so špeciálnymi vzdelávacími potrebami Pacholík a kol. (2015) tvrdí, že učiteľ nemá kompetencie iných profesionálov ako je psychológ alebo špeciálny pedagóg, a teda sa jeho kompetencie nevzťahujú ku špeciálnej pedagogickej starostlivosti o dieťa. Špeciálny prístup dokážu zaistiť odborníci, ale učitelia môžu poskytnúť iba špecifický prístup. Špecifický prístup zabezpečujú na troch úrovniach, a to situačnej, adaptačnej a komplexnej. Učiteľ teda okrem toho, že sa snaží dieťaťu pomáhať, prispôsobuje sa mu pri voľbe metód, cieľov, obsahu alebo prostriedkov, a tiež komunikuje s odborníkmi či zákonnými zástupcami. Je možné povedať, že vytvára dieťaťu vzdelávanie na mieru.

Sociálno-patologické prejavy u detí v materskej škole

Vývin detí neprebíha iba na základe vrodenej dispozície, ale musí sa uskutočňovať pri splnených vnútorných podmienkach i podmienkach vonkajšieho prostredia. Nevhodné vonkajšie prostredie môže spôsobiť poruchy vývinu dieťaťa v každom veku, ale najväčšie ho môže ohroziť najmä v období detstva a dospievania, teda v období keď sa dieťa najrýchlejšie vyvíja. Poškodenia psychického vývinu vykazujú závažnosť a dĺžku trvania priamoúmerne ku veku dieťaťa. Čím je dieťa mladšie v období poškodenia, tým bude jeho trvanie závažnejšie a bude dlhšie trvať (Kolibová, 2007). Materská škola môže byť takisto dejiskom rôznych sociálno-patologických prejavov detí. Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky považuje za prioritu prevenciu sociálno-patologických javov (Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, 2023).

Empirický výskum

Výskumným problémom bolo prostredníctvom dotazníkového prieskumu, na základe sebareflexie, u učiteliek materských škôl zistiť, či dokážu identifikovať šikanovanie a sociálno-patologické prejavy v triede, aké poradenstvo a preventívne opatrenia ponúkajú rodičom a či dokážu identifikovať nadané dieťa alebo dieťa so špecifickými poruchami učenia a správania. Problematika je riešená najmä tvorbou

bohatého a rôznorodého pracovného materiálu slúžiaceho k zjednodušeniu diagnostikovania, my sme sa zamerali najmä na autodiagnostiku učiteľov.

Dotazníka sa zúčastnilo celkovo 217 respondentov – učiteľov a učiteliek materských škôl (MŠ). Na základe vzdelania bolo ich rozdelenie nasledovné: 90 učiteľov malo stredoškolské vzdelanie s maturitou (41,5 %), 37 učiteľov malo ukončené vysokoškolské vzdelanie I. stupňa (17,1 %), 87 učiteľov vysokoškolské vzdelanie II. stupňa (40 %) a 3 učiteľia vysokoškolské vzdelanie III. stupňa (1,4 %). V dotazníku sme si stanovali tri nasledovné výskumné otázky, a to „Dokáže signifikantná väčšina učiteľov materských škôl rozpoznať sociálno-patologické prejavy a šikanu v triede?“, „Majú vybrané faktory (typ MŠ, sídlo MŠ, vek učiteľov, dĺžka praxe učiteľov a vzdelanie učiteľov) vplyv na schopnosť učiteľov materských škôl identifikovať nadané dieťa alebo dieťa so špecifickými poruchami učenia a správania sa?“ a „Aké rady a preventívne opatrenia dokážu poskytnúť a navrhnúť učiteľia materských škôl rodičom nadaných detí alebo detí so špecifickými poruchami učenia a správania sa?“.

Najpočetnejšiu skupinu tvorili učiteľia vo veku 51 – 60 rokov (28,1 %). Nasledovali skupiny učiteľov vo vekovom rozmedzí 41 – 50 rokov (25,8 %) a rovnako početné skupiny učiteľov vo veku 31 – 40 rokov a 18 – 30 rokov (zhodne po 19,4 %). Najmenšie zastúpenie mali najstarší učiteľia vo veku 61 rokov a viac (7,4 %). Z hľadiska dĺžky praxe bola najpočetnejšia skupina služobne najstarších učiteľov s praxou 31 a viac rokov (31,3 %), nasledovala skupina služobne najmladších učiteľov s praxou do 5 rokov (20,7 %) a skupina učiteľov s praxou od 6 – 10 rokov (18,9 %). Najmenej početné boli skupiny učiteľov s praxou 16 – 30 rokov resp. 26 – 30 rokov (zhodne po 8,8 %) a od 11 – 15 rokov (6,9 %).

191 učiteľov (88 %) pracovalo v štátnej materskej škole, 15 učiteľov (6,9 %) v súkromnej materskej škole a zvyšných 11 učiteľov (5,1 %) v cirkevnej materskej škole. Z hľadiska sídla boli viac zastúpené materské školy so sídlom v meste (61,3 %), zvyšných 38,7 % boli materské školy sídliace v obciach.

Výskumu sa zúčastnili učiteľia materských škôl zo všetkých krajov Slovenska. Najväčšie zastúpenie mal Bratislavský kraj (32,7 %), najmenšie Trnavský kraj (3,7 %).

VO1: Dokáže signifikantná väčšina učiteľov materských škôl rozpoznať sociálno-patologické prejavy a šikanu v triede?

Binomický test				95 % Interval spoľahlivosti		
Schopnosť rozpoznať sociálno-patologické prejavy a šikanu	Level	Count	Proportio n	p	Lower	Upper
	áno	207	0.954	< .001	0.9169	0.9777
	neviem	10	0.046	< .001	0.0223	0.0831

p – hladina štatistickej významnosti, 95 % Confidence Interval – 95 % interval spoľahlivosti

Na overenie skutočnosti, či učitelia materských škôl dokážu rozpoznať rôzne sociálno-patologické prejavy a prejavy šikany sme použili binomický test. Výsledky testu preukázali, že signifikantná časť učiteľov potvrdila, že dokáže včas rozpoznať sociálno-patologické prejavy a rôzne formy šikany ($p < 0,001$). V praxi môžeme očakávať 91,69 % – 97,77 % učiteľov, ktorí nemajú problém identifikovať takéto prejavy (95 % CI [91,69; 97,77]).

VO2: Majú vybrané faktory (typ MŠ, sídlo MŠ, vek učiteľov, dĺžka praxe učiteľov a vzdelanie učiteľov) vplyv na schopnosť učiteľov materských škôl identifikovať nadané dieťa alebo dieťa so špecifickými poruchami učenia a správania sa?

V prípade druhej výskumnej otázky, pomocou ktorej sme overovali či faktory – typ MŠ, sídlo MŠ, vek učiteľov, dĺžka praxe učiteľov a vzdelanie učiteľov majú vplyv na schopnosti učiteľov identifikovať nadané dieťa alebo dieťa so špecifickými poruchami učenia a správania sa sme zistili, že iba dva faktory – vek a dĺžka praxe učiteľov sú signifikantné. Zvyšné tri faktory – sídlo MŠ, typ MŠ a vzdelanie učiteľov nemali signifikantný vplyv na hodnotenie schopností súvisiacich s identifikáciou nadaných detí a detí so ŠVPP.

Učitelia v mestských aj dedinských materských školách ($U = 4967,50$; $p = 0,1255 > 0,05$; $\eta^2 = 0,008$) rovnako aj učitelia v štátnych, cirkevných či súkromných materských školách ($H = 3,085$; $p = 0,2138 > 0,05$; $\eta^2 = 0,005$) hodnotili svoje schopnosti identifikácie nadaných alebo naopak detí so ŠVPP v triede v priemere rovnako stupňom „dobré“. Rovnako za „dobré“ považujú svoje identifikačné schopnosti aj učitelia s rôznym stupňom vzdelania ($H = 5,609$; $p = 0,0605 > 0,05$; $\eta^2 = 0,017$).

Typ školy	Kruskal-Wallis ANOVA podľa radov; Schopnosť identifikovať nadané dieťa Nezávislá (zoskupujúca) premenná: Typ materskej školy Kruskal-Wallis test: $H(2, N=217) = 3,085212$ $p = ,2138$			
	n	Valid N	Sum of Ranks	Mean Rank
štátna	1	191	20348,50	$p < 0,01$
súkromná	2	15	1928,50	$p > 0,01$
cirkevná	3	11	1376,00	$p > 0,01$

Tabuľka 3 – Schopnosť identifikovať nadané dieťa – Typ materskej školy (Vlastné spracovanie)

Vzdelanie	Kruskal-Wallis ANOVA podľa radov; Schopnosť identifikovať nadané dieťa Nezávislá (zoskupujúca) premenná: Vzdelanie Kruskal-Wallis test: $H(2, N=217) = 5,608708$ $p = ,0605$			
	n	Valid N	Sum of Ranks	Mean Rank
stredoškolské	1	90	9524,500	105,8222

vysokoškolské stupňa	1.	2	37	4767,500	128,8514
vysokoškolské stupňa	2.	3	90	9361,500	104,0167

Tabuľka 4 – Schopnosť identifikovať nadané dieťa – Vzdelanie (Vlastné spracovanie)

Signifikantné rozdiely v hodnotení vlastných schopností súvisiacich s identifikáciou nadaných detí a detí so ŠVPP sme zaznamenali pre faktory vek ($H = 14,451$; $p = 0,006 < 0,05$; $\eta^2 = 0,049$ – malý efekt) a dĺžka praxe učiteľov ($H = 22,092$; $p = 0,0012 < 0,05$; $\eta^2 = 0,077$ – stredne veľký efekt). Viacnásobným porovnaním p -hodnôt sme ďalej zistili, že signifikantne lepšie (stupňom „dobre“) sa hodnotili učitelia vo veku 51 – 60 rokov ($M = 1,92$; med = 1) v porovnaní s ich mladšími kolegami vo veku 31 – 40 rokov ($M = 2,60$; stupeň „dostatočne“; med = 3). Taktiež služobne najstarší učitelia s praxou 31 rokov a viac hodnotia svoje schopnosti identifikácie nadaných alebo detí so ŠVPP pozitívnejšie ($M = 1,82$, t. j. „dobre“; med = 1) ako ich služobne mladší kolegovia s praxou 6 – 10 rokov ($M = 2,54$, „dostatočne“; med = 3).

VO3: Aké rady a preventívne opatrenia dokážu poskytnúť a navrhnúť učitelia materských škôl rodičom nadaných detí alebo detí so špecifickými potrebami učenia a správania sa?

V odpovediach učiteľov sa najčastejšie vyskytovala spolupráca rodiny dieťaťa a materskej školy (rôzne konzultácie a rozhovory, rozhovory aj za účasti dieťaťa), odporúčenie na vyhľadanie odbornej pomoci (napr. návšteva logopéda, psychológa, oftalmológa a pod.), požičanie a štúdium odbornej literatúry.

Diskusia

Výsledky dotazníka popisujú, že veľká väčšina učiteľov materských škôl dokáže identifikovať šikanovanie v triede a jeho sociálno-patologické prejavy. Druhá výskumná otázka, ktorá skúmala vplyv rôznych faktorov na schopnosť učiteľov rozlišovať medzi nadanými deťmi a deťmi so ŠVPP sme zistili, že vek a dĺžka praxe učiteľov sú jediné dva významné faktory. Medzi ďalšie faktory patrili typ základnej školy, lokalita základnej školy, vek učiteľov a dĺžka praxe učiteľov. Posledná výskumná otázka sa týkala usmerneniami a preventívnymi opatreniami, ktoré môžu učitelia materských škôl odporučiť rodičom nadaných detí alebo detí so ŠVPP. Najčastejšie navrhovanými opatreniami v odpovediach učiteľov boli spolupráca medzi materskou školou a rodinou (mnohé konzultácie a rozhovory, vrátane tých, na ktorých sa zúčastnilo dieťa), vyhľadať odbornú pomoc (napr. návštevou psychológa, oftalmológa, logopéda atď.) a vzdelávaním sa.

Výskum tiež navrhuje ďalšie opatrenia, ktoré môžeme odporučiť, ako napríklad rozhovory s inými rodičmi a podpornými skupinami, vzdelávanie sa v

zdravotníckych a vzdelávacích zariadeniach, vytvorenie denného a nočného režimu v domácom prostredí, využiť starostlivosť aj iných osôb ako je rodina či škola.

Záver

Prostredníctvom sebareflexie učiteľa zistia svoje limity v diagnostikovaní a na základe daných zistení by mali na sebe pracovať. Výchova nadaných detí alebo detí so špeciálnymi potrebami má svoje silné stránky, ale aj mnohé výzvy. K správne diagnostikovaníu a následnému eliminovaniu problémov dieťaťa je potrebný vzdelaný učiteľ. Aby sme mohli dieťaťu poskytnúť čo najlepšiu starostlivosť, musí učiteľ správne diagnostikovať. Téma sebareflexie, sebapoznania či sebahodnotenia učiteľov je v súčasnosti veľmi aktuálna. Nájsť priestor pre vlastné kompetencie, viesť rozhovor o sebareflexii a vyhradiť si čas na sebazdokonaľovanie sú veľmi náročné úlohy pri zameriavaní sa na stav školstva a aplikovaní ho na vzdelávanie všeobecne. Výsledky je vhodné do praxe overiť aj inými metódami skúmania.

Literatúra

BITTMANNOVÁ, L. 2019. Speciálně-pedagogické minimum pro učitele: co dělat, když do třídy přijde žák se speciálními vzdělávacími potřebami. Praha: Pasparta. ISBN 9788088290148.

ČESKÁ ŠKOLNÍ INSPEKCE. 2022. Kritéria hodnocení podmínek, průběhu a výsledků vzdělávání 2022/2023. Praha: ČŠI. 114 s.

JUCOVIČOVÁ, D. 2014. Specifické poruchy učení a chování. Praha: Pedagogická fakulta UK. ISBN 978-80-7290-657-4.

KALHOUST, Z. a kol. 2002. Školní didaktika. Praha: Portál, s.r.o, ISBN 80-7178-253-X.

MINISTERSTVO ŠKOLSTVA, VEDY, VÝSKUMU A ŠPORTU SLOVENSKEJ REPUBLIKY. 2023. Prevencia sociálno-patologických javov. [cit. 2023-12-28] Dostupné z: <https://www.minedu.sk/prevencia-socialno-patologickych-javov/>

NPI ČR, 2020. NADANÉ A MIMOŘÁDNĚ NADANÉ DĚTI – OPOMÍJENÁ SKUPINA SE SPECIÁLNÍMI VZDĚLÁVACÍMI POTŘEBAMI. [cit. 2023-11-18] Dostupné z: <http://www.inkluzevpraxi.cz/kategorie-pedagog/2068-nadane-a-mimoradne-nadane-deti-opomijena-skupina-se-specialnimi-vzdelavacimi-potrebami?highlight=WyJuYWRhbmkiXQ==>

HANČÍKOVÁ, R. 2022. Specifika nadaných dětí v MŠ v návaznosti na další vzdělávání. Brno: Masarykova univerzita Pedagogická fakulta. 129 s. [cit. 2024-01-18] Dostupné z: https://is.muni.cz/th/mbl88/Diplomova_prace_-_Renata_Hancikova_-_1_.pdf

HUPKOVÁ, M., PETLÁK, E. 2004. Sebareflexia a kompetencie v práci učiteľa. Bratislava: IRIS. ISBN 80-89018-77-7.

HŘÍBKOVÁ, L. 2010. Mimořádně nadané děti ve škole a v rodině. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně. 83 s. [cit. 2024-01-02] Dostupné z: https://www.pf.ujep.cz/wp-content/uploads/2018/06/KPS_opora_Mimoradne_nedane_deti_Hribkova_.pdf

KOLIBOVÁ, D. 2007. Dieťa a jeho vývin: vývinová psychológia. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku. 119 s. ISBN 978-80-8084-259-8.

MERTIN, V., GILLERNOVÁ, I. 2015. Psychologie pro učitelky mateřské školy. Praha: Portál. 248 s. ISBN 9788026209775.

OŠLEJŠKOVÁ, H. 2010. Neurovývojové poruchy a jejich důsledky v dospělém věku. In: Neurologie pro praxi, roč. 11, č. 6, s. 368, ISSN 1803-5280.

PACHOLÍK, V. a kol. 2015. Specifika edukace detí se speciálními vzdělávacími potřebami v mateřských školách. Zlín: Univerzita Tomáše Vati v Zlíne. [cit. 2023-10-30] Dostupné z:https://publikace.k.utb.cz/bitstream/handle/10563/1005825/Fulltext_1005825.pdf?sequence=1

SYSLOVÁ, Z. 2018. Pedagogická diagnostika v mateřské škole: práce s portfoliem dítěte. Praha: Portál. 128 s. ISBN 9788026213246.

ŠTÁTNA ŠKOLSKÁ INŠPKCIA, 2021. Pedagogické diagnostikovanie v materskej škole. Žilina: Štátna školská inšpekcia. [cit. 2024-02-01] Dostupné z: https://www.ssi.sk/wp-content/uploads/2021/06/SIC_ZA_Pedagogicke-diagnostikovanie-v-materskej-skole_MS.pdf

VAŠEK, Š. 2008. Základy špeciálnej pedagogiky. Bratislava: Sapiientia. ISBN: 978-80-89229-11-6.

Porovnanie metód WHOQOL BREF a Perma Profiler v kontexte merania kvality života a well-beingu

Comparison of WHOQOL BREF and Perma Profiler methods in the context of measuring quality of life and well-being

Mgr. Patrícia Slebodová

Abstrakt

Analýzy kvality života a well-beingu sú veľmi náročné a v mnohých aspektoch neprebádané. Pozostávajú z veľkého okruhu tém a položiek, pretože kvalita života je oblasť mnohorozmerná. Kvalita života a well-being sú konštrukty odrážajúce uspokojenie základných psychologických potrieb a sú používané na hľadanie ich potenciálu ako indikátorov ohrozenia psychického a fyzického zdravia. WHOQOL je miera kvality života vyvinutá Svetovou zdravotníckou organizáciou (WHOQOL Group, 1995), ktorá je multifaktoriálna a zahŕňa fyzické, sociálne, emocionálne, kognitívne, pracovné, rolové a duchovné aspekty, ako aj širokú škálu symptómov súvisiacich s rôznymi ochoreniami. PERMA Profiler je v posledných rokoch celosvetovo najpoužívanejší nástroj na zachytenie well-beingu. Predložená práca porovnáva metódy merania WHOQOL BREF a Perma Profiler v rámci ich popisu, adaptácie v rôznych krajinách, spôsoboch psychometrického overenia a miere použitia na slovenskej populácii. Ďalej poukazuje na štúdie, v ktorých boli tieto metódy merania použité. V kontexte nedostatkov a limitov rozoberá jednotlivé dotazníky, možnosti merania a navrhuje najvhodnejšie postupy pre ďalší výskum.

Kľúčové slová: WHOQOL BREF, Perma Profiler, kvalita života, well-being

Abstract

Analyses of quality of life and well-being are very demanding and unexplored in many aspects. They consist of a large range of topics and items, because quality of life is a multidimensional field. Quality of life and well-being are constructs reflecting the satisfaction of basic psychological needs and are used to search for their potential as indicators of threats to psychological and physical health. WHOQOL is a measure of quality of life developed by the World Health Organization (WHOQOL Group, 1995), which is multifactorial and includes physical, social, emotional, cognitive, occupational, role and spiritual aspects, as well as a wide range of symptoms related to various diseases. In recent years, the PERMA Profiler has been the most widely used tool for capturing well-being worldwide. The presented work compares the measurement methods WHOQOL BREF and Perma Profiler in terms of their description, adaptation in different countries, methods of psychometric verification and the rate of use in the Slovak population. The project further points to studies in which these measurement methods were used. In the context of shortcomings and limits, it discusses individual questionnaires, measurement options and suggests the most appropriate procedures for further research.

Key words: WHOQOL BREF, Perma Profiler, quality of life, well-being

Kontaktné údaje:

Mgr. Patrícia Slebodová
Katedra psychológie, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
slebodova2@ucm.sk

Úvod

Well-being bol prvý krát definovaný Dienerom (1984) ako všeobecné hodnotenie života človeka na základe skúseností človeka pozostávajúca z pozitívnych aspektov. V roku 1995 boli k tejto definícii pridané aj negatívne afektové a kognitívne hodnotenia a definícia bola pozmenená tak, že subjektívna pohoda zahŕňala už aj kognitívne hodnotenie životnej spokojnosti ako celok a emocionálne reakcie na životné udalosti (Diener & Diener, 1995). Tento koncept podnietil globálne rozsiahly výskum a je rozsiahlo skúmaný do dnešného dňa. V rámci well-beingu sa rozlišujú dva významné koncepty a s nimi súvisiace prístupy, a to subjektívny well-being, ktorý vychádza z hedonistických aspektov života ako pozitívne emócie, šťastie, životná spokojnosť (Simsek, 2008) a psychologický well-being vychádzajúci z konceptu eudaimonickej pohody, sebaaktualizácie, zmyslu života a osobnostného rastu (Gurková, 2011). Iný prístup zhrnul vo všeobecnosti well-being to základných 6 domén a to konkrétne mentálny well-being, sociálny well-being, fyzický well-being, spirituálny well-being, aktivity a fungovanie a osobné okolnosti (Linton et al. 2016). Na základe dostupnej literatúry existuje viac ako 99 inštrumentov na meranie well-beingu, avšak medzi najvýznamnejší a najpopulárnejší merací nástroj sa považuje PERMA Profiler od autorov Butler a Kern (2016). PERMA Profiler je nástroj, ktorý je založený na PERMA modeli od Martina Seligmana, ktorý identifikuje päť kľúčových prvkov blaženosti a to pozitívne emócie (P – positive emotions), angažovanosť (E – engagement), vzťahy (R – relatedness), zmysluplnosť (M – meaning) a úspech (A – achievement). Butler & Kern (2016) vytvorili škálu s názvom PERMA Profiler, ktorá umožňuje meranie týchto piatich dimenzií. Jedná sa o multidimenzionálny merací nástroj, pozostávajúci z 23 položiek a participantí odpovedajú na 11 bodovej Likertovej škále s rozsahom od 1 – 10, kde 1 znamená vôbec/nesúhlas a 10 úplne/súhlas. Okrem samotných 5 dimenzií PERMA, dotazník zahŕňa oblasť negatívnych emócií, zdravia a samoty. PERMA-Profiler bol preložený do viac ako 15 jazykov a adaptovaný a validizovaný vo viacerých krajinách ako USA (Umucu et al. 2020), India (Singh & Raina, 2020), Turecko (Bulbul, 2018, Demirci et al. 2017), Argentína (Waigel & Lemos, 2023), Indonézia (Hidayat, 2018), Taliansko (Giangrasso, 2021), Chile (Cobo-Rendon et al. 2020), Venezuela (Cobo-Rendon et al. 2021), Irán (Payoun et al. 2020), Austrália (Ryan et al. 2019), Nemecko (Wammerl et al. 2019), Rusko (Isaeva, 2022), Maďarsko (Varga et al. 2022), Malajzia (Khaw & Kern 2015). Zároveň bol validizovaný na rôznych populáciách ako adolescenti (Singh & Raina, 2020), dospelí (Cobo-Rendon et al. 2020, Demirci et al. 2017, Giangrasso, 2021, Pezirkianidis et al. 2019), mladí dospelí trpiaci nádorami centrálného nervového systému (Grenawalt et al. 2021), dospelí jedinci s autizmom (Grosvenor et al. 2023), veteráni s duševnými chorobami (Umucu, 2021), ľudia so zdravotným postihnutím

(Wammerl et al., 2019) a podobne. Viacero štúdií verifikovalo psychometrické vlastnosti dotazníka a vnútorná konzistencia dotazníka sa pohybovala celkovo na úrovni $\alpha = 0,92 - 0,95$ a pre jednotlivé subškály: $\alpha = 0,71-0,88$ pre P, $\alpha = 0,60-0,80$ pre E, $\alpha = 0,75-0,85$ pre R, $\alpha = 0,70-0,92$ pre M a $\alpha = 0,70-0,86$ pre A. Na Slovensku ani v Čechách neboli psychometrické parametre overené na českej ani slovenskej populácii, čiže nie je doteraz štandardizovaná verzia tohto dotazníka. Čerešník (2016) preložil a použil PERMA Profiler, ktorý preukázal vysokú vnútornú konzistenciu $\alpha = 0,86$ pre celkové skóre, avšak pre jednotlivé subškály bola Cronbachova alpha nepostačujúca okrem položky zmyslupnosť a pozitívne a negatívne emócie: $\alpha = 0,84$ pre P, $\alpha = 0,39$ pre E, $\alpha = 0,23$ pre R, $\alpha = 0,84$ pre M, $\alpha = 0,45$ pre A. Ďalej, Balzamová (2023) použila vo svojej práci novú preloženú certifikovanými prekladateľmi verziu dotazníka a zhodnotenú 3 psychológmi, ktorá preukázala vysokú vnútornú konzistenciu $\alpha = 0,92$ a pre jednotlivé škály bola nepostačujúca len subškála E $\alpha = 0,45$, inak hodnoty dosahovali postačujúcu reliabilitu ($\alpha = 0,89$ pre P, $\alpha = 0,79$ pre R, $\alpha = 0,91$ pre M a $\alpha = 0,76$ pre A). Aj napriek tomu, že tento merací nástroj demonštruje dobrú reliabilitu, dlhodobú stabilitu a konvergenciu s inými meraniami, tento nástroj je kultúrne citlivý a vyžaduje si individuálne hodnotenie vzhľadom k jednotlivým kultúram, štýlom odpovedí a zaujatost' úsudku, ktorý môže byť kultúrne špecifický ako sa to preukázalo v štúdiu na Malajzijskej populácii, ktorá má nižší stupeň well-beingu než americká populácia, čo môže byť ovplyvnené tým, že Malajzijčania kladú vysoký dôraz na zdravie a tradičné metódy medicíny ako je Ayurveda, Yin Yang. Okrem toho, rolu môžu zohrávať aj iné faktory, ktoré nie sú zahrnuté v dotazníku ako vierovyznanie a finančná stabilita ako determinujúci faktor well-beingu. Zároveň však existujú štúdie, kde sa preukázali rozdielne zistenia v tom, do akej miery odpovede spoľahlivo reprezentujú dané faktory ako napríklad v štúdiu od Giangrasso (2018). V rámci výskumu sa koncept well-beingu začal prelínať s konceptom kvalita života a rozdiely ostali nejasné. V roku 1994 bola kvalita života definovaná Svetovou Zdravotníckou Organizáciou (WHO) ako vnímanie jednotlivca o svojom postavení v živote v kontexte kultúry a jeho hodnotových systémoch, cieľoch, očakávaníach, noriem a obáv. Jedná sa o rozsiahly koncept zameraný na fyzické zdravie človeka, psychický stav, úroveň nezávislosti, sociálne vzťahy, osobné presvedčenia a prostredie (WHOQOL Group, 1995). WHOQOL (World Health Organization Quality of Life) je skratka pre dotazník vyvinutý Svetovou zdravotníckou organizáciou (WHO, 1995), ktorý sa používa na hodnotenie kvality života. V roku 1995 boli vytvorené a zverejnené dve verzie dotazníka WHOQOL 100 a skrátaná verzia WHOQOL BREF, obe verzie validné a reliabné. Tieto meracie nástroje boli navrhnuté tak, aby boli univerzálne a prispôsobiteľné rôznym kultúram či populáciám. V tomto článku sa budeme venovať dotazníku WHOQOL – BREF,

ktorý obsahuje 26 položiek a respondent odpovedá na otázky na 5-bodovej Likertovej škále. Ide o nástroj, ktorý sa používa na meranie subjektívneho hodnotenia kvality života jednotlivcov vo viacerých oblastiach a to fyzické zdravie (7 položiek), psychické zdravie (6 položiek), sociálne vzťahy (3 položky), životné prostredie (8 položiek) a dve samostatné položky hodnotiace celkovú kvalitu života a zdravia. Svetová zdravotnícka organizácia pri vypracovaní dotazníka vychádzala zo subjektívneho poňatia kvality života, ako človek vníma svoju pozíciu v živote v kontexte kultúry, v ktorej žije a vo vzťahu k svojim cieľom, očakávaniam, životnému štýlu a záujmom. Konfirmatívna faktorová analýza preukázala akceptovateľný fit s CFI indexom nad 0.9. Vnútoraná konzistencia na vzorke vyše 4800 participantov pre 4 domény (fyzické zdravie, psychologická oblasť, sociálne vzťahy, prostredie) sa taktiež preukázala ako dobrá pre domény fyzické zdravie, psychologická oblasť a prostredie 0.84, avšak pre doménu sociálne vzťahy ako nie úplne postačujúca a to 0.66. Autori však tvrdia, že konštrukčná slabosť individuálnych položiek však neovplyvňuje celkovú validitu dotazníka (WHOQOL Group, 1995). Tento dotazník bol preložený do viac ako 15 jazykov. WHOQOL-BREF dotazník bol validizovaný v rôznych krajinách ako USA, Austrália, Izrael, Španielsko, Rusko, Brazília, Nórsko (Amir et al. 2000), Čína (Cheung et al., 2019), Fínsko (Siljander et al., 2015), Poľsko (Jasacz et al., 2006) a mnoho ďalších krajín a na rôznych populáciách ako ľudia s afáziou (Araujo, Jesus, Sa-Couto, Matos, 2023), utečenci žijúci v USA (Redko, Rogers, Bule, Siad & Choh, 2015), ľudia s HIV (Tesfaye, Olsen & Medhin, 2016) a podobne. Register WHO obsahuje slovenskú verziu WHOQOL-BREF od Damiána Kováča, ale nepodarilo sa nájsť psychometrické štúdie z verifikácie tejto slovenskej verzie (z roku 1999). Napriek uvedenému, výskum kvality života v rôznych kontextoch a populáciách na Slovensku prebieha a výsledky sú publikované. Metodika WHOQOL-BREF má bohaté využitie metodiky, avšak bez uvedenia pôvodu (napr. Krištofová et al., 2011; Virgulová & Schedová, 2013), alebo s citáciou českej verzie Dragomirecká & Bartoňová (2006, in Eliášová et al., 2015; Sadovská, 2012, Botíková & Puteková, 2016, Nemček, 2011, Uher et al., 2014, Tomová, 2015, atď.), ktorá obsahuje postup validizácie a české normy.

Problém a porovnanie

Stále viac výskumov sa zaoberá definíciou konštruktov well-beingu a kvalitou života, vzhľadom k úzkej prepojitelnosti pojmov (Landesman, 1986), nakoľko koncepty well-being a kvalita života pochádzajú zo spoločného základu a preukázali veľa podobností, preto vznikli otázky, či by nemohli byť zlúčené do zjednoteného konceptu spoločne so zjednoteným meracím nástrojom, čo by vyriešilo mnoho nejasností. Džuka (2004) vymedzil štyri prístupy k chápaniu

súvislosti well-beingu a kvality života. Prvý prístup vymedzuje tieto dva konštrukty ako samostatné a nezávislé, bez potreby špecifikovať súvislosti medzi nimi. Druhý prístup zastáva názor, že subjektívny well-being je súčasťou kvality života, tretí prúd stotožňuje kvalitu života a well-being a posledný prúd určuje well-being ako indikátor kvality života. V tomto článku sa zameriame na skúmanie podobností a rozdielov dvoch meracích nástrojov konštruktov well-being a kvalita života, ktoré sú považované za najreprezentatívnejšie. PERMA Profiler obsahuje položky z nasledujúcich domén: emocionálny well-being (t.j. položka zaoberajúca sa pozitívnymi emóciami), mentálny well-being (položka zaoberajúca sa úspechom, angažovanosťou, zmyslom života), sociálnym well-beingom (položka zaoberajúca sa pozitívnymi vzťahmi) a fyzickým well-beingom (položka zaoberajúca sa fyzickým zdravím). V porovnaní s WHOQOL-BREF fyzický well-being meria 7 položiek, psychologický meria 6 položiek, sociálny well-being 3 položky a prostredie 3 položky. Konkrétnejšie, v oblasti obsahovej štruktúry, oba meracie nástroje sa zameriavajú na oblasť fyzického zdravia, kým WHOQOL meria tento aspekt 6 otázkami, ktoré sú konkrétnejšie a zamerané na viaceré oblasti vo fyzickom zdraví (napr. samotná bolesť, energia, spánok a schopnosť výkonu), nástroj PERMA meria fyzické zdravie len 3 všeobecnými otázkami a to subjektívnym zhodnotením zdravia a spokojnosťou so zdravím. Táto oblasť sa teda prelína u oboch meracích nástrojov, WHOQOL je však podrobnejšia. WHOQOL BREF dosahuje hodnotu cronbachovej alfy 0.82 a škála zdravia v PERME Profiler od 0.85 – 0.92. Obe subškály sú reliabilné, avšak PERMA Profiler bola v tejto oblasti kritizovaná za to, že subjektívne zhodnotenie zdravia môže znamenať pre každého respondenta niečo iné a môže byť vysvetlené rôzne, kým v WHOQOL BREF je to zreteľnejšie klasifikované. V oblasti psychologickkej domény, WHOQOL BREF zahŕňa otázky zamerané na zmysel života (Do akej miery má Váš život podľa Vás zmysel?), spokojnosť so samým sebou (Ako ste spokojná/ý sám so sebou?), negatívne pocity (Ako často zažívate negatívne pocity ako zlá nálada, zúfalstvo, úzkosť, depresia?), sústredenosť (Ako dobre ste schopná/ý sa sústrediť?). V porovnaní s PERMA Profiler, WHOQOL BREF skúma psychologickú oblasť len všeobecne a to jednou otázkou na každú sféru, PERMA Profiler skúma zmysel života tromi otázkami (Do akej miery vediete užitočný a zmysluplný život? Do akej miery si myslíte, že to, čo v živote robíte, je hodnotné a stojí za to? Do akej miery máte pocit, že váš život niekam smeruje?). Ďalej, oblasť emócie je v PERMA Profiler meraná 6 otázkami zameranými zvlášť na smútok, úzkosť, radosť, hnev, celkovú spokojnosť a vo WHOQOL BREF sú emócie merané len jednou otázkou a aj to len negatívnymi emóciami (Ako často zažívate negatívne pocity ako zlá nálada, zúfalstvo, úzkosť, depresia?), preto je otázne do akej miery je táto oblasť preskúmaná, keďže pozitívne emócie úplne absentujú. WHOQOL BREF dosahuje

hodnotu Cronbachovej alfy 0.75, PERMA Profiler $\alpha = 0,71-0,88$ pre oblasť P a $\alpha = 0,70-0,92$ pre oblasť M. V tejto doméne sa javí PERMA Profiler ako detailnejšia a vhodnejšia pre preskúmanie daných konštruktov. Nasledovnou oblasťou sú sociálne vzťahy z WHOQOL BREF a vzťahy z PERMA Profiler. Ak porovnáme štruktúru otázok, WHOQOL BREF i PERMA Profiler merajú túto oblasť 3 otázkami, ktoré sú však mierne odlišné. WHOQOL BREF meria túto doménu otázkami zameranými na spokojnosť so sociálnymi vzťahmi, spokojnosť so sexuálnym životom a podporou od priateľov. PERMA Profiler meria túto doménu otázkami zameranými tiež na spokojnosť so sociálnymi vzťahmi, mierou podpory od priateľov avšak poslednou otázkou je miera milovania zo strany ostatných. Táto doména sa javí ako najprelínajúcejšia. WHOQOL BREF dosahuje hodnotu cronbachovej alfy 0.66, čo sa javí ako nepostačujúca, avšak PERMA Profiler $\alpha = 0,77-0,84$ pre R. V danej oblasti je WHOQOL BREF kritizovaný za to, že otázka skúmajúca sexuálny život nemusí byť reprezentatívna pre skupinu respondentov s HIV, či dôchodcov a nemusí korelovať s ostatnými otázkami, kvôli ochoreniu či veku jednotlivca a jeho vnímanie. Kým WHOQOL BREF má ešte oblasť prostredia, v ktorej sa zameriava na spokojnosť s fyzickým prostredím (Ako veľmi zdravé je Vaše fyzické prostredie, v ktorom žijete?), financiami (Máte dostatok financií na uspokojenie svojich potrieb?), príležitostí (Máte dostatok príležitostí na rozvíjanie svojich záujmov?), bývanie (Ako veľmi ste spokojná/ý so svojim bývaním?), lekárskou starostlivosťou, dostupnými informáciami a pod., WHOQOL BREF dosahuje hodnotu cronbachovej alfy 0.80, PERMA Profiler nemeria prostredie ako také, meria už len pocit celkového šťastia (Ak zhrnieme všetky faktory dokopy, do akej miery sa cítite šťastne?), čo môže ovplyvniť celkové skóre nezahrňujúc externé faktory, a za čo je PERMA Profiler kritizovaná a je v danom prípade potrebné zvoliť ešte doplňujúce metodiky merania zamerané práve na danú oblasť. Naopak, PERMA Profiler ešte zahrňa otázky ohľadom miery pohltenia nejakou činnosťou ako ďalším dôležitým faktorom well-beingu, čo WHOQOL nezahrňa a neprikladá jej vážnosť v oblasti kvality života.

Limity a odporúčania pre ďalší výskum

Oba nástroje plnia dôležitú funkciu v oblasti psychológie a hodnotenia subjektívneho blahobytu. Vyznačujú sa univerzálnosťou a nie sú špecificky dané pre konkrétny typ populácie, sú široko používané na medzinárodnej úrovni, čím sa vyznačujú kvalitou na globálnej úrovni. Kým WHOQOL sa sústreďuje na širší koncept kvality života v zdravotníckom kontexte, PERMA Profiler sa viac zameriava na faktory, ktoré súvisia so šťastím, pozitívnymi emóciami a pohodou z hľadiska pozitívnej psychológie. Pri rozhodovaní, ktorý merací nástroj použiť je

dôležité poznať konkrétny účel a kontext, v ktorom sa budú používať. Oba nástroje sú veľmi užitočné či už vo vedeckom výskume, ale i v klinickej i poradenskej psychológii na sledovanie kvality života a well-being jedinca. Jednou z hlavných nevýhod týchto meracích nástrojov je najmä rozdielnosť názorov v definícii kvality života a well-beingu, pretože sa jedná o meranie subjektívneho pocitu, ktorý sa môže odlišovať u rôznych ľudí na základe ich rebríčka hodnôt, jedinečných skúseností a zážitkov. Jednou z nevýhod WHOQOL BREF meracieho nástroja je najmä fakt, do akej miery sociálne a environmentálne faktory merajú to čo merajú v dotazníku, vzhľadom k rôznym okolnostiam a zmenám (napr. zemetrasenie, vojny) pretože existuje veľmi málo štúdií, ktoré tento nástroj merali v týchto podmienkach a na týchto populáciách. Jednými z týchto štúdií sú napríklad expozícia radiácie (Yen et al., 2013), Palestínsky konflikt v Gaze (Hammoudeh et al. 2013), Nigerijskí utečenci (Akinyemi et al. 2012), chudoba v zaostávajúcich krajinách (Skevington, 2009), kde sa preukázal ako vhodný nástroj na meranie. Aj napriek postupným výskumom na rôznych populáciách, je ešte potrebné hlbšie preskúmanie daných konštruktov na rôznych vzorkách, čím by sa nástroj stal ešte viac univerzálnejším. PERMA Profiler je zameraná na skúmanie psychologickej oblasti vrátane emócií, zmyslu života, angažovanosti je kritizovaná za nezahrnutie externých faktorov, ktoré môžu ovplyvniť celkové skóre. Následne, žiadna zo štúdií neotestovala dotazníkovú konvergentnú validitu oproti objektívnym kritériám (napr. fyzická aktivita a spánok), napriek faktu, že well-being by teoreticky mohol pozitívne korelovať s levelmi fyzickej aktivity a dĺžke spánku, preto sú potrebné štúdie do budúcnosti v oblasti preskúmania psychometrických vlastností PERMA Profiler (Haapasalo et al. 2018). Vzhľadom k faktu, že oba nástroje sú kultúrne citlivé, validizácia týchto nástrojov je veľmi dôležitá v každej krajine, v ktorej sa používajú, preto nasledovný výskum by mal smerovať k validizácii. Okrem toho by bolo vhodné preskúmať vybrané najreprezentatívnejšie položky z oboch nástrojov, čím by sa mohlo dôjsť k vytvoreniu univerzálneho nástroja.

Literatúra

AMIR, M., MARCELO, F., HERRMAN, H., LOMACHENKOV, A., LUCAS, R., PATRICK, D., & LIDO GROUP. (2000). Reliability, validity and reproducibility of the WHOQOL BREF in six countries. *Qual Life Res*, 9(3), 320.

AKINYEMI, O. O., OWOAJE, E. T., IGE, O. K., & POPOOLA, O. A. (2012). Comparative study of mental health and quality of life in long term refugees and host populations in Oru-Ijebu, Southwest Nigeria. *BMC research notes*, 5, 1-9.

ARAÚJO, A. F. S., JESUS, L. M., SA-COUTO, P., & MATOS, M. A. C. (2023). Adaptation and Validation of the World Health Organization Quality of Life-BREF (WHOQOL-BREF) for People with Aphasia. *Aphasiology*, 1-20.

BALZAMOVÁ, M. (2023): Vzťah medzi základnými psychologickými potrebami a psychologickým well-beingom. [Bakalárska práca]. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Filozofická fakulta, Katedra psychológie.

CHEUNG, Y. B., YEO, K. K., CHONG, K. J., KHOO, E. Y. H., & WEE, H. L. (2019). Measurement equivalence of the English, Chinese and Malay versions of the World Health Organization quality of life (WHOQOL-BREF) questionnaires. *Health and quality of life outcomes*, 17(1), 1-6.

COBO-RENDÓN, R., PÉREZ-VILLALOBOS, M. V., & DÍAZ-MUJICA, A. (2020). Propiedades psicométricas del PERMA-Profiler para la medición del bienestar en una muestra de estudiantes universitarios chilenos. *Revista Ciencias de la Salud*, 18(1), 119-133.

ČEREŠNÍK, M. (2016). Duševná pohoda a prežívanie šťastia. Diagnostické skúsenosti v systéme vyššieho sekundárneho vzdelávania. In Gajdošová, E. Škola v kontexte psychológie zdravia a pozitívnej psychológie, Praha, Wolters Kluwer, p. 260-266. ISBN: 978-80-755-2368-6.

DEMIRCI, İ., EKŞİ, H., DINÇER, D., & KARDAŞ, S. (2017). Beş boyutlu iyi oluş modeli: PERMA Ölçeği Türkçe Formunun geçerlik ve güvenilirliği. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 5(1), 60-77.

GIANGRASSO, B. (2021). Psychometric properties of the PERMA-Profiler as hedonic and eudaimonic well-being measure in an Italian context. *Current Psychology*, 40, 1175-1184.

GRENAWALT, T. A., UMUCU, E., REYES, A., BAYLIN, A., STRAUSER, D. R., TANSEY, T. N., & WAGNER, S. (2022). Psychometric validation of the PERMA-profiler as a well-being measure for young adult survivors of pediatric central nervous system tumor. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 65(4), 255-265.

- HAAPASALO, V., DE VRIES, H., VANDELANOTTE, C., ROSENKRANZ, R. R., & DUNCAN, M. J. (2018). Cross-sectional associations between multiple lifestyle behaviours and excellent well-being in Australian adults. *Preventive medicine*, 116, 119-125.
- HAMMOUDEH, W., HOGAN, D., & GIACAMAN, R. (2013). Quality of life, human insecurity, and distress among Palestinians in the Gaza Strip before and after the Winter 2008–2009 Israeli war. *Quality of Life Research*, 22, 2371-2379.
- ISAEVA, O. M., AKIMOVA, A. Y., & VOLKOVA, E. N. (2022). PERMA-Profiler: the Approbation of the Russian Version. *СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО SOCIAL PSYCHOLOGY AND SOCIETY*, 13(3):116-133.
- JARACZ, K., KALFOSS, M., GÓRNA, K., & BAĆZYK, G. (2006). Quality of life in Polish respondents: psychometric properties of the Polish WHOQOL–Bref. *Scandinavian journal of caring sciences*, 20(3), 251-260
- KHAW, D., & KERN, M. (2014). A cross-cultural comparison of the PERMA model of well-being. *Undergraduate Journal of Psychology at Berkeley, University of California*, 8(1), 10-23.
- LINTON, M. J., DIEPPE, P., & MEDINA-LARA, A. (2016). Review of 99 self-report measures for assessing well-being in adults: exploring dimensions of well-being and developments over time. *BMJ open*, 6(7).
- WAIGEL, N. C., & LEMOS, V. N. (2023). Psychometric Properties of PERMA Profiler Scale in Argentinian Adolescents. *International Journal of Psychological Research*, 16(1), 103-113.
- PAYOUN, M., FADAYEVATAN, R., LOTFI, M. S., & FOROUGHAN, M. (2020). Psychometric properties of the Persian version of PERMA-Profiler: a tool to assess flourishing in Iranian older adults. *Успехи геронтологии*, 33(3), 576-584.
- BUTLER, J., & KERN, M. L. (2016). The PERMA-Profiler: A brief multidimensional measure of flourishing. *International Journal of Wellbeing*, 6(3).
- PEZIRKIANIDIS, C., STALIKAS, A., LAKIOTI, A., & YOTSIDI, V. (2021). Validating a multidimensional measure of wellbeing in Greece: Translation, factor structure, and measurement invariance of the PERMA Profiler. *Current Psychology*, 40, 3030-3047.
- REDKO, C., ROGERS, N., BULE, L., SIAD, H., & CHOH, A. (2015). Development and validation of the Somali WHOQOL–BREF among refugees living in the USA. *Quality of Life Research*, 24, 1503-1513.

RYAN, J., CURTIS, R., OLDS, T., EDNEY, S., VANDELANOTTE, C., PLOTNIKOFF, R., & MAHER, C. (2019). Psychometric properties of the PERMA Profiler for measuring wellbeing in Australian adults. *PloS one*, 14(12), e0225932.

SILJANDER, E., LUOMA, M. L., & MERILÄINEN-PORRAS, S. (2015). Validity and reliability of Finnish version of WHOQOL-Bref on adult population in Finland. *International Journal of Happiness and Development*, 2(1), 52-68.

SKEVINGTON, S. M. (2009). Conceptualising dimensions of quality of life in poverty. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 19(1), 33-50.

TESFAYE, M., OLSEN, M. F., MEDHIN, G., FRIIS, H., HANLON, C., & HOLM, L. (2016). Adaptation and validation of the short version WHOQOL-HIV in Ethiopia. *International journal of mental health systems*, 10(1), 1-10.

VARGA, B. A., OLÁH, A., & VARGHA, A. (2022). A magyar nyelvű PERMA Jólét Profil kérdőív megbízhatóságának és érvényességének vizsgálata. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 23(1), 33-64.

WAMMERL, M., JAUNIG, J., MAIRUNTEREGGER, T., & STREIT, P. (2019). The German version of the PERMA-Profiler: evidence for construct and convergent validity of the PERMA theory of well-being in German speaking countries. *Journal of Well-Being Assessment*, 3, 75-96.

The WHOQOL Group (1995). The World Health Organization Quality of Life assessment (WHOQOL): *Position paper from the World Health Organization*. *Social Science and Medicine*, 41, 1403-1409.

UMUCU, E. (2021). Examining the structure of the PERMA theory of well-being in veterans with mental illnesses. *Rehabilitation counseling bulletin*, 64(4), 244-247.

YEN, P. N., YANG, C. C., CHANG, W. P., WANG, J. D., HWANG, J. S., CHANG, T. C., ... & LIN, I. F. (2013). Late effects on the health-related quality of life in a cohort population decades after environmental radiation exposure. *International Journal of Radiation Biology*, 89(8), 639-644.

**Sekcia germanistiky, anglistiky a
amerikanistiky**

Kríženie z medzijazykového anglicko-slovenského pohľadu

Blending from Cross-Linguistic English-Slovak Perspective

Mgr. Adam Bajza

Abstrakt

Keďže angličtina sa stala významným darcom lexikálnych jednotiek do iných jazykov, prevzatia z nej sú neustále bežnejšie aj v slovenčine. Viaceré spoločensko-kultúrne a politické zmeny a vývoj spôsobili, že slovenčina sa viac otvorila zahraničným vplyvom, čo má za následok aj zvýšený výskyt anglicizmov. Napriek tomu, že tieto jazyky spolu úzko etymologicky nesúvisia, možno poukázať na skutočnosť, že asimilácia anglických prevzatí prenikla dokonca aj do slovotvorného systému slovenčiny. Kým kríženie v slovenčine bolo len nedávno a vlastne len okrajovo uznané, tento slovotvorný proces postupne nadobúda istú produktivitu. Príspevok sa preto zameriava na prezentáciu a exemplifikáciu formovania a onomatologického potenciálu krížených slov, so špecifickým zameraním na ich štruktúru. Údaje sú vyhodnotené z hľadiska ich kategorizácie v rámci hlavných štruktúrnych typov a ich príslušných podtypov. Okrem toho ponúkame aj medzijazykový pohľad na vzájomné porovnanie excerpovaných a štatisticky spracovaných údajov v porovnaní s výsledkami predchádzajúcich výskumov. Zámerom štúdie je prispieť k medzijazykovým štúdiám, k slovenskej onomatológii, ako aj zvýšiť povedomie o krížených slovách, keďže sa im doteraz rozsiahla teoretická pozornosť nevenovala.

Kľúčové slová: kríženie, slovotvorba, medzijazykový pohľad, anglicizmy, onomatologický potenciál, štruktúrne typy

Abstract

As English has become a significant donor of lexical units to other languages, borrowings from it are more common in Slovak, too. Several socio-cultural and political changes and developments have caused Slovak to become more open to foreign influences, also resulting in the increased presence of anglicisms. In spite of the fact that these languages are not closely etymologically related, it is possible to claim that the assimilation of English borrowings has even penetrated into the word-formation system of Slovak. While blending has only recently and actually merely marginally been acknowledged in Slovak, this word-formation process has gradually become productive. Therefore, the paper focuses on presenting and exemplifying the formation and onomatological potential of blends, with specific focus on their structure. The data are evaluated as to their categorisation within the main structural types and their respective subtypes. Besides, we offer a cross-linguistic perspective with regard to the mutual comparison of the collected and statistically processed data, in comparison with the results of previously conducted researches. The study intends to contribute to cross-linguistic studies, to Slovak onomatology, as well increase the awareness of blends, as so far extensive theoretical attention has not focused on them.

Keywords: blending, word-formation, cross-linguistic perspective, anglicisms, onomatological potential, structural types

Contact

Mgr. Adam Bajza
Department of German Studies, Faculty of Arts
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
bajza1@ucm.sk

Introduction

One can notice that English stands for significant influences of other languages. Slovak has also been influenced and the results can be, among other things, seen on its word-formation, as well. Slovak word-formative processes are not numerous and so varied as the English ones. Therefore, we focus on blending as a word-formative process that has become very productive while being only marginally recognised in Slovak. As it has been largely studied in English linguistics (e.g. Pound, 1914; Renner, 2015), we try to exemplify and compare the two linguistic systems. Nevertheless, in the case of Slovak, researches dealing with this topic are rather rare. The only detailed research conducted so far was presented by Böhmerová (2010). Therefore, we adduce that our paper could be a contribution above all to Slovak onomatology.

1 The influence of English on Slovak

As our topic is of cross-linguistic character, hence initially it is necessary to discuss the designations referring to blending used in Slovak. In comparison to English where there are more than ten such designations, in Slovak they are not so numerous, namely *križenie* (Böhmerová, 2010, 2016; Bednárová-Gibová, 2014), *splývanie* (Miššíková, 2010), *lexikálna kontaminácia* (Ološtiak, 2015), *zrasty* (Böhmerová, 2015) or *lexikálne križenie* (Borková, 2018)). The number of blends is increasing in Slovak, but “when exactly the lexical blends started to appear in the Slovak language is unknown for now, as Slovak etymological work is in its beginnings” (Borková, 2018, p. 41). This opinion is rejected by Böhmerová (2015) because blends may be dated already back to the 1980s even if marginal occasionalisms or speech of children are excluded. However, the presence of blends in Slovak may be explained by the events that took place in the course of Slovak history that resulted in the influence of English on Slovak (Böhmerová, 2014). “English has become a sort of *lingua franca* and a source supplying other languages with its lexical items” (Böhmerová, 2009, p. 149). This is also mentioned by Filipović (1996) who emphasises that new means of communication were the reason why various European languages came into contact with English. Furthermore, in terms of *means of communication*, Kumorová (2015) agrees that English words penetrate into Slovak faster than in the past due to means of mass communication. Another perspective is offered by Dudok (2012) who claims that English fulfils a complementary function in Slovak communication. On the other hand, Böhmerová (2015) points out that anglicisms have been identified in Slovak for more than a half-century. Moreover, “the need for English has been intensified as a result of Slovakia’s membership in the European Union, as well as of global communication in English” (Böhmerová, 2014, p. 68). A similar opinion is shared by

Welnitzová (2020) who claims that borrowings are domesticated with regard to the language being capable of adaptation to global tendencies. Other reasons for using anglicisms in Slovak are, for instance, to designate new objects for which exist no native names, as well as to form a one-word expression instead of a descriptive multi-word denotation (Katreniaková, 2002). As reasons of borrowing, Jesenská (2007) also includes an effort of language users to make the language more sophisticated, international and democratic.

“When trying to identify the impact of English on word-formation in Slovak, the word-formation processes of both languages have to be compared from the aspects of their systemic classification and the linguistic phenomena entailed” (Böhmerová, 2014, p. 69). Bearing in mind the *systemic classification*, it should be emphasised that not all the word-formation processes presented in the classification proposed by Marchand (1960) are acknowledged for Slovak. Orgoňova, Bohunická (2011) distinguish only *derivation* (derivácia) and *compounding* (kompozícia), though admitting that their combination is possible. Yet, Miššiková (2010), in contrast to Orgoňová, Bohunická (2011), declares that blending is considered a word-formation process, though it belongs to the *marginal* word-formation processes suggesting dynamic tendencies in the development of modern Slovak. According to Ološtiak (2015), the most complex survey of blending in Slovak has been conducted by Adela Böhmerová in her monograph, *Blending As Lexical Amalgamation and Its Onomatological and Lexicographical Status in English and in Slovak*, published in 2010. In the monograph, blending is presented not only in terms of English linguistics, but also the relation of blending to Slovak linguistics is discussed on 25 pages. Moreover, English-Slovak cross-linguistic perspective on blending can be found in other papers by Böhmerová (e.g. 2009; 2014; 2015; 2016).

2 Borrowings of English blends

Entlová, Malá (2020, p. 140) claim that “incorporating new words termed as Anglicisms (English borrowings) is one of the most productive ways of any modern language vocabulary enrichment.” Focusing on Slovak, a similar opinion is declared by Böhmerová (2010, p. 116) when stating that “borrowing from English into Slovak testifies to the openness of Slovak to borrowings from English, which is in line with the prevailing international trend.” Nevertheless, when adopting into Slovak, anglicisms undergo the process of adaptation (Böhmerová, 2009, 2010, 2015; Jesenská, 2016; Entlová, Malá, 2020). Such adaptation is specified in more detail as a process of *modifying assimilation* and can occur on various levels, namely *transgraphemisation*, *transphonemisation* or *transgrammaticalisation*

(Böhmerová, 2010). As examples of blends that are influenced by the modifying assimilation, blends taken from Böhmerová (2009; 2010) *cocacolonization* (Coca Cola + colonization), *workoholic* (work + alcoholic) can be exemplified. The former is adapted as *kokakolonizácia*, while the latter have variants such as *vorkoholik*, *workaholic* or the original form *workoholic*. Furthermore, there was an attempt to collect the most frequent blends taken from English found in Slovak, and out of the 20 most frequent ones only five blends are not from English, namely *bankomat*, *nohejbal*, *bionika*, *telervis* and *kávomat*, while the other blends are *motel*, *smog*, *spam*, *vorkoholik*, *firmware*, *botel*, *identikit*, *infotainment*, *emotikon*, *metrosexuál*, *workoholik*, *workaholik*, *brunch*, *phish* and *picon* (Böhmerová, 2010).

3 Formation of blends and onomatological potential of blending

According to Böhmerová (2016), though the productivity of blending is relatively limited in Slovak, blends are characterised by considerable effectivity and their productivity along with the use in particular communicative spheres and genres is increasing. Besides, one can agree that “in Slovak lexicology blending is usually tackled as ‘special formation of occasionalisms’” (Böhmerová, 2009, p. 151). Regarding occasionalisms, Orgoňová, Bohunická (2011) state the difference between occasionalisms and neologisms, i.e. that the former refer to the effort to create original and even exclusive statements, while the latter are created due to the need to designate new facts. Thus, many blends are “readily formed as nonce-words (occasionalisms) in colloquial language, namely with the purpose to amuse” (Böhmerová, 2009, p. 151). As a result, blends can be found, for example, in advertisements, names of products, companies, or songs, in poetic expressions and electronic communications (Böhmerová, 2009; 2014; 2016).

If we focus on blends themselves, it can be declared that the majority of blends in Slovak are word-categorially nouns (e.g. *plynkaso* (plyn ‘gas’ + inkaso ‘collection of payment’)) and syntactically determinative (e.g. *belgislanec* (belgický ‘Belgian’ + veľvyslanec ‘ambasador’)) (Böhmerová, 2010). Owing to the word-classes, the above author emphasises (2010, p. 129-130) that “it is sometimes difficult to identify the word-class of the first base, as this is often blurred by the loss of categorial markers which can be sacrificed to blending.” As an example, the blend *snehánky* (sneh ‘snow’ or snehový ‘snow-related, snowy’ + prehánky ‘occasional showers’) is given as an example in which it is not known if the first base is a noun or an adjective (Böhmerová, 2010). Other examples, for instance, are *pomarínka* (pomaranč ‘orange’ + mandarínka ‘tangerine’), *Wienaslava* (Wien + Bratislava), *čokoláče* (čokoládové ‘chocolate’ + koláče ‘cakes’) or *manažel* (manažér ‘manager’ + manžel ‘husband’) (Böhmerová, 2009).

To conclude, blending as an inventive, non-conventional and funny word-formation process is in conformity with the social tendencies and attitudes in favour of individualism, originality and tolerance towards postmodern liberalism that influence also the linguocultural atmosphere of the Slovak language community (Böhmerová, 2016).

4 Analysis of English and Slovak blends

Our analysis is based on the categorisation of empirically collected English and Slovak blends with regard to their structure. Analysed are the structural types, including telescoped blends and fused blends, as well as special cases of blends and dual hybrid blends. Moreover, we compare the total number of the particular structural types of English and Slovak blends. To obtain and analyse the data, we used classification, as well as the quantitative method and the comparative method.

Before moving to the statistically processed data, we would like to present some of the excerpted blends, which can be found in Table 1. In this table, we present those blends which are to some extent connected to the *University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava* (UCM), Slovakia. However, generally speaking, the collected blends can be categorised within the various communicative spheres, including, for instance, *advertisements, products name, colloquial language, politics, entertainment, terminology*, etc.

Table 1. Examples of the excerpted blends

Blend (source words)	Structural type Graphical scheme	Explanation
Facooltné stredy (Fakultné 'faculty' + cool 'cool')	Telescoped blend $a^1(x)Ba^2$	An event that used to take place at Faculty of Arts, UCM
Ateliér (atelier 'studio / atelier' + TT 'an abbreviation for Trnava (city)')	Telescoped blend $a^1(x)Ba^2$	The name for the UCM magazine

Table 1. Examples of the excerpted blends (continued)

Veda v CentTre (Centre 'centre' + TT 'an abbreviation for Trnava (city)')	Telescoped blend $a^1(x)Ba^2$	An event presenting science and scientific research
UniTTy (Unity + TT 'an abbreviation for Trnava (city)')	Telescoped blend $a^1(x)Ba^2$	The name for the university choir
THE.ART.RE (theatre + art)	Telescoped blend $a^1(x)Ba^2$	The name for the university theatre

Returning to the statistical data, in the following two tables, *Table 2* and *Table 3*, we present the data according to the language in which the blends were found (the total number of the excerpted blends is 372). Therefore, *Table 2* contains data regarding the categorisation of English blends, namely *telescoped* (194), *fused* (106), *dual hybrid* (3) and *special cases* (7). As it is evident, telescoped blends occurred the most, followed by fused blends. The difference between them is 88. The lowest number was found in the case of dual hybrid blends and special cases, where significantly prevailing, by more than 30 times, are telescoped and fused blends, if treated together.

Table 2. The total number of structural types of English blends

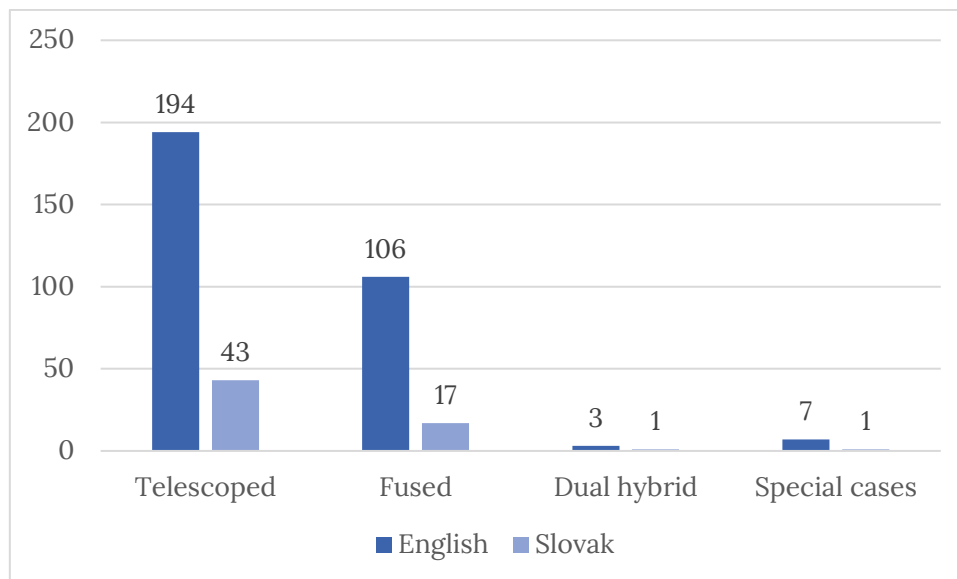
	Types of English blends			
	Telescoped	Fused	Dual hybrid	Special cases
Quantity	194	106	3	7
Total	310			

Similarly, in *Table 3* (on the following page), data can also be found, but in this case the categorisation of Slovak blends is presented, namely *telescoped* (43), *fused* (17), *dual hybrid* (1) and *special cases* (1). Telescoped blends were more than twice as many as fused blends. As to dual hybrid and special blends, each of them occurred just once.

Table 3. The total number of structural types of Slovak blends

	Types of Slovak blends			
	Telescoped	Fused	Dual hybrid	Special cases
Quantity	43	17	1	1
Total	62			

After individual evaluation, we compared the overall data the result of which can be found in the following *Figure 1*. On the one hand, we can state that English blends were more numerous, but on the other hand, this is not surprising with regard to the fact that blends are more common in English. Nevertheless, we cannot claim that the tendency for blend formation is subtle in Slovak. Taking into account that we have empirically collected the database of blends, the occurrence of 62 blends is relatively reliable. Besides, the differences among English and Slovak telescoped and fused blends are considerable, namely 151 and 89 respectively.

Figure 1. The comparison of English blends and Slovak blends

Conclusion

The presented paper focuses on blending as a very productive word-formative process that has also become recognised in Slovak, though so far only marginally. While blends in English are common, in Slovak their occurrence is not so frequent, though it is increasing. We pointed out the reason of English for influencing Slovak, such as globalisation or the need to designate a new object, as well, on the Slovak word-formation system. Then we focused on the process of modifying

assimilation when borrowing from English. Another part of the present research dealt with the formation and the onomatological potential where, among other things, we discussed, the utilisation of blends within the particular communicative spheres. Finally, we presented the statistically processed data of English and Slovak blends, the total number of which was 372. These blends were categorised within the structural types, namely telescoped (194; 43), fused (106; 17), dual hybrid (3; 1) and special cases (7; 1). As a result, we can conclude that the occurrence of telescoped as well as fused blends was the highest in both languages.

Resumé

Tento príspevok sa zameriava na lexikálne kríženie, ktoré sa postupne stáva častejším aj v slovenčine. Na rozdiel od angličtiny, v ktorej je bežné, v slovenčine sa stále považuje za okrajový slovotvorný postup. Na základe toho sme najprv poukázali na dôvody vplyvu angličtiny na slovenčinu a na jej slovotvorbu, ako napríklad globalizácia, či snaha používateľa jazyka vyznieť sofistikovanejšie. Tiež sme spomenuli, že krížené slová možno datovať v slovenčine už počas osemdesiatych rokov minulého storočia. Okrem toho, sme bližšie vysvetlili viaceré aspekty lexikálneho kríženia, a to prevzatia z angličtiny, asimiláciu alebo využitie krížených slov v rámci komunikačných oblastí. V našej analýze sme prezentovali štatistické údaje vyexcerpovaných anglických a slovenských krížených slov. Celkový počet analyzovaných lexikálnych jednotiek bol 372, ktoré sme kategorizovali podľa ich štruktúry. Tieto údaje sme uviedli v tabuľkách, z ktorých je evidentné, že teleskopické krížené slová boli najfrekvencovanejšie. V rovnakom zmysle sme zistili, že tento typ je veľmi častý aj pokiaľ ide o medzijazykový pohľad.

Bibliography

BEDNÁROVÁ-GIBOVÁ, K. 2014. Some insights into portmanteau words in current fashion magazines. In: *Jazyk a kultúra* [online], vol. 5, no. 19-20, pp. 1-10 [cit. 2022-06-17]. ISSN 1338-1148. Available at: <https://www.ff.unipo.sk/jak/cislo19-20.html>.

BÖHMEROVÁ, A. 2009. Cross-Linguistic Word-Formative Interference Influence of English on Neologisms in Slovak. In: ŠTEKAUER, P., TOMAŠČÍKOVÁ, S., WITALISZ, W. *Culture Language and Literature Across Border Regions*. Krosno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, pp. 145-156. ISBN 978-89295-09-1.

BÖHMEROVÁ, A. 2010. *Blending As Lexical Amalgamation and Its Onomatological and Lexicographical Status in English and in Slovak*. Bratislava: ŠEVT. p. 152. ISBN 978-80-8106-032-8.

BÖHMEROVÁ, A. 2014. Recent Word-Formative Tendencies in English and Their Cross-Linguistic Impact. In: *Contemporary Issues on Linguistics and Language. LILA '14 Linguistics and Language Conference Proceedings*. Istanbul: Dakam, pp. 63-75. ISBN 978-605-5120-81-8.

BÖHMEROVÁ, A. 2015. Udomácnení hostia? Nahliadnutie do prítomnosti anglicizmov a dynamiky ich vplyvu na jazykové roviny súčasnej slovenčiny. In: ŠIMKOVÁ, M. *Človek a jeho jazyk 3*. Bratislava: VEDA, pp. 302-313. ISBN 978-80-224-1181-3.

BÖHMEROVÁ, A. 2016. K systémovým a lingvokultúrnym aspektom anglickej slovotvorby v porovnaní so slovenčinou. In: BÖHMEROVÁ, A., LONEK, J. *Lingvokultúrna determinácia lexiky v anglofónnom a slovenskom kontexte*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava, pp. 17-60. ISBN 978-80-223-4240-7.

BORKOVÁ, L. 2018. Slovak Blends in Changing Times. In: *Cudzíe jazyky v premenách času VIII. Recenzovaný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava: Ekonóm, pp. 40-54. ISBN 978-80-225-4492-4.

DUDOK, M. 2012. Aktualizácia cudzích slov v medzijazykovej komunikácii. In: BOHUNICKÁ, A. *Jazykoveda v pohybe*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava. pp 264-273. ISBN 978-80-223-3276-7.

ENTLOVÁ, G., MALA, E. 2020. The occurrence of anglicisms in the Czech and Slovak lexicons. In: *XLinguae*, vol. 13, no. 2, pp. 140-148. ISSN 1337-8384.

FILIPOVIĆ, R. 1996. English as a word donor to other languages of Europe. In: HARTMANN, R. *English Language in Europe*. Oxford: Intellect, pp. 37-46. ISBN 1-871516-89-7.

JESENSKÁ, P. 2007. *Jazyková situácia na Slovensku v kontexte EÚ s ohľadom na anglicizmy*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici. p. 92. ISBN 80-8083-394-7.

JESENSKÁ, P. 2016. Analysis of Neological Anglicisms used in Slovak from Aspects of Orthography and Frequency in the Slovak National Corpus. In: *European Journal of Social and Human Sciences*, vol. 12, no. 4, pp. 152-159. ISSN 1339-6773.

KATRENIÁKOVÁ, Z. 2002. *Anglicizmy v slovenčine z hľadiska didaktickej komunikácie*. Banská Bystrica: Metodické centrum Banská Bystrica. p. 32. ISBN 80-8041-399-1.

KUMOROVÁ, Z. 2015. *Základy teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. p. 138. ISBN 978-80-8105-651-2.

MARCHAND, H. 1960. *The Categories and Types of Present-day English Word-Formation: A synchronic-diachronic approach*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. p. 379. ISBN 978-93-336-1965-3.

MIŠŠÍKOVÁ, G. 2010. Využitie okrajových slovotvorných postupov v slovenčine. In: ŠIMKOVÁ, M. *Slovo - Tvorba - Dynamickosť: na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: VEDA, pp. 136-142. ISBN 978-80-224-1107-3.

OLOŠTIAK, M. 2015. Výskum slovenskej slovotvorby v poslednom štvrtstoročí: II. časť. In: *Slovenská reč*, vol. 80, no. 1-2, pp. 20-36. ISSN 0037-6981.

ORGOŇOVÁ, O., BOHUNICKÁ, A. 2011. *Lexikológia slovenčiny: Učebné texty a cvičenia*. Bratislava: Stimul. p. 254. ISBN 978-80-8127-030-7.

POUND, L. 1914. *Blends, their relation to English word formation*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. p. 58.,

RENNER, V. 2015. Lexical Blending as Wordplay. In: ZIRKER, A., WINTER-FROEMEL, E. *Wordplay and Metalinguistic / Metadiscursive Reflection*. Berlin: Mouton De Gruyter, pp. 119-133. ISBN 978-3-11-040656-6.

WELNITZOVÁ, K. 2020. Tendencie používania anglicizmov v súčasnom publicistickom štýle. In: *Lingua et Vita*, vol. 18, no. 9/2, pp. 52 – 59. ISSN 1338-6743.

Lexikálna uzuálnosť v rôznych typoch cvičení vo vyučovaní nemčiny ako cudzieho jazyka

Lexikalische Usualität in verschiedenen Übungstypen im DaF-Bereich

Mgr. Iveta Káčerová

Abstrakt

Počas historického vývoja vyučovania cudzích jazykov sa súčasne vyvíjali rôzne vyučovacie metódy, ktoré sa uplatňovali vo vyučovaní. V súčasnosti však hovoríme najmä o rozvíjaní komunikačnej kompetencie vo všeobecnosti, pričom sa berú do úvahy všetky štyri zručnosti (hovorenie, počúvanie, písanie, čítanie). Teória tohto príspevku sa zaoberá predovšetkým problematikou lexikálnej uzuálnosti. Fókus je orientovaný na uzuálne slovné spojenia alebo kolokácie. Tie sú síce relatívne ustálené vo svojej podobe, ale vo vyučovaní nemeckého jazyka sa im vyčleňuje menší priestor. Príspevok sa zaoberá aj analýzou typov cvičení, v ktorých je možné túto problematiku riešiť. Ulrich Häussermann a Hans-Eberhard Piepho zostavili komplexnú typológiu cvičení na vyučovanie nemčiny ako cudzieho jazyka. V článku sú uvedené základné formy cvičení na osvojenie si uzuálnych slovných spojení. Empirická časť článku obsahuje analýzu lexikálnej uzuálnosti v rôznych typoch cvičení v učebniciach na úrovni začiatočníkov. Prezentované a kriticky analyzované sú cvičenia na osvojenie si správneho používania ustálených slovných spojení. Jedným z cieľov vyučovania nemčiny ako cudzieho jazyka je umožniť študentom komunikovať s rodenými hovoriacimi v každodenných situáciách či informovať o sebe a vlastnej kultúre. Táto schopnosť je spojená aj s predstavenými uzuálnymi slovnými spojeniami.

Kľúčové slová: kolokácie, nemčina ako cudzí jazyk, lexikálna uzuálnosť, uzuálne slovné spojenia

Abstract

Während der historischen Entwicklung des Fremdsprachenunterrichts entwickelten sich gleichzeitig auch unterschiedliche Lehrmethoden, die im Fremdsprachenunterricht appliziert wurden. Heutzutage spricht man jedoch vor allem von der Entwicklung der kommunikativen Kompetenz im Allgemeinen, wobei alle vier Fertigkeiten (Sprechen, Hören, Schreiben, Lesen) berücksichtigt werden. Der theoretische Gegenstand des Beitrags beschäftigt sich mit der Problematik der lexikalischen Usualität. Der Fokus liegt dabei auf den usuellen Wortverbindungen bzw. Kollokationen. In ihrer Form sind sie relativ fest, doch finden sie im DaF-Unterricht nur wenig Platz. Es wird analysiert, in welchen Übungstypen diese Problematik im DaF-Bereich bearbeitet werden kann. Ulrich Häussermann und Hans-Eberhard Piepho haben eine umfangreiche Übungstypologie für den Deutsch-als-Fremdsprache-Unterricht erstellt. In dem Beitrag werden die Grundübungsformen zum Erwerb der usualisierten Wortverbindungen präsentiert. Zum empirischen Teil des Beitrags gehört die Analyse der lexikalischen Usualität in verschiedenen Übungstypen in einem Lehrbuch im Anfängerniveau. Es werden dabei Übungen zur Aneignung der richtigen Verwendung von festen Wortverbindungen präsentiert und kritisch behandelt. Ein Ziel des DaF-Unterrichts ist es, die Lernenden in die Lage zu versetzen, mit Muttersprachlern in Alltagssituationen zu kommunizieren und Informationen über sich und die eigene Kultur weiterzugeben. Diese Fähigkeit wird auch mit den usuellen Wortverbindungen in Verbindung gebracht.

Schlüsselwörter: Kollokationen, DaF – Unterricht, lexikalische Usualität, usualisierte Wortverbindungen

Kontaktné údaje

Mgr. Iveta Káčerová
Katedra germanistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnava
kacerova3@ucm.sk

1 Theoretische Grundlagen

Im Laufe der historischen Entwicklung des Fremdsprachenunterrichts haben sich verschiedene Lehrmethoden entwickelt, die im Fremdsprachenunterricht angewandt werden. Heute spricht man jedoch vor allem von der Entwicklung der kommunikativen Kompetenz im Allgemeinen, wobei alle vier Fertigkeiten (Sprechen, Hören, Schreiben, Lesen) berücksichtigt werden. Der theoretische Gegenstand des Beitrags ist die Problematik der lexikalischen Usualität. Der Schwerpunkt liegt auf den usuellen Wortverbindungen oder Kollokationen. Sie sind in ihrer Form relativ fest, finden aber im DaF-Unterricht wenig Beachtung. Der Begriff der Kollokation ist nicht unumstritten und daher schwer zu definieren. Das Verständnis des Begriffs reicht von einer engen bis zu einer weiten Auslegung. Der Begriff Kollokation wird für den gesamten Bereich der festen Wortverbindungen verwendet, die nicht oder nur schwach idiomatisch sind (Burger 2007: 54). Jedes Wort hat seine festen oder variablen Bindungsmöglichkeiten, von denen jede eine Kollokationsbedeutung bildet. Die Kollokationen sind laut Čermák (2006:10) „ein erster Schritt zu Kenntnissen über die Verhaltensweisen, -regeln und -grenzen der Lexeme“ (vgl. Hornáček Banášová 2022: 63). Die am stärksten reguläre Untergruppe bilden die sog. „Funktionsverbgefüge“. Diese enthalten ein Substantiv (z. B. Entscheidung), das aus einem Verb (entscheiden) nominalisiert wurde, und semantisch „leere“ Verben, mit denen die Aktionsart differenziert werden kann. Dann ergeben sich Reihen wie diese: „zur Entscheidung kommen/ bringen/ stellen/ stehen“ (Burger 2007:54). Ološtiak (2015: 29) schlägt den Begriff neutrale Mehrwortbezeichnungen vor. Der Terminus usuelle Wortverbindungen fokussiert die lexikalische Verfestigung jedweder Mehrworteinheiten aufgrund massenhaften Gebrauchs durch viele Sprecher, so wie sie durch korpusanalytische Verfahren rekonstruierbar ist (Steyer 2013: 337).

2 Analyse von Grundübungsformen zum Erwerb der usualisierten Wortverbindungen

Im Beitrag werden grundlegende Übungsformen zum Erwerb der usualisierten Wortverbindungen vorgestellt. Es wird analysiert, in welchen Übungstypen diese Problematik im DaF-Bereich bearbeitet werden kann. Ulrich Häussermann und Hans-Eberhard Piepho (1996) haben eine umfassende Übungstypologie für den Unterricht Deutsch als Fremdsprache erstellt. Das Handbuch richtet sich an Lehrende im Bereich Deutsch als Fremdsprache und zeigt auf, wie Übungen und Aufgaben aussehen sollten, damit sie frisch, herausfordernd und effektiv sind und die Lernenden so früh wie möglich in die Lage versetzen, frei und selbstständig zu arbeiten.

Bei den Aufgaben und Übungen zur Wortschatzdifferenzierung konzentriere ich mich auf Wortfelder und zusammenspielende Wörter für ein effektives Lernen von usuellen Wortverbindungen. Das Hauptziel aller Wortschatzaufgaben und -übungen bleibt das wiederholte Einprägen der Wörter sowie der festen Wortverbindungen. Beide verankern sich am sichersten im Gedächtnis, wenn sie nicht isoliert auftreten, sondern in einer Sinnfigur oder Geschichte miteinander verwoben sind. Da unter den Wortarten „die Substantive den größten Anteil an konkreten Bedeutungen haben“, haften sie im Gedächtnis am besten (vgl. Rohrer: 1990). Auch Wörter mit abstrakter Bedeutung lassen sich einfangen, wenn sie mit einer bildhaften Vorstellung verbunden, in ein konkretes Netz eingebunden werden (Häussermann, Phiempo: 1996:104). Folgende Aufgaben und Übungen dienen einerseits dem Verstehen unbekannter Wörter, andererseits der Verankerung der Wörter sowie der Kollokationen im Gedächtnis.

2.1 Übungstypologie von Wortfeldern

Es werden folgende Typen im Aufgabenhandbuch von Häussermann und Piepho (1996: 104-112) vorgeschlagen: das Wortfeld umschreiben, Wortfeld-Rätsel, Gegenstücke finden, Entsprechungen finden, das Wortfeld in sich differenzieren, Wortwaage, Nehmen und Geben, Wortstufen und Wörter werden zum Text.

Aus der Gruppe der Wortfeldbeispiele habe ich zwei ausgewählt, die sich für das Kollokationstraining im Unterricht eignen. Bei beiden Typen üben die Lernenden die festen Wortverbindungen durch richtige Zuordnung, eventuell auch die Bestimmung ihrer Position im Satz.

Gegenstücke finden

Nicht alle Gegenstücke sind in ihrer Bedeutung so klar zu trennen wie neu und jung oder sauer, bitter, herb. Die Aufgabe, Nomengruppen oder Sätze zu bilden, soll die Unterschiede deutlich machen.

Beispiele:

Finden Sie je eins oder zwei Gegenstücke zu den Wörtern alt (neu/jung), ...

Bilden Sie mit diesen Wörtern kurze Sätze

In diesem Fall wird die Verwendung der Adjektiv-Nomen-Konjunktion im Kontext überprüft.

Wörter werden zum Text

Die Lernenden ordnen die Wörter so an, dass ein Textereignis entsteht.

Taxi – Tasche – Theater – vergessen – fahren – Besuch – der Mann

Es handelt sich hier auch um eine kontextuelle Einbettung von Kollokationen, die durch die richtige Zuordnung und Position im Satz trainiert werden.

Das Lernen einzelner Wörter mit ihren grammatikalischen Besonderheiten hat sicher seine Berechtigung. Beim ausschließlichen Lernen von Einzelwörtern wird aber etwas Wichtiges übersehen, nämlich, dass wir nur sehr selten in Einzelwörtern sprechen. Dass Wörter ständig miteinander kombiniert werden, scheint auf den ersten Blick eine banale Erkenntnis zu sein. Bei genauerem Hinsehen wird jedoch deutlich, dass Lernende gerade beim Kombinieren von Wörtern häufig Fehler machen. Das liegt daran, dass die Kombination von Wörtern nicht so frei ist, wie man annehmen könnte. Das Wichtigste ist, ein Bewusstsein für Kollokationen zu schaffen.

2.2 Übungstypologie der zusammenspielenden Wörter

Häussermann und Piepho (1996:123) verstehen unter zusammenspielenden Wörtern alle Wendungen, die mehr oder weniger feste oder formelhafte Wortgefüge, Wortverbindungen oder Phraseologismen sind. Wie bei den Wortfeldern geht es auch hier in erster Linie um die sanfte, aber nachhaltige Wiederholung und Festigung von Wörtern. Der Umgang mit den zusammengesetzten Wörtern kann Erinnerungsbilder schaffen oder Erinnerungsbilder aufbauen. Folgende Typen werden angeboten: semantische Wortbezüge sehen, Funktionsverbgefüge, Redewendungen und Sprichwörter verstehen und Redewendungen anwenden.

Semantische Wortbezüge sehen

Dies ist eine Zuordnungsübung zum Ankreuzen (Was passt zusammen?). Diese Aufgabe ist geeignet, um Wörter zu verankern und Erinnerungsbilder zu schaffen. Die Lernenden sollen wissen, dass es feste Wortverbindungen gibt, die wie Vokabeln gelernt werden müssen. Sie sollen auch begreifen, dass das Verstehen von Kollokationen nicht automatisch zu ihrer korrekten Verwendung führt.

Funktionsverbgefüge

Die Autoren unterscheiden zwischen Akkusativverben (eine Frage stellen) und Präpositionalverben (in Anspruch nehmen). Die Bedeutung liegt jeweils im Substantiv. Das Verb hat hauptsächlich die Funktion der syntaktischen Einordnung, es trägt die Signale für Person, Tempus, Genus. Die Eigenbedeutung des Verbs tritt in den Hintergrund (verschwindet aber nicht). Im Unterricht geht es darum, die Lernenden mit dem Konstruktionsprinzip vertraut zu machen, um den Inhalt zu verstehen. Dazu eignen sich sowohl rezeptive als auch (einige) produktive Aufgaben. Die folgenden Übungsmodelle werden vorgeschlagen: Einsetzübung, Transformation Nomen – Verb, Invention und Wörterbucharbeit.

- b) pfeif nicht auf dem letzten Loch
- c) mal den Teufel nicht an die Wand

Finden Sie zu den folgenden Phraseologismen das gemeinsame Wort, das jeweils fehlt. Erklären Sie die Bedeutung der Wendung

einen ... unter etwas ziehen / das geht mir gegen den ... / jemandem einen ... durch die Rechnung machen

Unterstreichen Sie das passende Verb

von etwas Abstand finden – nehmen – tun

Das Erlernen der Bedeutung von Sprichwörtern und Redewendungen in einer Fremdsprache ist immer ein interessanter Teil des Unterrichts und eine hervorragende Möglichkeit, sich vertrauter usuellen Wortverbindungen bewusst zu werden. Sie werden auch auf höheren Sprachniveaus unterrichtet.

Aus meiner Sicht liegt der Schwerpunkt im Kapitel 2.1 auf dem Erwerb von Einzelwörtern und einfachen usuellen Wortverbindungen. Kapitel 2.2 orientiert sich wiederum nur an Funktionsverbgefügen und Phraseologismen im engeren Sinne, die für die produktive Sprachbeherrschung auf den Niveaustufen A1 bis A2 nicht erforderlich sind. Auch der Erwerb kommunikativ gebräuchlicher Kollokationen ist hier nicht enthalten.

3 Beispiele aus der Praxis – Kollokationen in Direkt interaktiv 1

Die Aufgabentypologie konzentriert sich auf das Üben einzelner Wörter oder auf den Erwerb von Phraseologismen im engeren Sinne, was wir unter dem kommunikativen Gesichtspunkt des Sprachenlernens nicht für produktiv halten – daher werde ich die Situation in den aktuellen modernen Lehrbüchern untersuchen.

Der empirische Teil des Beitrags umfasst die Analyse der lexikalischen Usualität in verschiedenen Übungstypen eines Lehrbuchs für Anfänger. Dabei werden Übungen zum Erwerb der korrekten Verwendung fester Wortverbindungen vorgestellt und kritisch analysiert.

Die Übungen sind nach Lernbereichen und Sprachfertigkeiten gegliedert: Hörverstehen, Leseverstehen, Sprechen und Schreiben. Hinzu kommen die klassischen Lernbereiche wie Grammatik und Wortschatz. Auch landeskundliches Wissen spielt eine Rolle. Klassische Übungstypologien gehen von einer sinnvollen Abfolge der Übungen aus, die Linien von rezeptiv (Lesen und Hören) zu produktiv (Sprechen und Schreiben) und von geschlossenen zu offenen Übungsformen verlaufen. Ein Beispiel für eine geschlossene Übung wäre ein Lückentext, bei dem nur eine Antwort richtig ist. Eine Aufgabe zum freien Sprechen wäre ein Beispiel für eine offene Form.

13. Was machst du gern? Was machst du nicht gern? Macht eine Umfrage. Berichtet dann in der Klasse.

Gehst du gern ins Kino?

Ja, ich gehe gern ins Kino.

Nein, ich gehe nicht gern ins Kino.

in den Vergnügungspark gehen	☐	☐
ins Schwimmbad gehen	☐	☐
ein Konzert besuchen	☐	☐
ein Schloss besuchen	☐	☐
eine Ausstellung besuchen	☐	☐
ein Sportevent besuchen	☐	☐
wandern	☐	☐
ins Kino gehen	☐	☐
eine Burg besuchen	☐	☐
shoppen gehen	☐	☐

Abbildung 1. Deutsch interaktiv 1, S. 38.

Wie die Abbildung 1 zeigt, werden die usuellen Wortverbindungen in einer Sprechübung mit neuem Wortschatz präsentiert. Die Lernenden sollen sich zu bestimmten Aktivitäten äußern. Nomen und Verb (Kollokationen) werden zusammengeschrieben.

Die Abbildung 2 bietet wieder ein gezieltes Training der Kollokationen in einer Sprechübung an. Hier werden die produktiven Sprachfertigkeiten in Rollenspielen geübt.

14. Was plant eure Familie am Wochenende? Sprecht zu zweit. KB s. 39

ins Wochenendhaus fahren

Am Wochenende besuchen wir ein Schwimmbad. Und was macht deine Familie?

Meine Mama schwimmt nicht gern. Wir besuchen eine Burg dieses Wochenende.

AB1 SPRECHEN

Abbildung 2. Deutsch interaktiv 1, S. 39.

Wie in Abbildung 3 dargestellt, werden wieder die usuellen Wortverbindungen präsentiert. Es handelt sich um eine Schreib- und Sprechübung des neuen Wortschatzes. Die Lernenden üben Dativ und Akkusativ in Verbindung mit Modalverben. Nomen und Verben, die zusammen Kollokationen bilden, werden zusammengeschrieben.

12. Wohin kann man gehen? Was kann man da machen?
Ergänze die Tabelle. KB S. 138

A

Club
Café
Galerie
Stadion
Park

Markt
Museum
Post
Eisdiele

WOHIN?	WO?	WAS?
ins Café	im Café	Kaffee trinken und Kuchen essen
		joggen
		Ausstellung von Gustav Klimt besuchen
		Eis essen
		Fußballspiel sehen
		tanzen
		Trilobiten sehen
		Briefmarken kaufen
		frisches Obst kaufen

Abbildung 3. Deutsch interaktiv 1, S. 110.

Abbildung 4 bietet wieder ein gezieltes Training der Kollokationen in einer Sprechübung an. Hier werden die produktiven Fertigkeiten anhand von Minidialogen geübt.

15. Was habt ihr in den Sommer- oder Winterferien gemacht?
Bildet Minidialoge. KB s. 138

eine Stadt besichtigen

die Großeltern besuchen

SOMMERFERIEN

Ski/Snowboard fahren

Beachvolleyball spielen

Eis essen

Schlittschuh laufen

einen Schneemann bauen

WINTERFERIEN

Eishockey spielen

Langlauf machen

Geschenke bekommen

Weihnachten feiern

Was hast du in den Sommerferien gemacht? Wo warst du?

Ich ...

Ich war bei Oma und habe viel gebadet, ... Und du?

Abbildung 4. Deutsch interaktiv 1, S. 38.

Im Arbeitsheft (Abb. 5) gibt es eine Übungsaufgabe zu den Kollokationen. In diesem Fall handelt es sich um eine Zuordnungsübung, bei der die Lernenden Nomen und Verben richtig zuordnen müssen.

06. Verbinde.

einen Videoblog ●	●	besichtigen
Medizin ●	●	schicken
dem Freund ●	●	treiben
Museen ●	●	schenken
eine SMS ●	●	studieren
eine Schokolade ●	●	machen
Sport ●	●	helfen

Abbildung 5. Deutsch interaktiv 1, S. 193.

Abbildung 6 bietet ein gezieltes Training der Kollokationen mit Modalverben in einer Sprechübung. Hier werden die produktiven Fähigkeiten durch Rollenspiele trainiert. Bei diesem Übungstyp müssen den Verben passende Nomen zugeordnet werden. Diese Übung überprüft die rezeptive Kollokationskompetenz, da die Lernenden den Kollokator nicht selbst angeben müssen.

17. Pläne. Schreib die Sätze.

Seine Pläne:

- heute ins Schwimmbad gehen Er will heute ins Schwimmbad gehen.
- am Samstag eine Party machen _____
- nach Wien reisen _____
- am Wochenende grillen _____
- Englisch lernen _____

Ihre Pläne:

- heute ins Schwimmbad gehen Heute will er ins Schwimmbad gehen.
- am Wochenende chillen _____
- morgen einen Kuchen backen _____
- am Donnerstag Klavier spielen _____
- am Freitag zum Tanzkurs gehen _____

Abbildung 6. Deutsch interaktiv 1, S. 214.

Generell lässt sich feststellen, dass die Texte und Aufgaben in diesem Lehrwerk nur wenige Kollokationen enthalten. Diese werden oft nicht in gezielten Übungen

oder Listen eingebunden und den Lernenden nicht bewusst gemacht. Die usuellen Wortverbindungen werden teilweise durch lexikalische Übungen und Sprechübungen vermittelt, in denen die Kollokationen eingeführt und auch geübt werden.

4 Vorschläge zur Übungstypologie von usuellen Wortverbindungen (A1 – A2)

Meine Erfahrungen im Unterricht von Deutsch als Zweitsprache zeigen, dass es in den Lehrbüchern zu wenig grammatische und praktische Übungen zu diesem Thema gibt. Aus diesem Grund mache ich einige didaktische Vorschläge zum Üben der festen Wortverbindungen. Sie sollten vor allem systematisch gelernt und gelehrt werden. Zu Beginn des Fremdsprachenlernens wird nur der Grundwortschatz vermittelt, aus dem die Lernenden freie Wortverbindungen bilden können. Zum Grundwortschatz gehören aber auch die Kollokationen, deren Bestandteile in der Zielsprache nicht immer der Muttersprache entsprechen. Diese Kollokationen werden in der Muttersprache meist automatisch und korrekt verwendet, in der Fremdsprache können sie den Lernenden jedoch Schwierigkeiten bereiten. Fehlerquellen sind die unterschiedliche Struktur und Semantik, die unterschiedliche Kombinierbarkeit und der unterschiedliche Gebrauch in der Muttersprache und in der Fremdsprache. Lernende verwenden Wortverbindungen als fertige Produkte oder bilden sie selbst durch Anwendung grammatischer und semantischer Regeln. Kollokationen sind in Wörterbüchern bisher nur unzureichend erfasst und werden nicht systematisch gelehrt und gelernt (vgl. Ďurčo - Vajičková 2016: 121).

Für das Einüben der Kollokationen auf Anfängerniveau schlage ich folgende Übungstypen vor:

✓ Richtig – Falsch Übungen

Beispiel: *Was ist richtig?*

Richtig

Falsch

Herr Hoffmann organisiert Workshops.

Frau Müller kocht den Kuchen.

Findet eine Lösung!

✓ Multiple Choice Übungen

Beispiel: *Was ist richtig? Kreuzen Sie A, B, oder C an. Es gibt nur eine richtige Lösung.*

Heute muss ich schnell die Hausaufgaben ...

A: arbeiten B: machen C: üben

Jeden Morgen ich meine Zähne.

A: reinige B: wäsche C: putze

✓ Zuordnungsübungen

Beispiel: *Was passt zusammen? Verknüpfen Sie die Substantive mit typischen Verben*

<i>putzen</i>	das Geschirr
<i>spülen</i>	den Mülleimer
<i>leeren</i>	die Fenster

✓ Ersetzungsübungen

Beispiel: *Schreiben Sie den Satz mit anderen Wörtern um*
Morgen früh sollen wir Ordnung machen.
Heute fahren wir Snowboard.

✓ Lückentexte und Lückenübungen

Beispiel: *Ergänzen Sie die Sätze*

..... du ein Instrument? Nein, ich gern Musik. du Sport? Ja, ich Fußball und Basketball. ihr Computerspiele? Ja, und wir Yoga.

✓ Wörterbucharbeit und Übersetzungsübungen

Beispiel: *Übersetzen Sie folgende Sätze ins Deutsche*

V zime sa rada korčuujem a bežkujem. *Dnes musíme urobiť poriadok.*
Ján často lyžuje v Alpách. *Navštívime v sobotu múzeá?*

✓ Minidialoge

Beispiel: *Spielen Sie ein Interview nach dem Beispiel.* (Ein kurzer Text steht zur Hilfe.) Je freier die Schüler den Text abwandeln, desto größer sind die Möglichkeiten der Selbstverwirklichung der Lernenden.

✓ Spiele:

Rollenspiele

Beispiel: *Beste Freunde.* Sagen Sie eurem besten Freund/eurer besten Freundin, wie er/sie zu Hause den Eltern helfen kann. (Hausaufgaben machen, Blumen gießen, die Großeltern besuchen, das Wohnzimmer saugen, ...)

Domino/Kärtchen basteln (selbst bauen, Wortbildung)

Dieses Spiel kann auch als Hausaufgabe verwendet werden. Die Schüler machen mehrere Kartenpaare mit typischen Wortverbindungen. Die Aufgabe ist bei allen Dominospielen dieselbe: Die Schüler legen die Karten so, dass sich die passenden Wörter immer berühren.

Beispiele: *die Ordnung machen, die Schule besuchen, Ski fahren, Urlaub machen, spazieren gehen, Wäsche waschen, ins Kino gehen ...)*

Pantomime

Sie dient der Wiederholung von Vokabeln und fördert den kommunikativen Fluss.

Beispiele: Spielen Sie ohne Worte: Auto fahren, die Betten machen, das Fenster öffnen, ...

5 Zusammenfassung

Usuelle Wortverbindungen oder Kollokationen spielen eine entscheidende Rolle in der Fremdsprachenkompetenz von Nicht-Muttersprachlern und werden in verschiedenen Kontexten oft unterschätzt, obwohl sie flüssiges Sprechen und Schreiben gewährleisten. Es ist notwendig, das Bewusstsein der Lernenden für Kollokationen zu schärfen, denn die Vermittlung von Kollokationen als Konstruktionen kann beim Spracherwerb helfen. Ähnlich verhält es sich im Kontext von Deutsch als Fremdsprache (DaF), wo Kollokationen im Unterricht oft vernachlässigt werden.

Die Einbeziehung von Kollokationen in die Wortschatzarbeit kann den Lernenden helfen, sich ihrer Fixpunkte bewusst zu werden. Texte, die im Unterricht gelesen oder gehört werden, eignen sich besonders gut für die Kollokationsarbeit. Wenn die Lernenden z.B. nach der Bedeutung eines Wortes fragen, kann die Lehrkraft sofort darauf hinweisen, dass das Wort nicht allein steht, sondern mit einem anderen Wort zusammenhängt. Allerdings machen Lernende im Umgang mit Kollokationen häufig Fehler, weil sie nicht auf die Form achten und von einer direkten Übertragbarkeit aus der Muttersprache in die Zielsprache ausgehen. Insgesamt kann die Einbeziehung von Kollokationen in den DaF-Unterricht die Sprachkompetenz und die Sprachkorrektheit der Lernenden verbessern. Die Relevanz des Lernens von Kollokationen ergibt sich aus der Tatsache, dass Kollokationen ein festes sprachliches Phänomen sind, das sowohl im mündlichen als auch im schriftlichen Gebrauch vorkommt.

Ein Ziel des DaF-Unterrichts ist es, die Lernenden in die Lage zu versetzen, mit Muttersprachlern in Alltagssituationen zu kommunizieren und Informationen über die eigene Person und die eigene Kultur weiterzugeben. Diese Fähigkeit steht in einer direkten Verbindung mit den usuellen Wortverbindungen. Wenn Lernen nur als das Durcharbeiten eines Lehrbuchs verstanden wird, dann sind die Übungsformen eine Entscheidung der Lehrbuchautoren. Versteht sich der Lehrer jedoch als Regisseur eines aktiven Fremdsprachenunterrichts, dann wird er den Formenmix durch seine eigene Entscheidung über die Übungsformen bestimmen. Ergänzen oder Ersetzen von Übungen aus dem Lehrbuch ist ein erster Schritt.

Resumé

Cieľom príspevku je analýza lexikálnej uzuálnosti v rôznych typoch cvičení v učebnici nemčiny pre začiatočníkov a zároveň predstavenie návrhu takých cvičení, ktoré sa javia ako najvhodnejšie pre cieľovú skupinu žiakov/štvudentov na

jazykovej úrovni A1 – A2. V úvode sú definované ustálené slovné spojenia (kolokácie) z rôznych aktuálnych zdrojov, pričom sa práca opiera najmä o typológiu cvičení autorov Häussermann a Piepho. Ďalšia časť predstavuje analýzu cvičení v učebnici nemčiny pre začiatočníkov zameranú na precvičenie kolokácií. Príspevok obsahuje návrh 8 typov cvičení vhodných na zakomponovanie kolokácií do jazykových cvičení a úloh na rozšírenie slovnej zásoby a pomáhajú učiacim sa získať požadované jazykové kompetencie. Ustálené slovné spojenia sú navrhnuté ako neodmysliteľná súčasť výučby nemeckého jazyka, ktorej cieľom je najmä správna komunikačná zručnosť súvisiaca s používaním vhodných ustálených slovných spojení.

Literaturverzeichnis

BURGER, Harald, 2007. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

ČERMÁK, František, 2006. *Kolokace v lingvistice*. In: Čermák, F. –Šulc, M. (Hg.): *Kolokace. Studie z korpusové lingvistiky*. Sv. 2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Ústav českého národního korpusu, S. 9-16.

ČERNÝ Tomáš, KOVAČKOVÁ Lenka, DUDEK Sandra, MELUCHOVÁ Janka, 2023. *Direkt interaktiv 1. Němčina pre stredné školy. Učebnica a pracovný zošit*. Praha: Klett nakladatelství.

ŘURČO, Peter – VAJČKOVÁ, Mária, 2016. *Kollokationen im Unterricht*. Nümbrecht: Kirsch Verlag.

HÄUSSERMANN Ulrich, PIEPHO Hans-Eberhard, 1996. *Aufgaben-Handbuch. Deutsch als Fremdsprache*. Berlin: Iudicium Verlag.

HORNÁČEK BANÁŠOVÁ, Monika, 2022. *Rekurrente präpositionale Wortverbindungen in der modalen Bedeutung der Sprechereinstellung*. Berlin: Logos Verlag.

OLOŠTIAK, Martin, 2015. *Viacslovné pomenovania v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.

STEYER, Katherine, 2013. *Usuelle Wortverbindungen*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG.

Sekcia rusistiky

Tvorba Ľudmily Ulickej v slovenskej literárnej kritike a prekladovej recepcii

Творчество Людмилы Улицкой в словацкой литературной критике и переводческой рецепции

Ing. Mgr. Inna Horváthová

Abstrakt

Cieľom tohto článku je na základe literárnej kritiky a prekladovej recepcie diel ruskej spisovateľky Ľudmily Ulickej určiť črty a význam jej tvorby v slovenskom literárnom kontexte.

Ľudmila Ulická - spisovateľka, prekladateľka, scenáristka, verejná osobnosť, nositeľka mnohých literárnych ocenení - je známa predovšetkým svojim pragmatickým prístupom k analýze takých filozofických tém, akými sú individuálna a rodinná pamäť, tvorivá sloboda, hľadanie a prijímanie vlastnej identity, otázky života a smrti. Vďaka literárnym dielam – románom *Sonička* (1992), *Medea a jej deti* (1996), *Veselý pohreb* (1997), *Daniel Stein, tlmočník* (2006), *Zelený stan* (2011), *Jakubov rebrík* (2015), *O tele duše* (2019) - zaujíma významné miesto v modernej ruskej literatúre a preklady týchto diel do slovenského jazyka prispeli k tomu, že spisovateľka stala súčasťou literárneho a kultúrneho priestoru Slovenska.

Kľúčové slová: Ľudmila Ulická, tvorba, recepcia, preklad, literárna kritika, román.

Аннотация

Цель данной статьи: на основе литературной критики и переводческой рецепции произведений русской писательницы Людмилы Улицкой определить особенности и значение ее творчества в словацком литературном контексте.

Людмила Улицкая – писательница, переводчица, сценарист, общественный деятель, лауреат многих литературных премий – известна прежде всего своим прагматическим подходом к анализу таких философских тем, как индивидуальная и семейная память, творческая свобода, поиск и принятие собственной идентичности, вопросы жизни и смерти. Благодаря литературным произведениям, – романам «Сонечка» (1992), «Медея и ее дети» (1996), «Веселые похороны» (1997), «Даниэль Штайн, переводчик» (2006), «Зеленый шатер» (2011), «Лестница Якова» (2015), «О теле души» (2019), – она занимает значительное место в современной русской литературе, а переводы этих произведений на словацкий язык способствовали тому, что писательница стала частью литературного и культурного пространства Словакии.

Ключевые слова: Людмила Улицкая, творчество, рецепция, перевод, литературная критика, роман.

Kontaktné údaje

Ing. Mgr. Inna Horváthová
Katedra rusistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
horvathova31@ucm.sk

Творчество Л. Улицкой, благодаря множеству переводов ее книг на более чем тридцать иностранных языков, нашло и продолжает находить своих поклонников в разных странах, чему свидетельствуют ряд российских и международных литературных премий, полученных писательницей.

В словацком культурном пространстве творчество Л. Улицкой интересно не только с литературной, но и культурной, социальной и исторической точек зрения. Ее произведения, отражающие разные аспекты русской жизни, воспринимаются как свидетельство и критика советского и постсоветского периодов. Также они представляют собой примеры толерантности, гуманизма и диалога между разными народами, культурами и верованиями.

Перед тем, как перейти к литературной критике и переводческой рецепции произведений писательницы в Словакии, охарактеризуем положение русской литературы в стране после 1989 года. В это время из-за социально-политической ситуации наблюдается фундаментальное изменение отношения к русской литературе. В своем исследовании *Podoby a premeny reflexie ruskej literatúry na Slovensku v rokoch 1996–2009* Л. Маттова, З. Лоркова и А. Габурова выделяют три периода, связанных с основными тенденциями развития и их интенсивностью после 1989 года, которые дают представление о положении русской литературы в словацком контексте:

- 1-ый период: 1989 – 1995 гг.;
- 2-ой период: 1996 – 1999 гг.;
- 3-ий период: 2000 – 2009 гг. (Mattová – Lorková – Haburová, 2010, s. 8).

Период с 1989 по 1995 гг. воспринимается как переходный, в течение которого происходит перестройка словацкого литературно-культурного пространства в изменившейся социально-политической среде. Характеризуя ситуацию в области переводов русской литературы в Словакии за этот период, известный русист М. Куса определила ее как «сложную и амбивалентную». (Kusá M., 2017, s. 142). По сравнению с англоязычной литературой, «русская литература оказалась в ситуации, когда, с одной стороны, она должна была о себе заявить заново, а с другой стороны, нелитературные обстоятельства поставили ее в невыгодное положение» (перевод – И. Горватова).¹

В период с 1996 по 1999 гг. в словацком культурном пространстве наблюдается процесс американизации культуры, чему свидетельствует и доля переводов англоязычной литературы. (Mattová – Lorková – Haburová,

¹ „...ruská literatúra bola v situácii, keď na jednej strane sa ako iná musela nanovo artikulovať a na druhej strane ju mimo literárne okolnosti stavali do znevýhodneného postavenia“ (Kusá, 2017, s. 142).

2010, s. 10). Интерес к русским произведениям со стороны словацкого реципиента продолжает заметно снижаться. Если и появляются переводы с русского языка, то в основном это эмигрантская или самиздатовская литература, то есть та, которую нельзя было перевести и тем более напечатать до 1989 г.

Однако в этот период в отдельных выпусках журнала *Revue svetovej literatúry* (RSL) переводы из русской литературы уже появлялись, и среди таких авторов как Л. Петрушевская, Э. Лимонов, Т. Толстая и В. Пелевин, в 1996 году были опубликованы рассказы Л. Улицкой под названием «Гуля» (*Gul'a*) (Mattová – Lorková – Haburová, 2010, s. 17).

На книжном рынке Словакии в это время начинают появляться и редкие переводные издания современной русской литературы, чему, по нашему мнению, способствовала и изменившаяся в 90-ые годы ситуация с издательствами. Русская художественная литература в словацком переводе переходила от огромных издательств во вновь созданные небольшие, в какой-то степени альтернативные. «Эти новые игроки на словацком литературном рынке способствовали изменениям не только в области перевода русской классики, но и в области публикации переводов текстов современных русских писателей (Н. Садур, В. Ерофеев, Л. Улицкая и т.д.)» (Kusá – Mattová – Močková-Lorková, 2017, s. 246).

В 1999 году в издательстве Союза словацких писателей (*Spolok slovenských spisovateľov*) вышла на словацком языке первая книга Л. Улицкой «Сонечка» (*Sonička*), в которую вошли одноименная повесть «Сонечка» и два рассказа «Гаяне» (*Gajane*) и «Зверь» (*Beštia*) (Kusá – Mattová – Močková-Lorková, 2017, s. 246).

Эти факты о появлении переводов русских авторов на словацкий язык свидетельствуют о том, что с 2000 по 2009 гг. она постепенно восстанавливает свои позиции. Наряду с произведениями русских классиков (М. Булгаков, Ф. Достоевский, И. Ильф и Е. Петров, И. Тургенев, Н. Гоголь, Л. Толстой) издаются переводные произведения современных русских писателей (В. Ерофеев, В. Войнович, В. Пелевин, И. Денежкина, П. Крусанова и Л. Улицкая).

В то время Л. Улицкая была уже именитым автором. Ее книги издавались не только в Западной Европе (во Франции, Италии, Голландии, Дании), но и в Китае, Турции и США. За повесть «Сонечка» она получила Литературную премию Медичи за лучшее зарубежное произведение (1996, Франция), а также Литературную премию имени Джузеппе Ачерби (1998, Италия). Так что такой дебют современной русской писательницы не предполагал для словацких издателей провал, скорее давал все основания

ожидать читательский и коммерческий успех, поэтому не удивительно, что ее заметили и переводчики, и издатели.

О постепенном росте популярности Л. Улицкой в Словакии свидетельствует тот факт, что промежуток времени от издания ее книги на русском языке до выхода перевода этой книги на словацкий язык с годами сокращался. Для наглядности предлагаем таблицу.

Книги Людмилы Улицкой, переведенные на словацкий язык

№	название книги (по-русски)	год изда- ния	название книги (по-словацки)	год издания	промежуток между годами издания	перевод сделан	книга выпущена словацким издательством
1.	«Сонечка»	1992	Sonička	1999	7	Владимир Черевка	Spolok slovenských spisovateľov
2.	«Веселые похороны»	1997	Veselý pohreb	2006	9	Ева Пиоварцсыова	Slovart
3.	«Медея и ее дети»	1996	Medea a jej deti	2007	11	Катарина Стрелкова	Kalligram
4.	«Даниэль Штайн, переводчик»	2006	Daniel Stein, tlmočník	2009	3	Ян Штрассер	Slovart
5.	«Зеленый шатер»	2011	Zelený stan	2012	1	Ян Штрассер	Slovart
6.	«Лестница Якова»	2015	Jakubov rebrík	2017	2	Ян Штрассер	Slovart
7.	«О теле души»	2019	O tele duše	2022	3	Ян Штрассер	Slovart

Произведения Л. Улицкой на словацкий язык переводили В. Черевка, Е. Пиоварцсыова, К. Стрелкова и Я. Штрассер. В их переводах отображается глубокая осведомленность и знания русской культуры. В своей критической статье «Людмила Улицкая: оживление в современной русской прозе» (*Ludmila Ulická: oživenie v súčasnej ruskej próze*) В. Черевка охарактеризовал особенность творчества писательницы как симбиоз ее фантазии и жизненного опыта, тем самым подчеркнув факт, что автор начала издавать свои книги в достаточно зрелом возрасте. (Čerevka (1999), s. 155-157). В 2006 году из под пера переводчицы Е. Пиоварцсыовой вышел перевод повести Л. Улицкой «Веселые похороны», которая отличается необычным способом

повествования. Повесть посвящена теме русской эмиграции «третьей волны».

Однако, по нашему мнению, переводчиком Л. Улицкой можно по праву назвать известного словацкого публициста, драматурга, переводчика Я. Штрассера. На его счету четыре книги русской писательницы: «Даниэль Штайн, переводчик» (*Daniel Stein, tlmočník*), «Зеленый шатер» (*Zelený stan*), «Лестница Якова» (*Jakubov rebrík*) и «О теле души» (*O tele duše*). Особенность творческого умения писательницы он видит в способности «через нелегкие человеческие судьбы слегка ироничным взглядом со стороны гениально изображать историю общества России» (Štrasser, 2015). Занимая прочную позицию в иерархии словацких переводчиков художественной литературы 20 века, именно он, с нашей точки зрения, способствовал упрочению положения русской литературы в целом и творчества Л. Улицкой в частности в словацком литературном пространстве. Значимость и качество переводческой деятельности Я. Штрассера подтверждается многими наградами, которые он получил за свои переводы. В 2012 году за перевод романа «Зеленый шатер» (*Zelený stan*) ему была присуждена премия Яна Голлого.

Несмотря на множество упомянутых переводов, литературоведческая рецепция творчество Л. Улицкой отображает фрагментарно. Однако из подборок рецензий на ее книги, изданные в Словакии в период с 1999 по 2010 гг., можем утверждать, что словацкая литературная критика восприняла их положительно. Взяв это за основу, мы попытаемся выделить особенности и значение творчества Л. Улицкой так, как их представляет литературная критика в словацком контексте.

По мнению переводчика ее первой книги на словацкий язык В. Черевки, является центром внимания творчества русской писательницы именно человек. Это связано и с тем, что Л. Улицкая по образованию генетик и несколько лет работала в Институте общей генетики АН СССР. Начав писать, она не поменяла профессию, а изменила лишь «методику и инструментарий исследования» (Čerevka, 1999, s. 7). По его мнению, герои ее литературных произведений – образы собирательные. Каждый из них имеет несколько прототипов, поэтому они такие «выпуклые» и «неординарные» (например, Роберт Викторович из «Сонечки», Медея из «Медея и ее дети», отец Даниэль из «Даниэль Штайн, переводчик»). В своих первых произведениях Л. Улицкая часто обращается к описанию женских судеб. Эти судьбы нелегкие, но захватывающие. Героини произведений поставлены в трудные ситуации, где необходимо сделать судьбоносный выбор. И всегда этот выбор демонстрирует высокую мораль, нравственность и силу этих представительниц «слабого» пола. Образ женщины в произведениях Л.

Улицкой окружен ореолом милосердия, жертвенности, ответственности за жизнь ребенка и семью (Čerevka, 1999, s 7). Через «женскую призму» также рассматриваются отношения между мужчиной и женщиной (Škotka, 1999, s. 1). В интервью для *Knižného revue* Л. Улицкая обосновала свой творческий подход к этой теме тем, что от природы женщина имеет иное послание, чем мужчина. Она – продолжательница рода и хранительница семейного очага. Именно эту мысль писательница развивает в своих произведениях (Čerevka, 1999, s. 7). На это указывает литературный критик Б. Махитка, который характеризует женские образы Л. Улицкой как живые и естественные: «Ее героини не топят в сиропе сентиментализма и не поднимаются на облаках патетизма» (Machytka, 2000, s. 105–107). Далее он отметил мастерство автора, который может играть на струнах чувств, но без слез и без пустых фраз и клише (Machytka, 2000, s. 105–107). Рассказ «Гаяне» (*Gajane*) он сравнивает с античной драмой «о бесконечной уязвимости незащищенных, о хрупкости человеческой души и мира, который в любой момент может рассыпаться на миллионы бесполезных осколков» (Machytka, 2000, s. 105–107).

Представители словацкой литературной критики (В. Черевка, Г. Реваева, М. Шкотка, Б. Махитка) в простоте и непатетичности изложения текста, в тонкости и точности описания деталей в тексте видит одно из главных достоинств художественного творчества писательницы: «Меткость языка Набокова и утонченное чувство детали, скрытое лицо чеховского юмора и впечатляющая атмосфера лучших литературных мастеров» (Škotka, 1999 s. 1).

В относительно небольших, но емких сюжетах произведений Л. Улицкой, показаны судьбы семей и поколений в переломные моменты истории России. В композиционном плане словацкая критика находит черты, свойственные постномодернистской литературе (фрагментарность повествования, игра, ирония, абсурд, случайность, диалог культур). Романы писательницы строятся по принципу полифонии (сюжетные линии развиваются независимо друг от друга) или композиция их хаотична, лишь в конце романа все становится на свои места. В своей критической статье «Людмила Улицкая: Медея и ее дети» (*Ludmila Ulická: Medea a jej deti*) на это обращает внимание известная словацкая писательница Э. Фаркашова. Она пишет: «Повествование Л. Улицкой напоминает плетение сети... Это переплетение сложных повествовательных петель, переплетение красочных узоров многих жизней... включено в сеть историко-политических событий,

которые намеками обрамляют все повествование» (перевод – И. Горватова).² Далее Э. Фаркашова указывает на то, что писательница раскрывает проблемы сегодняшнего российского общества, критически смотрит как на положение российской науки, так и на ситуацию российской интеллигенции в целом (Farkašová, 2007, s. 8).

Приемы художественной выразительности дают основание говорить об Л. Улицкой как о художнике слова. Ее литературное мастерство признается большинством словацкой критики. В. Черевка, М. Шкотка, Б. Махитка, Э. Фаркашова и З. Белкова отмечают незаурядный талант рассказчика русской писательницы. «Л. Улицкая является... настолько превосходной рассказчицей, что, несмотря на некоторую раздробленность и бессвязность текста, она удерживает внимание читателя, вовлекает его в повествование, вызывает сочувственное отношение к героям...» (перевод – И. Горватова) (Farkašová, 2007, s. 8).

Однако З. Белкова не совсем согласна со сравнением В. Черевки, который ранее назвал Л. Улицкую «Чеховым в юбке»: «Заявление некоторых критиков о том, что Л. Улицкая – это Чехов нашего времени, – звучит эффектно. Хотя подобные... высказывания вызывают у меня недоверие, надо признать, что в “Веселых похоронах” есть что-то чеховское. По крайней мере, подборка основных персонажей так же изыскана и способствует развитию драматической ситуации» (перевод – И. Горватова).³

Как мы видим, в словацкой, как и в русской, литературной критике высказываются разные точки зрения относительно творческой манеры писательницы. Однако, по нашему мнению, именно то, на что указывали словацкие литературоведы (В. Черевка, М. Шкотка, Б. Махитка), а именно: «скрытый» психологизм, внимание к художественной детали, внутренняя ирония, отсутствие дидактики – все это сближает Л. Улицкую и А. Чехова.

Лишь один раз мы встретились с нейтральностью оценки произведения «Веселые похороны», которую высказал словацкий литературный критик и публицист Й. Бжох. Он охарактеризовал роман как смесь ярких и менее ярких сцен, ситуаций и эпизодов: «Похороны ни радостные, но и не грустные» (Bžoch, 2007, s. 22).

² „Ulickej rozprávania pripomína spleť sietí... Toto spleťanie zložitých príbehových slučiek, tkanie pestrých vzorov mnohých životov... včlenené do sietí historicko-politických udalostí, ktoré v náznakoch rámujú celé rozprávanie“ (Farkašová, 2007, s. 8).

³ „Efektne znie konštatovanie viacerých kritikov, že Ulická je Čechovom našich čias. Aj keď u mňa podobné veľkolepé oznámenia vzbudzujú skôr nedôveru, treba uznať, že Ulickej Veselý pohreb má v sebe kúsok čohosi čechovovského. Minimálne pôdorys základného obsadenia postavami je podobne rafinovaný a podnetný na rozvoj dramatickej situácie“ (Belková, 2007).

На примере романов «Даниэль Штайн, переводчик» (*Daniel Stein, tlmočník*) и «Лестница Якова» (*Jakubov rebrík*) мы видим, что биографизм выступает как основной принцип формирования главных мужских героев (Даниэль Штайн и Яков Осецкий) в произведениях Л. Улицкой. В образе Даниэля (прототип – Освальд Руфайзен) детально разработан его жизненный путь как реализация определенной жизненной задачи, которая заключается в служении Богу как служении людям. Он – человек идеи, которую пытается воплотить в повседневной жизни. Мастерство изображения этого героя получило высокую оценку словацкой литературоведческой критики (Л. Петрашко, Э. Фаркашова). В рецензии на роман «Даниэль Штайн, переводчик» Э. Фаркашова назвала отца Даниэля «одним из сильнейших персонажей современной литературы». Она также обратила внимание на оригинальность структуры романа: «Роман с необычной композицией, основанный на комбинации писем, дневников, интервью, заметок или, как характеризует его сама автор, роман-коллаж, кусочки, вырезанные из ее собственной жизни и из жизни других людей, *живая история по осколкам дней* представляет собой литературное видение о возможном объединении или хотя бы сближении разных религий и их течений» (перевод – И. Горватова).⁴ Это произведение может являться примером критики религиозного фанатизма и догматизма.

Словацкий русист И. Дулебова особенность творчества Л. Улицкой видит в «неповторимости и штучном художественном опыте русской писательницы, которая в 90-ые годы 20 века одна из немногих осуществила эстетический прорыв в литературе и которая продолжает творить неповторимые художественные произведения» (Dulebová, 2012). Русская писательница, по ее мнению, пишет о разных эпохах и социальных слоях, о разных формах любви и семейных отношений, о разных верованиях и мировоззрениях, демонстрируя толерантность, искренность и разнообразие, что находит отклик в словацком культурном пространстве.

Подобное тому, что утверждает И. Дулебова, говорит и сама Л. Улицкая. В интервью журналу *Forbes* она определила свою писательскую позицию так: «Мне важна именно маленькая история. Собственно говоря, наша жизнь устроена таким образом: маленькие фрагменты, маленькие истории, маленькие рассказы, которые, собираясь вместе, создают повествование длиною в жизнь» (Lomykinová, online, (cit. 2. 3. 2023)).

⁴ „Román so zvláštnou kompozíciou založenou na kombinácii listov, denníkov, rozhovorov, zápiskov – či ako o ňom hovorí sama autorka – román koláž, kúsky povystrihované z vlastného života aj zo života iných ľudí, „živý príbeh na útržkoch dní“, je literárne uchopenou víziou o možnom zjednotení alebo aspoň priblížení rôznych náboženstiev a ich prúdov. Je kritikou akéhokoľvek náboženského dogmatizmu a fanatizmu a zároveň nádejou, že je možný obrat myslenia“ (Farkašová, 2009, s. 8).

Жизнь ее героев разворачивается на фоне сложного и противоречивого мира, но никогда они не теряют надежды и человечности.

На основе краткого анализа литературной критики и переводческой рецепции произведений Л. Улицкой, мы можем утверждать, что ее творчество имеет свое определенное место в словацком литературном пространстве. Своей оригинальной манерой изложения литературного текста она не только затрагивает актуальные проблемы современности, но и дает возможность задуматься над ошибками прошлого для того, чтобы не повторять их в будущем. В центре ее произведений находится обычный человек с его ежедневными заботами и радостями, однако, попадая в сложные ситуации, связанные с неблагоприятными историческими событиями, он всегда обнаруживает свои сильные человеческие качества. Часто эти литературные герои – реальные люди, что также делает книги Л. Улицкой привлекательными для читателей. Ее произведения могут служить примером и для современных словацких авторов, которых интересуют такие темы как свобода, личная идентичность, память, род, нравственность и мораль. Произведения писательницы предлагают простор для сравнения и диалога между словацкой и русской культурами, историей двух стран и менталитетом двух народов.

Литература

BELKOVÁ, Z.: *Veselý pohreb – Ludmila Ulická*. [цит.2007-04-04]. Dostupné na internete: <https://www.litcentrum.sk/recenzia/vesely-pohreb-ludmila-ulicka>

BŽOCH, J.: *Ani veselý, ani smutný*. In: *Sme. Práca*. – Roč. 15, č.137 [цит.2007-06-05].– S.22. ISSN 1335-440X.

ČEREVKA, V.: *Sonička/ Ludmila Ulická*. In: *Revue svetovej literatúry*. – Roč. 35, č. 1 (1999), s. 154-178. ISSN 0231-6269.

ČEREVKA, V.: *Ludmila Ulická: oživenie v súčasnej ruskej próze*. In: *Revue svetovej literatúry*. – Roč. 35, č. 1 (1999), s. 155-157. ISSN 0231-6269.

ČEREVKA, V.: *Nikdy neoslovujem abstraktného čitateľa: rozhovor s ruskou spisovateľkou Ludmilou Ulickou*. In: *Knižná revue*. – Roč. 9, č. 16/17 (1999), s. 7. ISSN 1210-1982.

ČÚZY, L.: *Návrat k ruskej literatúre*. In: *Slovenské pohľady*. – Roč. 4, č. 4 (2000), s. 104-105.

DULEBOVÁ, I.: *Ruská literárnovedná reflexia prózy Ludmily Ulickej*. In: *Jazyk a kultúra*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2012. Č. 11.S.1-5.

FARKAŠOVÁ, E.: *Ludmila Ulická: Medea a jej deti*. In: *Knižná revue*. – Roč.17, č.24 (2007), s. 8. ISSN 1210-1982.

FARKAŠOVÁ, E.: *Príbeh osobných hľadání*. In: *Knižná revue*. – Roč.19, č.21 (2009), s. 8. ISSN 1210-1982.

KOVAČIČOVÁ, O. – KUSÁ, M.: *Slovník slovenských prekladateľov umeleckej literatúry 20. storočia A - K*. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, s. 173. ISBN 978-80-224-1428-9.

KOVAČIČOVÁ, O. – KUSÁ, M.: *Slovník slovenských prekladateľov umeleckej literatúry 20. storočia L - Ž*. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, s. 276. ISBN 978-80-224-1617-7.

KUSÁ, M. – MATTOVÁ, L. – MOČKOVÁ-LORKOVÁ, Z.: *Situácia znovu neprirodzená (1990 – 1999)*. In: *Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1825 – 2015*. Bratislava: VEDA – Ústav svetovej literatúry SAV, 2017, s. 246. ISBN 978-80-224-1556.

MACHYTKA, B.: Rozprávačka ženských osudov. In: *Slovenské pohľady*. – Roč. 4, č. 4, (2000), s. 105-107.

MATTOVÁ, L. – GROMINOVÁ, A. – MOČKOVÁ-LORKOVÁ, Z.: *Hľadanie nových pozícií (po roku 2000)*. In: *Ruská literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1825 – 2015*. Bratislava: VEDA – Ústav svetovej literatúry SAV, 2017, s.158. ISBN 978-80-224-1556-9.

MATTOVÁ, L. – LORKOVÁ, Z. – HABUROVÁ, A.: *Podoby a premeny reflexie ruskej literatúry na Slovensku v rokoch 1996 – 2009*. STIMUL, Bratislava, 2010, 105 s. ISBN 978-80-8127-006-2.

PETRAŠKO, L.: *Ludmila Ulická: Daniel Stein, tlmočník*. In: *Revue svetovej literatúry*. – Roč. 46, č. 4 (2010), s. 151-153.

RÉVAYOVÁ, H.: *Vyrozprávať tichými a obyčajnými slovami*. In: *RAK*. – Roč. 14, č. 3 (2009), s. 40-42. ISSN 1335-1702.

ŠKOTKA, M.: *Sonička*. In: *Knižná revue*. – Roč. 9, č. 24 (1999), s. 1. ISSN 1210-1982.

ŠTRASSER, J: *Tvár v zrkadle*. SLOVART, spol. s r.o., Bratislava, 2022, s. 267.

ŠTRASSER, J: *Svet prekladu – Ján Štrasser*. [цит.2015-04-08]. Dostupné na internete: <https://www.litcentrum.sk/clanok>

ЛОМЫКИНА, Н.: *Людмила Улицкая – Forbes. Опора – это люди. Всегда*. [цит. 2023-03-02]. Dostupné na internete: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/485565-ludmila-ulicka-forbes-opora-eto-ludi-vsegda>

Прошлое в настоящем и будущем: проза Людмилы Улицкой. [цит. 2022-06-15]. Dostupné na internete: <https://ast.ru/news/proshloe-v-nastoyashchem-i-budushchem-proza-lyudmily-ulitskoy/>

K otázke výskumu prísloví a porekadiel v súčasnej ruskej a slovenskej paremiológii

К вопросу об изучении пословиц и поговорок в современной русской и словацкой паремиологии

Mgr. Mikhail Kipchatov

Abstrakt

V prísloviach a porekadlách sa materializuje videnie sveta, spôsob života, zložitý systém hodnôt spoločnosti, zvyky, morálka, stereotypy a celková kolektívna múdrosť národa, ktoré naakumulovali početné generácie nositeľov daného jazykového spoločnosti. Parémie sa zároveň vyvíjajú v čase a prispôbujú sa meniacim sa podmienkam, pričom si však stále zachovávajú svoj kultúrny význam. Z uvedených dôvodov sú aktuálnym objektom výskumov na poli hneď niekoľkých lingvistických odborov, akými sú paremiológia, frazeológia, lingvokulturoológia, folkloristika alebo etnolingvistika, pričom je dôležité podotknúť, že každá z týchto vedných disciplín na ne nazerá trochu z iného uhla pohľadu. Tento článok prináša prehľad prác, akými sú monografie, učebnice, vedecké príspevky a ďalšie odborné texty z oblasti paremiológie z ruskojazyčnej a slovenskojazyčnej proveniencie, ktoré boli publikované od roku 2000 až po súčasnosť a ide konkrétne o práce venované prísloviám a porekadlám. Cieľom príspevku nie je hodnotiť uvedené práce, ale systematicky preskúmať a syntetizovať aktuálny stav výskumov a ich výsledkov v oblasti ruskej a slovenskej paremiológie, pričom sa v ňom poukazuje na univerzálne, ale aj národne špecifické črty.

Kľúčové slová: paremiológia, príslovia, porekadlá, ruský jazyk, slovenský jazyk

Аннотация

В пословицах и поговорках материализуются мировоззрение, образ жизни, сложная система ценностей общества, обычаи, мораль, стереотипы и коллективная народная мудрость, накопленная многими поколениями носителей того или иного языкового сообщества. В то же время паремии эволюционируют и приспособляются к меняющимся условиям, сохраняя при этом свою культурную значимость. Именно в связи с этим пословицы и поговорки в настоящее время являются объектом исследования нескольких лингвистических дисциплин, таких как паремиология, фразеология, лингвокультурология, фольклористика или этнолингвистика. При этом важно отметить, что каждая из этих научных дисциплин рассматривает данные единицы с разной точки зрения. В данной статье представлен обзор таких работ, как монографии, учебники, статьи и другие научные тексты в области паремиологии русско-словацкого происхождения, которые были опубликованы с 2000 года по настоящее время и посвящены непосредственно изучению пословиц и поговорок. Целью статьи является не оценка упомянутых работ, а систематический обзор и обобщение современного состояния исследований и их результатов в области русской и словацкой паремиологии. При этом в статье мы обращаем внимание не только на универсальные, но и национально специфические особенности.

Ключевые слова: паремиология, пословицы, поговорки, русский язык, словацкий язык

Kontaktné údaje

Mgr. Mikhail Kipchatov
Katedra rusistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
kipchatov1@ucm.sk

Одной из актуальных проблем современной лингвистики является вопрос взаимодействия языка и культуры. Начиная с XIX века указанная проблема лежит в области научного интереса представителей различных наук: лингвистики, философии, культурологии. В это время интерес к народной мудрости, нашедший выражение в пословицах и поговорках, возникает не только на территории России, но и в Словакии. Именно во второй половине XIX века выходят в свет фундаментальные работы, к которым в первую очередь следует отнести словари пословиц и поговорок В. И. Даля и А. П. Затурского.

Выделившись из фразеологии в качестве самостоятельного раздела во второй половине XX века, паремиология как наука о паремиях довольно быстро оформилась в самостоятельное научное направление. На сегодняшний день паремиологические съезды и конференции проходят в России, Чехии, Португалии, Италии, Польше, Словакии и ряде других стран. Предметом интереса паремиологов чаще всего становятся пословицы и поговорки, составляющие большую часть всего паремиологического фонда конкретного языка. К объектам исследования также зачастую относят такие жанры, как приметы, загадки, присловья, прибаутки, скороговорки и т. д. Паремиологические единицы представляют интерес как «трансляторы» определённого культурного кода, системы ценностей и, в целом, представлений об окружающем мире. Особенно актуальным вопрос о взаимосвязи языка и культуры становится сегодня, когда такая дисциплина, как лингвокультурология, начинает привлекать к себе всё больше внимания.

В данной статье предлагается обзор современных исследований в области паремиологии, где представлена характеристика работ, связанных с изучением пословиц и поговорок, вышедших в свет в России и Словакии в период с 2000 по 2023 год. Предметом нашего внимания стали монографии, сборники статей, учебные пособия, научные журналы. За рамками нашего обзора остались сборники фразеологических и паремиологических конференций. Нисколько не преуменьшая их значение, отметим, что за указанный период их было достаточно количество, но большинство обсуждаемых проблем носят отчасти повторяющийся характер, отчасти характер частных наблюдений; большинство же значительных наблюдений нашли отражение в тех работах, обзор которых предлагается ниже.

В целом, необходимо сказать, что вопросу изучения паремий в российском научном дискурсе уделяется больше внимания, чем в словацком. Чаще всего словацкие паремии рассматриваются в рамках фразеологии. В частности, один из важнейших представителей словацкой фразеологии Й. Млачек определяет пословицы и поговорки как «фразеотекстемы», имеющие

строение простого предложения, говорящие о человеке не напрямую, а в переносном значении, и содержащие в первую очередь оценку человека (Mlasek, 2007, s. 48). На недостаточность разработки ряда вопросов в словацкой фразеологии указано в статье *Súčasná slovenská jazykoveda (čo máme, čo nám chýba a čo ďalej?)* М. Олоштяк. В одной из своих работ он говорит об отсутствии современных академических словарей словацких фразеологизмов. Кроме того, отсутствует фразеографическая концепция, на которую можно опереться при составлении подобного словаря (Ološtiak, 2023, s. 102). Данную точку зрения в своих статьях, вышедших в сборнике *Studia Academica Slovaca*, разделяют Й. Млачек (Mlasek, 2001) и П. Дюрчо (Ďurčo, 2002). Характеризуя определенные недостатки в изучении рассматриваемой области лингвистики, П. Дюрчо замечает, что на сегодня в словацкой науке отсутствуют исследования, которые бы отражали современное состояние паремий, а также текстовые или корпусные источники, из которых можно черпать релевантную информацию о состоянии и изменениях в данной языковой области (Ďurčo, 2002, s. 47).

В ходе рассмотрения паремиологических исследований, вышедших в России и Словакии в период 2000-2023гг., считаем необходимым выделить пять основных лингвистических направлений, в рамках которых анализируются паремиологические единицы русского и словацкого языков:

1. Лингвокультурология. Данное направление связано с изучением паремиологической картины мира, мифологем, лингвокультурологических концептов. По большей части, данное направление представлено в российских исследованиях. Тем не менее, среди работ лингвистов Словакии мы также можем встретить статьи, посвящённые лингвокультурологическому анализу оппозиции «своё-чужое» (Mlasek, 2006), лингвокультурному образу чёрта в контексте мифологических, христианских и современных представлений (Gáliková, 2020), образу любви (Gáliková, 2023), богатства и бедности (Dobríková, 2017).

Близки к указанной проблематике лингвоаксиологические исследования русских паремий. Отдельные главы, связанные с исследованием ценностей, отражённых в паремиях русского языка, мы находим в коллективной монографии «Русские паремии: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения» (Никитина и колл., 2008), «Паремиология на перекрёстках языков и культур» (Бредис и колл., 2021) (указанная работа носит сопоставительный характер, поскольку исследуется русская, узбекская и таджикская паремийная аксиология) и ряде других работ.

2. Когнитивная лингвистика. Данное направление представлено только в российских исследованиях, где исследуются фреймовая структура пословиц и концептуальные метафоры русских паремий (например, в монографии Н. Н. Семененко «Русские паремии: функция, семантика, прагматика» (Семененко, 2011).

3. Семантика. В рамках этого направления исследуются семантические поля, внутренняя форма паремий, структурно-семантические модели. В большей степени направление представлено в российских исследованиях, например, в монографии Е. И. Селиверстовой «Пространство русской пословицы. Постоянство и изменчивость» (Селиверстова, 2017). В словацких работах мы также находим работы, где используются семантические методы анализа, в частности, в работе о паремиологических коннекторах П. Дюрчо под названием *Paremiologické konektory v texte* (Ďurčo, 2003).

4. Этимология. Целью историко-этимологического анализа является поиск универсального и национально-специфического. Данный подход в исследованных нами российских работах используется скорее как вторичный (вспомогательный). В словацких исследованиях он также представлен, правда в ограниченном масштабе (например, в статье Л. Млынки *Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii* (Mlynka, 2004)).

5. Лингвопрагматика, в рамках которой проводится дискурсивный (функциональный) анализ паремий. Данный анализ представляет собой «рассмотрение особенностей функционирования паремий в текстах, относящихся к определённому дискурсу, для выявления их роли в процессе когниции и коммуникации» (Бредис – Димогло – Ломакина, 2020, s. 270). Прагматические методы изучения паремий мы находим и в словацком научном дискурсе.

Несмотря на большее внимание к паремиям в российской науке и более богатую «палитру» методов их анализа, необходимо признать, что многие аспекты изучения паремий остаются до сих пор малоизученными. Попытаемся выделить основные из актуальных проблем и вопросов в российской паремиологии и сопоставить их со словацким научным дискурсом:

1. Вопрос о соотношении между терминами «паремия» и «фразеологизм».

На сегодняшний день в российском языкознании представлены группы лингвистов, которые разделяют как «широкое», так и «узкое» понимание фразеологии. Представители «широкого» толкования фразеологии рассматривают пословицы и поговорки «как часть фразеологии в культурологическом, системно-структурном и когнитивно-прагматическом

аспектах» (Антонова и колл., 2020, s. 19). Большинство лингвистов всё же сходятся во мнении, что пословицы отличаются от фразеологизмов, при этом допуская, что пословицы могут стать одним из источников фразеологизмов.

Сходная проблема осознаётся и в словацкой лингвистике. Так, вопрос о разграничении паремий и фразеологизмов ставится в работе словацкого учёного Й. Млацека *Štúdie a state o frazeológii*. В работе отмечается, что паремиологическая фразеология (фразеотекстемы), несмотря на множество идентичных с фразеологизмами свойств, отличаются тем, что имеют природу вневременного (гномичного) высказывания, а также обладают «диспозиционностью». На этом основании учёный относит паремии к особому виду фразем (Mlasek, 2007, s. 54). С термином «фразеотекстема» мы также встречаемся в работе Д. Балаковой *Dynamika súčasnej slovenskej frazeologie (fond somatických frazém)* (Baláková, 2011). К народной фразеологии пословицы и поговорки относит Л. Млынка в своей статье, в которой исследуются фразеологизмы и паремии с компонентами, обозначающими разные виды традиционных ремёсел (мельник, кузнец и т.д.) (Mlynka, 2004, s. 90-91). Э. Тврдоň к фраземам относит кроме пословиц и поговорок также крылатые выражения, устойчивые сравнения, а также то, что по-словацки обозначается термином *úslovia* (Tvrdoň, 2007, s. 270). Такое жанровое многообразие паремий выводит нас на следующую проблему, которая также не имеет однозначного решения.

2. Вопрос об объекте исследования паремиологии.

На сегодняшний день наиболее изученным паремиологическим жанром является пословица. Данный вид паремии рассматривается с лингвокультурологической, семантической, аксиологической, функциональной, историко-этимологической точек зрения. Среди изученных нами работ за 2000-2023гг. большая часть из них как раз была посвящена исследованию пословиц.

Отношение к такому явлению как «поговорка» в российском языкознании более сложное. В отличие от пословиц, этот вид паремий принято относить к гибридным или же переходным жанрам, совмещающим в себе свойства фразеологизма и паремии. В отличие от пословицы, которая обладает прямым и переносным планом, поговорка по большей части имеет буквальный план значения. Поговорки эквивалентны не суждению, а слову, что также отличает их от пословиц (Алефиренко – Семененко, 2009, s. 246). В своей монографии «Русские паремии: функция, семантика, прагматика» Н. Н. Семененко указывает, что поговорки «в отличие от традиционно связываемых с ними пословиц имеют иную когнитивную природу — в них языковое сознание реализует свой механизм образной номинации, и,

одновременно, репрезентирует те когнитивные структуры, которые формируются вокруг концептов» (Семененко, 2011, s. 39). Поговоркам также не присуща дидактичность, одна из основных характеристик паремий, что связано с их фразеологическим статусом, который «несовместим с функцией выражения умозаключения, присутствующей у пословиц, примет и загадок» (Семененко, 2011, s. 36).

Отдельного внимания заслуживает отнесение к паремиям таких жанров, как крылатое выражение и афоризм. Как мы уже указали ранее, в статье словацкого учёного Э. Тврдоня крылатые выражения относятся к паремиям. Й. Млацек замечает, что процесс сокращения пословиц и поговорок ведёт к образованию крылатых выражений (Mlasek, 2007, s. 67). Переходные случаи между крылатыми выражениями и пословицами анализируются в монографии «Паремиология без границ», однако крылатые выражения здесь отнесены к области фразеологии, где отмечается, что «переход крылатых выражений в разряд паремий возможен в процессе частого употребления, которое приводит к потере связи с авторским контекстом или определённой исторической эпохой. Таким образом, оборот фразеологизируется, т. е. становится системным явлением языка» (Антонова и колл., 2020, s. 51-52).

К числу дискуссионных вопросов относится вопрос об отношении к афоризмам. В частности, на проблему дефиниции афоризма обращает внимание Л. Б. Савенкова, говоря, что «у афоризма нет дефиниции, признаваемой всеми исследователями» (Савенкова, 2002, s. 70). Проблема, по утверждению российского лингвиста, связана с этимологией самого слова «афоризм», которое в переводе с греческого значит «ограничение, определение». Наиболее точным является определение афоризма как «изречение, выражающее в сжатой форме значительную мысль» (Савенкова, 2002, s. 70). При этом некоторые исследователи определяют афоризм как авторизованное оригинальное изречение. В этой же парадигме Н. Ф. Алефиренко и Н. Н. Семененко определяют афоризм как «устойчивое книжное выражение, кратко и оригинально излагающее авторское мнение относительно какого-либо жизненного явления или философского понятия» (Алефиренко – Семененко, 2009, s. 242). Как видно, определение страдает терминологической неточностью, поскольку исследователи в этой же работе определяют паремии как «афоризмы народного происхождения».

Помимо всего прочего, к объекту исследования паремиологов относятся приметы и загадки. Нужно сказать, что российских исследований данных видов паремий немало. Н. Н. Семененко также относит к сфере русского паремиологического пространства такие единицы, как

протовербиумы, коими являются скороговорки, чистоговорки, пустоговорки, побасёнки, прибаутки и присловья. Рассмотрение и определение данных жанров лежит вне рамок нашей статьи, поэтому остановимся на следующей проблеме.

3. Вопрос о паремиологическом фонде языка.

Проблема определения паремиологического фонда отражена как в российских, так и словацких работах. На сегодняшний день в языкознании отсутствует специальный методологический аппарат, позволяющий выявлять и описывать национальную специфику пословиц, что приводит к неоправданному увеличению доли национального компонента в пословичном фонде языка. Незрелость методологии приводит к тому, что, во-первых, часто интернациональные пословицы считаются исконными, национально специфическими (Бредис и колл., 2021, s. 12). Во-вторых, до сих пор нет ни одного частотного фразеологического или паремиологического словаря русского и словацкого языка.

Словацкий фразеолог П. Дюрчо предлагает альтернативную концепцию «паремиологического оптимума». В понимании П. Дюрчо «оптимум» представляет собой «ядро» паремиологического состава языка («всеобщее известную часть пословичного фонда конкретного языка») и может быть выделен на основе использования специальной методики, которая предусматривает 5 шагов (Антонова и колл., 2020, s. 57-58).

4. Проблема анализа актуального функционирования паремий.

Как замечает В. М. Мокиенко, на сегодняшний день «наблюдается мощное возрастание продуктивности употребления пословиц во всех разновидностях национальных языковых систем» (Мокиенко, 2015, s. 9). Однако современная паремиография не имеет источников, которые бы полно отражали живое функционирование паремий. Тем не менее, в российских исследованиях можно найти анализ структурно-семантических трансформаций пословиц, сопряжённых с изменением лексического состава и/или грамматической формы пословицы. Вариативность пословиц и их структурно-семантические модели, в том числе на примере актуального паремиологического материала, исследует, например, в своей монографии «Пространство русской пословицы: постоянство и изменчивость» (2017) Е. И. Селиверстова.

Немалое количество российских исследователей также занимаются проблематикой «антипословиц», динамического явления в современном языке. Проблема «антипословиц» также представлена в словацком дискурсе. Здесь стоит упомянуть статью Й. Млацека *Antipríslovie a príbuzné útvary: k*

niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví с анализом истории и свойств «антипословиц» (Mlasek, 2009).

Среди словацких учёных вопросом функционирования паремий в живой словацкой и немецкой речи занимается П. Дюрчо. В целом, в словацкой лингвистике нет актуальных комплексных работ, посвящённых функционированию паремий в живой речи. В своей статье *K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiologie* П. Дюрчо приводит описание и промежуточные результаты эксперимента, целью которой являлось выяснить, насколько знакомы словацкие пословицы носителям словацкого языка. Всего из корпуса словацких пословиц, который насчитывает 2834 единицы, было отобрано около 3000 единиц. 13 респондентам была предложена первая часть пословицы, которую они должны были дополнить. Данный эксперимент является составляющей поиска «паремиологического оптимума», который мы упомянули выше.

5. Паремиографический вопрос (составление словарей).

По словам Й. Млацека, после выхода известного словаря словацких паремий А. П. Затурецкого в конце XIX века паремиологические исследования остановились, и в области словацкой паремиографии ничего не появилось (Mlasek, 2001, s. 127). Здесь мы позволим себе уточнить информацию: в 2012 году, уже после публикации статьи, вышел в свет словарь диалектных паремий *Rič k riči – Slovo dalo slovo* (Pokorný-Tica, 2012), в котором собраны паремии носителей хорватского говора в области Девинска-Нова-Вес (на сегодняшний день район Братиславы). Комплексный академический словарь словацких паремий так и не был создан.

Что касается русского языка, здесь ситуация обстоит лучше, так как в период с 2000 по 2023 гг. вышло несколько комплексных словарей, например: «Большой словарь русских поговорок» В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитиной (2007); «Большой словарь русских пословиц» В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитиной, Е. К. Николаевой (2010); «Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями» М. Ю. Котовой (2000); «Школьный словарь живых русских пословиц» В. М. Мокиенко (2002) и ряд других.

6. Вопрос изучения региональных (диалектных) паремий.

Необходимо заметить, что диалектные паремии в российской и словацкой лингвистике становятся объектом изучения гораздо реже. Так, ранее мы уже указывали на словацкий словарь хорватского говора определённой области Словакии, который был издан в 2012 году. В более поздний период исследования региональных фразеологизмов и паремий в Словакии не представлены.

Что касается российской науки, здесь можно упомянуть вышедшую в 2019 году монографию «Паремия в русских народных говорах Прикамья: семантика и прагматика» (Подюков, 2019), в которой даётся подробная характеристика семантических и функциональных особенностей пермских народных паремий. Используемые авторами подходы к описанию народной паремии находятся в русле современных лингвокультурологических исследований русской фразеологии. Стоит также указать монографию «Региональная паремиология и фразеология как средство формирования базовых национальных ценностей: лингвистический и методический аспекты» (Михеева, 2016), в которой с лингвокультурологической точки зрения анализируются паремии и фразеологизмы Архангельской области. При этом данный труд, по утверждениям его авторов, не претендует на комплексную характеристику региональных паремий и фразеологизмов указанного региона. Паремии также рассматриваются с позиций их изучения в общеобразовательной школе как средство формирования языковой личности и культуроведческой компетенции.

Обозначенные проблемы как в российской, так и в словацкой паремиологии свидетельствуют об актуальности данного направления. Переизданный в 2018 году словарь А. П. Затупецкого *Slovenské prislovia, porekadlá, úslovia a hádanky* является знаком того, что интерес к народной мудрости в Словакии не угасает. О необходимости изучения паремий говорит и тот факт, что язык современных российских и словацких СМИ пестрит пословицами и поговорками, актуализируя их и порой придавая им новые семантические оттенки. Нам кажется перспективным изучение словацких паремий с точки зрения лингвокультурологии, получившей широкое отражение в российской лингвистике, и их сравнительно-сопоставительный анализ на примере других славянских и неславянских языков.

Литература

BALÁKOVÁ, Dana. Dynamika súčasnej slovenskej frazeologie (fond somatických frazém). Greifswald, 2011. ISBN 978-3-86006-368-2.

DOBŘÍKOVÁ, Mária. Jazykový obraz bohatstva a chudoby vo svetle slovenskej frazeológie. *Studia Academica Slovaca*. 2017. s. 23-37. ISBN 978-80-223-4361-9.

ĎURČO, Peter. K výskumu súčasnej živej slovenskej paremiológie. *Studia Academica Slovaca*. 2002. s. 47-55.

ĎURČO, Peter. Paremiologické konektory v texte. *Frazeologické štúdie III*. 2003. s. 33-42.

GÁLISOVÁ, Anna. Obraz čerta v slovenskej frazeológii – rozostrené hranice medzi mytológiou, kresťanstvom a populárnou kultúrou. *Studia Academica Slovaca*. 2020. s. 51-66. ISBN 978-80-223-4972-2.

GÁLISOVÁ, Anna. Obraz lásky v slovenskej frazeológii. *Studia Academica Slovaca*. 2023. s. 140-159. ISBN 978-80-223-5648-0.

MLACEK, Jozef. Antipríslovie a príbuzné útvary: k niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví. *Slovenská reč*. 2009, č. 3, s. 135-148. ISSN 0037-6981.

MLACEK, Jozef. Opozícia „svoje-cudzie“ v zrkadle slovenskej frazeológie. *Studia Academica Slovaca*. 2006. s. 43-60. ISBN 80-89236-11-1.

MLACEK, Jozef. Štúdie a state o frazeológii. Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, 2007. ISBN 978-80-8084-239-0.

MLACEK, Jozef. Trinásť zastavení v histórii slovenskej frazeografie a paremiografie. *Studia Academica Slovaca*. 2001. s. 99-141.

MLYNKA, Ladislav. Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii. *Studia Academica Slovaca*. 2004. s. 85-91.

OLOŠTIAK, Martin. Súčasná slovenská jazykoveda (čo máme, čo nám chýba a čo ďalej?). *Slovenská reč*. 2023, č. 1, s. 90-112. ISSN 0037-6981.

POKORNÝ-TICA, Viliam. Rič k riči – Slovo dalo slovo. Bratislava-Devínska Nová Ves, 2012. ISBN 978-80-970618-3-8.

TVRDOŇ, Emil. Reklamná aktualizácia frazémy v slogane. *Slovenská reč*. 2007, č. 5, s. 270. ISSN 0037-6981.

АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф., СЕМЕНЕНКО, Н. Н. Фразеология и паремиология. Москва: Флинта: Наука, 2009. ISBN 978-5-9765-0838-5, 978-5-02-037160-6.

БРЕДИС, М. А., ДИМОГЛО, М. С., ЛОМАКИНА, О. В. Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал. Онлайн. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020, vol. 11, no. 2, s. 265-284.

БРЕДИС, М. А., ИВАНОВ, Е. Е., ЛОМАКИНА, О. В., НЕЛЮБОВА, Н. Ю., ПЕТРУШЕВСКАЯ, Ю. А. Паремиология на перекрёстках языков и культур. Москва: РУДН, 2021. ISBN 978-5-209-10838-2.

МИХЕЕВА, Г. В. Региональная паремиология и фразеология как средство формирования базовых национальных ценностей: лингвистический и методический аспекты. Архангельск: КИРА, 2016. ISBN 978-5-98450-412-6.

МОКИЕНКО, В. М. Аспекты исследования славянской паремиологии. Паремиология в дискурсе. М.: Ленанд, 2015. Стр. 4-25. ISBN 978-5-9710-1486-7.

Паремиология без границ: коллективная монография. Москва: РУДН, 2020. ISBN 978-5-209-09955-0.

ПОДЮКОВ, И. А. Паремия в русских народных говорах Прикамья: семантика и прагматика. СПб: Маматов, 2019. ISBN 978-5-91076-205-7

Русские паремии: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения: коллективная монография. Псков: ПГПУ, 2008. ISBN 978-5-87854-435-1.

САВЕНКОВА, Л. Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 2002. ISBN 5-87963-021-8.

СЕЛИВЕРСТОВА, Е. И. Пространство русской пословицы. Постоянство и изменчивость. Москва: Издательство «ФЛИНТА», 2017. ISBN 978-5-9765-3329-5.

СЕМЕНЕНКО, Н. Н. Русские паремии: функция, семантика, прагматика. Старый Оскол: Изд-во РОСА, 2011. ISBN 978-5-903659-83-8.

Osobitosti komunikatívneho správania slovenského učiteľa ruského jazyka

Особенности коммуникативного поведения словацкого учителя русского языка

Mgr. Bohdana Kravchenko

Abstrakt

V tomto článku autor skúma črty rečového správania slovenského učiteľa ruského jazyka, keďže úspešnosť komunikácie závisí práve od rečového správania komunikantov. Autor v článku na základe interdisciplinárneho prístupu venuje špeciálnu pozornosť egoprezentácii učiteľa. Na učiteľa sa pozerá z perspektívy Hovoriaceho a na žiakov z perspektívy Poslucháča. Učiteľ (Hovoriaci) vo výchovno-vzdelávacom procese si v prvom rade stanovuje ciele: odovzdať vedomosti a informácie žiakom (Poslucháčom), vypestovať dôstojné ľudské vlastnosti, rozvinúť lásku k učeniu. Výber jazykových prostriedkov priamo závisí od cieľov, ktoré si stanoví Hovoriaci a od predpokladaného potenciálneho Poslucháča. Autor sa v článku zameriava na verbálne aj na neverbálne jazykové prostriedky, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou konceptu rečového správania. Článok poskytuje analýzu učiteľom zvolených jazykových prostriedkov z pozície egoprezentácie, pomocou ktorých Hovoriaci konkretizuje svoju prítomnosť v komunikačnej situácii. Autor skúma Hovoriaceho z pohľadu individuálnej a kolektívnej egoprezentácie, analyzuje Hovoriaceho v rôznych projekciách. V práci sa autor pridržiava smerodajných myšlienok v egolingvistike J. Dolníka, J. Sokolovej, Je. V. Padučevovej.

Kľúčové slová: kultúra reči, rečové správanie, Hovoriaci, Poslucháč, egoprezentácia.

Аннотация

В данной статье автор рассматривает особенности речевого поведения словацкого учителя русского языка, так как именно от речевого поведения коммуникантов зависит успешность общения. В статье на основе междисциплинарного подхода автор уделяет особое внимание эгопрезентации учителя. Учитель рассматривается с позиции Говорящего, а ученики – Слушающего. Учитель (Говорящий) в первую очередь ставит перед собой цели: передать знания и информацию ученикам (Слушающим), воспитать достойные человеческие качества, привить любовь к учебе. От поставленных целей Говорящего и предполагаемого потенциального Слушающего напрямую зависит выбор языковых средств. Автор в статье акцентирует внимание как на вербальных языковых средствах, так и на невербальных, которые являются составной частью понятия *речевое поведение*. В статье приводится анализ выбранных языковых средств учителя с позиции эгопрезентации, с помощью которой Говорящий конкретизирует свое присутствие в ситуации общения. Автор рассматривает Говорящего с позиции, как единичной, так и коллективной эгопрезентации, анализирует Говорящего под разными проекциями. В качестве основной теоретической базы автор придерживается идей в эголингвистике Ю. Дольника, Я. Соколовой, Е. В. Падучевой.

Ключевые слова: культура речи, речевое поведение, Говорящий, Слушающий, эгопрезентация.

Kontaktné údaje

Mgr. Bohdana Kravchenko
Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
bohdana.kravchenko@ukf.sk

Введение

На сегодняшний день особое внимание в исследованиях ученых занимает теория языкового антропоцентризма, в которой язык рассматривается как посредник между миром и человеком. Именно прагмалингвистика отвечает за изучение языка как средства воздействия на человека. Кроме того, данная дисциплина занимается анализом явных и скрытых целей высказывания говорящего. Еще Н. Д. Арутюнова заметила, что «изучая поведение знаков в реальных процессах коммуникации, прагматика представляет собой отношение знаков к их интерпретаторам» (Арутюнова, 1985, 3). Подчеркнем, что именно в русле прагмалингвистики происходит изучение понятия *коммуникативное поведение*, являющегося основным в данном исследовании.

Теоретической базой работы считаем теорию коммуникации и теорию лингвистики текста (дискурса). Объектом исследования представляется педагогический дискурс, а именно уроки русского языка, воспринимаемые нами как отдельные тексты, связанные между собой. Предметом исследования являются средства эгопрезентации, употребляемые в педагогическом дискурсе. Основная цель работы заключается в описании проблем, решаемых учеными на уровне прагмалингвистики, в частности рассмотрении языковой личности учителя, проявляющейся в ее коммуникативном поведении.

В определенных сложившихся коммуникативных ситуациях в речи говорящего прослеживаются языковые единицы, выражающие его эгоцентризм. Проблемой идентификации эгоцентриков в речи и анализом речевого поведения говорящего, в частности, занимались такие ученые, как Л. В. Щерба, Н. И. Формановская, Т. Г. Винокур, Я. Соколова, Е. В. Падучева, А. Вежбицкая, Н. Д. Арутюнова и другие.

Автор использует методы наблюдения за учебным процессом, когнитивный анализ, прагмалингвистический анализ, синтез и описание.

1 Определение основных понятий исследования

Одним из перспективных направлений современного языкознания считается развивающаяся в направлении количественного подхода к языку теория лингвистики текста. Значительный вклад в развитие теории лингвистики текста внесли М. Гиршова, Ю. Дольник, Ю. Н. Земская, И. Ю. Качесова, Н. Ф. Алефиренко и многие другие.

В истории развития лингвистики текста выделяют несколько этапов, один из которых называется функционально-коммуникативный. Я. Галло и Н. Ф. Алефиренко подчеркивают, что «основой коммуникативного понимания текста является новейшая ориентация текстовой лингвистики на закономерности языкового общения» (Галло, Алефиренко, 2020, с. 26). В данном направлении текст рассматривается как связующее звено между говорящим и слушающим (говорящий – текст – слушающий). Коммуникативная деятельность, которую человек проявляет посредством текста, считается объектом исследования современной теории лингвистики текста (Земская, 2010).

Обратимся к понятию **коммуникация**. Считаем авторитетным суждение Т. Д. Венедиктовой, которая определяет данную дефиницию как «процесс взаимодействия, предполагающий внутренне упорядоченное, организованное воздействие одной стороны на другую, и, соответственно, подверженность другой стороны этому воздействию и возможность ответной реакции» (Венедиктова, 2020, с. 9). В процессе коммуникации адресант применяет различные стратегии для достижения поставленных целей. Как отмечают ученые, в зависимости от уникальных условий коммуникативной ситуации стратегии могут быть разными по своей природе (Иссерс, 2008). Для успешного достижения поставленных целей адресанту необходимо понимать ситуацию общения. Как известно, в педагогическом дискурсе адресант преследует образовательные, развивающие и воспитательные цели, помимо основных задач учитель пытается достичь и дополнительные, например, коммуникативного характера, выявление которых для нашего исследования имеет особый интерес.

Ученые выделяют различные модели коммуникации. Рассмотрим детальней семиотическую модель речевой коммуникации Романа Якобсона, которая представлена в виде шести элементов (адресант, адресат, контакт, код, сообщение и контекст), каждому из которых соответствует особая функция языка. Эмотивная (экспрессивная) функция направлена на адресанта и на его отношение к тому, что он говорит. Конативная функция ориентирована на слушающего и выражает степень воздействия говорящего на собеседника. Фатическая функция нацелена на установление контакта, для нее важна поддержка связи с адресатом. Метаязыковая функция связана с толкованием высказываний, поэтическая функция направлена на внимание к сообщению без учета каких-либо других элементов коммуникации. Референтивная функция ориентирована на контекст, соотносится с предметом, о котором идет речь (Якобсон, 1975). Полагаем, что каждая

отдельная коммуникативная ситуация подразумевает имплицитное проявление одной из функций.

Современная теория лингвистики текста, как и прагмалингвистика, занимается исследованием коммуникативного поведения человека. Рассмотрим детальней понятия **коммуникативное поведение** и **речевое поведение**, которые используются в работах ученых. Ю. Н. Земская считает термин коммуникативное поведение более широким. Вышеназванный ученый отмечает, что речевое поведение осуществляется средствами языка, тогда как коммуникативное поведение предполагает использование дополнительных средств. Присоединяемся к мнению Юлии Николаевны, отметим, что и И. А. Стернин предлагает говорить о понятии коммуникативного поведения отдельной личности. Под коммуникативным поведением И. А. Стернин понимает «совокупность норм и традиций общения народа, социальной, возрастной, гендерной, профессиональной и т. д. групп, а также отдельной личности» (Стернин, 2000, с. 3). Ученый выделяет вербальное и невербальное коммуникативное поведение, выражаемое с помощью мимики, жестов, поз (Стернин, 2000). В прагмалингвистике речевое поведение рассматривается как неотъемлемое качество речи человека. В научной литературе предоставлено значительное количество определений этому понятию. Наиболее удачным и авторитетным считаем определение речевого поведения Т. Г. Винокур...«речевое поведение – это речевые поступки индивидуумов в предлагаемых обстоятельствах, отражающих специфику языкового существования данного говорящего коллектива в данном общественном устройстве» (Винокур, 1993, с. 29). Н. И. Формановская в работе *Речевой этикет и культура общения* заметила, что речевое поведение человека зависит от уровня образования, места рождения, привычного круга общения и интересов. Выражение речевого поведения прослеживается как в стереотипных высказываниях, так и в индивидуальных речевых проявлениях (Формановская, 1989). Вслед за учёными считаем термин **коммуникативное поведение** шире, чем **речевое поведение**. В нашей работе будем оперировать именно этим понятием.

В момент коммуникации говорящий передает информацию слушающему с целью достижения желаемого результата. Главной интенцией может быть как передача информации, так и выражение оценки, побуждение слушающего к действию, выражение отношения к собеседнику, одобрение или похвала. Причем Б. Норман подчеркивает, «что говорящему важно не столько передать объективную информацию, сколько обозначить свое отношение к собеседнику» (Норман, 2009, 10).

Яна Соколова в работе *Tri aspekty verbálneho textu* замечает, что любая информация от говорящего к слушающему передается с помощью определенных кодов, выражающихся символами, жестами, речью, творчеством, музыкой или танцами (Соколова, 2012). В нашей статье уделено внимание анализу как вербальных, так и невербальных единиц общения (жестам, мимике, интонации), которые служат не только для укрепления взаимоотношений между говорящим и слушающим, создания положительной эмоциональной атмосферы на уроке, но и указывают на индивидуальные особенности говорящего. Мы считаем, что именно эти каналы невербальной взаимосвязи учителя с учениками наиболее выразительны.

А. Я. Кибанов разделяет невербальную коммуникацию на системы: визуальную, акустическую, тактильную, ольфакторную. Визуальная система невербальной коммуникации включает в себя жесты и мимику, тогда как акустическая – интонацию (Кибанов, 2006). В зависимости от тона голоса и целей (выражение завершенности повествования, вопроса или оценки), которые преследует адресант Е. А. Брызгунова выделяет 7 типов интонационных конструкций в русском языке (Брызгунова, 1977). Считаем за необходимость заметить жесты и мимику, которые использует выбранный нами адресант – специфические особенности в жестикуляции, мимике, интонации.

Важно подчеркнуть, что говорящий в зависимости от сложившейся коммуникативной ситуации может менять свое коммуникативное поведение, на выбор которого влияет им выполняемая социальная роль. При этом адресант использует определенный набор языковых единиц.

Отдельно остановимся на рассмотрении понятия **эгоцентричности**. Эгоцентричность является предметом многочисленных исследований в области лингвистической семантики и прагматики. Наибольшее освещение данного понятия отобразилось в работах Е. В. Падучевой, Ю. Д. Апресяна, Я. Соколовой, Ю. Дольника.

Яна Соколова под эгоцентриками понимает языковые средства, в семантике которых можно выделить прагматическую составляющую (Соколова, 2019). Очевидно, что эгоцентрики как языковые средства находят свое выражение в речевом поведении говорящего. Эту же мысль подтверждает Н. П. Перфильева, она подчеркивает, что в момент коммуникации выбор словесной формы интенции говорящего напрямую связан с его «эго» (Перфильева, 2006).

В зависимости от типа коммуникативной ситуации Е. В. Падучева в

работе *Эгоцентрические единицы языка* разделяет режимы интерпретации эгоцентриков, а это диалогический и нарративный. К диалогическому (речевому) режиму относит коммуникацию, в которой участвует полноценный говорящий. Под данным типом адресанта ученый подразумевает того, кто в момент общения имеет синхронного адресата. В нарративном режиме говорящего заменяет повествователь или персонаж. Лингвист разделяет первичные и вторичные эгоцентрики. К первичным относит слова, употребление которых происходит только в диалогическом режиме, с ориентацией на говорящего, тогда как ко вторичным эгоцентрикам относит лексику, примененную в нарративе (Падучева, 2019). Согласно вышеназванной классификации, выбранный нами адресант проявляет себя в диалогическом режиме интерпретации эгоцентриков, а выявленные в речи говорящего языковые единицы относим к первичным эгоцентрикам. Полагаем, что эгоцентрики влияют на речевое поведение человека и являются основным компонентом содержания понятия **языковая личность**.

Ю. Н. Караулов в работе *Русский язык и языковая личность* уделяет пристальное внимание термину **языковая личность**. Лингвист под языковой личностью представляет «выраженную в языке (текстах) и через язык, личность, реконструированную в основных своих чертах на базе языковых средств» (Караулов, 1987, с. 38). Следовательно, языковая личность проявляется в конкретной коммуникативной ситуации и зависит от способностей человека совершать речемыслительную деятельность.

Модель языковой личности названный выше ученый предлагает типологизировать на три уровня: вербально-семантический, тезаурусный и мотивационный (прагматикон). Каждый из уровней имеет свои особенности. Ю. Н. Караулов вербально-семантический уровень определяет как нулевой и считает его базой, формирующей языковую личность. На первом уровне, тезаурусном, по его мнению, проявляется языковая личность. Второй уровень, прагматический, характеризуется как мотивационный, отражает в себе мотивы, цели личности, способность говорящего учитывать в момент коммуникации адресата (Караулов, 1987). Однако, поскольку наше внимание концентрируется на коммуникативном поведении словацкого учителя, для которого русский язык является неродным, поэтому оперировать мы будем иным термином.

В контексте обучения неродному языку на основе трехуровневой модели языковой личности И. И. Халеева представляет модель **вторичной языковой личности**, являющейся ключевой в межкультурной коммуникации. Сформированная модель вторичной языковой личности

также разделяется на три уровня: вербально-семантический, тезаурусный и мотивационный (прагматикон). Подразумевается, что на нулевом (вербально-семантическом уровне) человек способен воспринимать смысл слов. На первом (тезаурусном) уровне допускается понимание текста, восприятие обобщенных понятий, идей. На втором уровне (мотивационном) языковая личность способна понимать и анализировать причины и цели осуществления высказывания (Халеева, 1995). По мнению С. П. Фирсовой и Н. Н. Щегловой понятие **вторичной языковой личности** является логическим продолжением **языковой личности** (Фирсова, Щеглова, 2014). Е. Г. Беляевская и Т. Н. Маляр в работе *Принципы минимизации интерференции родного языка при обучении иностранному языку* отмечают, что формирование вторичной языковой личности – «это процесс сопряжения в пределах одной целостной личности языкового сознания на базе родного языка и языкового сознания на базе изучаемого иностранного языка с учетом общих знаний о мире и языковых картин мира соответствующих языковых социумов» (Беляевская, Маляр, 2012, с. 49). Модель вторичной языковой личности находится в основе теории обучения неродному (иностранному) языку и культуре. В нашей статье мы понимаем вторичную языковую личность как способность адресанта совершать речевые поступки в межкультурном пространстве на иностранном языке.

Считаем за необходимость определить особенности **педагогического дискурса**, поскольку именно данный вид дискурса оказывает влияние на коммуникацию между учителем и учеником. Педагогический дискурс включает в себя множество лингвистических, социокультурных и психологических факторов. Вопросами (проблемами) педагогического дискурса интересуются такие ученые, как В. А. Кан-Калик, В. И. Карасик и другие.

В. И. Карасик в работе *Языковой круг: личность, концепты, дискурс* рассматривает педагогический дискурс как вид институционального дискурса. Ученый выделяет его особенности, а именно обязательность вербального выражения начала и окончания общения, твердую установленную длительность его основных жанров, место функционирования (аудитория), в котором обозначены расположения учителя и учеников (Карасик, 2002). Учитель в педагогическом дискурсе имеет главную роль, определяет его направление, очередность реплик. Он разрабатывает различные методики и стратегии обучения для достижения поставленных образовательных целей.

Вслед за учеными В. И. Карасик выделяет три основных типа педагогического дискурса: собственно педагогический, академический, учебный (Карасик, 2002). Именно собственно педагогический тип педагогического дискурса реализуется в средней школе.

С точки зрения прагмалингвистики исследование педагогического дискурса предполагает анализ целей коммуникации, ролей ее участников, информативности. Ниже нами приведен анализ языковых средств учителя, основанный на прагмалингвистическом подходе.

2 Анализ языковых средств эгопрезентации учителя

Для сбора фактографического материала было принято решение в течение месяца посещать уроки русского языка в средней школе в Словакии в качестве стороннего наблюдателя. Непосредственное присутствие на уроках предоставило возможность оказаться внутри образовательного процесса и собрать необходимый материал для исследования. Полагаем, что в своей профессиональной деятельности учитель (женщина средних лет, носитель словацкого языка) употребляет различные вербальные и невербальные языковые средства для достижения заранее поставленных целей. Мы присутствовали на всех уроках, которые вел выбранный нами учитель в трех разных классах. Возрастной диапазон детей варьировался от 16 до 19 лет в зависимости от года обучения в школе. В общей сложности занятия русского языка посещало 42 ребенка.

Собранный материал, а именно вербальные и невербальные языковые средства, позволили создать собственную классификацию данных выражений, сгруппированную в отдельные категории в зависимости от выявленного эмоционального состояния говорящего в каждой отдельной ситуации. К ним мы отнесли радость, интерес, беспокойство, огорчение, возмущение, понимание. За основу была взята классификация эмоций и чувств А. Н. Леонтьева (Леонтьев, 1971).

Поскольку анализируемый нами учитель – представитель вторичной языковой личности, русский язык для него является иностранным, на уроках коммуникация периодически выстраивается на словацком языке. На данном основании выбранные примеры предоставляются как на русском, так и на словацком языках.

К первой категории относим **средства коммуникации, в которых говорящий выражает свою заинтересованность в знаниях адресата, выражающуюся через эмоцию интереса**. На уроках учитель использовал выражение:

– У вас же есть книги, используйте их.

Данное высказывание было произнесено с целью напомнить ученикам грамматические правила и сориентировать их в выполнении самостоятельного задания. Мы уверены в том, что многократное повторение какой-либо информации только способствует ее лучшему усвоению и запоминанию. Следовательно, говорящий, понимая это, предоставил детям возможность повторить и разобраться в имеющейся теории. Адресант побеспокоился о том, чтобы задание было понятно и выполнено верно. В данной реплике говорящий проявляет себя как учитель, который заинтересован в успешном выполнении задания, в том, чтобы материал был понят детьми, а следовательно, для него важен результат. В момент произношения выражения говорящий поднял руку до середины тела и отвел ее в сторону учеников. Этот жест, состоящий из одного движения, направленный на класс, свидетельствует о том, что учитель стремится донести детям информацию. Интонация голоса в моменте произнесения фразы: *у вас же есть книги*, плавно поднялась вверх, акцент был поставлен на концовке *используйте их*, голос был четким и убедительным, что характерно 6 типу интонационной конструкции Е. А. Брызгуновой (сочетание восходящего и ровного тонов). При этом брови были немного подняты, глаза округлены и выразительны.

Отметим еще одну реплику, в которой прослеживается беспокойство говорящего:

– *Dobre, decká, bolo to ťažké?* (Хорошо, ребята, для вас это было сложно?).

Данное выражение было произнесено после презентации нового материала и выполнения соответствующих упражнений с целью определить, был ли понят материал, и сократить дистанцию между собой (лидером) и учениками. Говорящий употребил разговорную форму слова *deti* – *decká*, что говорит, как нам кажется, о его стремлении построить дружеские отношения. В этом моменте была использована вопросительная интонация, руки, были развернуты навстречу ученикам, на лице промелькнула легкая улыбка, взгляд был направлен на слушающих. Использование подобных невербальных средств коммуникации объясняем открытостью учителя по отношению к ученикам. Как видим, говорящего волнует душевное и физическое состояние учеников, он стремится выстроить с ними доверительные отношения.

В качестве примера отобрана еще одна реплика:

– *Девочки, мальчики, как дела?*

С целью оценить настроение в классе и готовность работать учитель в начале урока часто спрашивал, как у детей дела. Данной клишированной фразой говорящий начинал разговор для более плавного перехода к работе

на уроке. Считаем, что учитель проявил себя как стратег. Голос в момент произношения был звонким, взгляд сосредоточен.

Следующая, отмеченная нами категория, – **языковые средства, в которых говорящий выражает огорчение**. В качестве первого примера отобрана реплика:

– *Ved' sme sa o tom bavili* (Ведь мы с вами об этом говорили).

В момент проверки знаний по пройденной теме учитель заметил, что дети слабо реагируют на замечания и отвечают на поставленные вопросы. Данное выражение употреблено с целью выразить негодование на поверхностную подготовку детей. Адресантом употреблено местоимение *sme* (мы), что говорит о его желании поставить учеников с ним на один уровень ответственности за произошедшее. Учитель воспринимает себя вместе с учениками как одну команду, в которой недопустимо подводить друг друга. В голосе говорящего прослеживалось недоумение, брови были сдвинуты, а уголки рта опущены, что так же свидетельствует об его эмоциональном состоянии огорчения.

Следующая реплика, выражающая досаду:

– *Decká, už nespinkáte* (Ребята, хватит спать).

С целью успешного воздействия на аудиторию говорящий употребил выражение в переносном значении. В высказывании встречается разговорная форма слова *decká* и диминутивная форма глагола выраженного в личной форме в значении императива *nespíťte – nespinkáte*, что свидетельствует о желании говорящего подчеркнуть близкие отношения с учениками, вместе с тем и его неудовлетворение процессом обучения. Слово *decká* было интонационно выделено, протянуто. Было замечено плавное покачивание головой из стороны в сторону.

Следующая, отмеченная нами категория, – **языковые средства, в которых говорящий выражает свое возмущение**. В качестве первого примера отобрана реплика:

– *Moje srdienka, je to pre vás smiešne? Pre mňa nie!* (Мои золотые, вам смешно? Мне нет!).

Данное выражение употреблено с целью показать свою авторитетность и обозначить границы допустимого в момент, когда группой учеников не было выполнено домашнее задание, которое им нужно для дальнейшей работы на уроке. Учитель предложил реализовывать задание письменно у доски. Из-за неподготовленности детей упражнение было сделано с множеством ошибок, что вызвало смех у школьников. Говорящий своей репликой дал понять, что подобного рода поступки не допустимы. Он обратился к ученикам, используя диминутивную форму обращения *moje*

srdienka, но с ироническим подтекстом, проявленным в интонации. Руки в этот момент говорящий скрестил на груди, брови были опущены, а взгляд зафиксирован на учениках.

Следующая реплика, выражающая возмущение:

– *A už sme doma* (Приехали).

С целью выразить возмущение за неудовлетворительную подготовку ученика, говорящий использовал выражение, употребленное в переносном значении. Частое употребление подобных выражений свидетельствует о том, что учитель является эмоциональной личностью, способной тонко чувствовать ситуацию. В момент произношения реплики у говорящего изменились черты лица, уголки рта опустились, брови немного поднялись, а взгляд застыл. Его жесты относим к сложной группе, так как учитель вернулся к рабочему столу и на время начал листать заранее подготовленные материалы, полагаем, для того чтобы обдумать дальнейшие действия на уроке.

Следующая, отмеченная нами категория, – **языковые средства, в которых говорящий выражает понимание.**

В качестве первого примера отобрана реплика:

– *V klúde dopíšte* (допишите, не торопитесь).

В момент написания контрольной работы говорящий проявил себя как понимающий учитель, для того чтобы учащиеся смогли полностью закончить свои работы. Это свидетельствует о том, что учитель имеет определенную привязанность к детям, что ему не безразличны их успехи. Профессию учитель говорящий воспринимает шире, чем просто работу. В приведенной выше ситуации была выполнена комбинация сложных жестов: учитель передвигался между партами, пристально смотрел в работы учеников.

Следующая реплика, выражающая понимание:

– *No dobre, chcete si trochu oddýchnuť?* (Ну ладно, хотите немного отдохнуть?).

С целью отдохнуть учитель предложил детям сменить род деятельности. В данном выражении прослеживается не только забота говорящего об учениках, но и его доброта и понимание. Вышеназванная реплика оформлена вопросительной интонационной конструкцией, что характерно 2 типу интонационной конструкции Е. А. Брызгуновой (сочетание ровного и нисходящего тонов). На лице адресанта была замечена небольшая улыбка.

Следующая, отмеченная нами категория, – **языковые средства, в которых говорящий выражает радость.**

В качестве примера отобрана реплика:

– *Výborné, dobre hovoríš* (Отлично, правильно говоришь).

Учитель не только оценивает ответ ученика, как это и предполагается, а искренне радуется вместе с ним. Данное высказывание свидетельствует о том, что говорящий достаточно эмоциональная личность и достижения его учеников важны для него. В момент речи был задействован простой жест, а именно был поднят указательный палец правой руки на уровень груди. Считаем, что данный жест используется не только для одобрения, но и с целью обратить внимание, сделать акцент. Уголки рта учителя были приподняты, глаза немного сомкнуты.

Приведенные выше реплики с подобранными языковыми средствами (эгоцентриками) имеют в себе имплицитно выраженные коммуникативные цели. Анализируемый нами учитель стремится выразить свою оценку деятельности учащихся на уроке, проинформировать, побудить к действию, построить доверительные отношения, выразить свои эмоции. К особенностям коммуникативного поведения словацкого учителя относим частое использование диминутивных форм слов и обращений, выражений в переносном значении.

Отметим важность употребления невербальных средств коммуникации учителем, способствующих формированию коммуникативной ситуации и отображению ее в полной мере. Полагаем, что анализируемый нами учитель удачно сочетает виды тональности. Замеченные мимика и жесты учителя, как нам кажется, повышают значимость произнесенных реплик.

Заключение

Подводя итоги, следует подчеркнуть, что анализируемые вербальные и невербальные языковые средства, зафиксированные в речи учителя, способствовали идентификации его коммуникативного поведения.

Осуществленный анализ языковых средств, выражающих эгопрезентацию, как нам кажется, указывает на личностные и профессиональные качества учителя. Наш говорящий достаточно активно выражает свои эмоции, тем самым создает положительную атмосферу в классе, переживает за результаты обучения учеников и радуется вместе с ними достигнутым успехам, что говорит о заинтересованности говорящего в своем слушающем. Говорящий проявляет себя как заботливый, понимающий человек, которому важен не только результат, но и эмоциональное состояние учащихся. Ему свойственна терпеливость и внимательность. Очевидно, что для говорящего работа учителем является не только обязанностью, но и своего рода любимым делом.

К наиболее продуктивным эгоцентрикам, выявленным в речи учителя, относим слова в переносном значении, обращения в диминутивной форме, восклицательные конструкции.

Цели говорящего, как образовательные, так и коммуникативные, нашли свое отражение на мотивационном уровне вторичной языковой личности.

Литература

АРУТЮНОВА, Н. Д. 1985. *Истоки, проблемы и категории прагматики. Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. 500 с. Без ISBN.

БЕЛЯЕВСКАЯ, Е. Г. – МАЛЯР, Т. Н. 2012. *Принципы минимизации интерференции родного языка при обучении иностранному языку (концептуальные структуры пространства и времени в английском и русском языках)*. Москва: ИПК МГЛУ «Рема». 180 с. Без ISBN.

БРЫЗГУНОВА, Е. А. 1977. *Звуки и интонация русской речи*. Москва: Русский язык. 281 с. Без ISBN.

ВЕЖБИЦКА, А. 1978. *Метатекст в тексте. Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8. Москва: Изд-во «Прогресс». 479 с. Н 70101-340161-78.

ВЕНЕДИКТОВА, Т. Д. 2020. *Основы теории коммуникации: учебник и практикум для вузов*. Москва: Издательство Юрайт. 193 с. ISBN 978-5-534-00242-3.

ВИНОКУР, Т. Г. 1993. *Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения*. Москва: Наука. 172 с. ISBN 5-02-011563-0.

ГАЛЛО, Я. – АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. 2020. *Лингвистика текста: традиции и перспективы*. В *Филологический класс*. Том 25. №3. 23–38 с. Без ISSN.

ГИРШОВА, М. 1989. *Введение в теорию текста*. Оломоуц: Университет Палацкого. 83 с. Без ISBN.

ДОЛЬНИК, Ю. 2018. *Язык в прагматике*. Братислава: ВЕДА. 198 с. ISBN: 978-80-224-1686-3.

ЗЕМСКАЯ, Ю. Н. и комп. 2010. *Теория текста: учеб. пособие*. Москва: Флинта, Наука. 132 с. ISBN 978-5-9765-0841-5.

ИССЕРС, О. С. 2008. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Москва: ЛКИ. 288 с. ISBN 978-5-382-00698-7.

КАН-КАЛИК, В. А. 1987. *Учителю о педагогическом общении*. Москва: Просвещение. 190 с. Без ISBN.

КАРАСИК, В. И. 2002. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена. 477 с. ISBN 5-88234-552-2.

КАРАУЛОВ, Ю. Н. 1987. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука. 263 с. Без ISBN.

КИБАНОВ, А. Я. – ЗАХАРОВ, Д. К. – КОНОВАЛОВА, В. Г. 2006. *Этика деловых отношений*. Москва: ИНФРА-М. 368 с. ISBN 5-16-002593-6.

ЛЕОНТЬЕВ, А. Н. 1971. *Потребности, мотивы и эмоции*. Москва. 40 с. Без ISBN.

НОРМАН, Б. Ю. 2009. *Лингвистическая прагматика (на материале русского и други славянских языков): курс лекций*. Минск: БГУ. 183 с. ISBN 978-985-518-267-3.

ПАДУЧЕВА, Е. В. 2019. *Эгоцентрические единицы языка*. Москва: Издательский Дом ЯСК. 440 с. ISBN 978-5-6040760-2-6.

ПЕРФИЛЬЕВА, Н. П. 2006. *Метатекст в аспекте текстовых категорий: монография*. Новосибирск: Изд-во НГПУ. 285 с. ISBN 5-85921-588-6.

СОКОЛОВА, Я. 2012. *Три аспекта вербального текста*. 1 издание. Нитра: ФФ УКФ в Нитре. 144 с. ISBN 987-80-558-0156-8.

СОКОЛОВА, Я. 2019. *Конструкции социальной самоидентификации и самопрезентации говорящего. Очерки об эгоцентрических средствах словацкого языка*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing. 130 с. ISBN 978-620-2-38404-9.

СТЕРНИН, И. А. 2000. *Модели описания коммуникативного поведения*. Воронеж: Гарант. 52 с. Без ISSN.

ФИРСОВА, С. П. – ЩЕГЛОВА, Н. Н. 2014. *Становление вторичной языковой личности студента технического университета: проблемы и пути решения*. В *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. № 10. 2 ч. 187–189 с. Без ISSN.

ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И. 1989. *Речевой этикет и культура общения*. Москва: Высш. шк. 156 с. ISBN 5-06-000181-4.

ХАЛЕЕВА, И. И. 1995. *Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста*. *Язык-система. Язык-текст. Язык-способность*. Москва: ИРЯ РАН. 286 с. Без ISBN.

ЯКОБСОН, Р. 1975. Лингвистика и поэтика. В *Структурализм: "за" и "против"*. Москва: Прогресс. 193–230 с. Без ISSN.

Špecifiká zobrazovania dravých zvierat v slovanskej ľudovej kultúre a svetonázore

Особенности отображения образа хищных животных в славянском фольклоре и мировоззрении

Mgr. Vasyl Luzhanytsia

Abstrakt

Život starých Slovanov bol závislý od ich okolia. Pri tom zohrávali dôležitú úlohu zvieratá žijúce v ich blízkosti. Zvieratá boli uctievané, pripisovali im magické a liečebné schopnosti a obetovali ich. Dôležitosť zvierat sa určovala podľa toho, do akej miery ovplyvňovali život starých Slovanov. Osobité miesto nadobudli dravé zvieratá. Ich vplyv na život Slovanov nemožno podceňovať, pretože od veľkých dravcov záviseli nielen stáda divých a domácich zvierat, ale neraz aj ľudský život. Zároveň si ľudia veľmi vážili kožušiny dravých zvierat, ktoré používali na výmenu a predaj. Názory a úsudky Slovanov o zvieratách možno sledovať na základe ľudových povier, legend, rozprávok, prísloví a porekadiel. Príspevok sa zaoberá interpretáciou špecifických predstáv o dravých zvieratách vo folklóre a svetonázore Slovanov. Analýza je založená na ľudových predstavách o najbežnejších dravcoch, ktoré obývali územie, kde sa usídľovali Slovania, ako sú medveď, vlk, líška a kunovité šelmy. Rozmanitosť a variabilita pohľadov Slovanov na dravé zvieratá sú skúmané prostredníctvom analýzy folklórnych útvarov.

Kľúčové slová: folklór, slavistika, mytológia, lingvokulturoológia.

Аннотация

Жизнь древних славян полностью зависела от окружающей их среды. При этом важное место занимали животные обитающие по соседству. Животных боготворили и почитали, им приписывали магические и целебные способности, приносили в жертву. Важность животных определялась в соответствии со степенью их влияния на жизнь древних славян. Особенное место при этом занимали хищные животные. Их влияние на жизнь славян тяжело недооценить, ведь от крупных хищников зависело не только поголовье дикого и домашнего скота, но, зачастую, и человеческая жизнь. В то же время, люди высоко ценили мех хищных животных, используя его для обмена и продажи. Взгляды и суждения славян относительно животных можно проследить на основе народных поверий, легенд, сказок, пословиц и поговорок. В докладе рассматриваются особенности интерпретации образов хищных животных в фольклоре и мировоззрении славян. В основу анализа положены народные представления о наиболее распространенных хищниках, населявших территорию расселения славян, таких как медведь, волк, лиса, представители куньих. Наличие разнообразия и вариативности взглядов славян на хищных животных рассмотрено при помощи проведенного анализа фольклорных произведений.

Ключевые слова: фольклор, славистика, мифология, лингвокультурология.

Kontaktné údaje

Mgr. Vasyl Luzhanytsia
Slavistický ústav Jana Stanislava SAV, Bratislava
vasyl.luzhanytsia@savba.sk

Культ животных является доминирующим в славянской мифологии. Одно из ведущих мест занимают хищные животные. Близость и непосредственный контакт человека с природой, несомненно, имели большое влияние. В значительной мере, большое влияние на благополучие жизни славян имели хищники. От их количества зависело наличие дичи в лесах, нередко хищные животные нападали на поселения, уничтожая домашний скот и птицу. В то же время человек ценил мех и охотился на хищных животных. С одной стороны, хищники представляли опасность для человека; с другой стороны, славяне почитали хищных животных за их силу, могущество и хитрость. Все это нашло свое отражение в славянском фольклоре, верованиях и обрядах. Отношение к этим животным нельзя назвать однозначным. Грани между добрым и злым началом размыты. Животное может быть наделено, с одной стороны, демоническими способностями, вселять страх и нести опасность. Одновременно с этим, это же животное может почитаться, считаться покровителем и защитником, встреча с которым может быть предзнаменованием достатка, скорого брака, выздоровления.

Образы животных в высшей степени индивидуализированы. Каждое животное наделено особой, только ему присущей, символикой. Хотя, общность символики наблюдается у семейства куньих (ласка, соболь, куница, горностай). В центре этой группы находится ласка. Символика присущая ласке, присуща и другим представителям этой группы, в некоторой степени эта символика распространяется на лисицу. Куньим свойственна хтоническая символика, которая роднит их с гадами.

Однако, разные животные могут иметь общие, родственные черты.

Образ лисицы относительно слабо развит в мифологических представлениях, хотя лиса является популярным представителем фольклорных произведений.

Ряд сходных черт просматривается в символике таких животных, как волк и медведь (Гура, 1997, с. 121-122).

Не всегда возможно провести четкую черту между животными персонажами фольклорных произведений и демоническими персонажами. В первую очередь, это животные оборотни, наделенные демоническими силами. Так, волколак – человек, способный принимать образ зверя или оборотень – зверь принимающий образ человека.

В то же время скрытыми способностями обладают и те животные, которые в повседневной жизни не представляли собой скрытой опасности, в некоторых случаях, наделялись демоническими способностями и

представляли собой угрозу: ведьма могла принимать образ жабы, а черт превращаться в зайца (Гура, 1997, с. 16).

Отношение различных групп славян к животным имеют, зачастую, как общие, так и отличительные черты, вызванные географическими, историческими и этнографическими особенностями. В статье рассмотрены образы некоторых хищных животных в контексте некоторых славянских народов: украинцев, белорусов, русских и поляков. Хотя поляки и относятся к западнославянским народностям, но обширные территории современных Украины, Беларуси и России долгое время были в составе Речи Посполитой. А после окончательного раздела Польши, большая часть польских земель входила в состав Российской империи. Следовательно, эти страны объединяет обширный пласт общей истории и культуры, а также тесная связь населения, близость польского, украинского и белорусского языков и многоязычие населения. И еще тот факт, что этническую принадлежность, даже после Второй мировой войны, часто определяла религиозная составляющая: все православные считались украинцами и белорусами, а католики – поляками. Эти факторы и обуславливают то, что польская культура в данной статье рассматривается вместе с восточнославянскими.

В статье проведен сопоставительный анализ образов наиболее распространенных хищных животных, обитающих на рассматриваемых территориях: волка, лисы, медведя, а также представителей семейства куньих. В качестве материала использованы фольклорные произведения, фразеологемы, а также народные верования обозначенных народов. Статья также опирается на материалы выдающихся филологов и культурологов, работающих в данной сфере.

Так, волк является одним из почитаемых у славян животных. образу волка присущ широкий круг всевозможных значений: символ храбрости и силы, с одной стороны; с другой стороны, это символ коварства и хитрости. В первую очередь, волк, будучи жестоким и алчным хищником, в фольклоре является представителем темных, потусторонних сил.

У восточных славян волк способен посещать мир умерших. В Украине в Полтавской области известен рассказ о девушке, которая гадает на жениха, строит мостик из палочек и кладет его под подушку, а ночью по этому мосту к ней приходит волк и девушка умирает (Гура, 1997, с. 124).

Согласно легенде, существующей у южных славян, волк был создан чертом против Бога (Гура, 1997, с. 122).

Происхождение волка в традиции польского фольклора неоднозначно. Согласно одной легенде волка слепили пастухи из глины. В соответствии с

другой, волка создал дьявол. Иногда хищник – это дело рук самого Бога (Rzepnikowska, 2019).

Покровителем волков считается святой Георгий. Например, в заговоре говорится: „Егора Харабрева, этого святого мужа, все считают богом волков. Он волками распоряжается по своему усмотрению” (Кравцов, 1976, с. 77). Георгий дает право своим „слугам” поедать определенное количество животных. В соответствии с этим, считается, что, поедая скот, волк действует по Божьему указанию: „Что у волка в зубах, то Егорий дал” (Коваль, 2016, с. 225).

Происхождение медведя, у славян, в этиологических легендах повсеместно связывается с человеком, которого Бог в наказание превращает в медведя, а если с медведя снять шкуру, то под шкурой он будет выглядеть как человек (Гура, 1997, с. 160).

Куньим характерна хтоническая природа, которая проявляется в их связи с подземным миром. У поляков существует поверье, что, если позвать ласку, она проявится и укажет человеку на клад. Согласно русскому поверью, клады из-под земли выходят в образе горносталя. В народных поверьях славян куньи в родстве с гадами: змеями, ящерицами, червями. Так близость ласки со змеями можно проследить в использовании их наряду с гадами в обрядах, используемых в вызывании дождя. Так же, как и змеи, ласки считаются ядовитыми. Гуцулы верят, что „скоту вредят ласки и змеи, которых насылают ведьмы”. Укус ласки считается ядовитым и у поляков Хелмского воеводства. Так же, в Польше верят, что ласка может напустить слюны в воду или еду человеку, тем самым погубив его (Гура, 1997, с. 203).

Родственную связь ласки с гадами можно наблюдать на примере одной из быличек. У южных и западных славян это быличка о том, как косцы во время работ нашли гнездо ласки. Ласка, вернувшись не нашла своих детенышей, в отместку наплевала им в кувшин с водой. Такая версия былички встречается у болгар, хорватов, сербов, словенцев и черногорцев. В то же время у восточных славян вместо ласки в быличке встречается уж или ящерица (Гура, 1997, с. 204).

Большинству животных семейства куньих присуща женская символика. На значительной части славянских территорий существует поверье, что ласка происходит от молодой женщины (Гура, 1997, с. 206).

Образ животных повсеместно использовался в брачной обрядности, о чем свидетельствуют сохранившиеся до настоящего времени свадебные традиции, фольклорные произведения.

Так, для брачной символики волка характерным является отождествление его образа как „чужого”. Представители противоположной

стороны, для каждой из сторон, являются чужими. В одних районах волком называют братьев жениха, в других - дружку, а в некоторых и саму невесту. В свадебных песнях Беларуси родственники жениха называют волчицей невесту. На территории украинского Подолья мать невесты встречала жениха в кожухе, вывернутом наружу, при этом пели: „Убралася теща в вовченька, хотіла злякати зятенька, не хотіла донькі віддавати, хотіла злякати зятя” (Гура, 1997, с. 126). В этом прослеживается явная общность образа волка и медведя, для которого также характерной является брачная символика. Медведю зачастую в свадебных обрядовых песнях приписывается образ жениха. В русском фольклоре присутствует образ медведя-свата: „Медведь-пыхтун. По реке плывет: Кому пыхнет во двор, Тому зять в терем” (Иванов, Топоров, 1965, с. 160 – 161).

Образ лисицы слабо выражен в брачной символике славянских народов. Так, в Ровенской области (Украина) был записан малоизвестный обряд выпекания свадебного караваея, при котором проводился обряд «Лиса гнати». При этом две вдовы наряжались: одна в лиса, а другая в лисицу. Лис с лисицей носили миски с водой и пели:

Ой, лису, наш лису,
 Да налий води в мису,
 Да будем ручки мити,
 Під вишеньку лити,
 Щоб вишенька ягоди родила,
 Щоб Галюся Іванка любила (Несен, 2008, с. 270).

Что касается семейства куньих, то для них характерна четко выраженная брачная символика. Хотя для восточных славян использование ласки в брачной символике не характерно. Исключением являются бойки Галиции, у которых невесту в свадебном обряде кличут ласицей. При этом для Украины и Беларуси характерным является отождествление невесты с кунницей. Широко распространены свадебные приговоры, в которых гости со стороны жениха называют себя охотниками на кунниц и по куньему следу пришли в дом невесты (Гура, 1997, с. 212).

Женская символика присуща росомахе. У белорусов образ демонической женщины свойственен росомахе (Гура, 1997, с. 207).

Волку присущи как положительные, так и отрицательные качества. В русской народной сказке „Иван Царевич и Серый Волк”, волк описывается, как надежный помощник и защитник человека. Академик Б.А. Рыбаков утверждает, что „помимо общеизвестных отрицательных сторон этого хищника, мы в фольклоре нередко находим описание и положительных качеств волка” (Коваль, 2016, с. 226). В Украине в обрядовых свадебных песнях

обращаются к волку, чтобы, когда молодые поедут венчаться, он перебежал им дорогу „на счастье молодым” (Коваль, 2016, с. 146).

Для польского фольклора волк является популярным сказочным персонажем: „Wilk, koń i baran” (Волк, конь и баран), „Jak smakuje ludzkie mięso” (Какое на вкус человеческое мясо), „Lis i wilk na weselu” (Лис и волк на свадьбе), „Stary pies i wilk” (Старый пес и волк), „Pies szyje wilkowi buty” (Пес шьет волку сапоги). При этом характерными чертами характера для волка является жадность, глупость и наивность. Нередко волк описывается как жертва хитрости и изворотливости лисицы. В конце, оказавшись осмеянным либо избитым. В некоторых сказках волк превозносится над другими зверями либо человеком „Wilk i jagnię” (Волк и ягненок), „Wilk i człowiek” (Волк и человек). Существуют произведения, в которых волк представлен как образец для подражания, учитель „Pies chce naśladować wilka” (Пес хочет подражать волку). В значительно меньшей степени персонаж волка проявляется героем анекдотических, магических произведений (Rzepnikowska, 2019).

В каждом из упомянутых типов историй волк имеет несколько разных набор особенностей. Даже его особая предрасположенность к обману и насмешкам со стороны других сказочных героев реализуется по-разному в звериных сюжетах и в анекдотических сюжетах, в которых он уступает не представителям фауны, а лишь человеческому противнику. В шуточных сказках волк может раскрыть и свою опасную морду, что является, однако, проявлением его животных свойств, что прекрасно видно по сравнению с магическими сюжетами, в которых он дополнительно наделен сверхъестественными способностями и предрасположенностями. Они позволяют ему выполнять по отношению к герою как враждебные, так и вспомогательные функции. В каждом из анализируемых типов сказочных рассказов могут быть актуализированы народные поверья о волке, хотя в этиологических рассказах обычно встречаются и прямые отсылки (Rzepnikowska, 2019).

Пословицы о волках:

- Либо с волками, либо съеденным быть;
- Сколько волка не корми, а глаза все равно в лес смотрят;
- Сытый волк смирнее ненасытного человека.

Одним только упоминанием о волке, считалось возможным призвать беду в дом. Пословицы гласят:

- Про волка помолвка, а он тут;
- Про волка речь, а он навстречь (Коваль, 2016, с. 224).

Зачастую медведю отводится главная роль в славянских фольклорных произведениях. Медведь символизирует силу и является образом защитника.

Польские народные сказки объясняют лишь происхождение медведя. По большинству версий мельник был наказан таким образом, желая напугать Святых Петра и Павла, Деву Марию или Иисуса. Все попытки заканчиваются неожиданной для мельника метаморфозой: мельник вышел из-под моста, превратившись в медведя, впервые появившегося на земле. В передних лапах сохранилась форма человеческой руки. По другой версии, медведи происходят от человека и во время Адвента ничего не едят, а только четыре недели сосут собственные лапы (Rzernikowska, 2019).

Особенности поведения медведя отражаются в образных выражениях: медвежья услуга; медведь на ухо наступил. А далекое, малонаселенное селенье называют Медвежий угол (Ханджани, Бахрамьян, 2016, с. 4).

Зачастую фразеологизмы употребляются для того, чтобы описать состояние человека „неповоротлив, как медведь”.

Образ медведя также широко распространен, как герой славянских народных сказок, где он может принимать на себя разнообразные образы, как положительного доброго и мудрого „Дочь и падчерица”; так и отрицательного героя: глупого, несмышленного и ленивого „Вершки и корешки”; злого „Медведь-липовая нога”.

В польской быличке пастух говорит черту: „У меня есть такой „старый отец”, который тебя одолеет”, – и приводит его к медведю (Гура, 1997, с. 164).

Глупость, как доминирующая черта в характеристике медведя, является объектом насмешек в постановках „Łowienie ryb ogonem” (Ловить рыбу хвостом) и „Wąż, człowiek i lis” (Змея, человек и лисица), а в первом из упомянутых текстов потеря медведем хвоста придает сказке этиологическое измерение: „С этого времени, таким образом, у меня короткий хвост, и я не могу ловить рыбу” (Rzernikowska, 2019).

В польских народных сказаниях медведь играет роль помощника, помогая главным героям выполнять трудные задания. В некоторых записях сохранились остатки верований в существование покровителей медведей и волков (Rzernikowska, 2019).

Медведь, как магическое животное, способен противостоять злым чарам и тем самым защитить своего хозяина от нечистой силы (Козлов, Шендрикова, 2021, с. 1006)

Образу медведя присуща мужская символика, его главенство широко нашло распространение в колядках, в которых прославляется хозяин дома и сравнивается с хозяином леса: „Хозяин в дому – как медведь в бору” (Базанов, 1970, с. 13).

Образ лисы широко представлен в народных сказках, но очень редко встречается в мифологии. Образ лисы ассоциируется с хитростью,

изворотливостью, ложью, лукавством и мошенничеством. Выражение „Хитрый как лис” – описывает человека лукавого, изворотливого. Лисица практически всегда выступает как негативный персонаж. В России лису называют: рыжей, кумой, Патрикеевной. Пословицы о лисе:

- У лисы и во сне ушки на макушке.
- Кто попал в чин лисой, будет в чине волком.
- Когда ищешь лису впереди, она позади.
- Лиса все хвостом покроет.

Лис, как персонаж польских (а также украинских и белорусских) народных сказок о животных, воплощение хитрости и лукавства, а также черт характера, обычно приписываемых обманщику. Среди них важнейшие: сообразительность и рефлекс, которые идут наравне с обманом, ложью, извращенностью, знанием слабостей противника, обжорством, актерским талантом, склонностью беспощадно разоблачать и высмеивать наивность и глупость.

Нередки случаи, когда в конце концов жертвы оказываются мудрее и хитрее лисы, что особенно существенно в ситуации, когда более слабый и меньший представитель фауны борется за свою жизнь.

Таким образом, ознакомившись с символикой и образами выбранных животных, возможно предположить, что в мифологии и фольклорных произведениях славян имеются общие истоки. Похожие легенды со своими особенностями существуют у рассмотренных славянских народов. При этом у разных народов в процессе дальнейшего исторического развития сложились свои мифологические представления о животных, что в свою очередь повлияло на развитие фольклора. Популярность животного, в первую очередь, зависела от степени влияния животного на жизнь человека. Такие звери как волк и медведь обладают большей популярностью, чем лиса или куница. Поэтому их присутствие широко прослеживается в народном творчестве, касающемся всех аспектов жизни славян. Для них характерна широко представленная свадебная символика, они являются частыми героями сказок и легенд, обладают магическими и врачевными способностями. Причем, один и тот же хищник мог выполнять разные функции и значение его было противоречивым.

В то же время, наряду с различными характеристиками, зачастую прослеживаются и общие черты. В представлении всех рассматриваемых славянских народов лиса является символом хитрости и плутовства, часто являясь отрицательным персонажем. Учитывая тот факт, что южные славяне не рассматривались в данной статье, следует отметить, что для некоторых

болгарских поверий характерным является упоминание лисы, как зверя, приносящего удачу и положительного героя.

Таким образом, сравнение хищных животных показало, что такие хищники, как волк и медведь, в силу своей большей значимости были более популярными среди славян. А наделение животного определенными качествами, символикой и отражение его в фольклорных произведениях в значительной степени зависит от этнической и региональной специфики мировосприятия народа, и даже конкретной группы.

Литература:

БАЗАНОВ, В. Г. 1970. *Поэзия крестьянских праздников*. Ленинград: Советский писатель, с. 640.

ГУРА, А. В. 1997. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Издательство „Индрик”, с. 912. ISBN 5-85759-056-6.

КИТАНОВА, М. 2019. Аксиологические аспекты некоторых моделей эвфемизации в болгарском языке и традиционной болгарской культуре. In: Седакова И. А. (отв. ред), Китанова (ред.), Женюх (ред.): *Взгляд на славянскую аксиологию*. Москва: Институт славяноведения РАН. с. 159-168. ISBN 978-5-7576-0428-2.

КОВАЛЬ, В. И. 2016. *Мифологические верования восточных славян*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 270. ISBN 978-985-577.

КОЗЛОВ, М. С., ШЕНДРИКОВА С. П., 2021. Эволюция мифологического образа медведя в культуре восточных славян. In: *Quaestio Rossica*, Том 9, № 3. Екатеринбург: Уральский федеральный университет, с. 997-1012. ISSN: 2311-911X.

КРАВЦОВ, Н. И. 1976. *Славянский фольклор*. Москва: из-во Московского университета, с. 264.

НЕСЕН, І. 2008. Весільний ритуал середнього полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст.). In: *Вісник львів. Ун-ту. Сер. істор.* Вип. 43. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка. с. 261–319.

ИВАНОВ, В. В. ТОПОРОВ, В. Н. 1965. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период)*. Москва: Наука, с. 246.

ХАНДЖАНИ, Л., БАХРАМИЯН, П. 2016. Образ медведя в русской и персидской культуре и литературе. In: *Филологические науки в России и за рубежом: материалы IV Междунар. науч. конф.* Санкт-Петербург: Свое издательство, с. 3-7. ISBN 978-5-4386-1193-6.

RZEPNIKOWSKA, I. 2019. Wilk; Niedźwiedź; Lis. In: Wróblewska, V. (ред.): *Słownik polskiej bajki ludowej*. [онлайн]. [дата обращения 2024-01-10]. ISBN [978-83-231-4473-1](https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/) Доступно на: <https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/>.

Folklorémy – antroponymá z ľudových rozprávok – v jazyku sociálnych sietí (na materiáli slovenského a ruského jazyka)

**Фольклоремы – антропонимы из народных сказок – в языке социальных сетей
(на материале словацкого и русского языков)**

Mgr. Tamara Mujkošová

Abstrakt

Internet už dávno nie je iba informačným a vzdelávacím médiom. So vznikom a rozvojom webových sociálnych sietí sa do internetového priestoru presunula značná časť ľudskej komunikácie. Sociálne siete tak vďaka bohatému jazykovému materiálu predstavujú pozoruhodný textový korpus a nadobúdajú ohromný význam pre výskum v rôznych oblastiach lingvistiky vrátane jej hraničných disciplín. Jazyk sociálnych sietí, totiž, dokáže dať vedcom odpovede na otázky orientované nielen na výskum vo sfére jazykovedy, ale i kulturológie, etnológie, marketingu, psychológie atď. Jazyku používanému v internetovej komunikácii sa tiež dostáva čoraz viac pozornosti jazykovedcov, ktorí sa zameriavajú na lingvokulturologický a komunikatívno-pragmatický aspekt. Aj tento článok sa sústreďí na rozmanitosť používania folklorém v komunikácii na sociálnej sieti X (predtým Twitter) a Facebook, práve v uvedených aspektoch. Folklorémy v článku sú reprezentované antroponymami z ľudových rozprávok tradovaných v ruskej a slovenskej kultúre, pričom je sledovaná ich aktualizácia vyvolaná rôznymi asociáciami. Na niekoľkých konkrétnych príkladoch, ktoré tvoria len malú časť materiálu excerpovaného od 1. januára do 31. októbra 2023, je demonštrovaná ich verbálna i neverbálna explikácia v jednotlivých diskurzoch, ktoré sú súčasťou internetovej komunikácie na spomínaných sociálnych sieťach. Materiál tak ponúka možnosť pozorovať, ako jednotlivci tvoriaci súčasť daného jazykového spoločenstva premýšľa, ako vníma okolitý svet a v rámci toho modeluje jazykový obraz sveta. Výsledky analýz poukazujú na rozdiely v počtoch, ale i spôsobe používania uvedených folklorém v rámci oboch analyzovaných lingvokultúr.

Kľúčové slová: folkloréma, sociálne siete, jazyk sociálnych sietí, internetová komunikácia, lingvokulturológia, aktualizácia, lingvokultúra, jazykový obraz sveta.

Аннотация

Интернет давно не является только информационной и образовательной средой. С появлением и развитием социальных сетей значительная часть человеческого общения переместилась в интернет-пространство. Таким образом, благодаря богатому языковому материалу социальные сети представляют собой солидный текстовый корпус и приобретают огромное значение для исследований в различных областях лингвистики, включая ее пограничные дисциплины. Действительно, язык социальных сетей может дать исследователям ответы на вопросы, ориентированные не только на исследования в области лингвистики, но и культурологии, этнологии, маркетинга, психологии и т.д. Языку, используемому в интернет-общении, также уделяется все больше внимания со стороны лингвистов, которые сосредотачиваются на лингвокультурном и коммуникативно-прагматическом аспектах. Данная статья фокусируется на разнообразии использования фольклором в общении в социальных сетях X (бывший Twitter) и Facebook непосредственно в вышеупомянутых аспектах. Фольклоремы в статье представлены антропонимами из народных сказок, сохранившихся в русской и словацкой культуре, при этом прослеживается их актуализация, вызванная различными ассоциациями. Их вербальная и невербальная экспликация в различных дискурсах, которые являются частью интернет-коммуникации в упомянутых социальных сетях, демонстрируется на нескольких конкретных примерах, составляющих лишь небольшую часть материала, взятого с 1 января по 31 октября 2023 года. Таким образом, материал дает возможность понаблюдать за тем, как мыслит индивид, входящий в данное языковое сообщество, как он воспринимает окружающий мир и в этих рамках моделирует языковую картину мира. Результаты исследования указывают на различия не только в количестве, но в способах применения упомянутых фольклором в рамках обеих анализируемых лингвокультур.

Ключевые слова: фольклорема, социальные сети, язык социальных сетей, интернет-коммуникация, лингвокультурология, актуализация, лингвокультура, языковая картина мира.

Kontaktné údaje

Mgr. Tamara Mujkošová
Katedra rusistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
mujkosova1@ucm.sk

Úvod

Vznik a rozmach webových sociálnych sietí spôsobil, že ľudská komunikácia sa stále viac presúva do internetového priestoru. Internet sa tak postupne stáva neformálnym textovým korpusom poskytujúcim množstvo jazykového materiálu na výskum.

Jazyk má schopnosť reflektovať kultúrne, spoločenské, politické, kognitívne, názorové a iné špecifiká jazykovej osobnosti a prostredníctvom nej aj celej spoločnosti. Významné postavenie pri odhaľovaní kultúrnych významov majú tiež folklórne texty, príp. folklórne lexémy v súčasných diskurzoch. Je preto prirodzené, že ku skúmaniu jazyka sa čoraz viac pristupuje v interdisciplinárnom móde vychádzajúcom zo súčasnej paradigmy založenej na antropocentrickom prístupe.

1 Antropocentrická paradigma v lingvistike

Filozofia vysvetľuje antropocentrizmus ako svetonázor, podľa ktorého tvorí podstatu sveta človek¹. Táto tendencia sa postupne stáva dominantnou i v súčasnej lingvistike, ktorá na človeka hľadá ako na ťažisko jazykovej reality (Coj, 2007, s. 143). Výskumy sa teda nesústredia výhradne na jazykový systém, ale najmä na jazykovú osobnosť a jej vlastnú heterogenitu. Antropocentrický prístup tak človeku ponúka príležitosť apercepce sveta cez svoju vlastnú činnosť v ňom (Lichačov, 1993, s. 5–6).

Antropocentrický prístup v jazykovede však nie je žiadnou novinkou, ale ide o prirodzené pokračovanie nemeckej filozofie (J. G. Herder, W. von Humboldt) a americkej etnolingvistiky, ktorá má základ v jazykovom relativizme rozpracovanom E. Sapirom a B. L. Whorfom (Sokolová – Sokol, 2021, s. 114).

Práve myšlienky W. von Humboldta mali značný vplyv na ďalšie smerovanie výskumov v lingvistike, keď sa pri výskume jazyka prihliada na myslenie človeka, kultúru, či národného ducha (Machlinová, 2010, s. 107).

Humboldtove myšlienky v rámci antropocentrickej paradigmy ďalej rozvíjali aj iní vedci, spomedzi mnohých napríklad E. Sapir, B. Whorf, Ch. Bally, E. Benveniste, A. A. Poťebňa, N. I. Tolstoj, V. V. Vinogradov, N. D. Aruťunovová, V. N. Telijová a iní.

Paradigma v súčasnej lingvistike sa orientuje na funkčný prístup k jazykovej realite a jej komunikačnú funkciu, čo znamená, že jazyk je skúmaný ako súčasť komunikácie, pričom sa berie na zreteľ kognitívna ľudská činnosť i národná kultúra. Základné výskumné línie tak tvorí antropocentrizmus spolu s kognitivizmom a lingvokulturizmom (Kvapil – Uličná, 2021, s. 17–18).

¹ Por. Encyclopaedia Beliana [online] <https://beliana.sav.sk/heslo/antropocentrizmus> (cit. 2. 1. 2024).

Práve interdisciplinárnosť v rámci vedeckých paradigiem je jednou z charakteristických črt súčasnej lingvistiky, pričom tiež poukazuje na intenzitu jej progresie (Slyškin, 2004, s. 9).

2 Lingvokulturologický a komunikatívno-pragmatický aspekt

Na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia sa lingvistické výskumy začali odkláňať od systémovej ku komunikačne orientovanej lingvistike, čo znamená, že záujem jazykovedcov sa z interných atribútov jazykového systému presunul na jazyk používaný v komplexnom systéme komunikácie. Táto zmena je označovaná ako komunikačno-pragmatický obrat v jazykovednom skúmaní. Treba však podotknúť, že nejde o absolútny odklon a súčasné výskumy, samozrejme, rešpektujú dialektické vzťahy medzi jazykovým systémom a komunikáciou (G. Helbig, 1991, s. 11).

Pozornosť vedcov sa tak začala sústrediť na živý jazyk, jazyk v akcii, v celej rozmanitosti jeho funkcií a sociálnych možností. Táto zmena, logicky, viedla ku vzniku nových lingvistických disciplín, z ktorých mnohé sú označované za produkty antropocentrizmu v jazykovednom skúmaní.

Jednou z týchto disciplín je i lingvokulturoológia, ktorá sa na hranici lingvistiky a kulturologie vyprofilovala koncom 90. rokov 20. storočia, a ktorá si doteraz vytvorila pomerne bohatú metodologickú a terminologickú bázu. Napriek tomu, že jestvuje niekoľko jej definícií, ich prienik je vo vyjadrení, že ide o vedu orientovanú na skúmanie vzájomného vzťahu jazyka a kultúry (Vorobjov, 2008, s. 36-37; Maslovová, 2001, s. 26-28). V. A. Maslovová (2001, s. 33) podotýka, že v 21. storočí je jazyk vnímaný ako kultúrny kód národa, čo znamená, že objektom skúmania lingvokulturologie je jazyk, ktorý je nositeľom kultúrnej informácie a jazykové jednotky vyjadrujúce túto informáciu sú predmetom jej skúmania.

Významnú funkciu v rámci identifikácie kultúrnych kódov plní folklór, ktorý možno považovať za koncentrovanú bázu národných reálií.

Akúkoľvek kultúrnu informáciu v jazyku je možné identifikovať na základe lingvokulturologickej analýzy. V lingvokulturoológii sa na daný účel stále používajú rôzne pojmy: kulturéma, koncept, kultúrna komponenta, logoepistéma a iné. V. V. Vorobjov (2008, s. 44-45) navrhuje používanie termínu *lingvokulturéma*, ktorý je komplexnou medziúrovňovou jednotkou, čo znamená, že je spojením jazykového i mimojazykového (kultúrneho) významu.

Pri analýze textu s obsahom folklórnych jazykových prvkov sa vo vedeckej praxi začína presadzovať termín *folkloréma*, ktorý zaviedla A. G. Kostinová. Považuje ju za lingvokultúrny prvok so sémantickou funkciou odkrývajúcou folklórny obraz sveta (Kostinová, 2011, s. 3). M. M. Paštovová (2021, s. 271-277)

považuje folklorému za najmenej stabilný celok osobitej lexiky a to z dôvodu najrozličnejších možností jej aktualizácie.

Z nášho pohľadu folkloréma tvorí špecifickú súčasť lingvokulturémy, ktorá je orientovaná na folklórne jazykové jednotky. Je determinovaná definíciou V. V. Vorobjova, pričom kultúrny význam je úzko vymedzený ako folklórny prvok. Na odlišnosti v spôsobe používania rôznych folklorém poukazuje komparácia rôznych jazykov. Takáto forma výskumu je schopná poukázať na kultúrne osobitosti národov, ktorých jazyky sú podrobené výskumu (Jelisejevová, 2013, s. 67) a odhaliť tak rozmanitosť konkrétnych *lingvokultúr*. Daným termínom nazýva V. V. Krasnychová (2013, s. 134) kultúru zobrazenú v jazykových znakoch a odzrkadlenú v jazykovom prejave. Za súčasť lingvokultúry považuje *jazykový obraz sveta* a pripomína dôležitosť jeho skúmania, keď tvrdí, že pre filológa je práve jazyk vchodom i východom na pole mentality. Práve v jazykových znakoch sa ukrývajú a upevňujú poznatky človeka o svete, preto skúmaním jazykového obrazu sveta je možné veľa z konkrétneho svetonázoru pochopiť a vysvetliť.

3 Internetová komunikácia a sociálne siete

21. storočie sa nesie v duchu prudkého rozmachu internetu a sociálnych sietí, čo znamená, že značná časť ľudskej komunikácie sa presunula do tzv. virtuálneho priestoru.

V odbornej literatúre sa stretávame so skratkou CMC (angl. computer-mediated communication), čo možno preložiť ako počítačom sprostredkovaná komunikácia, ktorá predstavuje dva spôsoby komunikácie: *interaktívny (synchronny)* a *neinteraktívny (asynchronny)*. Pri interaktívnej komunikácii je očakávaná rýchla odpoveď, ide teda o dynamickú formu komunikácie, pri neinteraktívnej sa rýchla odpoveď neočakáva a predstavuje tak jej pomalší spôsob (Shirani – Tafti – Affisco, 1999, s. 139–141).

Realizácia interaktívnej komunikácie je možná zásluhou sociálnych sietí, ktoré predstavujú webové služby pre jednotlivcov a dávajú im možnosť vytvorenia si verejného profilu, či zoznamu ďalších používateľov, s ktorými sa môžu v rámci konkrétneho systému spájať (boyd – Ellison, 2007, s. 211).

Hoci sa termín *sociálna sieť* sa spája s J. A. Barnesom, ktorý ho už v roku 1954 použil vo svojej práci venovanej skúmaniu sociálnych väzieb medzi rybármi v nórskej dedine, v spojitosti s internetom tento pojem prvýkrát použil T. O'Reilly, zakladateľ webu 2.0, v roku 2005.

V. D. Mansurovová (2016, s. 11) definuje súčasné sociálne siete ako špecifické základne vyhradené na komunikáciu na internete a tvorbu rôznorodého obsahu. Na základe určitej hierarchie jednotlivcov, prípadne ich práv a povinností sa rozlišujú vertikálne (jasne stanovená hierarchia) a horizontálne (podobný

spoločenský status), formálne (vymedzené práva a povinnosti) a neformálne sociálne siete (nenútené, uvoľnené vzťahy) (Meľnikovová – Jakovlev, 2014, s. 255).

Táto štúdia sa zameriava na texty excerpované z neformálnych sociálnych sietí X (predtým Twitter) a Facebook.

X je mikroblogovacou sociálnou sieťou, kde môžu zaregistrovaní užívatelia publikovať svoje krátke príspevky a interagovať s ostatnými. Okrem toho ponúka možnosť zdieľania rôznych odkazov, fotografií, videí a pod. Slúži tiež ako výborná forma vlastnej propagácie. Do roku 2023, kedy sa stala jej vlastníkom a prevádzkovateľom americká spoločnosť X Corp., niesla názov Twitter a krátke príspevky sa nazývali tweety (alebo tvíty). Je prístupná od roku 2006, kedy jeden z jeho tvorcov, J. Dorsey, napísal prvý príspevok². V súčasnosti je na tejto sociálnej sieti zaregistrovaných 1,3 miliardy účtov, z ktorých sú však 368,4 milióny aktívnych³.

Facebook bol v roku 2004 spustený svojimi štyrmi zakladateľmi: M. Zuckerbergom, E. Saverinom, D. Moskovitzom a Ch. Hughesom, ktorí boli v tom čase študentmi Harvardovej univerzity. Aj táto sociálna sieť bola pôvodne určená iba pre študentov spomínanej univerzity, no kvôli rýchlo rastúcej popularite bola zakrátko prístupná všetkým univerzitám a od roku 2006 je jediným obmedzením na jej používanie vek, ktorý je vymedzený od 12 rokov⁴. V súčasnosti je Facebook najpoužívanejšou sociálnou sieťou na svete, pričom denne je na tejto platforme aktívnych 1,98 miliardy používateľov⁵.

4 Folklorémy – antroponymá z ľudových rozprávok v jazyku sociálnych sietí

Ľudové rozprávky tvoria súčasť ľudovej slovesnosti a sú zlatým pokladom každej národnej kultúry. Ide o jednu z najtrvalejších hodnôt, z ktorej čerpá aj umelecká literatúra. „*Ich morálna sila, nezlomná viera vo víťazstvo dobra, spravodlivosti, cti a ďalších kladných ľudských vlastností, ktoré pomáhajú človeku žiť*“ ich predurčuje k tomu, aby pretrvali a zachovali si svoju hodnotu dodnes (Kačala, 1989, s. 98).

Pre postavy z rôznych rozprávok sú často charakteristické spoločné črty. Väčšinou ide o výraznú dichotómiu, teda jasne odlišené dobro a zlo, či krásu a škaredosť. Ich vlastnosti sú ustálené a v priebehu deja sa vyvíjajú len zriedka.

² Por. Wikipédia. Dostupné na internete: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Twitter> (cit. 4.1.2024).

³ Por. Website Rating. Dostupné na internete:

<https://www.websiterating.com/sk/research/twitter-statistics/> (cit. 4.1.2024).

⁴ Por. Wikipédia. Dostupné na internete: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Facebook> (cit. 4.1.2024).

⁵ Por. Website Rating. Dostupné na internete:

<https://www.websiterating.com/sk/research/facebook-statistics/#chapter-1> (cit. 4.1.2024).

Rozprávkové postavy sú jednoduché a psychologicky nekomplikované (Sedlák, 1981, s. 27).

Jednotlivé rozprávkové postavy zaraďujeme ku folklorémam, ktoré majú schopnosť zrkadliť osobité skutočnosti týkajúce sa konkrétnej lingvokultúry (Krasnovová – Nikolajevová, 2020, s. 74–76). Ich pôvodná sémantika sa zachováva aj v súčasnom jazykovom prejave, čo sa odzrkadľuje v niektorých špecifikách folklórneho obrazu sveta (Kostinová, 2011, s. 3).

Práve sémantické vlastnosti folklorém motivujú jazykové osobnosti k ich používaniu v živom jazyku, teda k ich aktualizácii. Najčastejšie ide o rozličné formy asociácií so súčasnými udalosťami alebo reálnymi osobami. Cieľom tejto štúdie je prostredníctvom analýzy diskurzov z uvedených sociálnych sietí, obsahujúcich antroponymá z ľudových rozprávok, poukázať na pravdivosť daného tvrdenia, a to vychádzajúc z hypotézy, že dané folklorémy sa v jazyku sociálnych sietí nachádzajú prevažne v aktualizovanej podobe.

5 Vybrané folklorémy v ruskom jazyku

Баба-яга je vo výkladových slovníkoch⁶ predstavená ako postava z ruských ľudových rozprávok, v ktorých vystupuje ako zlá starena so schopnosťami čarodejnice.

Sémantické vlastnosti uvedenej lexémy sú motívom k jej aplikácii v živom jazyku, čo je pozorovateľné aj v diskusnom príspevku o spisovateľke S. Alexijevičovej, ktorého obsah je doplnený aj jej fotografiou. Je zrejmé, že ide o silne negatívne hodnotiaci komentár, pričom je používaná subštandardná lexika vrátane vulgarizmov.

„Нобелевки так просто не раздают..“

„Как вам?“

„Та ты на ебало её посмотри. Она же **бабу Ягу** может без грима играть. Ну кто такую ебать будет? Вот потому и злая такая на весь СССР, в котором жила.“

„В СССР она писала про Дзержиского книжки..Карьеристка и лицемерная сука.“

„Извини **баба Яга**, что я тнбя с ней сравнил.“⁷

Axiologický charakter, pravdepodobne vychádzajúci z nevraživosti vyvolanej vojenským konfliktom, je možné pozorovať v príspevku s krátkym videom zobrazujúcim dvoch mladých ľudí zabávajúcich sa na pláži.

⁶ Por. slovníky a encyklopédie [online]:

<https://gufo.me/dict/dal/%D0%B1%D0%B0%D0%B1%D0%B0-%D1%8F%D0%B3%D0%B0> (cit. 7.1.2024).

⁷ X. <https://twitter.com/SerzFeniks/status/1686100282197876736> (cit. 8.1.2024).

„Граждане лднр на отдыхе лето 2023. Бедные, несчастные, находящиеся под постоянными обстрелами. Вот так они выживают.“

„Страшная, как **Баба-Яга!**“⁸

V diskusii týkajúcej sa pôvodu bohatierov z obrazu V. Vasnecova plnia onymá z ľudových rozprávok s negatívnymi sémantickými vlastnosťami opäť axiologickú funkciu, no je zrejmá aj irónia v súvislosti s témou.

„Вот я не знав. Не могу гарантировать точность приведённых данных, но, судя по ним, все три небезизвестных богатыря - украинского происхождения. Ждём гневного опровержения Мединского - а то что ж получается-то?!“

„вы это серьезно? вся троица – выдуманные персонажи русского народного эпоса, былин. никого из них в реальности не существовало, это просто сказки. давайте еще посмотрим на **Бабу Ягу**, какой она национальности.“

„**Баба Яга, Кощей Бессмертный и Соловей Разбойник** 100% этнические русские.“⁹

Zaujímavá diskusia sa rozvinula pod obrázkom, ktorý je akousi kolážou domčeka Baby Jagy, no s peknými ženskými nohami. Diskutujúci s pomocou štruktúrnej syntaktickej transformácie folklorémy vytvorili vtipnú jazykovú hru.

„Этот таймлайн проклят...“

„Так ноги не куриные“

„Так и **Яга не баба.**“¹⁰

Za trištvrtoročné obdobie sa nám podarilo excerpovať folklorému *Баба-яга* zo sociálnej siete **Facebook 204-krát** a zo sociálnej siete **X 869-krát**. Treba uviesť, že dané onymum tiež často plnilo funkciu názvu osobných profilov, a to na oboch sociálnych sieťach, no tento spôsob aktualizácie sme do kvantitatívneho zhrnutia neuvádzali. Uvedená folkloréma bola na spomenutých sociálnych sieťach používaná rozdielnym spôsobom. Kým na Facebooku bola najčastejšie jedným z motívov anekdot či rôzne dlhých autorských literárnych útvarov, na platforme X plnila v diskurzoch, často doplnených o fotografie alebo obrázky, najmä axiologickú funkciu. Nezriedka sa negatívne hodnotenie týkalo politikov, hercov a iných verejne známych osobností.

Hlavným hrdinom jednej z najznámejších ruských ľudových rozprávok známej pod viacerými názvami («Сказка о Емеле-дурачке», «Емеля-дурачок», «По щучьему велению» a i.)¹¹ je lenivý *Емеля*, ktorého sprevádza šťastie až do takej miery, že sa napokon stane cárovým zaťom.

⁸ X. <https://twitter.com/BCF4foZ2f8qc4kq/status/1685709829485006848> (cit. 8.1.2024).

⁹ X. <https://twitter.com/antonsemakin/status/1685570029499133952> (cit. 8.1.2024).

¹⁰ X. <https://twitter.com/sirmultik/status/1681632446423396353> (cit. 8.1.2024).

¹¹ Por. slovníky a encyklopédie [online]: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/136580> (cit. 10.1.2024).

Tento sémantický príznak tvorí základ súčasnej axiologickej prezentácie danej folklorémy v jazyku sociálnych sietí, ba dokonca vytvára negatívny stereotyp ruskej mentality, čo je zrejmé aj v nasledujúcej diskusii.

„Не понимаю что за шум вокруг Ф 16. Всем отлично известно что русские витязи - самые лучшие самолёты. На авиашоу точно.“

„Лучшие, но есть нюанс Не витязи, а говны собачьи.“

„Многая русня даже и не в курсе ,что известные богатыри это Украинские персонажи.“

„На русских из персонажей только **Емеля**. Ленивый дегенерат и откровенный долбоёб. Национальный герой.“¹²

Príspevok finančného analytika Maxima Mironova týkajúci sa ozdravenia ekonomiky za cenu zvýšenia daní a zavedenia základného bezpodmienečného príjmu vyvolal na sociálnej sieti X množstvo búrlivých diskusií. V nasledujúcej je spomenuté aj onymum Емеля, pričom diskutujúci naráža na typickú sémantickú črtu spájajúcu sa s ním.

„бурную дискуссию вызвал только один вопрос Максим Миронов это тупой левак который даже не понимает что предлагает или это осознанная мразь, сеющая подобные тезисы видя себя паразитом-распределителем налогов?“

„Введение безусловного дохода! Вот оно. **Емеля** на печке лежит, а вы дебилы пашите чтобы ему было что жрать. Классика. И этот доход - который подачка. должен же быть достойным. Человеческое достоинство этих ленивых животных и вот это все!?“¹³

Negatívne konotácie vystupujú do popredia aj v ďalšom príspevku.

„Как-то раз я стал председателем ТСЖ в своём доме. На одном из общих собраний я, когда все рамсилили, из-за какой-то фигни, смог вывести дискуссию в конструктивное русло, предложил пару годных вариантов по решению проблемы и меня заметил местный актив. После мне предложили... twitter.com/Neformatws/status/1660307027158089729 Show more“

„Однажды попытавшись поработать на благо дома и общества, я понял, что обычный **Емеля** не хочет принимать решения и действовать, **Емеля** хочет с печи указывать другим что и как им делать. Вот тогда я и решил, что нам с **Емелями** не по пути.“¹⁴

Za vyššie uvedené obdobie sme folklorému Емеля excerpovali zo sociálnej siete **Facebook 138-krát** a zo sociálnej siete **X 312-krát**. Podobne ako onymum Баба-яга, aj táto folkloréma bola často využitá na názvy osobných profilov, no tento spôsob aktualizácie sme, kvôli možnému skresleniu výsledkov, do

¹² X. <https://twitter.com/zazadjanashia/status/1660307027158089729> (cit. 10.1.2024).

¹³ X. <https://twitter.com/OttoKatz9/status/1659954538701557760> (cit. 10.1.2024).

¹⁴ X. <https://twitter.com/vskorohod/status/1657095606018400278> (cit. 10.1.2024).

kvantitatívneho zhrnutia neuvádzali. Uvedená folkloréma bola na oboch sociálnych sieťach aktualizovaná podobným spôsobom. Najčastejšie išlo o zvýraznenie negatívnych konotácií a spájanie vlastností rozprávkovej postavy s vlastnosťami ruského človeka, čím dochádzalo k stereotypizácii. Tento fakt bol zrejmejší na sociálnej sieti X. Na sociálnej sieti Facebook sme pozorovali použitie tohto onyma aj na pomenovanie mačiek, ktoré boli vyfotené spôsobom, aby bola zdôraznená ich „nechuť k pohybu“. Prispievatelia na Facebooku často pracovali s danou folklorémou ako so súčasťou vlastného autorského literárneho textu.

Несмеяна je cárska dcéra, ktorá sa nikdy neusmievala ani nesmiała, a ktorej srdce sa nedokázalo z ničoho radovať.¹⁵ Tieto vlastnosti predstavujú pozoruhodný sémantický základ na aktualizáciu v súčasnom jazyku.

Zaujímavým príkladom je krátka diskusia pod obrázkom znázorňujúcim počasie počas štyroch ročných období a mužskú postavu nespokojnú so žiadnym z variantov. V diskusii dochádza nielen k sémantickému pretvoreniu, ale aj k morfologickej transformácii folklorémy.

„Царевна- **Несмеяна**?“

„**Несмеян**)“¹⁶

Sémantické črty folklorémy využila diskutujúca v nasledujúcom príspevku na podčiarknutie emócie v dialógu.

„интересно, опухшая я проснулась из за того, что рыдала часа три, или от того, что я съела пачку сырных шариков?“

„**Несмеяна**, а ты по какому поводу слезы часами льешь? просто интересно.“

„обижают меня“¹⁷

Sémantické prvky charakterizujúce rozprávkovú postavu sú transformované do súčasného hovorového jazyka v príspevku, v ktorom diskutujúca odkazuje na svoj status pred niekoľkými rokmi, kde deklarovala svoj smútok kvôli sklamaniam vo vzťahu. Svojím príspevkom vyjadruje vlastnú emocionálnu zmenu.

„Устала быть **несмеяной!!!**“¹⁸

Antroponym *Несмеяна* nepatrilo k často používaným folklorémam na sledovaných sociálnych sieťach. Za obdobie trištvrte roka sme ju zo sociálnej siete **Facebook** excerpovali **164-krát** a zo sociálnej siete **X** len **71-krát**. Najčastejšie bola transformovaná do súčasného jazyka na podporu expresívnej funkcie jednotlivých príspevkov.

¹⁵ Por. slovníky a encyklopédie [online]:

https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/3282/%D0%A6%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (cit. 10.1.2024).

¹⁶ X. <https://twitter.com/Elena7206561381/status/1663184803212951553> (cit. 11.1.2024).

¹⁷ X. <https://twitter.com/sinhro1202/status/1661993546247708673> (cit. 11.1.2024).

¹⁸ Facebook. <https://www.facebook.com/nina.mikadze/posts/6281287815240384> (cit. 11.1.2024).

5 Vybrané folklorémy v slovenskom jazyku

Hlúpeho Jana poznáme z rozprávok ako prostoduchého človeka.¹⁹ Táto sémantická črta sa transformuje v rôznych podobách i v súčasnom hovorovom jazyku na sociálnych sieťach.

Z príspevku týkajúcom sa znovuzvolenia šéfa rady RTVS sa dozvedáme, že ide o človeka, ktorý obhajuje záujmy známeho sponzora Smeru. Tohto človeka však do čela rady zvolila vláda Eduarda Hegera. Onymum *Hlúpy Jano* je v diskusii použité práve kvôli svojim sémantickým prvkom, v ďalšej časti textu je aj lexikálne transformované.

„A kto že, kto znovuzvolil tohto šéfa rady RTVS *velevážený poslanec Kremský? Nebola to len tak náhodou vláda Eduarda Hegera???* OLaNO háji záujmy Brhela?????“

„čo keby sme prestali hovoriť **hlúpy Jano** a začali **hlúpy OLaNO**?“²⁰

Za zaujímavý považujeme príspevok, v ktorom je dané antroponymum použité pre súvislosť s ležaním postavy na peci, jej lenivosť a nečinnosť, čím je podčiarknutá jemná irónia. Diskutujúci, totiž, reaguje na článok spoločnosti Bloomberg o tom, ktoré oblasti spoločenského života najnegatívnejšie ovplyvňujú klímu.

„ukazuje sa , ze **hlupy jano** za pecou sa choval velmi ekolgicky. Za predpokladu , ze v peci horelo drevo.“²¹

Kvôli sémantike je daná folkloréma použitá aj v príspevku, kde plní expresívnu funkciu.

„Exempla trahunt

Ten Krajniakov (SME Rodina) pokus o spin, teda “únos témy” od reálnej kauzy Borisa Kollára k strašeniu hypotetickými hrozbami – čo by bolo, keby bolo, navyše ešte dakde v Nemecku, je až trápno-smiešny.

Teda, bolo by to smiešne, keby to nebolo tak smutné a to témou, od ktorej sa tak veľmi veľmi snažia odvrátiť pozornosť.

Ako aj tým, ako heubo podceňujú svojich voličov a robia z nás **hlúpych Janov**.“²²

Folklorému *Hlúpy Jano* sa nám podarilo excerpovať zo sociálnej siete **Facebook 22-krát** a zo sociálnej siete **X 17-krát**. Je pravdou, že uvedené antonymum sa často vyskytovalo ako názov profilu, ale do celkového kvantitatívneho hodnotenia sme daný fakt nezahrnuli. Najčastejšie bola daná folkloréma v príspevkoch používaná na podčiarknutie irónie, teda podporovala najmä expresívnu funkciu.

¹⁹ Por. Slovníkový portál JULŠ SAV. [online]. <https://slovník.jul.savba.sk/?w=jano> (cit. 11.1.2024).

²⁰ X. https://twitter.com/gl_sk/status/1615807572094906369 (cit. 11.1.2024).

²¹ X. https://twitter.com/mihalek_tomas/status/1211015849219411971 (cit. 11.1.2024).

²² Facebook. <https://www.facebook.com/brano.dobsinsky/posts/10229387274727703> (cit. 12.1.2024).

Sémantická podstata antroponyma *Valibuk* vyjadruje predovšetkým fyzickú silu.²³ Táto črta sa premieta aj v súčasnom jazyku, čo môžeme pozorovať aj v nasledujúcom príspevku, ktorý je doplnený fotografiou, a kde daná lexéma plní najmä expresívnu funkciu.

„*Jak mi nedávno řekl jeden youtuber: "Cíwe jsem nevěděl, že si ve skutečnosti tak vysokej." - to je nevýhoda focení po boku*“

„*Palo je **valibuk** ako sa len da! ste top dvojka! vdaka za vsetko chalani.*“²⁴

Rovnakú funkciu plní uvedená folkloréma aj v príspevku, ktorý je doplnený fotografiou veľkého kocúra.

„*Dobré ráno, hezký den, lidi.*“

„*Riadny kocúr, **valibuk***“²⁵

Prekvapením nie je ani jednoslovný popis k fotografii uverejnenej na sociálnej sieti Facebook, na ktorej je zobrazený otec so svojimi malými synmi.

„***Valibuci.***“²⁶

Folklorému *Valibuk* sme zo sociálnej siete Facebook excerpovali **77-krát** a zo sociálnej siete X **70-krát**. Tak, ako folklorémy, ktoré sme predstavili vyššie, aj táto bola používaná v názvoch jednotlivých profilov. V diskurzoch na uvedených sociálnych sieťach plnila najmä expresívnu funkciu, pričom bola aktualizovaná pre svoju sémantickú podstatu. Texty nezriedka sprevádzali fotografie, aby bola podčiarknutá expresivita.

Rozprávková bytosť so zlatými vlasmi, *Zlatovláska*,²⁷ sa v súčasnom jazyku často aktualizuje v súvislosti s odkazom na farbu, dĺžku či všeobecne – krásu vlasov.

Nie vždy ale vyjadruje pozitívne emócie, často podčiarkuje iróniu alebo, dokonca, výsmech. V nasledujúcom príspevku je daná folkloréma použitá pod fotografiou muža s dlhými blond vlasmi.

„*Víš, že na urologii chodějí i ženy, že? ŽE?*“

„*Ten tweet byl myšlený obrazně a ne anatomicky. Víím, že i ženy musí někdy na urologii. Pointa je, že jsou opravdu jen dvě pohlaví. Zbytek ať je třeba květináčem u Chocholouška, nebo veverkou v lese či lilkem.*“

²³ Por. Slovníkový portál JULŠ SAV. [online].

<https://slovník.juls.savba.sk/?w=valibuk&s=exact&c=x3aa&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=ber nolak&d=noun db&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#> (cit. 15.1.2024).

²⁴ X. <https://twitter.com/peeticek/status/1674297327161319424> (cit. 15.1.2024).

²⁵ X. <https://twitter.com/RudykopolsonS/status/1671519073383923715> (cit. 15.1.2024).

²⁶ Facebook. <https://www.facebook.com/ivan.slugen.9/posts/2116514538545470> (cit. 15.1.2024).

²⁷ Por. Slovníkový portál JULŠ SAV. [online].

<https://slovník.juls.savba.sk/?w=zlatovl%C3%A1ska&s=exact&c=bd38&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=ber nolak&d=noun db&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#> (cit. 15.1.2024).

„A ty kam patíš, ty naša **Zlatovláska**?“²⁸

V príspevku pod fotografiou poslanca NR SR plní folkloréma expresívnu funkciu, pričom ale nejde o jej aktualizáciu. Je použitá na podčiarknutie irónie, čím chce autor príspevku poukázať na to, tvrdenie poslanca je vymysleným príbehom. „Expert na všetko, pán Vetrák (OLANO) práve na STV vysvetľuje, že skôr než za 6 mesiacov žiadna zmena Ústavy nemôže byť. Boris K + trnavský Borat sa tvária, že oni by Referendum uvítali. Jasná vec, a teraz tú o **Zlatovláske**, prosím“²⁹

V negatívnom kontexte, so silnou dávkou irónie, je daná folkloréma použitá v texte nasledujúceho príspevku, v ktorom autor nepriamo odkazuje na prezidentku SR.

„...nikto sa nenarodil do funkcie, ani **zlatovláska** zo skládky...jedine v Dobšinského rozprávkach...“³⁰

Folklorému *Zlatovláska* sa nám podarilo excerpovať zo sociálnej siete Facebook **70-krát** a zo sociálnej siete X **2-krát**. Skutočnosť, že často plnila funkciu názvov rôznych osobných profilov, sme kvôli objektívnosti do kvantitatívnej charakteristiky nezahrnuli. Uvedené antroponymum plnilo v diskurzoch najmä expresívnu funkciu či už s pozitívnymi alebo negatívnymi konotáciami, pričom sa zdôrazňoval práve vzhľad vlasov.

Záver

Táto štúdia je zameraná na excerpáciu a následnú analýzu folklorém vo forme antroponym z ľudových rozprávok. Materiál v ruskom a slovenskom jazyku je excerpovaný zo sociálnych sietí Facebook a X, pričom sa prihliada na komunikatívno-pragmatický a lingvokulturologický aspekt. Folklorémy v ruskom a slovenskom jazyku sme vyhľadávali paralelne na oboch sociálnych sieťach, pričom sme úspešne zozbierali a následne analyzovali **6101** diskurzov spĺňajúcich podmienky daného výskumu. Napriek paralelnému časovému obdobiu sa nám podarilo excerpovať **4882** príspevkov v ruskom a len **1219** v slovenskom jazyku. Počty aj percentuálne vyjadrenie ukazuje tabuľka č. 1 a graf č. 1. Následne sme vytvorili 29 skupín tvorených konkrétnymi folklorémami, z toho 12 v ruskom a 17 v slovenskom jazyku.

Tabuľka č. 1

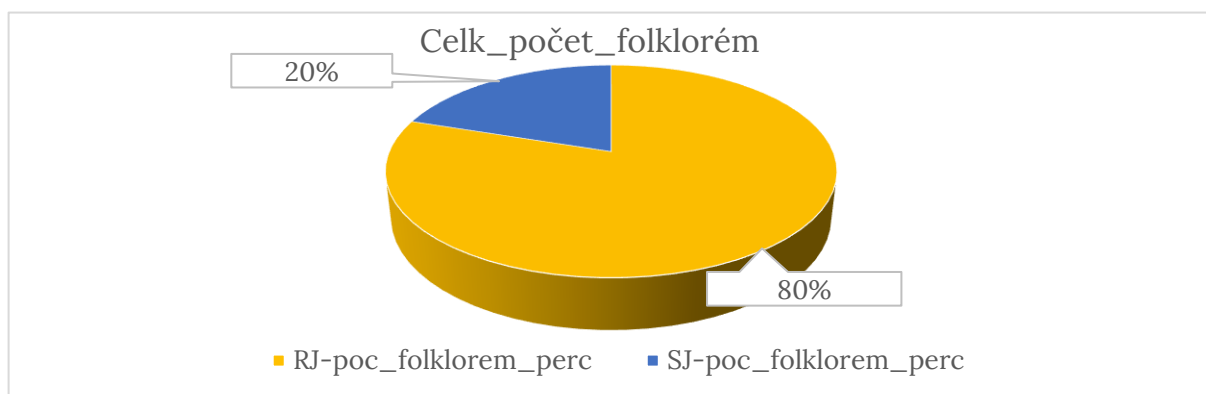
RJ-poc_folk_jednotky	RJ-poc_folk_perc	SJ-poc_folk_jednotky	SJ-poc_folk_perc
4882	80%	1219	20%

²⁸ X. <https://twitter.com/Bydzis/status/1669738146643181568> (cit. 16.1.2024).

²⁹ X. <https://twitter.com/Rudykopalsen/status/1413182338314510341> (cit. 16.1.2024).

³⁰ Facebook. <https://www.facebook.com/alexander.maraky/posts/7089812227738091> (cit. 16.1.2024).

Graf č. 1

Za zaujímavé považujeme tiež počty excerpovaných textov z konkrétnych sociálnych sietí. Zo sociálnej siete Facebook sa nám podarilo vyzbierať **1661** príspevkov v ruskom a **749** v slovenskom jazyku; na sociálnej sieti X sme dohľadali **3221** príspevkov v ruskom a iba **470** v slovenskom jazyku. Prehľad je uvedený v tabuľke č. 2 a č. 3 a v grafoch č. 2 a č. 3.

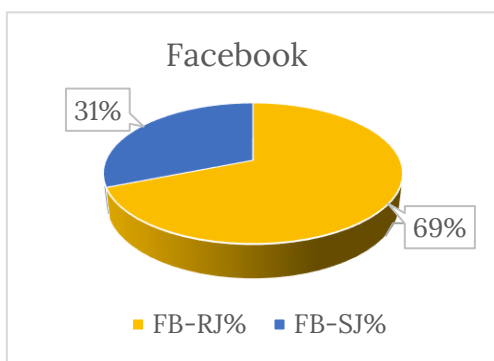
Tabuľka č. 2

FB-RJ	FB-RJ%	FB-SJ	FB-SJ%
1661	69%	749	31%

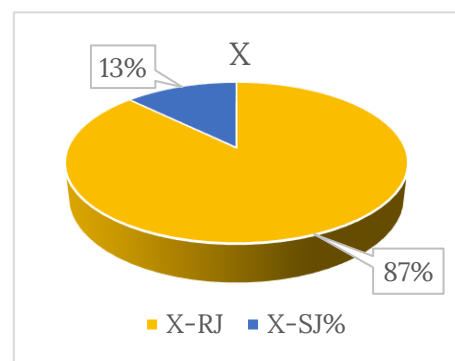
Tabuľka č. 3

X-RJ	X-RJ%	X-SJ	X-SJ%
3221	87%	470	13%

Graf č. 2

Graf č. 3

Výsledky poukazujú na výrazné kvantitatívne rozdiely v používaní folklorém v hovorovom jazyku na sociálnych sieťach. Na tieto fakty nadväzujú ďalšie zistenia, ktoré vyplynuli z kvalitatívnej analýzy, v ktorej sme sa sústredili na spôsob používania folklorém v skúmanom prostredí. Výskum ukázal, že antroponymá z ľudových rozprávok, ktoré môžeme v jazyku sociálnych sietí považovať za folklorémy, sú často používané v aktualizovanej podobe. Ich modifikácia je prevažne na úrovni sémantiky, kedy sú pôvodné vlastnosti rozprávkovskej postavy

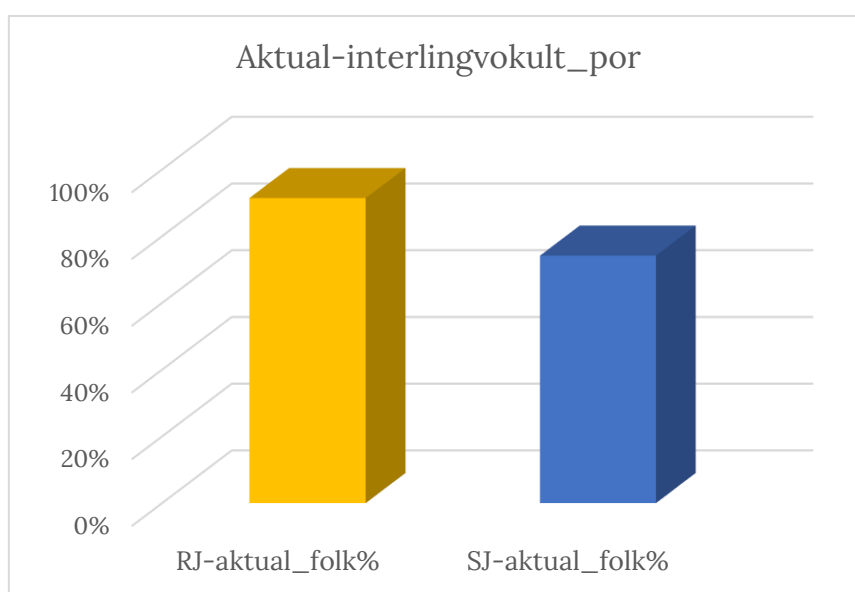
prenášané do kontextu súčasnosti. V rovine štruktúry boli skúmané antroponymá modifikované len v ojedinelých prípadoch.

Kvantitatívne charakteristiky aktualizácie folklorém v skúmaných diskurzoch sú zaznamenané v tabuľke č. 4. Graf č. 4 znázorňuje interlingvokultúrne porovnanie.

Tabuľka č. 4

RJ-poc_folk	RJ-aktual_folk	RJ-aktual_folk%	SJ-poc_folk	SJ-aktual_folk	SJ-aktual_folk%
4882	4463	91%	1219	904	74%

Graf č. 4

Zo záverov analýz jasne vyplýva, že folklorémy tvorené antroponymami s pôvodom v ľudových rozprávkach sú stále súčasťou živého jazyka a v aktualizovanej forme plnia najmä expresívnu funkciu. Komparácia ruskej a slovenskej lingvokultúry však poukazuje na značné rozdiely nielen v kvantitatívnom vyjadrení, ale aj v konkrétnom používaní týchto folklorém v komunikácii na sociálnych sieťach.

Výsledky kvantitatívnej i kvalitatívnej analýzy dokazujú, že skúmané folklorémy v ruskom jazyku tvoria významnú súčasť prejavu v internetovej komunikácii. Ich aktualizácia je sprevádzaná najmä subštandardnou, až pejoratívnou lexikou, pričom zaznamenávame časté používanie vulgarizmov. Folklorémy sú v tejto komunikácii používané prevažne s negatívnymi konotáciami, časté sú pokusy o vytváranie stereotypov.

V slovenskom jazyku skúmané folklorémy netvoria výraznú zložku internetovej komunikácie. S ich použitím sa spája štandardná, nezriedka

subštandardná lexika, často s gramatickými chybami. V porovnaní s ruským jazykom tiež pozorujeme menej početné používanie vulgarizmov. Rozdiel zisťujeme aj konotačnej roviny – kým v ruskojazyčných diskurzoch prevládajú negatívne konotácie, v slovenskom jazyku tento fenomén nie je pravidlom, pričom v rámci skúmaného materiálu vnímame konotačnú vyváženosť.

Výskum potvrdzuje, že resémantizácia skúmaných folklorém súvisí predovšetkým so zobrazením aktuálnej reality, čo sa následne odzrkadľuje v jazykovom obraze sveta oboch skúmaných lingvokultúr. Kým v ruskej lingvokultúre pozorujeme, že prvky súčasného sveta sú veľmi často apercipované cez prizmu folklórnych prvkov, v slovenskej lingvokultúre tento jav zaznamenávame len ojedinele.

Literatúra

BOYD, D. M. – ELLISON, N. B. 2007. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. In *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 13, iss. 1, 2007, pp. 210–230. ISSN 1083-6101.

HELBIG, G. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970 : vysokoškolská příručka pro studenty filozofické fakulty Univerzity Karlovy*. Praha: Academia, 1991, 303 s. ISBN 80-200-0312-6.

KAČALA, J. 1989. Slovenské ľudové rozprávky a ich súčasné úpravy. In *Kultúra slova* [online], roč. 23, č. 4, 1989, s. 97-110. Dostupné na internete: <https://www.juls.savba.sk/ediela/ks/1989/4/ks1989-4.lq.pdf>. ISSN 0023-5202.

KVAPIL, R. – ULIČNÁ, M. 2021. *Kolorizmy v slovensko-ruskom kontexte*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, z.ú., 2021, 165 s. ISBN 978-80-7556-096-4.

SEDLÁK, J. 1981. *Epické žánre v literatúre pre mládež*. Bratislava: SPN, 355 s.

SHIRANI, A. I. – TAFTI, M. H. A. – AFFISCO, J. F. 1999. Task and technology fit: a comparison of two technologies for synchronous and asynchronous group communication. In *Information & Management*, vol. 36, 1999, pp. 139-150. ISSN 0378-7206.

SOKOLOVÁ, J. – SOKOL, A. 2021 K problematike projekcie a seba projekcie človeka v jazyku. In *Slavica Nitriensia: časopis pre výskum slovanských filológií*, roč. 10, č. 1, 2021, s. 113–129. ISSN 1338-7464.

ВОРОБЬЕВ, В. В. 2008. *Лингвокультурология: Монография*. Москва: Издательство Российского Университета дружбы народов, 2008. 336 с. ISBN 978-5-209-02717-1.

ЕЛИСЕЕВА, Е. Б. 2013. Лингвокультурема как единица декодирования культурных смыслов при переводе художественного текста. In *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. [online]. Тамбов: Грамота, 2013, № 3 (21) в 2-х ч. Dostupné na internete: <http://www.gramota.net/materials/2/2013/3-2/16.html>. ISSN 1997-2911, с. 67-70.

КОСТИНА, А. Г. 2011. *Фольклорные элементы в лексической структуре художественных текстов Валентина Распутина: к истокам российской ментальности*. Диссертационная работа. Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2011, 195 с.

КРАСНОВА, В. Ю. – НИКОЛАЕВА, О. В. 2020. Фольклоремы японских сказок в англоязычных переводах: культурно-когнитивная асимметрия. In *Litera* [online]. № 2, 2020, с. 73–85. DOI: 10.25136/2409-8698.2020.2.32343. Dostupné na internete: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=32343.

КРАСНЫХ, В. В. 2013. Грамматика лингвокультуры, или что держит языковую картину мира? In *Экология языка и коммуникативная практика*. [online]. 2013, № 1, с. 133–141. Dostupné na internete: <http://ecoling.sfu-kras.ru/wp-content/uploads/2013/12/V.V.-Krasnykh.pdf>.

ЛИХАЧЕВ, Д. С. 1993. Концептосфера русского языка. In *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. том. 52, № 1, 1993, с. 5–6. ISSN 2413-7715.

МАНСУРОВА, В. Д. 2016. *Социальные сети и СМИ: учебное пособие*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2016, 108 с. ISBN 978-5-7904-2082-5.

МАСЛОВА, В. А. 2001. *Лингвокультурология*. Москва: Издательский центр Академия, 2001, 208 с. ISBN 5-7695-0745-4.

МАХЛИНА, С. Т. 2010. *Лекции по семиотике культуры и лингвистике*. Санкт-Петербург: Издательство СПбКО, 2010, 468 с. ISBN 978-5-903983-19-3.

МЕЛЬНИКОВА, М. С. – ЯКОВЛЕВ, И. П. 2014. Понятие «социальная сеть» в социологических теориях и интернет-практиках. In *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература*, № 9 (1), 2014, с. 254–257. ISSN 2541-9358.

ПАШТОВА, М. М. 2021. *Фольклор черкесской диаспоры: локализация традиции, функциональность текстов*. Диссертационная работа. Майкоп: Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований им. Т. М. Керашева, 2021, 387 с.

СЛЫШКИН, Г. Г. 2004. *Лингвокультурные концепты и метаконцепты*. Волгоград: Перемена, 2004, 260 с. ISBN 5-88234-704-1.

ЦОЙ, А. С. 2007. О создании антропоцентрического словаря (на материале русского языка). In *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*, № 4, 2007, с. 143–149. ISSN 2074-1588.

Symbolika havrana v ruskej národnej piesni Чёрный ворон

Символика ворона в русской народной песне Чёрный ворон

Bc. Soňa Valovičová

Abstrakt

V príspevku sa autorka venuje skrytému významu ruskej národnej piesne Чёрный ворон. Pieseň má na prvý pohľad jednoduchý text s nie príliš rozvitým sujetom a vo všetkých svojich variantoch podobnú dejovú líniu s menšími obmenami. Havran v piesni prináša smutnú zvesť, čím plní posledné želanie zomierajúceho, v niektorých verziách berie na seba ľudskú podobu a vykonáva morálny čin. Havran ako posol smutnej zvesti je však vnímaný pozitívne, o čom dokladuje kladný citový postoj k čiernemu zvestovateľovi smrti. Teoretická časť práce definuje pojmy, evolučnú teóriu formovania ľudskej kultúry, mýtickosť a zrod bohov. Praktická časť je venovaná archaickým a mýtickým podobám symboliky havrana v náboženstve a mytológiách Arktídy a Európy, a to konkrétne pôvodných paleoázijských národov Čukotského polostrova, Kamčatky a severného pásma Magadanskej oblasti (Čukčov, Korjakov, Itel'menov); pôvodných národov severozápadného pobrežia amerického kontinentu a severného pobrežia Kanady (Tlingitov, Haidov, severných Athabaskov); antických Grékov a Rimanov, severských Vikingov, Keltov a Slovanov. Na základe vybraných metód autorka analyzuje symboliku havrana (demiurg, kultúrny hrdina, totem, trickster, posol, prorok, mediátor a alegória ľudského nešťastia, vojen, smrti) cez kľúčové motívy piesne a na záver poukazuje na jej pravdepodobný odkaz.

Kľúčové slová: demiurg, havran, kultúrny hrdina, symbolika, totem, trickster.

Аннотация

В данной статье автор рассматривает скрытый смысл русской народной песни Чёрный ворон. В песне ворон приносит печальные вести, исполняя тем самым последнее желание умирающего, в некоторых вариантах он принимает человеческий облик и совершает моральный поступок. Однако, ворон как вестник печальных новостей воспринимается положительно, о чем свидетельствует позитивное эмоциональное отношение к черному предвестнику смерти. Теоретическая часть работы анализирует эволюционную теорию формирования человеческой культуры, мифологию зарождения богов. Практическая часть посвящена архаическим и мифическим формам символики ворона в религии и мифологии Арктики, Европы, в частности у коренных палеоазиатских народов Чукотского полуострова, Камчатки и северной части Магаданской области (чукчей, коряков, ительменов); коренных народов северо-западного побережья Американского континента и северного побережья Канады (тлинкитов, хайдов, северных атабасков); древних греков и римлян, нордических викингов, кельтов и славян. На основе выбранных методов автор исследует символику ворона (демиург, культурный герой, тотем, трикстер, посол, пророк, посредник и аллегория человеческих несчастий, войн, смерти) через ключевые мотивы песни, а в итоге приводит версии ее вероятного посыла.

Ключевые слова: демиург, ворон, культурный герой, символика, тотем, трикстер.

Kontaktné údaje

Bc. Soňa Valovičová
Katedra rusistiky, Filozofická fakulta
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
sonkabyron@gmail.com

Ruská národná pieseň *Чёрный ворон* je piesňou, ktorá prebúdzá hlboké ľudské emócie. Jej námetom sú posledné minúty života zraneného vojaka zomierajúceho na bojovom poli. Táto smutná, melancholická a podmanivá pieseň má mnoho obmien, jej text je preniknutý túžbou až mystikou. Tak, ako sa traduje názor, že pieseň je autorská a všetky zvyšné verzie na ňu nadväzujú, existuje aj predpoklad, že jej pôvod je oveľa staršieho dáta.

Pieseň má na prvý pohľad jednoduchý text s nie príliš rozvitým sujetom. Smrteľne ranený vojak leží nehybne na bojisku a nad sebou pozoruje krúžiaceho havrana. Zo začiatku netuší, že zomiera, pokiaľ nad ním havran neroztiahne svoje pazúry. Moment, kedy si vojak uvedomí krutú realitu je jadrom piesne. Prihovorí sa havranovi, vyslovuje posledné želanie a s posledným výdychom *весь я твою* navždy opúšťa pozemský svet.

Obsah piesne má vo všetkých jej variantoch podobnú dejovú líniu len s menšími obmenami, okrem verzií *Чёрный ворон*, *друг ты мой залётный* a *Чёрный ворон, храбрый воин*. V týchto verziách dominuje prítomnosť ženskej hrdinky. Mladá žena v nich prijíma havrana, ktorý jej prináša smutnú zvesť a tým plní posledné želanie už nebohého vojaka. Žena nazýva havrana *другом*, čím sa prejavuje kladný citový postoj k čiernemu zvestovateľovi smrti. Čierny havran je dokonca *важный гость*, hoci prináša *страшный подарок*. Havran vo verziách piesne *Чёрный ворон – храбрый воин*, *Чёрный ворон, ворон – храбрый воин* a *Чёрный ворон, друг ты мой* na seba berie ľudskú podobu a vykonáva morálny čin (pochováva mŕtvych vojakov do spoločnej mohyly a umiestňuje na ňu drevený kríž). Tento muž na chvíľu preberá rolu nového lyrického hrdinu, akoby jeho činy neboli niečím nadprirodzeným, ale obyčajnou udalosťou onej pohnutej doby.

Symbolika čierneho havrana je veľmi zložitá a protirečivá, v európskej tradícii má duálny charakter. Ak chceme poukázať na pravý význam piesne *Чёрный ворон*, musíme hlbšie nazrieť do sveta mýtov, ktoré odrážajú mnohopočetnú symboliku a jej skryté významy, prenesené vo svojich fragmentoch do neskoršieho folklóru a umeleckej tvorby. Aby sme však správne pochopili akúkoľvek kultúru, musíme „pri skúmaní príčin kultúrnych javov a zákonov, ktorým sa podrobujú, čo najsystematickejšie vypracovať schému evolúcie danej kultúry podľa jej hlavných línií“ (Tylor 1871a, s. 20 – 21).

Otázkou pôvodu a vývinu formovania ľudskej kultúry sa zaoberal anglický antropológ a etnograf E. B. Tylor, podľa ktorého tieto zákony „nemajú biologickú, ale sociálnu povahu“ (1871a, s. 24), lebo „kultúra alebo civilizácia, chápaná vo svojom najširšom etnografickom meradle, je zložitý celok, do ktorého patria poznanie, viery, umenie, morálka, právo, zvyky a všetky ostatné schopnosti a obyčaje, ktoré si človek osvojil ako člen spoločnosti“ (1871a, s. 1). Tylorov

evolucionizmus sa vyznačoval výrazným intelektualizmom, ktorý kladie dôraz na intelektuálne poznanie.

E. B. Tylor na základe evolučnej teórie rozlišoval tri hlavné štádiá ľudskej kultúry: divošké, barbarské a civilizované, pričom tento „divošký stav do určitej miery predstavuje najranejší stav ľudstva, z ktorého sa postupne vyvinula vyššia kultúra“ (1871a, s. 32). Ďalej tvrdí, že „ako postupuje sociálny vývin sveta, aj tie najzávažnejšie myšlienky a činy sa môžu stať obyčajným prežitkom. Pôvodný význam postupne zaniká a každá generácia si ho čoraz menej uchováva v pamäti“ (1871a, s. 110 – 111). Podľa Tylora sú tieto prežitky nevyhnutným pozostatkom predchádzajúcich civilizačných štádií človeka (Kanovský 2004, s. 16), lebo „nijaké civilizačné štádium nevzniká spontánne, ale vzniká alebo sa vyvíja z predchádzajúceho štádia“ (Tylor, 1930b, s. 15 – 16). Svoju tézu vyvodzuje zo skúmania domorodých kmeňov, „ktoré často viac či menej verne reprezentujú tie kultúrne štádiá, ktorými kedysi dávno prešli naši vlastní predkovia, a práve ich zvyky a zákony nám môžu objasniť zmysel a pôvod našich zvykov a zákonov, [...]“ (1930b, s. 131), lebo to, čo my vnímame už iba ako „stopu a prežitok, v týchto kultúrach ešte žije a pôsobí v plnej sile“ (Kanovský, 2004, s. 17).

Podľa francúzskeho etnológa M. Leenhardta, ak chceme pochopiť myslenie človeka na mýtickom stupni, možno to dokázať tak, ak sa prenesieme do sveta, v ktorom takýto človek existoval. Pri analýze a obstarávaní písaných foriem jazykov domorodých kmeňov (preklad Biblie) ho zaujal špecifický jazyk použitý v kmeňových mýtoch, a to archaické slovné formy výhradne používané na vyjadrenie mýtických časov vo veľmi vzdialenej minulosti, ktoré sa vyskytujú len v mýtických časoch (Kováč, 2010, s. 35 – 36). M. Leenhardt dospel k záveru, že kauzálne/príčinné mýty vznikli mimo naše obzory, keď človek v dávnych dobách, tam niekde veľmi – veľmi ďaleko, precitol v centre svojho diania. Tieto mýty nemožno zarámovvať do žiadneho časového obdobia, lebo prvotnú minulosť datovať ani nemožno. Mýtická minulosť je minulosť pred časom, respektíve mimo čas a existovala skôr, ako všetko, čo už je. Tieto mýty sú neustále opäť vytvárané tým, že si ich človek pripomína a týmto pripomínaním ich vo svojej podstate oživuje (Kováč, 2010, s. 39 – 40).

S ústupom mýtického sa bližšie stretávame opäť pri Leenhardtovi, ktorého vedeckú prácu nám predstavil M. Kováč. V publikácii *Teória mýtu* sa tak dozvedáme o upadajúcej mýtickosti, o zväčšujúcej sa vzdialenosti medzi človekom a svetom či o momente, keď sa tieto obe zložky začali oddeľovať jedna od druhej a nastal ich viacúrovňový rozklad (Kováč 2010, s. 53). Jeden z kľúčových momentov Leenhardtovej bádateľskej práce zahŕňa podľa Kováča východiská koncepcie mýtov, ktoré mali rozhodujúci vplyv na „spoločenskú disciplínu a riadenie života“. Koreň mýtologickej tvorby treba hľadať v „totemickej sfére“, pretože mýtus existoval

oveľa skôr ako ich dedičia – bohovia (Kováč, 2010, s. 47). Treba si však uvedomiť aj to, že „legendy bohov a totemické mýty sú často zmiešané bez zmätku: chovanie archaického človeka dokazuje, že on vždy rozlišuje čo závisí na toteme a čo na bohoch“ (Kováč, 2010, s. 47). Archaický človek si uctieval „predkov z matkinej strany, nositeľov sily života“ (Kováč, 2010, s. 47), avšak bohovia sa už „narodili v rozdielnej mentálnej oblasti“ (Kováč, 2010, s. 48), kde „predstava sily je oslobodená od vášne, kult zbožňovaného predka má prednosť pred totemickým tabu, mužská rodová línia pred materinským rodom“ (Kováč, 2010, s. 48). Toto dlhé dozrievanie „odstránilo ženského predka z mýtu života, aby ju odsunulo hore ako bohyňu plodnosti a mužský predok, vyzdvihnutý prostredníctvom hrdinu a náčelníka rastie na sile a stáva sa bohom“ (Kováč, 2010, s. 48). Nakoniec to budú bohovia, ktorí budú vyberať krok za krokom zmysel reality a slávy uvedené v mýtoch. „Ktokoľvek volá mužov, aby sa obetovali pre niečo, čo nie je dokázateľné a odôvodnené, psychické dispozície a vnútorné pochody, ktoré ich vedú k naplneniu výzvy, sú toho istého základu ako tie u archaických národov, ktoré berú na seba mýtickú podobu“ (Kováč, 2010, s. 50).

Ucelenosť prírodného sveta vyjadrená v počiatocnom štádiu mýtického myslenia bez akýchkoľvek diferencií medzi živým a neživým s príchodom bohov nadobúda nový rozmer. Ako príklad môžu slúžiť mýty o prevtelení, reinkarnácii, keď sa človek mení na vtáka či iné zviera, alebo ľubovoľný predmet. Dôvodom prevtelenia je zväčša vyčerpanie, únava a návrat do pôvodného stavu sa už nepredpokladá, lebo „просто, когда нет больше сил двигаться, мифологический герой предпочитает стать камнем, чтобы оказаться в состоянии полного покоя“ (Bazanov, 1978, s. 8). A tak mnohé mýty neraz začínajú frázou: „Это было в то время, когда звери еще были людьми“ (Meletinský, 1972a, s. 161).

Hrdinami archaickej mytológie sú totemoví predkovia, napoly zvieratá, napoly ľudia. Tieto mýty nachádzame vo fragmentoch folklóru a literatúry a čím bližšie k nim siahajú počiatky ľudovej slovesnosti, tým viac sú zvieratá ich plnohodnotnými hrdinami. Objavujú sa po boku spoločne s ľuďmi, morálne ich prevyšujú a vstupujú medzi sebou do vzťahov diktovaných pravidlami nie prírodnej, ale ľudskej spoločnosti, nadstavujú jej zrkadlo správania.

V archaických mýtoch „герой мифа может выступать равно закономерно то в облике человека, то в облике животного“ (Bazanov, 1978, s. 9). Zmena vzhľadu hrdinu v týchto mýtoch ešte nie je v pravom zmysle slova skutočná transformácia – je to len cesta k metamorfózam a je charakteristická pre ranú formu mýtického vedomia (Bazanov, 1978, s. 10). Cieľová transformácia zrealizovaná za účasti aktívneho vedomia je neskoršou fázou mýtického myslenia a ako príklad slúžia metamorfózy kozmogonických mýtov, ktoré sú tesnou

hranicou medzi nevedomou a vedomou transformáciou hrdinu. Nepredstaviteľné na základe transformácie získava viditeľný, hmatateľný vzhlad a pojem úplnej transformácie v etiologických mýtoch je už spravidla založený na podobnosti: či už ide o vonkajšiu podobnosť, podobnosť funkcií alebo analógiu v správaní (Bazanov, 1978, s. 10).

Metamorfóza najčastejšie prebieha v etiologických mýtoch, ktorých účelom je vysvetliť pôvod určitého javu prírody. Metamorfózy mali svoje opodstatnenie a to z troch hlavných príčin. Buď išlo o typ záchrany, ktorý priniesol úžitok prospešný pre ľudstvo, a hlavný hrdina, nehladiac na seba, prešiel premenou, alebo išlo o typ trestu za porušenie posvätných pravidiel totemu, alebo príčinou straty ľudského vzhladu bolo narušenie etických pravidiel rodu (Bazanov, 1978, s. 12). Tieto metamorfózy boli spojené s vierou v silu a kúzlo slova a prežili len na úrovni mýtického vedomia. Posledný typ transformácie bolo možné vykonať v mýte aj priamou imitáciou, napr. napodobnenie vtáka človekom, keď si človek pripevnil náhradné krídla, vzlietol ako vták a sám sa stal vtákom (Bazanov, 1978, s. 13).

Symbolika Havrana predstavuje špecifickú a najstaršiu vrstvu mytológie a folklóru v najvzdialenejšom severovýchodnom regióne Ruska na Čukotskom polostrove – u Čukčov. Mýtická doba pôvodných obyvateľov polárnej oblasti je zachytená v arktickom národnom cykle *Цикл Ворона*. Havraní epos sa objavuje pravdepodobne ako prvý na Čukotke, ďalej pokračuje cez Kamčatku, Sibír, Aljašku, až po severozápadnú Ameriku a celé severné pobrežie Kanady v národoch jazykovej skupiny *na-dené*, ktorých predkovia prišli na americký kontinent v poslednej indiánskej migračnej vlne, teda ešte pred príchodom Eskimákov, a od ostatných severoamerických Indiánov sa líšia etnicky aj jazykovo (Sokolovová, 2001, s. 275). Archaické mýty celej arktickej zóny sú *illud tempus* týchto národov, od ktorých sa odvíja mytologický vek, ktorý existoval pred tým súčasným.

Príbehy o Havranovi sú koncentrované v oblasti čukotských archaických mýtov „начала творения вѣсти“ (Bogoraz, 1900a, s. 4), alebo „еще раньше (того)“ (Bogoraz, 1900a, s. 4), kde Havran vystupuje v úlohe demiurga a kultúrneho hrdinu. Havran je praotec, z ktorého vzišiel národ Kamčatky a tiež Prvý šaman, od ktorého sa odvíja kult priamych predkov, prvých obyvateľov dedín obdarených šamanskými silami pokrvného potomstva. Ako jeho priami potomkovia sa nazývajú Havraní ľudia. Verí sa, že mytologický Havran žije na oblohe blízko Polárnej hviezdy a v prípade potreby ho môže šaman privolať. Ale v rozprávkach a príbehoch žije v rovnakých jutách alebo zemľankách ako ľudia, správa sa ako človek a väčšinu svojho času trávi v ľudskej podobe (Ivanovová – Kazac, 2006, s. 109). U Kerekov, malej etnickej skupiny žijúcej na samom východe Sibíri sa traduje príbeh, ktorý vraví o tom, ako Veľký Havran dokázal vrátiť život mŕtvemu vlkovi. Príbeh má viac

obmien, ale zachytená pointa – schopnosť Havrana vrátiť život mŕtvemu, zostáva zachovaná (Ivanovová – Kazac, 2006, s. 109).

Hlavnými nositeľmi havraních mýtov na severozápadnom pobreží amerického kontinentu (Aljaška, Saint Lawrence Island, Nunivak Island) sú Tlingitovia a Haidovia, kde Havran vystupuje ako posvätný totem. Samotní Tlingitovia sú rozdelení na dve skupiny – rod Havranov a rod Orlov (alebo Vlkov). Príslušníci rodu Havrana sa pokladajú za jeho priamych potomkov, oni sami sú Havrany, a čo je zaujímavé – v ich predstavách nie je vták, ale človek so schopnosťou premieňať sa na Havrana (Veniaminov, 1840, s. 53). V mýtoch severných Athabaskov vystupuje v roli demiurga, kultúrneho hrdinu a často aj trickstera a je hlavným hrdinom *Havranieho cyklu*, obdobného *Eposu o Havranovi*, kde vystupuje ako ten, ktorý stvoril zem, ľudí, zvieratá, priniesol ľuďom svetlo a oheň (McKennan, 1959, s. 189).

Havran vytvoril v priebehu dňa ruskú a americkú zem a za stmievania ostrov Svätého Vavrinca zo štipky piesku vytiahnuť z morského dna (Bogoraz, 1913b, s. 14). Aljašku stvoril Havran počas letu na svoju svadbu (Meletinský, 1979b, s. 108). Z kusov ľadu vytvoril Havran ostrov Nunivak, ležiaci v Beringovom mori, na ostrove vydvihol skalnú horu a za pomoci južného vetra vytvoril členitý reliéf pobrežia. Preletel cez Yukon a žiadal od ľudí ich prvorodených synov, čo zásadne odmietli. Na brehoch Yukonu zlepil zo snehu dvoch vtákov, samca a samicu, urobil im zobáky zo špičky svojho zobáka, operenie zo svojho čierneho peria a prikázal im priniesť na ostrov ryby a zvieratá. Okrem nich však poslal na ostrov aj víchry a choroby (Himmelheber, 1951, s. 31 – 35).

V encyklopédii *Мифы народов мира* (1980) je Havran považovaný za jednu z najkontroverznejších symbolík sveta. Má významný rozsah funkcií, je spojený s rôznymi prvkami vesmíru (podsvetie, zem, voda, obloha, slnko), čo naznačuje jeho hlbokú mytologickú sémantiku (Tokarev, 1980, s. 202). V mýtoch a legendách Havran vždy platí za dobro dobrom a nikdy neodpúšťa prehrešky. Nikto nevie, kam zmizol Veľký Havran. Podľa legendy opustil tento svet, pretože bol nešťastný z ľudí, ktorí sa prestali riadiť jeho radami. Zostáva skrytý na neznámom mieste, ale naďalej sleduje život svojich potomkov a občas ako človek žije medzi nami (Vlčková, 2002, s. 43). Ako Prvého medzi všetkým vtáctvom ho spomína *Kniha Genesis* v mýte o potope sveta (Gn 8, 6 – 7). Havran bol posvätným vtákom a božským atribútom olympských bohov, sprevádzal ich nebom i zemou, vojnou i podsvetím, ale nemal výraznú chtonickú symboliku. Bol spájaný s mystériami, orákulom a veštiarňami a ako sprievodca slnečného boha Apolóna vystupoval po jeho boku (Ivanovová – Kazac, 2006, s. 105). Podľa legendy Havran svojim priškrteným hlasom predpovedal smrť Ciceróna a ďalších (Tokarev, 1980, s. 204). V severskej mytológii dominujú dvaja prorockí havrany, ktorí lietajú po svete Midgard a nosia bohovi Odinovi

informácie o tom, čo videli. Každé ráno dva prastaré havrany Huginn (Myšlienka) a Muninn (Pamäť) opúšťajú Odínove komory v Asgarde a odlietajú do všetkých deviatych svetov. Pamätajú si každú udalosť a večer sa vracajú do Asgardu. Sedia na ramenách Odína a rozprávajú mu o všetkom, čo videli a počuli za posledný deň. Obaja havrany vedia rozprávať ľudskou rečou. *Edda* opisuje Odína ako „havranieho“ boha kvôli jeho spojeniu s Huginnom a Muninnom. Odínovi havrany sú v Škandinávii symbolom múdrosti a poznania (Heger, 2004).

Havran je v keltských mýtoch a legendách zviazaný s chtonickou symbolikou záhrobia, smrti, vojny, čarodejníctva a prorociev. V jednej z keltských piesní je zašifrovaná hádanka: „Что чернѣ ворона?“ Odpoveď je „смерть“ (Sumcov, 1890, s. 15). Havran je posvätným vtákom Brana Blahoslaveného, mýtického kráľa a bojovníka, syna Veľkého havranieho kráľa, ktorý sa po smrti stal ochrancom a strážcom Britských ostrovov. Branovo meno sa prekladá ako Havran a jeho obraz leží v srdci legiend o Veľkom havranom kráľovi, ktorý opustil ľudský svet pred mnohými tisíckami rokov – ale ktorý odišiel živý, takže existuje možnosť jeho návratu. Havraní kráľ bol uctievaný v severnom Anglicku ako najväčší čarodejník a najväčší kráľ všetkých čias, pokiaľ sa na scéne neobjavil legendárny kráľ Artuš a jeho obraz vybledol (Vlčková, 2002, s. 43).

Havran je u Keltov tiež spájaný s Anninom – druhým svetom (v kresťanskej tradícii ide o pekel) a so starými bohmi, ktorých ostrovania nazývajú „susedmi“. Za pozornosť stojí Artušova konfrontácia s havranmi ako symbolmi všetkého nadpozemského: prikáže vykopať hlavu Brana Havrana spod kopca Car Llund (Londýn), pretože verí, že jeho krajina nepotrebuje takúto pochybnú ochranu, on sám je v konflikte s Morrigan a jej potomkami, ktorých havrany sprevádzajú. Jeden z Artušových najchrabrejších rytierov bol paradoxne Oven (Ivan), syn Morrigan a jeho vojsko – tristo havranov, „которых Кенверхин оставил ему в наследство“, vždy keď prišiel čas „сражаться, Овайн всегда оказывался победителем“ (Rolleston, 2004, s. 82). O tom, ako Ivan získal vojsko chrabrých havranov, niet okrem stredovekého príbehu *Сон о Ронабви* žiadnych zmienok, čo dokladuje predpoklad, že môže ísť o fragment archaického mýtu (Rolleston, 2004, s. 164).

Havran v mytológii pohanských Slovanov je spájaný hlavne s dušami predkov (Sumcov, 1890, s. 15). Tá sa zjavuje skôr ako tieň – tieňová postava, ktorá vie rozprávať, pohybovať sa, jesť, piť a často sa ukazuje aj vo zvieracej podobe. Jednou z týchto podôb je aj podoba havrana, pričom sa tento zjav týka zlých morálnych vlastností zosnulého človeka (Gura, 1997, s. 532). Vzťah so svetom mŕtvych mu dáva možnosť získať živú i mŕtvu vodu. Jeho zložitá symbolika z jednej strany súvisí s vojnami, smrťou, zlom a nešťastím, a z druhej strany naopak – je symbolikou múdrosti a spravodlivosti (Váňa, 1990, s. 134). Na týchto protikladoch sa zakladá množstvo rozprávok a frazeologizmov o havranovi, v ktorých dominuje jeho

nečistá sila, zahrňajúca rad najnižších charakterových vlastností, asociovaných v čiernych prekliatych dušiach, čertoch, alebo démonoch, už silne ovplyvnených kresťanstvom (Gura, 1997, s. 531 – 532). Napriek negatívnemu vnímaniu havrana v slovanskom kresťanskom okruhu, to dávne, pohanské úplne nezaniklo. Havran je z tejto pozície stále prezentovaný ako „самая умная и хитрая птица“ (Sumcov, 1890, s. 7), lebo ako jediný vták pravdepodobne chápe v plnom rozsahu zmysel svojich predpovedí (Sumcov, 1890, s. 7).

V národných tradíciách je havran úzko spájaný s krviprelievaním, násilím a vojnami. Smäd po krvi prezrádza krákanie havrana, ktorý znie ako krv – *króv, króv*. Ak sa havrany zlietali na jednom mieste s hlasným krákaním, na danom mieste sa predpovedala smrť mnohých ľudí. U Bulharov išlo o následný vpád Turkov, u Poliakov Tatárov, ktorí dodnes veria, že havrany letia nad tým vojskom, ktoré bude porazené (Gura, 1997, s. 538). Chtonická symbolika havrana z pera arabského historika Abú al-Hasan 'Alí al-Mas'údího je predstavená v listoch *Свидетельства ал-Масуди о славнах и русах*, kde opisuje slovanský idol v podobe starca s palicou, pomocou ktorej vynáša z hrobov pozostatky mŕtvych. Pod ľavou nohou sú zobrazení havrany a iné čierne vtáctvo, pod pravou nohou mravce (Gura, 1997, s. 536). Krákanie havrana je zvesť rôznych nešťastí v celom slovanskom folklórnom okruhu (Gura, 1997, s. 536).

Ako vidíme, Havran je teda v kresťanskom prostredí symbolickým vyjadrením nečistej sily, služobníkom diabla a zobrazuje personifikovanú smrť. V pohanskom náboženstve východných Slovanov bol však havran prorokom a služobníkom svetla.

Kľúčové motívy piesne *Чёрный ворон*:

- Čierny havran ako priateľ/brat/chrabrý vojak
- Korisť (ľudská krv = duša človeka)
- Posledné želanie (dôvera)
- Rieka Don (posmrtný život)
- Milosrdný človek (mediátor)
- Pieseň a struna hudobného nástroja (žrec)

Hlavným cieľom práce bolo poukázať na hlbší význam piesne *Чёрный ворон* a pomocou analýzy symboliky havrana v svetovej mytológii odhaliť jej skrytý význam. Aby sme sa dopracovali k tomuto cieľu, bolo potrebné najprv rozšíriť naše teoretické poznatky v oblasti kultúrnej antropológie. Na tento cieľ bola vymedzená teoretická časť práce.

Prvým dôležitým krokom pre porozumenie hlbšieho významu piesne *Чёрный ворон* bolo zoznámiť sa bližšie metódou komparácie so symbolikou havrana, ktorý je ústredným motívom textu piesne. K tomuto účelu sme vybrali archaické mýty arktického okruhu Čukotského a Kamčatského polostrova, Sibíri, Aljašky,

severozápadnej Ameriky a severného pobrežia Kanady v národoch jazykovej skupiny *na-dené* a porovnali sme ich s hlavnými európskymi mytológiami, v ktorých havran figuruje.

Pri analýze hlavných apelatív duality nebeského Havrana-Stvoriteľa a informáciách o jeho kulte sme dospeli k poznatkom, že podľa mytologických predstáv nebeský Stvoriteľ tvoril vesmír ako celok, oblohu ako jeho veľmi privilegovanú súčasť a Havran – spoločnosť a zem ako biotop pre ľudí. Stvoriteľ uplatňoval božskú autoritu a Havran zaistoval sprostredkovanie medzi časťami vesmíru. Ako tvorca bol Stvoriteľ pasívnym iniciátorom a Havran aktívnym interpretom. Havran bol pôvodným tvorcom ľudí a zvierat, predkom spojeným s konceptom raných čias.

Pri analýze symboliky havrana v európskych mytológiách sme dospeli k nasledovným poznatkom. Havran bol v Kyjevskej Rusi uctievaným, váženým a prorockým vtákom, často sprevádzal mágov a delil sa s nimi o múdrosť. Bol spájaný so smrťou a podsvetím, dokázal preletieť riekou deliacu svet živých a mŕtvych. Zmocňoval sa duše mŕtveho (motív vyklatia očí obete, pitie ľudskej krvi), ktorú prenášal do sveta mŕtvych. Tak, ako komunikoval so záhrobím a nebom, komunikoval aj so zemou, z ktorej si vyhrabáva potravu. Na svojich krídlach prenášal živú a mŕtvu vodu, dokázal navrátiť späť život. S havranom bolo spojených mnoho keltských božstiev najvyššieho panteónu, vládnucich vojnám a smrti. V severnej Európe havran predstavoval obraz vojnových ťažení medzi Vikingami. V stredovekej Európe, kde boli ničivé nájazdy Vikingov postavené na úroveň moru, bol havran vizuálnym zosobnením zla a symbolom smrti. Tento vták v myšliach Európana prebúdza jednu pochmúrnejšiu asociáciu ako druhú: havran krúžiaci nad bojiskom posiatym mŕtvolami; havran vydobávajúci mŕtve oči obesencov; chrapľavé krákanie. Národy stredovekej plienenej Európy preto považovali čierneho havrana za najhroznejšieho vtáka, alegóriu vojen, hladomoru a smrti. V kresťanskom kultúrnom areáli navyše predstavoval symbol hriechu, herézy, pohanstva, lakomstva a tvrdosť srdca. Kresťanská ikonografia havrana chápala ako negatívne vtelenie Večného Žida alebo diabla a nerestí. Druhým dôležitým krokom pre možnú cestu k skrytému významu piesne bolo vymedziť spoločné kľúčové motívy vo verziách tejto piesne a pomocou mytologického výkladu nájsť ich najpravdepodobnejší význam zakomponovaný v texte piesne.

Z analýzy sme dospeli k záveru, že pieseň *Чёрный ворон* pochádza pravdepodobne z predkresťanského obdobia, kde havran figuroval ako mediátor medzi nebom a zemou, ktorý disponoval schopnosťou bezpečne preniesť dušu človeka na druhý svet a zároveň vyplniť posledné želanie zomierajúceho. Zranený vojak sa prihovril k havranovi ako k priateľovi, ktorý prišiel k nemu v posledných minútach jeho života, vedel, že môže vysloviť svoje posledné želanie a nakoniec

zmierene opustiť pozemský svet, odovzdajúc mu pokojne svoju dušu so slovami: „*весь я твой.*“ Verzie piesne *Под ракитой зеленой, Чёрный ворон-храбрый воин* a *Чёрный ворон, друг ты мой залётный* sú neskoršie modifikácie prvotného textu piesne *Чёрный ворон*, nakoľko sa v nich spomína kresťanský kríž z dubového dreva. Dub ako element živej prírody v spojení s kresťanským krížom poukazuje na smrť, ktorá je iba prechodom do nového života. Pri vykonávaní morálneho činu sa milosrdný človek prihovára k mŕtvym vojakom ležiacim v mohyle: „*Спите, спите славные герои Вы в могильной тишине.*“ Ich smrť nazýva spánkom, snom. Inými slovami – samotný význam smrti sa stráca tým, že mŕtvych vojakov nazýva героями, ktorí si svojim skutkom vydobyli nesmrteľnosť. Aj v týchto modifikovaných verziách sa napriek zbožnosti pravoslávne veriaceho človeka ozýva ozvena pohanských čias, siahajúca až k archaickým mýtom, kde Havran-Stvoriteľ pôsobil na zemi v ľudskej aj zvieracej podobe. V piesni prichádza ku kríženiu paleoázijských mýtov arktickej oblasti o Havranovi-Stvoriteľovi, s mýtmi východných Slovanov o havranovi ako mediátorovi medzi nebom, zemou a podsvetím, ktorý prenáša ľudskú dušu do večnosti. Pieseň *Чёрный ворон* je piesňou o večnom živote.

Literatúra

HEGER, L. 2004. *Edda*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-533-9.

HIMMELHEBER, H. 1951. *Der gefrorene Pfad*. Eisenach: Röth Verlag.

KANOVSKÝ, M. 2004. *Kultúrna a sociálna antropológia*. Bratislava: Chronos. ISBN 80-89027-10-5.

KOVÁČ, M. 2010. *Teória mýtu*. Bratislava: Stimul. ISBN 978-80-89236-83-1.

MCKENNAN, R. 1959. *The Upper Tanana Indiana*. New Haven: Yale University.

TYLOR, E. B. 1871a. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*. 2 zväzky. London: John Murray.

TYLOR, E. B. 1930b [1881]. *Anthropology*. London: McMillan and Co.

VÁŇA, Z. 1990. *Svět slovanských bohů a démonů*. Brno: Panorama. ISBN: 80-7038-187-6.

БАЗАНОВ, В. Г. 1978. *Миф – фольклор – литература*. Ленинград: Наука.

БОГОРАЗЪ, В. Г. 1900а. *Материалы по изучению чукотского языка и фольклора, собранные в Колымском округе*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.

БОГОРАЗ, В. Г. 1913b. *The Eskimo of Siberia (The Jesup North Pacific Expedition, Vol. VIII. Pt. III.)* New York: Leiden.

ВЕНИАМИНОВ, И. Е. 1840. *Записки об островах Уналашкинского отдела*. Санкт-Петербург: Императорскую Академию Наук.

ГУРА, А. В. 1997. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Индрик.

ИВАНОВА-КАЗАЦ, О. М. 2006. *Птицы в мифологии, фольклоре и искусстве*. Санкт Петербур: Нестор-История. ISBN 5-98187-160-1.

МЕЛЕТинский, Е. М. 1972а. *Первобытные истоки словесного искусства*. Москва: Искусство.

МЕЛЕТинский, Е. М. 1979б. *Палеоазтатский мифологический эпос (Цикл ворона)*. Москва: Наука.

РОЛЛЕСТОН, Т. 2004. *Мифы, легенды и предания кельтов*. Москва: Центрполиграф. ISBN 5-9524-1063-4.

СОКОЛОВА, З. П. 2001. *Арктика - мой дом. Народы Севера Земли*. Москва: Северные просторы. ISBN 5-87098-039-9.

СУМЦОВ, Н. Ф. 1890. *Воронъ въ народной словесности*. Москва: Тип. Е. Г. Потапова.

ТОКАРЕВ, С. А. 2008. *Мифы народов мира*. Москва: Большая Российская энциклопедия. ISBN: 978-5-358-04213-1.

VLČKOVÁ, J. 2002. *Encyklopedie keltské mytologie*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-066-7.

Книга Genezis. In: *Moja Biblia*. [online]. Dostupné z: <https://www.mojabiblia.sk/svatepismo/1/kniha-genezis-kapitola-8/katolicky-preklad/>.

Intralingválna a interlingválna rusko-slovenská homonymia v slovenskej a ruskej lingvistike

Внутриязыковая и межъязыковая русско-словацкая омонимия в словацком и русском языкознании

Вс. Samuel Žeňuch

Abstrakt

V príspevku sa autor venuje problematike intralingválnej (vnútrojazykovej) a interlingválnej (medzijazykovej) homonymie v slovenskej a ruskej vedeckej literatúre. Snaží sa charakterizovať rozdiely v ponímaní vnútrojazykovej homonymie v konfrontácii s polysémiou a paronymiou. Pri porovnaní vnútrojazykovej homonymie a polysémie porovnáva prístup dvoch slovníkov, a to Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2020) a Slovníka slovenského jazyka (1959 – 1968), kde sa stretávame s rozdielnym diachrónnym a synchrónnym prístupom, metódou odlišovania mnohovýznamových slov od homoným. Autor venuje pozornosť takzvaným hraničným javom homonymie, ako sú homofóny, homofórm a homografy na základe vymedzenia v ruskej a slovenskej lingvistickej literatúre. Poukazuje tiež na odlišnosti v ponímaní paronymie v slovenskej a ruskej lingvistike, charakterizuje medzijazykovú rusko-slovenskú homonymiu a odlišuje ju od takzvaných falošných priateľov prekladateľa, navrhuje možné hranice medzijazykovej homonymie, poukazuje na problematické prípady odlišenia medzijazykových homoným a paroným či falošných priateľov prekladateľa.

Kľúčové slová: vnútrojazyková homonymia, medzijazyková homonymia, falošní priatelia prekladateľa, paronymia, polysémia.

Аннотация

В данной статье автор рассматривает проблему внутриязыковой (интралингвальной) и межъязыковой (интерлингвальной) омонимии в словацкой и русской научной литературе. Он пытается охарактеризовать различия в концепции внутриязыковой омонимии в противопоставлении с полисемией и паронимией. При сопоставлении внутриязыковой омонимии и полисемии он сравнивает подход двух словарей – *Krátky slovník slovenského jazyka* (2020) и *Slovník slovenského jazyka* (1959-1968), где встречаются разные приемы (синхронный и диахронный, исторический), способы различения многозначных слов и омонимов. Автор обращает внимание на так называемые смежные явления омонимии, такие как омофоны, омоформы и омографы на основе определений данных явлений в русской и словацкой лингвистической литературе. Он также указывает на различия в концепции паронимии в словацком и русском языкознании, характеризует межъязыковую русско-словацкую омонимию и отличает ее от так называемых ложных друзей переводчика, предлагает возможные ограничения межъязыковой омонимии, указывает на неясные случаи разграничения межъязыковых омонимов от паронимов или ложных друзей переводчика.

Ключевые слова: внутриязыковая омонимия, межъязыковая омонимия, ложные друзья переводчика, паронимия, многозначность.

Kontaktné údaje

Bc. Samuel Žeňuch

Katedra rusistiky, Filozofická fakulta

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

zenuch1@ucm.sk

Úvod

Problematika vnútrojazykovej homonymie nie je v lingvistike nová. Tento jav je pomerne dobre preskúmaný slovenskými a ruskými lingvistami. Aj napriek tomu existujú nejasnosti a nie je vždy jednoduché určiť hranice homonymie. Práve na takéto problémové situácie sa zameriavame v prvej časti príspevku a ukazujeme na prístupy k ich riešeniu v slovenskej a ruskej lingvistickej literatúre. Rovnako i medzijazyková homonymia, problematika falošných priateľov prekladateľa, nie je ničím novým v súčasnej lingvistike. Stretávame sa s ňou už v roku 1928 v knihe M. Koesslera a J. Derocquignyho *Les faux amis ou Les pièges du vocabulaire anglais*, kde bol po prvýkrát použitý termín falošní priatelia prekladateľa vo francúzsko-anglickom kontexte. Medzi názormi lingvistov zaoberajúcimi sa touto témou však stále existujú rozdiely. Tejto problematike sa budeme venovať v druhej časti príspevku.

1 Vnútrojazyková homonymia

Homonymia býva definovaná ako „rovnozvučnosť, vzťah medzi slovami, ktoré majú odlišný význam, ale rovnakú formu“ (Pavlovič, 2012, s. 25). Na prvý pohľad jednoduchý lingvistický jav však nie je až tak prostý, keď na neho nazeráme detailnejšie.

Homonymia, ako problematika lexikografie a lexikológie, zahŕňa veľké množstvo otázok. Ako uvádza V. V. Vinogradov, „круг вопросов, связанных с омонимией, очень широк: способы разграничения и выделения омонимов – семантические, морфологические, словообразовательные, синтаксические – на основе различий в формах сочетаемости, реакция языка на омонимию, утрата слов в силу омонимии, устранение омонимии путем лексических заимствований, нерегулярные, обусловленные омонимией изменения звуковой формы слов, преобразования морфологического состава слов для избежания омонимии, новообразования в приемах сочетания морфем и слов, порожденные «борьбой» омонимов, задерживающее действие фразеологических выражений при отмирании омонимов, степень «терпимости» разных языков к омонимии, явления аттракции или контаминации при омонимии, дифференциация значений у омонимов и омонимических форм, структурные различия между омонимией и полисемией, пределы и возможности омонимии в системе знаков и многое другое“ (Виноградов, 1960, s. 3).

J. A. Gvozdariov uvádza definíciu homonymie „Под омонимией понимается совпадение у слов лексем при полном различии семем. Однако совпадать могут как слова целиком, так и отдельные формы слов. При этом еще нужно

учесть две формы существования языка – устную и письменную“ (Гвоздарев, 2009, s. 51 – 52). Ďalšiu definíciu homonymie nájdeme v práci O. S. Achmanovovej ako „возникновение двух или нескольких слов, совпадающих по внешней оболочке, но совершенно не совместимых по значению“ (Ахманова, 1957, s. 8) alebo ako „омонимия – внешнее совпадение по звуковой оболочке двух или более различных слов“ (Ахманова, 1957, s. 104). Š. Peciar vníma homonymá ako „...slová rovnakého znenia, ale rozdielneho významu“ (Peciar, 1980, s. 87). Upozorňuje však na to, že pri týchto definíciách chýba kritérium na rozlíšenie homonymie od polysémie.

Polysémiu opisuje J. Dolník nasledovne: „Podkladom všeobecne prijímanej definície lexikálnej mnohovýznamovosti je opozičný vzťah: na jednu lexikálnu formu sa viaže niekoľko významov, ktoré popri rozdielnych komponentoch majú aj istú spoločnú zložku. Hovorí sa o vzájomne súvisiacich významoch, o sémantickom spektre. Presnejšia definícia poukazuje na to, že nie všetky významy musia byť v bezprostrednej súvislosti; postačujúcou podmienkou polysémie je, aby každý význam bol spätý s jedným z ďalších významov“ (Dolník, 2007, s. 51).

Rozdielu medzi homonymiou a polysémiou je venovaných množstvo jazykovedných prác a tejto problematike sa venuje nemalá pozornosť. Už pri definovaní homonymie sme sa stretli s termínom polysémia, kde sa jazykovedci snažili definovať homonymiu tak, aby bola jednoznačne odlišená od polysémie, čiže viacvýznamovosti. D. E. Rozental', I. B. Golub a M. A. Telenkovová opisujú 3 metódy odlišenia homonymie a polysémie.

Prvou z nich je lexikálna metóda; v nej sa využívajú synonymické rady dvoch vybraných slov, možných adeptov na homonymiu. Ak sa v synonymických radoch obidvoch slov nachádzajú zhodné jednotky, tak ide o polysémiu, keďže pozorujeme istý vzťah medzi významami. V opačnom prípade ide o homonymiu.

Druhou metódou je morfológická metóda. Podľa uvedených autorov sa homonymá a polysemanty odlišujú slovotvorbou. Polysemanty spravidla tvoria odvodené slová pomocou tých istých afixov. Pre homonymá sú ale charakteristické rozličné derivačné afixy.

Tretia metóda, sémantická, spočíva v samej definícii polysémie. Významy polysemantu tvoria istý mikrosystém, kognitívnu štruktúru. Významy majú medzi sebou istý vzťah, zachovávajú si sémantickú blízkosť (Розенталь – Голуб – Теленкова, 2010, s. 34).

Tieto metódy však nie sú univerzálne platné. Ako aj sami autori uvedených metód konštatujú – „однако все три способа разграничения нельзя считать вполне надежными. Бывают случаи, когда синонимы к разным значениям слова вступают в синонимические отношения между собой, когда слова-омонимы еще не разошлись при словообразовании. Поэтому нередко разночтения в определении границ омонимии и многозначности, что сказывается на толковании некоторых слов в словарях“ (Розенталь – Голуб – Теленкова, 2010, s. 34 – 35).

Rozdielmi medzi homonymiou a polysémiou sa zaoberal aj slovenský jazykovedec Š. Peciar. Z jeho myšlienok sme vychádzali už pri definovaní homonymie. Š. Peciar využíva pri rozlíšení týchto dvoch javov niekoľko kritérií. Prvým z nich je princíp, že polysémické slová na seba nadväzujú istou spoločnou predstavou, spoločnou sémantickou motiváciou. V tom sa zhoduje s D. E. Rozentalom. K tomu pridáva pomocné kritériá; rozdiely v slovtvorbe a synonymických vzťahoch, v gramatických kategóriách, v morfológických vlastnostiach lexém. Konštatuje však, že tieto pomocné kritériá nie sú postačujúce, a treba ich využiť len komplexne spolu s hlavným kritériom – viacvýznamové slová na seba nadväzujú spoločnou sémantickou motiváciou.

Pri rozlíšení polysémie a homonymie sa môžeme oprieť o (kodifikačné i nekodifikačné) výkladové slovníky. Ale aj tieto nám niekedy nedajú jednoznačnú odpoveď. Pozrime sa na niekoľko príkladov lexém, ktoré majú v slovníkových spracovaniach slovenčiny rozličné zaradenie medzi polysémiou a homonymiou.

Uvedieme príklady lexém *pero*, *hranica*, *koruna*, ktorých spracovanie sa odlišuje v kodifikačnom výkladovom slovníku slovenčiny Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ), v Slovníku slovenského jazyka (ďalej SSJ) alebo v Slovníku súčasného slovenského jazyka (ďalej SSSJ).

KSSJ	SSJ
pero	pero¹
1. jednotlivá zložka pokrývky vtačieho tela,	1. jednotlivá zložka pokrývky vtačieho tela,
2. nástroj na písanie al. kreslenie (atramentom, tušom),	2. ozdobná kytká z pier
	pero²
	1. nástroj na písanie al. kreslenie (atramentom, tušom)
	pero³

<p>3. pružná, obyč. kovová súčiastka (na tlmenie nárazov),</p> <p>4. ozdobná kytka z pier</p>	<p>1. pružná, obyč. kovová súčiastka (na tlmenie nárazov)</p>
<p>KSSJ</p>	<p>SSJ</p>
<p>hranica</p> <p>1. čiara oddeľujúca isté administratívne celky, územia</p> <p>2. naukladaná hromada dreva na zapálenie, vatra</p>	<p>hranica¹</p> <p>1. čiara oddeľujúca isté administratívne celky, územia</p> <p>hranica²</p> <p>1. naukladaná hromada dreva na zapálenie, vatra</p>
<p>KSSJ</p>	<p>SSJ</p>
<p>koruna</p> <p>1. ozdoba hlavy ako odznak panovníckej hodnosti: kráľovská k.</p> <p>2. zákl. peňažná jednotka a platidlo vo viacerých štátoch: slovenská, dánska k.; nová, kovová k.</p> <p>3. hist. kráľovstvo: uhorská, česká k.</p> <p>4. časť stromu utvorená vetvami: košatá k., k. jablone, preriediť k-u</p> <p>5. bot. súhrn vnútorných (farebných) lístkov kvetu</p> <p>6. hud. znamienko predĺženia tónu</p>	<p>koruna¹</p> <p>1. symbolická kruhová ozdoba hlavy</p> <p>2. panovnícka hodnosť; postavenie panovníka</p> <p>3. štátna forma, pri ktorej je na čele štátu kráľ, korunná krajina, kráľovstvo</p> <p>4. symbolická ozdoba na znak prvenstva, výnimočnosti jej nositeľa</p> <p>5. bot. rozkonárená časť stromu</p> <p>6. bot. vnútorná, obyč. zafarbená časť kvetného obalu tvorená lupienkami kvetu</p> <p>7. odb. vrchná časť rozličných stavieb</p> <p>8. hud. znak notového písma, fermáta</p> <p>9. poľov. rozvetvené zakončenie parožia jelenej zveri</p> <p>10. obyč. v spojení byť korunou niečoho stať sa vyvrcholením</p> <p>koruna²</p> <p>1. základná menová jednotka a platidlo v niektorých krajinách</p>

Z vybraných slovníkových opisov lexém vyplýva, že kodifikačný výkladový Krátky slovník slovenského jazyka berie do úvahy historický vývin významu slova. Ako prvý základný význam lexémy pero uvádza jednotlivá zložka pokrývky vtačieho tela a význam nástroj na písanie al. kreslenie (atramentom, tušom) ako druhý, ktorý je od prvého významu odvodený. Lexéma pero je teda polysémantická. Diachrónny aspekt opisu lexikálnej zásoby slovenčiny, ktorý uplatnili autori KSSJ, tak odkazuje na historickú spojitosť medzi perom ako zložkou pokrývky vtáčieho tela a perom na písanie: v minulosti sa používalo vtáacie brko na písanie namáčaním do atramentu. Dnes ale táto spojitosť medzi perom na písanie a vtáčim perom nejestvuje. Rovnaký prístup deklarujú i príklady lexém hranica a koruna.

2. Slovník slovenského jazyka a Slovník súčasného slovenského jazyka pri opise dáva do popredia súčasný stav, dominuje synchronný prístup k opisu lexém a na niektoré historické súvislosti medzi prvotným a odvodeným významom lexém neprihliada. Uvedené príklady lexém definuje ako homonymné a jednotlivé významy umiestňuje do rozličných sémantických spektier.

S homonymiou je spojený aj jav paronymie. Paronymá definuje J. Pavlovič ako: „paronymá sú slová zvukovo a gramaticky podobné či príbuzné, ale významovo odlišné“ (Pavlovič, 2012, s. 54). Podobne k paronymám pristupujú aj ostatní slovenskí jazykovedci, napr. J. Dolník: „Paronymia je formálno-sémantický ekvipolentný opozičný vzťah medzi lexiami, ktorý sa zakladá na zvukovej príbuznosti vyplývajúcej zo zhodnej koreňovej morfémy alebo z čiastočnej fonematickej zhody a na spoločnom lexikálnosémantickom komponente, ale aj na výrazne odlišujúcich sa, avšak nie kontrastných komponentoch v dôsledku čoho sa tieto slová potenciálne chybné zamieňajú v reči“ (Dolník, 2007, s. 105). Autor ďalej uvádza, že paronymá možno rozdeliť na morfematické (so zhodným koreňom a rôznymi afixami, napr. srdcový – srdečný) a fonematické (bez morfematickej zhody, ale podobné znením, napr. hučať – bzučať – bručať) (Dolník, 2007, s. 105). Lingvisti L. N. Pelenejčenko a D. E. Rozental' majú ale rozdielny názor. Nepripúšťajú, že by slová s podobným znením, pri ktorých ale nepozorujeme morfematickú zhodu (fonematické paronymá podľa J. Dolníka), mohli byť paronymá. Upozorňujú na to, že tento prístup je v rámci ruskej lingvistiky rozšírenejší; nazývajú ho užším pohľadom na paronymiu. Širší pohľad, ktorý zahŕňa aj fonematické paronymá nie je podľa D. E. Rozental'a a L. N. Pelenejčenko produktívny, keďže nám málo napovie o vnútorných systémoch vzniku slov v jazyku, lebo ide len o náhodnú zhodu (Пеленејченко, 2001, s. 76 – 77; Розента́ль – Голуб – Теленкова, 2010, s. 55 – 56).

Odlíšenie vnútrojazykovej homonymie od vnútrojazykovej paronymie je bezproblémové. Už z definície oboch termínov vyplýva, že pri homonymii ide o úplnú zhodu, formálnu a zvukovú. Pri paronymii ide o zhodu len čiastočnú.

Problematike ohraničenia paroným od medzijazykových homoným sa budeme venovať v druhej časti príspevku.

Existujú aj takzvané hraničné javy homonymie. Pod týmito javmi rozumieme homofóny, homoformy a homografy. Niektorí autori tieto jednotky priradujú k homonymám ako typy homoným, najmä v ruskej lingvistike. Homofóny sú najčastejšie definované ako slová zhodné len foneticky a nie po formálnej stránke. Homoformy (prípadne homomorfy) sú slová, ktoré sa zhodujú len v niektorých gramatických formách, nie vo všetkých. Homografy sa zhodujú po formálnej stránke a nie po fonetickej, na rozdiel od homofónov (Пеленейченко, 2001 s. 52 – 54). Slovenskí lingvisti ale nepriradujú tieto jednotky k homonymám (Pavlovič, 2012, s. 25).

2 Medzijazyková homonymia

Medzijazyková alebo interlingválna homonymia, ako problematika lexikológie, je rozdielna od problematiky vnútrojazykovej, intralingválnej homonymie. Termín medzijazyková homonymia definuje D. Kollár ako „akustická alebo grafická, resp. akustická a grafická zhoda slov s rozdielnym významom v rámci dvoch alebo viacerých jazykových systémov“ (Kollár, 1982, s. 223). Autor konštatuje, že problematiku interlingválnej homonymie opisovali najmä lexikografi, keďže z definície vyplýva, že je to skôr jav konfrontačný. Podľa D. Kollára sa táto problematika rozšírila aj do oblasti teoretickej, najmä vo vyučovacom procese cudzích jazykov (Kollár, 1982, s. 223). Ruský a slovenský jazyk, ako príbuzné jazyky, majú priaznivé podmienky pre vznik medzijazykových homoným a sú bohatým zdrojom interferencie, preto je dôležité v prvom rade dôkladne preskúmať túto problematiku, aby sme mohli voči nej efektívne bojovať. Ako jeden z prvých, ktorý sa snažil vniesť svetlo do tejto problematiky, bol český rusista J. Vlček. V slovníku rusko-českej homonymie a paronymie konfrontačne skúma ruskú a českú lexiku. Podľa D. Kollára ale autor slovníka chápe medzijazykovú homonymiu a najmä paronymiu príliš široko (Kollár, 1982, s. 224). D. Kollár taktiež konštatuje, že problematiku značne sťažuje skutočnosť, že „redukcia neprízvučných samohlások v ruštine znižuje počet skutočných homoným“ (Kollár, 1982, s. 224).

D. Kollár uvádza niekoľko zdrojov medzijazykových rusko-slovenských homoným:

- sémantická diferenciacia spoločného jazykového fondu,
- domáceho (večerník – вечерник, povína – новина),
- spoločne prevzatého (agrárnik – аграрник, bager – багер);

- náhodná zhoda slov,
- domácich a spravidla nemotivovaných (olovo – олово, delo – дело),
- spoločne prevzatých (agát – агат, kapela – капелла),
- zriedkavejšie domáceho slova so slovom prevzatým (bájka – байка, kára – кара);
- odlišná sémantika slovotvorného základu alebo odlišný slovotvorný základ (písanka – писанка, sporiť – спорить, rečník – речник);
- rozdielny význam afixu (zverina – зверина);
- odlišná sémantika tak základu ako aj slovotvornej prípony (za-orat' – за-орать, za-kúriť – за-курить);
- odlišný celý slovotvorný typ (podvod-ník – под-вод-ник) (Kollár, 1982, s. 226 – 227).

Formálne rozdeľujeme rusko-slovenské medzijazykové homonymá na tri skupiny na základe toho, na ktorej úrovni dochádza k zhode. L. Gajarský ich rozdeľuje na:

1. foneticko-grafické homonymá – lexémy, ktoré sa zhodujú aj v písomnej aj v zvukovej forme: вал – val, вкус – vkus, лук – luk a pod.
2. fonetické homonymá – lexémy, ktoré sa zhodujú len vo zvukovej podobe: ряд – riad, внять – vňať, vareжка – vareška, смяться – smiať sa a pod.
3. grafické homonymá – zhodné len v písomnej podobe: обход – obchod, подвод – podvod, оплывать – oplývať a pod.

Pri tejto klasifikácii a pri zostavovaní týchto homonymických párov L. Gajarský zohľadňuje viaceré kritériá, špecifické črty ruského a slovenského jazyka, najmä pri realizácii zvukovej alebo grafickej podoby lexém (Gajarský, 2021, s. 58 – 59).

Ak prekročíme hranice intralingválneho systému a zameriame pozornosť na problematiku medzijazykovej homonymie a medzijazykovej paronymie, je zložitú rozlíšiť tieto dva lexikálne javy. Často sa slová v dvoch, hoci aj príbuzných jazykoch, foneticky zhodujú len čiastočne a je úlohou jazykovedca rozlíšiť tieto dva javy. V prípade, že by sme definovali medzijazykovú homonymiu ako absolútnu fonetickú ekvivalentnosť, bolo by veľmi ťažké, priam až nemožné, nájsť jednoznačné medzijazykové homonymá. Napr. pri rusko-slovenskej interlingválnej homonymii by sa slová líšili prinajmenšom prízvukom, keďže slovenčina má pravidelný prízvuk na prvej slabike a ruština má pohyblivý prízvuk, prípadne by sa líšili inými fonetickými javmi príznačnými pre dané jazyky. Medzi tieto javy patrí napríklad redukcia, kvalitatívna aj kvantitatívna, tzv. ákanie (аканье). Z toho vyplýva, že musíme definovať medzijazykovú homonymiu ako istú formálnu podobnosť, čo nám ale pretína definíciu paronymie, ktorú uvádzame vyššie.

D. Kollár vníma medzijazykovú paronymiu ako „slová podobne znejúce v dôsledku odlišných fonetických a morfológických reflexov (...) podporovaných sémantickou zhodou slovotvorného základu a zhodou slovotvornej prípony“ (Kollár, 1982, s. 225).

Rozdiel medzi medzijazykovou homonymiou a paronymiou opisuje aj B. Tošiň: „эти категории похожи лексическими значениями. Они различаются по степени сходства звуковой (графической) формы (при различии значений). Когда сходство больше, говорим о межъязыковой омонимии, когда меньше – межъязыковой паронимии“ (Тоšiň, 1985, s. 47).

Predstaviteľom podobného prístupu je český jazykovedec J. Vlček: „Автор словаря, выделяя отдельно категорию межъязыковых паронимов, утверждает, что термин "паронимия" может быть применим не только к внутриязыковому явлению. К русско-чешским паронимам Й.Влчек относит лексемы, различающиеся фонетически или морфологически. Таким образом, исследователь склонен выделять межъязыковые паронимы с точки зрения учета формального компонента.“ (Федорчук, 2001, s. 65) Ďalšiu definíciu uvádza V. V. Akulenko: „слова сопоставляемых языков, не вполне сходные по форме, но могущие вызвать у большего или меньшего числа лиц ложные ассоциации и отождествляться друг с другом, несмотря на фактическое расхождение их значений“ (Акуленко, 1969, s. 372). Medzijazykové homonymá musia byť podľa V. V. Akulenkova identické do momentu/stupňa totožnosti v zvukovej a/alebo grafickej forme; „до степени отождествления по звуковой и/или графической форме“ (Акуленко, 1969, s. 372).

Uvedené definície naznačujú, že vybraní autori pracujú s určitým stupňom podobnosti alebo momentom totožnosti. Pri paronymii je podobnosť menšia ako pri homonymii. Nie je však jasné, kedy ide o „malú“ a kedy o „veľkú“ podobnosť. Preto je nevyhnutné definovať isté pravidlá, s ktorými budeme pracovať, pri skúmaní tejto problematiky. To znamená, že je potrebné charakterizovať istý *minimálny prípustný formálny rozdiel* medzi slovami v týchto dvoch jazykoch. Prízvuk a redukciu sme priradili k *minimálnej prípustnej formálnej disparite* (napr. *водитъ – водит*). Taktiež slová ako *ветчина* a *вѣщина* priraduje L. Gajarský k medzijazykovej homonymii, z toho vyplýva, že spodobovanie by mohlo patriť k tejto škále *minimálnej disparity*. Dalo by sa povedať, že medzijazykové homonymá majú u používateľa dvoch jazykov vyvolať istú neistotu alebo chybnú asociáciu. Tento opis je ale veľmi blízky, až priam totožný s falošnými priateľmi prekladateľa, takže sa viac prikláňame k systému, ktorý vyzerá nasledovne:

- Pod pojmom falošní priatelia prekladateľa chápeme súbor všetkých slov a javov, ktoré spôsobujú nesprávnu totožnosť dvoch významovo odlišných slov, kde patria aj medzijazykové homonymá, aj medzijazykové paronymá.
- Medzijazykové paronymá sú slová z dvoch jazykov formálne podobných s „veľkým“ formálnym rozdielom, t.j. nie úplne zhodné formou, ale natoľko podobné, aby mohli spôsobiť nesprávne asociácie, kde ich rozdiel ale nespadá pod nami definovaný termín *minimálneho prípustného rozdielu* (пыль – peľ).
- Medzijazykové homonymá sú slová z dvoch jazykov zhodné formou alebo formálne podobné, kde je v porovnaní s medzijazykovou paronymiou „malý“ rozdiel medzi formami slov, t.j. zhodné do bodu, kedy by sme ich mohli nazvať identickými vo zvukovej, alebo grafickej podobe, alebo súčasne vo zvukovej aj grafickej podobe (арат – agát, банка – banka, ale aj вонять – voňať, ветчина – väčšina). Pri týchto slovách využívame princíp *minimálneho prípustného formálneho rozdielu*, uvedený vyššie.

Naskytá sa nám aj otázka, či by sa medzijazykové homonymá nemohli definovať len ako zhoda v grafickej rovine. D. Kollár sa prikláňa viac k písanej forme slova ako k zvukovej. „Preto bude potrebné z tohto hľadiska zmierniť kritéria na „zhodnosť“ znenia a viac vychádzať z písanej podoby slov“ (Kollár, 1982, s. 225). S cieľom zjednodušiť problematiku by sme nemuseli prihliadať na fonetické javy a princípy, ako sú prízvuk a redukcia. Miera zhody grafickej a zvukovej podoby slova sa môže v niektorých jazykoch značne líšiť, napr. v angličtine. Aj v ruštine sa ale, ako sme už vyššie spomenuli, uplatňujú fonetické princípy, ktoré menia grafickú formu slova. No práve toto hovorené slovo najčastejšie vyvoláva nesprávne asociácie. Tým pádom nemožno v našom uvažovaní vynechať zvukovú formu pri definícii medzijazykovej homonymie.

Komplexné porovnanie problematiky rozlíšenia medzijazykovej homonymie a medzijazykovej paronymie ponúka L. Gajarský v monografii *Rusko-slovenská medzijazyková homonymia*. V nej takisto konštatuje, že pri ich rozlišovaní treba brať do úvahy dva hlavné príznaky, formu a obsah. Po formálnej stránke najväčšiu zhodu slov preukazujú homonymá, ale z hľadiska významu sa najviac líšia. Medzijazykové paronymá predstavujú opak tejto konštatácie; po formálnej stránke sa zhodujú menej ako homonymá, ale z pohľadu sémantiky sa môžu dokonca zhodovať, čo pri homonymii nepozorujeme (Gajarský, 2021, s. 41).

Homonymia, či už vnútrojazyková alebo medzijazyková, je jav dostatočne rozpracovaný v jazykovednej literatúre, stále však pozorujeme nejednoznačnosť a nejednotnosť vo vedeckej literatúre. Cieľom tohto príspevku bolo poukázať práve

na tieto momenty, ktorými sú hraničné javy homonymie (homofóny, homografy a homomorfy) a ich začlenenie resp. nezačlenenie medzi homonymá, zaradenie fonematických paroným vo vnútrojazykovom kontexte. Z interlingválneho pohľadu sú vo vedeckej literatúre nejednoznačne definované hranice medzijazykovej paronymie a homonymie v konfrontácii s falošnými priateľmi prekladateľa. Sémantická a iné typológie medzijazykových homonymických párov a z pohľadu pragmalingvistiky – pragmatické aspekty medzijazykovej homonymie si taktiež vyžadujú pozornosť v rámci ďalšieho výskumu.

Literatúra

BEKASOVA, J. N., L. GAJARSKÝ. 2020. К проблеме русско-словацкой межязыковой омонимии. In: Русский язык в современном мире: сборник научных статей. Смоленск: Маджента. s. 28 – 32. ISBN 978-5-98156-971-5.

ČIŽMÁROVÁ, M., A. JAŠKOVÁ. 2013. Ukrajinsko-slovenská homonymia. Slovník ukrajinsko-slovenských medzijazykových homoným. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. ISBN 978-80-555-0759-0.

DOLNÍK, J. 2007. Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK. ISBN 978-80-223-2308-6.

GAJARSKÝ, L. Типы семантических отношений в сфере межъязыковой омонимии (на примере русских и словацких лексем). (v tlači)

GRIGORJANOVÁ, T. 2014. Významové posuny v sémantických štruktúrach prevzatých rusko-slovenských interlingválnych homoným. In: Philologica, 73. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. s. 215 – 222. ISBN 978-80-223-3864-6.

GRIGORJANOVÁ, T. 2014. К вопросу о русско-словацких ложных друзьях переводчика. In: Основные тенденции развития русского и других славянских языков в современном мире. Сборник научных трудов по материалам международной научной конференции 15 – 16 мая 2014, Brno: Tribun EU. s. 328 – 333. ISBN 978-80-263-0595-8.

GRIGORJANOVÁ, T. 2015. К вопросу о межъязыковых омонимах в славянских языках (на материале словацкого, чешского и русского языков). In: Филологический класс, roč. 42, č. 4, s. 23 – 26. ISSN 2658-5235.

GRIGORJANOVÁ, T., L. GAJARSKÝ. 2019. Slovník rusko-slovenských medzijazykových homoným. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Tribun EU s. r. o. ISBN 978-80-263-1544-5.

HORÁKOVÁ, R. 1999. Medzijazyková homonymia pri geneticky príbuzných jazykoch. In: Filologická revue, s. 52 – 56. ISSN 1335-3624.

JAROŠOVÁ, A. et al. 2006, 2011, 2015. Slovník súčasného slovenského jazyka [online]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. Dostupné z: <https://slovník.juls.savba.sk/>

KAČALA, J., M. POVAŽAJ, M. PISÁRČIKOVÁ. 2020. Krátky slovník slovenského jazyka. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej. ISBN 978-80-8128-261-4.

KOLLÁR, D. 1982. Medzijazyková homonymia. In: *Studia Academica Slovaca*, Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 223 – 234.

LACKOVÁ, M. 2014. Etymological peculiarities of interlingual homonyms in contemporary Slavic languages. In: *Journal of interdisciplinary philology*, roč. 5, č. 1, s. 23 – 33. ISSN 1338-0591.

LACKOVÁ, M. 2014. Interlingual homonyms of polysemic origin in related languages. In: *Communications, scientific letters of the University of Žilina*, roč. 16, č. 3, s. 29 – 35. ISSN 1335-4205.

LACKOVÁ, M. 2015. Interlingválne homonymá v súčasných slovanských jazykoch. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline – Edis. ISBN 978-80-554-1041-8.

ONDRUS, P., J. HORECKÝ, J. FURDÍK. 1980. Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: SPN.

PECIAR, Š. 1959. Slovník slovenského jazyka [online]. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. Dostupné z: <https://slovník.juls.savba.sk/>

PECIAR, Š. 1980. Vzťah polysémie a homonymie. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 41, č. 2, s. 86 – 92. ISSN 0037-7031.

RIPKA, I., M. IMRICHOVÁ. 2011. Kapitoly z lexikológie a lexikografie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. ISBN 978-80-555-0327-1.

ŠIKRA, J. 1992. Lexikálna homonymia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 43, č. 2, s. 13 – 25. ISSN 0021-559.

АКУЛЕНКО, В. В. 1972. Вопросы интернационализации словарного состава языка Харьков: Изд-во Харьковского Университета.

АКУЛЕНКО, В. В., С.Ю. КОМИССАРЧИК, Р. В. ПОГОРЕЛОВА, В. Л. ЮХТ. 1969. Словарь «ложных друзей переводчика». Москва: Советская Энциклопедия.

АХМАНОВА, О. С. 1957. Очерки по общей русской лексикологии. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.

АХМАНОВА, О. С. 1974. Словарь омонимов русского языка. Москва: Издательство «Советская Энциклопедия».

ВИНОГРАДОВ, В. В. 1960. Об омонимии и смежных явлениях, In: Вопросы языкознания, гоґ. 9, ґ. 5, s. 3-17.

ГВОЗДАРЁВ, Ю. А. 2009. Современный русский язык. Лексикология и фразеология. Москва – Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ» – Феникс. ISBN 978-5-222-16119-7 (Феникс) ISBN 978-5-241-00870-1 (МарТ).

ГОТЛИБ, К. Г. М. 1972. Немецко-русский и русско-немецкий словарь «ложных друзей переводчика». Москва: Советская энциклопедия.

KOESSLER, M., J. DEROCQUIGNY. 1928. Les faux amis ou les trahisons du vocabulaire anglais (conseils aux traducteurs). Paríž: Librairie Vuibert.

КУСАЛЬ, К. Ч. 2005. Русско-польская межъязыковая омонимия и паронимия: dizertačná práca. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 579 s.

ЛОБКОВСКАЯ, Л. П. 2012. О понятии межъязыковой омонимии (к проблеме термина «ложные друзья переводчика») In: Вестник Челябинского государственного университета, № 20. Филология. Искусствоведение. Вып. 67. с. 79 – 87. ISSN 1994-2796.

ПЕЛЕНЕЙЧЕНКО, Л. Н. 2001. Современный русский язык лексикология и фразеология: Учебное пособие для студентов факультетов начального обучения педвузов Украины. Харьков, 2001.

РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э., И. Б. ГОЛУБ, М. А. ТЕЛЕНКОВА. 2010. Современный русский язык. 11-е изд. Москва: Айрис-Пресс. ISBN 978-5-8112-4098-2.

ТОШИЊ, Б. 1985. Пароними у наставе руске лексике. Сарајево.

ФЕДОРОВ, А. В. 2002. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Москва: ФИЛОЛОГИЯ ТРИ. ISBN 5-8465-0019-6, 5-94545-014-6.

ФЕДОРЧУК, Е. В. 2001. Межъязыковая омонимия и паронимия в близкородственных языках (на материале русского и украинского языков): dizertačná práca. Москва: Московский педагогический государственный университет. 256 s.

ХУЦИШВИЛИ, С. Д. 2010. Славянские межъязыковые омонимы: dizertačná práca. Тбилиси: Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили. 169 s.

ШИПИЛОВА, И. А. 2018. Межъязыковые омонимы русского и чешского языков: záverečná kvalifikačná práca. Челябинск: Южно-Уральский государственный университет. 46 s.

Interdisciplinárna doktorandská konferencia LOQUERE V.

02. februára 2024 (Zborník príspevkov)

Vydavateľ: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2024

Počet strán: 343

<https://loquereucm.files.wordpress.com/2024/01/zbornik-prispevkov-loquere-v.pdf>

http://kfil.ff.ucm.sk/docs/Zbornik_prispevkov_Loquere%20V..pdf

https://ff.ucm.sk/docs/veda_a_vyskum/Konferencie/LOQUERE/LOQUERE_V/Zbornik_prispevkov_Loquere_V.pdf

ISBN 978-80-572-0419-0